ӘЛФӘТ
ЗАКИРҖАНОВ

ЯҢАРЫШ ЮЛЫННАН

(Хәзерге татар әдәбият белеме мәсьәләләре)

КАЗАН
ТАТАРСТАН КИТАП НӘШРИЯТЫ
2008
УДК 821.512.145.0
ББК 83.3(2Рос=Тат)
З–19

Фәнни мөхәррире
Ганиева Резеда Кадыйр кызы,
филология фәннәре докторы, профессор

Закирҗанов Ә.М.

Яңарыш юлыннан (Хәзерге татар әдәбият белеме мәсьәләләре) / Әлфәт Закирҗанов. — Казан: Татар. кит.нәшр., 2008. — 303 б. — 1000 д. — ISBN 978–5–298–01680–3

Монографиядә хәзерге татар әдәбият белеменең әдәбият тарихы, әдәбият теориясе, әдәби тәнкыйть тармакларында барган эзләнүләрнең фәнни-теоретик, методологик нигезләре ачыклана, аларның торышы, киләчәктә үсеш-үзгәреш юллары, перспективалары билгеләнә.

ISBN 978–5–298–01680–3

© Татарстан китап нәшрияты, 2008
© Закирҗанов Ә.М., 2008

ЭЧТӘЛЕК

Кереш . ...

I бүлек. **Филологиянең бер өлеше буларак әдәбият белеме**
1. Иҗтимагый-сәяси, социаль үзгәрешләр һәм әдәби-мәдәни ситуация . ...
2. Хәзерге татар әдәбият белеме фәне ....

II бүлек. **Татар әдәбияты тарихын өйрәнү: табышлар һәм бурычлар**
1. Әдәбият тарихын өйрәнүнең фәнни-теоретик һәм методологик нигезләре ....
2. Әдәбият тарихын чорларга бүлү мәсьәләсе. ....
3. Татар әдәбияты тарихын яңача өйрәнү. ....
   3.1. Борынгы һәм Урта гасырлар әдәбиятын өйрәнүнең төп юнәлешләре. ....
   3.2. XIX йөз әдәбияты — Яңарыш башлангычы. ......
   3.3. XX йөз башы сүз сәнгатен өйрәнүдә яңа табышлар ..
   3.4. Совет чоры әдәбияты тарихына яңача караш. .....

III бүлек. **Хәзерге әдәби тәнкыйть**
1. Җәмгыятьтәге үзгәрешләр һәм әдәби тәнкыйть. ......
2. Әдәби тәнкыйть жанрлары. ....
3. Хәзерге әдәби тәнкыйтьнең үсеш-үзгәреше. ....

IV бүлек. **Әдәбият теориясе: традицияләр һәм яңачалык**
1. Сүз сәнгате һәм әдәбият теориясе. ....
2. Әдәби образ — сәнгати фикерләүнең үзенчәлекле формасы ....
3. Иҗат методлары. ....
4. Әдәби юнәлешләр. ....
   4.1. Классицизм һәм аның традицияләре. ....
   4.2. Татар әдәбият белеменең модернизм һәм постмодернизмга мөнәсәбәте. ....
5. Әдәби барыш һәм яңа агымнар. ....

Йомгак ....

Файдаланылган әдәбият ....

КЕРЕШ

XX гасыр ахыры — XXI гасыр башында татар әдәбият белеме үсешенең яңа этабына керде. Җәмгыятьтәге үзгәрешләр нәтиҗәсендә яулап алынган демократик күренешләр (сүз иреге, хәбәрдарлык, фикер төрлелеге һ.б.) татар халкының милли үзаңы үсешенә юл ачты. Халыкның үткәне, бүгенгесе һәм киләчәге турында бәхәсләр әдәби мирасны бөтен тулылыгында киң катлау укучыга кайтару, аерым чорлардагы сүз сәнгатен төрле идеологик кысалардан арындырып, объективлыкка нигезләнеп өйрәнү таләбен көн тәртибенә куйды. Шундый шартларда татар әдәбият белеме фәне җитди үзгәрешләр юлына басты. Аның эчтәлеген тәшкил иткән өч тармакның (әдәбият тарихы, әдәби тәнкыйть, әдәбият теориясе) әдәбият тарихын өйрәнүгә бәйле юнәлеше аеруча киң үсеш алды. Күптөрле бәхәсләр, фикер каршылыклары аша рухи ядкәрләрне өйрәнү-тикшерүнең методологик нигезен ачыклау, төп принципларын эшләү мәсьәләсе алгы планга чыкты.

XX йөз башында формалашу чорын кичергән татар әдәби тәнкыйтенең үсеш-үзгәреше бертөрле генә булмаган кебек, хәзерге сүз сәнгатендәге урыны да гаять каршылыклы бәяләнә. Әдәбият тарихы һәм теориясе белән тыгыз бәйләнештә булган әдәби тәнкыйтьтәге эзләнүләр, аның заман таләпләренә йөз белән борылуы, әдәби барышка үз вакытында бәя биреп баруга бәйле жанр төрлелегенә, эстетик тирәнлеккә омтылуы һ.б. мәсьәләләр игътибар үзәгендә булды.

Татар әдәбият белемендә әдәбият теориясе аеруча күп сораулар уяткан тармак булып кала. XX гасыр ахырында бу өлкәдә барган эзләнүләр, «милли әдәбият кануннарын берләштерерлек концепция» (Д.Заһидуллина) булдыру омтылышлары да хезмәтнең өйрәнү өлкәсе булып тора.

Әдәбият белеменең хәзерге хәлен, торышын ачыклау, ягъни күпгасырлык әдәбият тарихына заман биеклегеннән чыгып бирелгән караш-мөнәсәбәтләрне, әдәбият теориясендәге табыш-нәтиҗәләрне һәм әдәби тәнкыйтьтә барган эзләнүләрне ачыклау, иҗтимагый аңның бер формасы булган сүз сәнгатенең җәмгыятьтә тоткан урынын, әдәби-эстетик һәм әхлакый-фәлсәфи функцияләрен тулырак аңларга җирлек әзерли. Хезмәтнең актуальлеге әнә шулар белән билгеләнә.

Әдәбият белеме буш урында барлыкка килми. Аның хәзерге хәле турында сүз алып барганда, үсеш-үзгәреш юлын, тарихын күз алдында тоту сорала. Татар әдәбият белеме тарихы әлегәчә системалы рәвештә өйрәнелеп беткән дип булмый. Шуның белән бергә, Урта гасырлар, XX йөз башы һәм 1920–1930 еллар һәм XX йөз ахыры татар әдәбият белеме мәсьәләләренең соңгы елларда шактый тулы тикшерелүен күрсәтеп үтәргә кирәк. Бу өлкәдәге эзләнүләрнең башлангычында XX йөз башы аеруча мөһим урын алып тора. Әлеге чор татар иҗтимагый-фәлсәфи фикере, әдәби-мәдәни карашлар үсеше татар әдәбият теориясен, тарихын һәм тәнкыйтен фәнни нигездә өйрәнә башлап, аның формалашуын һәм беренче адымнарын тәэмин иткән шәхесләрне тарих аренасына чыгара. Җ.Вәлиди, Г.Сәгъди, Г.Баттал, Г.Ибраһимов һ.б., бер яктан, Шәрык-мөселман, икенче яктан, Рус-Европа әдәби-фәлсәфи фикеренә таянган хәлдә татар сүз сәнгатенең тарихына, үсеш закончалыкларына, үзенчәлекләренә бәйле фәнни-теоретик карашларга нигез салалар һәм аның үсеш юлларын билгелиләр. Совет хакимияте урнашканнан соңгы беренче унъеллыкта Г.Сәгъди, Г.Нигъмәти, Г.Гобәйдуллин (Г.Газиз), Г.Гали һ.б. хезмәтләрендә әдәбият тарихының яңа сәхифәләре тикшерелеп, теоретик һәм тәнкыйди фикердә җитди казанышларга ирешелә. Әмма алдагы елларда башта вульгар социологизм тәэсирендә, соңрак репрессияләр шаукымы һәм социалистик реализм иҗат методының әдәби күренешләрне берьяклы, идеологик кысаларда аңлатуына бәйле рәвештә һәм «әдәбият кануннарының милли нигезе хакындагы фикердән баш тартып, әлеге фәннең интернациональ, барлык халыклар өчен уртак, димәк, урыс әдәбият нәзариясенең тәрҗемә»[1] ителүенә таяну нәтиҗәсендә бу өлкәдәге эзләнүләр бик нык кими. Сугыштан соңгы елларда әдәбият белеменең тернәкләнүе М.Гайнуллин, Х.Госман, Г.Халит, И.Нуруллин, Я.Агишев, Н.Гыйззәтуллин һ.б. исеме белән бәйле. Ә инде 1960—1980 елларда Г.Халит, Н.Юзиев, М.Хәсәнов, Ф.Мусин, Т.Галиуллин, А.Әхмәдуллин, Ф.Хатипов, Р.Ганиева, Н.Хисамов, Х.Миңнегулов һ.б. тикшеренүләренә бәйле рәвештә татар әдәбият теориясе, тарихы, тәнкыйте җитди хезмәтләр белән байый. XX гасыр ахырында җәмгыятьтәге үзгәрешләргә нисбәтле рәвештә татар әдәбият белемендә яңа бер этап башлана. Әдәбият тарихының читтәрәк калып килгән өлкәләре, аерым әдипләр иҗаты, әдәби юнәлешләр һәм агымнар һ.б. мәсьәләләр буенча уңышлы тикшеренүләр башлана. Өлкән буын галимнәр (М.Хәсәнов, Ф.Мусин, Т.Галиуллин, Ф.Хатипов, Р.Ганиева, Х.Миңнегулов, М.Әхмәтҗанов, А.Әхмәдуллин, Н.Хисамов, Н.Ханзафаров, Ә.Шәрипов, З.Рәмиев, Ф.Галимуллин, Р.Салихов һ.б.) янына урта буын әдәбиятчылар (Ә.Сибгатуллина, А.Саяпова, Д.Заһидуллина, Р.Исламов, Ф.Бәширов һ.б.) килеп кушыла.

Шул рәвешле, хезмәтнең төп максаты булып хәзерге татар әдәбият белеменең барлык өлкәләрендә барган эзләнүләрнең фәнни-теоретик, методологик нигезләрен ачыклау, аларның торышын, киләчәктә үсеш-үзгәреш юлларын, перспективаларын билгеләү тора. Шуннан чыгып, түбәндәге бурычлар билгеләнде:

— җәмгыятьтәге үзгәрешләрнең әдәбият белеменә тәэсирен һәм шуның нигезендә башланып киткән эзләнүләрнең төп юнәлешләрен ачыклау;

— татар сүз сәнгатенең төрле дәверләрен, аерым әдипләр иҗатын, әдәби юнәлеш-агымнарны өйрәнү объекты итеп алган хезмәтләрне тикшереп бәяләү, алардагы табыш-яңалыкларны күрсәтү;

— әдәбият тарихын яңача өйрәнүнең методологик нигезен, төп принципларын, сорау-бурычларын билгеләү һәм чорларга бүленеш мәсьәләсен ачыклау;

— хәзерге әдәби тәнкыйтьнең торышын, аның үсеш-үзгәрешенең алшартларын һәм тәнкыйть жанрларына нисбәтле эзләнүләрнең эчтәлеген ачу;

— әдәби барышның тәнкыйди хезмәтләрдә чагылыш тапкан төп тенденцияләрен, үсеш юнәлешләрен, иҗат ысулларын, стиль-жанр өлкәсендәге эзләнүләрне аерым агым-юнәлешләргә мөнәсәбәтле рәвештә тикшереп бәяләү;

— татар әдәбият теориясе буенча язылган хезмәтләргә анализ ясау һәм бу өлкәдәге тикшеренүләрнең төп юнәлешен, галимнәрнең игътибар үзәгендә торган теоретик проблемаларны аерып алу һәм эчтәлеген ачу;

— теоретик фикердә бәхәсләр, фикер каршылыклары уяткан сораулар — әдәби образ, иҗат юнәлешләре һәм агымнары, иҗат методлары һ.б. буенча эзләнүләрнең асылын ачу һәм алдагы тикшеренүләрнең юнәлешен билгеләү; теоретик фикернең төрле әдәби-эстетик карашларга бәйле аерым галимнәр бәхәсенә нигезле даими үсеп-үзгәреп торуын күрсәтү.

Ике гасыр чигендә дөнья күргән хезмәтләр күп булып, барысын да иңләп алуны максат итеп куймастан, төп игътибар әдәбият белеменең аерым тармакларындагы тикшеренүләрнең асылын күрергә, аңларга һәм бәяләргә мөмкинлек биргән фәнни-теоретик һәм тәнкыйди материалларга юнәлтелде.

Хезмәтнең методологик нигезе булып әдәбият белеме фәненең үз принциплары, шулай ук герменевтика, ягъни текстларның эчтәлеген аңлату-шәрехләү теориясе һәм сүз сәнгате тарихының әдәби-эстетик, мәдәни-фәлсәфи асылын аңлатуга Б.Томашевский, В.Жирмунский, М.Бахтин, Ю.Борев, Н.Гуляев, М.Храпченко, Р.Ганиева, Й.Нигъмәтуллина, Х.Миңнегулов, Ф.Мусин, Н.Хисамов, Ә.Шәрипов, Ф.Яхин һ.б., әдәби тәнкыйтьнең үсеш-үзгәрешен бәяләүгә А.Скафтымов, Ю.Тынянов, А.Есин, Т.Галиуллин, Ф.Миңнуллин, А.Әхмәдуллин һ.б., ә инде әдәбият теориясенә нисбәтле сорауларны ачыклауга Ю.Лотман, В.Хализев, Л.Чернец, А.Есин, А.Эсалнек, Й.Нигъмәтуллина, Ф.Хатипов, М.Бакиров, Д.Заһидуллина, Р.Салихов, А.Саяпова, Э.Галиева һ.б. хезмәтләре нигез булды.

Хезмәтнең яңалыгы әдәбият белеменең төп тармакларында барган тикшеренүләрне бер системага салып өйрәнү, бәяләү һәм табыш-нәтиҗәләрен билгеләү, шулай ук үсеш-үзгәреш һәм тикшеренү юлларын күрсәтү белән билгеләнә. Куелган проблемалар, татар әдәбият белеме традицияләренә, табышларына нигезләнгән хәлдә, Рус-Европа фәнендәге теоретик казанышларга нисбәтле рәвештә бәяләнә.

Әдәбият белеме матур әдәбиятны сүз сәнгате, рухи иҗат нәтиҗәсе буларак өйрәнә, шуңа да игътибар үзәгендә иҗади барыш үзенчәлекләре, әдәби әсәрнең идея-эстетик кыйммәте, эчтәлек-формасы, төзелеше, сурәт чаралары байлыгы һәм үткәндәге, бүгенге әдәби процессның үсеш-үзгәреш закончалыклары тора. Билгеле булганча, әдәбият белеме фәне «әдәби тәнкыйть», «әдәбият тарихы», «әдәбият теориясе» тармакларын үз эченә ала.

Әдәбият белеме *әдәби тәнкыйтьтән* башлана. Тәнкыйть үзенең иң гади формасында «ошый-ошамый», «кызыклы-кызыксыз» кебек бәяләмәләрдә чагыла. Бала чакта, әдәби тәҗрибә булмаганда яисә аз булганда, эстетик зәвык җитенкерәмәгәндә, укыган әсәргә, караган киногa мөнәсәбәтне шулай белдерә идек. Әдәби тәҗрибә арта барган саен, әдәби-эстетик карашларыбыз да үзгәрә һәм сәнгать әсәрләренә ачыграк, тулырак бәя бирәбез.

Әдәби тәнкыйтьнең төп максаты булып хәзерге әдәби процессны анализлау, әдәби чынбарлык фактларына үз вакытында ук бәя бирү тора. Чорның әдәби барышына мөнәсәбәтле дөнья күргән әсәрләрне анализлау аша аларның эстетик мәгънәсен, әдәби кыйммәтен ачу тәнкыйтьнең мөһим бурычларыннан санала. Әдәби күренешләрне, аерым үсеш тенденцияләрен гомумиләштереп, сәнгати табышларны билгели һәм шул рәвешле укучыларда әдәби зәвык тәрбияли[1].

Әдәбият тарихы — әдәбиятны үсеш-үзгәрештә, үзенә хас закончалыклары булган процесс буларак өйрәнә торган фән. Ул әдәби процессның аерым күренешләрен, фактларын системага сала, аларга бәя бирә, теге яки бу әсәрнең, язучының, агымның, юнәлешнең әһәмиятен, чор, заман яисә әдәбият тарихындагы урынын билгели. Әдәбият тарихы фольклордан алып хәзерге көннәргә кадәрге матур әдәбиятның үсешен тарихи эзлеклелектә һәм милли тарих фонында, шуның белән тыгыз бәйләнештә өйрәнә.

Аерым авторларны һәм әсәрләрне тикшереп бәяләү аша тулы бер чор, гасыр, халык әдәбияты хакында күзаллау оеша. Шул рәвешле татар, рус, украин һ.б. халыклар әдәбияты, дини-мәдәни һәм тел ягыннан уртак әдәбиятлар тарихы (мәсәлән, төрки яисә славян халыклары әдәбияты), соңрак исә бөтендөнья әдәбияты тарихы барлыкка килә.

Тикшеренүләрнең кыйммәтен төрле халыклар әдәбиятын яисә дөнья әдәбиятын иңләп алу кебек киңлек кенә билгеләми. Иң мөһиме — анализ-бәяләмәләрнең тирәнлеге һәм төгәллеге. Әдәбият-сәнгатьтә еш кына аерым бер талантлы шәхеснең иҗаты тулы бер төркем әдипләр хезмәтләренә караганда да зуррак әһәмияткә ия булырга мөмкин — барысы да талантка бәйле[1].

Әдәбият теориясе әдәби иҗатның табигатен, үзенчәлекләрен, тикшереп бәяләүнең принципларын билгели. Аның өйрәнү объекты — әдәби әсәр, ул аның төзелеш закончалыкларын, иҗтимагый функциясен өйрәнә һәм әдәби материалга якын килү вариантлары булып әдәби иҗатның эстетик асылы, төрләре, жанрлары, әсәрнең структурасы, әдәби барышның төп юнәлеш-билгеләре һ.б. тора.

Әдәбият белеменең әлеге өч тармагы үзара тыгыз бәйләнгән. Сүз сәнгате тарихын белмичә һәм тәнкыйтьнең төп алымнарын үзләштермичә, әдәбият теориясе белән шөгыльләнеп булмый. Шулай ук, әдәбият тарихын һәм теориясен белмичә, тәнкыйть өлкәсендә эшләү мөмкин түгел.

Әдәбият белеменең ярдәмче тармаклары да бар: текстология, палеография, атрибуция, библиография, историография, китапханә белеме, музей белеме һ.б. Кайберләренә кыскача билгеләмә-аңлатма биреп үтик.

Текстология (лат. сүзе textus — сүзләр бәйләнеше һәм грек сүзе logos — төшенчә, сүз) әдәби текстларның тарихын һәм чыганакларын өйрәнә. Төрле вариантларны чагыштырып, төшереп калдырылган кисәкләрне тулыландыра, мөмкин кадәр автор текстына якынайту эшен башкара. Тулы текстны әзерләү, искәрмә-аңлатмалар төзеп бастырып чыгару белән дә текстологлар шөгыльләнә. Текстология фәне татар әдәбият белемендә гаять зур урын алып тора. Ул — әдәбият тарихының аерылгысыз юлдашы. Татар халкы үзенең тарихында берничә тапкыр алфавит алыштырырга мәҗбүр була: 1929 елны гарәп графикасы яңалифкә (латин графикасына) күчерелә. Ә инде 1939—1940 елларда яңалиф урынына кириллица кулланыла башлый. Борынгы төрки текстларның рун һәм уйгур язуында булуын искәртеп үтик. Шуңа да бүгенге татар укучысының бик азы гына кульъязма һәм язма ядкәрләр белән оригиналда таныша ала. Бу урында безгә текстологлар ярдәмгә килә. Бай әдәби мирасыбызны заман укучысына кайтаруда Ш.Абилов, М.Гайнуллин, Х.Госман, М.Әхмәтҗанов, М.Гайнетдинов, М.Госманов, Ф.Фасиев, З.Рәмиев, Х.Миңнегулов, Ш.Садретдинов, З.Максудова, Ә.Шәрипов, Ф.Ибраһимова, Л.Гайнанова, З.Мөхәммәтшин кебек галимнәрнең зур хезмәтен билгеләп үтү дөрес булыр. Алардан тыш аерым авторлар иҗаты яисә әсәрләре текстологиясе Н.Хисамов, Х.Мәхмүтов, Р.Исламов, Р.Даутов, Ә.Сибгатуллина, А.Әхмәдуллин, Д.Заһидуллина һ.б. тарафыннан эшләнде. Мисал өчен, соңгы елларда Мөхәммәдъяр, Колшәриф, Ф.Кәрими, К.Насыйри, Г.Исхакый, XX йөз башы шагыйрьләре һәм прозаиклары һ.б. әсәрләре М.Гайнетдинов, Х.Мәхмүтов, Л.Гайнанова, Ф.Ибраһимова, З.Рәмиев, Х.Миңнегулов, Ә.Шәрипов һ.б. тырышлыгы белән дөнья күрде.

Палеография (грек. palaros — борынгы һәм grapho — язам) — текстологиянең бер төре. Ул шулай ук борынгы язма истәлекләр белән эш итә. Палеографлар текст язылган материалны (таш, агач, тире, папирус, кәгазь) һәм язу коралын, язу почеркын ачыклауны максат итеп куя. Татар әдәбият белемендә һәм тарих фәнендә палеография озак вакытлар читтә калып килде. Бу беренчел чыганак булган борынгы язмаларның кәгазьдә генә булып, таш, агач, тире, папирус кебек материалларга язылган истәлекләрнең бөтенләй булмавы белән аңлатыла. XX гасыр азагында бу эшкә танылган әдип, тарихчы-галим Н.Фәттах алынды. Ул фәндә билгеле Фест дисбесенә тарихи-лингвистик анализ ясады һәм табышлары «Шәҗәрә», «Язык богов и фараонов»[1] исемле китапларда дөнья күрде.

Атрибуция (лат. attribution — ачыклау) аноним әсәрләрнең яисә тәхәллүсләрнең авторын ачыклау белән шөгыльләнә. Атрибуциянең тагын бер бурычы булып әсәрнең төгәл язылу вакытын билгеләү дә тора. Текстология һәм палеография белән тыгыз бәйләнештә булган атрибуция бездә махсус фән тармагы буларак үсмәгән. Аның вазифасын әлегәчә текстологлар үтәп килә. Аноним әсәрләрнең һәм тәхәллүсләрнең авторларын ачыклауның аерым омтылышлары 1920 елларда булса да (нигездә, классикларның сайланма әсәрләрен чыгаруга бәйле), бу эш белән сугыштан соңгы елларда максатчан рәвештә Р.Гайнанов, Р.Нәфыйгов, Ү.Гыймадиев, М.Бөдәйли һ.б. галимнәр шөгыльләнә. Хәзерге әдәбият белемендә бу тармактагы эшчәнлек М.Әхмәтҗанов, М.Госманов, М.Гайнетдинов, З.Рәмиев исемнәре белән бәйле. З.Рәмиевнең фәнни эзләнүләре «XX йөз башы татар әдәбияты: авторлык, төп текст һәм хронология мәсьәләләре»[1] исемле китап рәвешендә дөнья күрде.

Библиография матур әдәбиятны һәм әдәбият белеме буенча тикшеренүләрне исәпкә ала һәм системага сала. Һәрбер әдәбиятчы, теге яки бу мәсьәлә буенча тикшеренүгә алынганчы, әлеге темага бәйле хезмәтләрнең исемлеген төзи. Бу эштә аңа татар әдәбияты буенча басылып чыккан хезмәтләр[2] ярдәм итә. Хәзер инде әдәбият белеменең төрле тармакларына, аерым мәсьәләләргә нисбәтле эшләнгән белешмәләргә, сүзлекләргә, махсус картотекаларга, Интернет челтәренә һ.б. мөрәҗәгать итү мөмкинлеге бар.

1. ИҖТИМАГЫЙ-СӘЯСИ, СОЦИАЛЬ ҮЗГӘРЕШЛӘР ҺӘМ ӘДӘБИ-МӘДӘНИ СИТУАЦИЯ

Хәзерге әдәбият белеменең торышы, бер яктан, җәмгыятьтәге тарихи-сәяси һәм иҗтимагый шартлар, икенче яктан, әдәби хәрәкәт, әдәби процесска хас гомуми үзенчәлекләр белән билгеләнә.

XX гасырның 80 нче еллары икенче яртысында безнең җәмгыятьтә башланып киткән үзгәрешләр яшәешебезгә карашны тамырдан үзгәртте. Демократия күренеше буларак сүз иреге, матбугат иреге яулап алыну нәтиҗәсендә бик күп мәсьәлә-проблемалар турында ачыктан-ачык сөйләшү мөмкинлеге туды. Акрынлык белән халыкның үзаңы үзгәреше, ягъни совет чоры карашларыннан арыну, «дөньяга яңача карый, яңача фикер йөртә»[1] башлау күзәтелә. 90 нчы еллар башында вакыйгалар аеруча зур тизлек белән үзгәреп китә. Компартиянең хакимияттән читләштерелүе фикер төрлелегенә юл ача. «Совет халкы» дигән атаманың мәгълүм идеологияне каплау, яшерү күренеше генә булуын аңлау төрле өлкәләрдә милли хәрәкәтнең кискен күтәрелешенә китерә. Шәхес иреге мәсьәләсе милләт язмышы белән янәшә куела. СССР дип аталган империянең таркалуы, элекке союздаш республикаларның мөстәкыйль дәүләтләр булып аерылып чыгуы Татарстандагы иҗтимагый-сәяси хәлләргә дә көчле йогынты ясый. Дәүләт суверенлыгы турындагы Декларация (1990), аның Россия дәүләтендәге урынын билгеләү буенча үткәрелгән Референдум (1992), Татарстан Республикасы Конституциясен кабул итү (1992), Россия белән Татарстан арасында Килешү төзелү (1993) — татар халкының соңгы еллардагы милли-азатлык хәрәкәтенең төп вакыйгалары әнә шулардан гыйбарәт.

Татар халкының милләт буларак сакланып калу мәсьәләсе алгы планга чыгып, рухи-мәдәни өлкәдәге үзгәрешләрнең төп юнәлешен билгели. Ә инде халыкның туган телен әкренләп югалту куркынычы аеруча кискен итеп куела. Ул исә үткән тарихыбызның фаҗигале һәм данлы сәхифәләрен объектив чагылдыру, олы шәхесләребезнең эшчәнлегенә тарихи дөрес бәя бирү, рус тарихчылары тарафыннан күрмәмешкә салынган факт-күренешләрнең халкыбыз һәм Россия тарихындагы урынын билгеләү һ.б. җитди сорауларны алга куюга, эзләнү-тикшеренүләр башлауга китерә.

Татар әдипләре әлеге процессолар эчендә яши, алай гына да түгел, аерым мәсьәләләрдә әйдәп баручы ролен үти. 80 нче еллар ахыры — 90 нчы еллар башында Ф.Бәйрәмова, А.Хәлим, Рәш. Әхмәтҗанов, Т.Миңнуллин, З.Зәйнуллин, Ә.Мәхмүдов һ.б. исемнәре республика халкы телендә булды. Аеруча публицистика алгы планга чыгып, вакытлы матбугат битләрендә ил, халык язмышына мөнәсәбәтле җитди бәхәсләр барды.

Ил язмышын, җәмгыятебезнең киләчәген билгеләгән проблемалар татар әдәбиятында да үзенең чагылышын таба. Ул, бер яктан, заманның әдәби процессында чагылса, икенче яктан, күпгасырлык әдәбият тарихын яктыртуда, бәяләүдә күренә. «Туксанынчы еллар һич уйламаганда, көтмәгәндә бәхәс иреге, фикер төрлелеге, уйлану киңлеге алып килде, — дип яза Т.Галиуллин. — Азатлык, хөррият җилләре һәм төрлечә карашлар сыешуы әдәби үткәнебезне, хәзергебезне киңрәк җирлектә һәм яңачарак бәяләргә, элек тирәндәрәк яткан яисә олы сәясәт таләпләренә җавап биреп бетермәгән хәзинәләрне, матурлыкларны ачарга мөмкинлек ачты»[1]. Әдәби ядкәрләребезне барлау, бәяләү, халыкка кайтару мәсьәләсе игътибар үзәгендә булып, аеруча совет чоры — Октябрьдән соңгы дәвер — әдәбият тарихы, аерым әсәрләр, авторлар иҗаты кызу бәхәсләр тудыра. Т.Миңнуллин Татарстан Язучыларының XI съездында (1989) болай дип чыга: «Хәзер бездә үткәннәрне тәнкыйть күзлегеннән уздыру, аларга яңача төшенү процессы бара. Бу — законсалыклы хәл. Чөнки моңарчы илебездәге хәлләрне үз вакытында һәрьяклап, хәбәрдарлык һәм демократия шартларында фикерләү мөмкинлегебез булмады. Тәнкыйть фикерләре барыбызда да тупланып килде, һәм алар менә хәзер (...) тышка бәреп чыкты»[2]. Икенче яктан, әдәбият теориясенең какшамас булып тоелган төшенчәләре булган социалистик реализм иҗат методы, әдәбиятның сыйнфыйлыгы, партиялелеге һ.б. кире кагу күзәтелә. Дөрес, әлеге мәсьәләләр буенча фикер алышуларда бер чиктән икенчесенә ташлану да күзәтелә. Мисал өчен, соцреализм әдипне хакимият идеологиясенә буйсындыруга гына хезмәт итте дип, 30—50 нче елларда яшәп иҗат иткән әдипләр иҗатына «кара мөһер» сугу омтылышлары булды. Мондый караш-фикерләр җәмәгатьчелектә киң урын ала алмады. Совет идеологиясен чагылдырган әсәрләргә каршылыклы мөнәсәбәт сакланса да, татар әдәбияты яулаган биеклекләр символы булган, иҗатларында милләт язмышын чагылдырган, аның киләчәге өчен җан аткан олы затларыбыз (мисал өчен, Һ.Такташ, М.Җәлил һ.б.) хаклы рәвештә яклау тапты.

Үзгәртеп коруларның башлангыч чорындагы кызулык сүрелә төшкәч, әдәби-мәдәни торышка бәя бирү аша киләчәккә юл-юнәлешләр билгеләү вакыты җитә. Коммунистик идеология юкка чыгу белән, халык күңелендә, аңында бушлык хасил булды. Шуңа бәйле әдәбият-сәнгать әһелләре алдына халыкның милли үзаңын уяту, үстерү бурычы куелды. Ул исә төрле юнәлештәге эшчәнлек белән бәйле иде. Берсе — дингә карашның уңай якка үзгәрүе. Ислам диненең халык тормышындагы урынын тирәнтен аңлаган хәлдә, шул ук вакытта бу мәсьәләгә бик сак килеп, күпгасырлык рухани әдәбиятны кайтару, идея-эстетик эчтәлеген объектив ачу процессы башлана. Гасырның 90 нчы еллары уртасына таба Ф.Бәйрәмова, А.Хәлим,

Г.Сәлимов һ.б. иҗаты белән әдәбиятта рухани юнәлеш урын ала. Икенчесе — сүз сәнгате тарихындагы классик мирасның кайтарылуы. Арада аеруча зур әһәмияткә ия булганы, һичшиксез, Г.Исхакый иҗаты. Аның янәшәсендә Г.Рәхим, Ф.Әмирхан, Г.Ибраһимов кебек әдипләрнең төрле сәбәпләр аркасында әдәбият тарихыннан алып ташланган әсәрләре дөнья күрде. Әдәбият тарихы бөтен асылында күз алдына килеп бастырылу белән бергә, «безнең тарихи аңыбыз да тулылана төште»[1]. Өченчесе — данлы һәм фаҗигале тарих сәхифәләрен яңарту, аларга объектив бәя бирү. Ул исә горурланырлык тарихи шәхесләрнең эшчәнлеген ачу, аларның классик сүз сәнгатендәге образларын барлау һәм шул рухта яңа әсәрләр иҗат итү белән бәйле була. Дүртенчесе — милли идеянең эчтәлеген ачу. Газета-журнал битләрендә кызыклы фикер алышулар, бәхәсләр булып үтә. Ф.Мусин язганча, «милли идея халыкның күпгасырлык яшәү рәвеше, уй-хыяллары, тормыш һәм хезмәт тәҗрибәсе сөземтәсен» тәшкил итеп, аны хәзерге яшәешебездә, дәүләт идарәчелегендә һәм сәясәтендә файдалану күздә тотыла[2]. Әнә шундый эзләнүләрнең нәтиҗәсе буларак, Т.Миңнуллин тарафыннан «Татарның әхлакый кодексы» языла һәм киң җәмәгатьчелектә хуплап каршы алына[3]. Шуның белән бергә, XX гасыр ахырында әдәбият алдагы унъеллыкларда җәмгыятьтә тоткан урынын, ролен җуя. Сүз сәнгате үзенең күпсанлы укучыларын югалта. Әле XX гасырның 80 нче елларында гына 100 әр мең тираж белән чыккан әдәби журналлар 5—10 меңгә кала, әдәби китапларның уртача тиражы да 2—3 меңнән артмый, шуның өстенә аларның сатылуы да бермә-бер авырлаша. Шул рәвешле, әдәбият «тормыш дәреслеге» сыйфатын югалта. Моның сәбәбе җәмгыятьтә яңа мәдәни халәт урнашу белән аңлатыла: мәдәният, милли-локаль үзенчәлекләрен югалтып, массачыл товар сыйфатлары ала һәм ул торган саен күбрәк формулалы, «бер тапкыр гына файдаланулы» була бара, сүзле образдан бигрәк, күреп, ишетеп кабул итүгә йөз тота. Әдәбиятның традицион функцияләре масс-медиа чараларына күчә[1]. Бу үз чиратында җәмгыятьтә язучының урыны, дәрәҗәсе бик нык төшүгә китерә. Бу турыда, ачынып, З.Мансуров болай ди: «Егерменче гасырда әле беркайчан да, хәтта рәхимсез тоталитар хакимият вакытында да мәдәниятнең бүгенге кебек бөлгенлек хәленә төшкәне юк иде.

Каләм әһеленең төп коралы булган сүз күзгә күренеп кадерсезләнде, кешеләр күңеленә нур иңдерүче китап, бигрәк тә милли китап, «дәүләткә зыян китерә торган товар»га әверелде, язучы профессиясенең яшәү-яшәмәве куркыныч астына куелды»[2].

Кыенлык-каршылыкларга карамастан, гуманитар фәннәрнең әһәмиятен исәпкә алып, бу өлкәдә җитди структур үзгәрешләр була: Татарстан Фәннәр академиясе оеша, Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты ике мөстәкыйль академик оешмага бүленә — Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты һәм Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институты. Бу исә әдәбиятчылар белән тарихчылар, фәлсәфәчеләр, текстологлар, сәнгатькәрләр һ.б. иҗади хезмәттәшлегенә киңрәк мөмкинлек бирә.

СССР составына кергән Урта Азия халыклары — казакълар, үзбәкләр, төрекмәннәр, таҗиклар, кыргызлар — мөстәкыйльлек яулап ала. Ике арада чикләр торгызылу әдәби-мәдәни бәйләнешләрне бик нык чикли. Соңгы елларда әлеге халыклар белән хезмәттәшлекне торгызу буенча билгеле бер чаралар күрелсә дә, мәсьәләне тулаем хәл итү ачык кала. Шул ук вакытта Төркия һәм Шәрык илләре белән ике арадагы мөнәсәбәтләрне җайга салу өчен шартлар туа. Киң планда мөселман дөньясы белән татар мәдәниятенең үзара бәйләнешенә җирлек әзерләнә.

Шулай итеп, икътисади, сәяси өлкәдәге үзгәрешләр мәдәни тормышка да җитди тәэсир итеп, аның төрле тармакларда үзенчәлекле хәрәкәтен китереп чыгара. Ул исә үз чиратында сүз сәнгатендә һәм әдәбият белемендә киң чагылыш таба.

2. ХӘЗЕРГЕ ТАТАР ӘДӘБИЯТ БЕЛЕМЕ ФӘНЕ

Җәмгыятьтәге социаль-мәдәни һәм идеологик үзгәрешләр татар әдәбият белеменә дә зур йогынты ясый. Әлеге фәннең һәр тармагында җитди эзләнүләр башланып, бу әдәбият тарихы, әдәбият теориясе, әдәби тәнкыйтьнең барлыкка килү алшартларын, формалашуын ачыклау, төп этапларын, татар галимнәре таянган нигез концепцияләрне, методларны билгеләү һәм үсеш-үзгәреш юлларын барлау белән бәйле. Үткән мираска тәнкыйди караш, аны яңача бәяләү дә мөһим сорауларның берсе буларак куела. Шуның белән бергә, рус һәм Көнбатыш Европа әдәбият белеме казанышларын үзләштерү, татар әдәбият белеменең дөньякүләм процесстагы урынын, үзара бәйләнеш-йогынтыны ачыклау мәсьәләсе дә калкып чыга.

Әлеге сораулар белән янәшә фәннең үз методологиясен эшләү кирәклеге дә көн тәртибенә куела. М.Хәсәнов билгеләп үткәнчә, «иң зур проблемаларның берсе — әдәбият белеменең, гомумән, татар

әдәбият белеменең хосусан үз методологиясен булдыру зарурлыгы»[1]. Татар әдәбият белеме методологиясе буенча әлегә махсус хезмәтләр юк. Әмма бу мәсьәлә гомумән эшләнмәгән дигән сүз түгел. Методологик сораулар конкрет тикшеренүләрдә, аеруча әдәбият тарихына һәм теориясенә караган хезмәтләрдә билгеле бер дәрәҗәдә чагылыш таба. Шулай да озак вакытлар дәвамында фәнни эзләнүләрнең анализланып системага салынмавы яңа тикшеренүләргә тоткарлык ясый. Болар барысы да XX гасыр ахырында татар әдәбият белеме методологиясенә караган берничә сорауның көн тәртибенә куелуына һәм эзләнүләр башлануына китерә. Берсе, алдагы чорларда өстенлек иткән идеология белән бәйле булып, фәнни тикшеренүләрне марксизм-ленинизм тәгълиматыннан арындыруга кайтып кала. Каршылык-бәхәсләр аша «әдәбият теориясенең эчке закончалыклары, әдәби-тарихи барышны өйрәнү принциплары»[1] эзләнүләр нигезе булырга тиешлеге ачыклана.

Икенче сорау әдәбият теориясен һәм әдәбият турындагы фәннең методологиясен аерып карау белән бәйле. Үзара тыгыз бәйләнештә булган әлеге төшенчәләрнең өйрәнү объектлары төрле: әдәбият теориясе әдәби иҗатның закончалыклары һәм категорияләре белән эш итсә, әдәбият белеме методологиясе әлеге закончалыкларны һәм категорияләрне фәнни тикшерү принципларын билгели[2]. Ф.Мусин, Ф.Хатипов, Й.Нигъмәтуллина, Р.Ганиева, Д.Заһидуллина хезмәтләрендә бу сорауларга шактый тулы ачыклык кертелеп, өйрәнү өлкәләре аерып куела.

Методологиягә караган мөһим сорауларның тагын берсе — татар әдәбият белеменең үзенә хас принципларын булдыру. Билгеле инде, үзара якын әдәби-мәдәни мохиттә яшәгәнлектән, татар әдәбият белеме рус һәм башка тугандаш халыклардагы фәнни казанышларны үзләштерә, аларга йөз тота. Әдәбият теориясенә, әдәбият тарихына, әдәби тәнкыйтькә караган хезмәтләрдә характерлы билге-күренешләрне билгеләү, тенденцияләрне аерып чыгару өчен дөньякүләм кабул ителгән методологик принципларга нигезләнү табигый күренеш. Шуның белән бергә, соңгы ике дистә елда татар әдәбият белеменең үзенә хас методологик принципларын ачыклау буенча аерым хезмәтләр дә дөнья күрде[3]. Алар, нигездә, әдәбият тарихын яңача өйрәнүне күздә тотсалар да, методологик планда бөтен әдәбият белеменең нигезен билгеләүче сыйфатлар булып ачыла. Ф.Мусин болай дип яза: «Инде халыкның иҗтимагый-сәяси һәм мәдәни-рухи үткәнен милли идея яссылыгында өйрәнүнең төгәлрәк методологик принциплары мәсьәләсенә килсәк, монда, безнең карашча, барыннан да элек тарихилык һәм миллилек турында сүз алып барырга кирәктер»[1]. Дөрес, әлеге принциплар яңа түгел. Тарихилык сүз сәнгате тарихына мөнәсәбәттә XX йөз башында ук куела, һәм ул әдәбиятны эзлекле үсеп-үзгәреп торучы, җәмгыять тормышы белән тыгыз бәйләнештә булган, билгеле бер закончалыкларга буйсынучы, традицияләрнең яңачалыклар белән үрелеп баруына нигезләнүче күренеш буларак аңлатыла. А.Веселовский, Д.Лихачев, А.Бушмин хезмәтләрендә[2] ул теоретик һәм гамәли ачылышын таба. Ф.Мусин әлеге принципның мәгънәләрен тагы да киңәйтеп, бер яктан, әдәбиятның аерым чорлары арасындагы үзара бәйләнешләрнең асылын нигезләсә, икенче яктан, «халкыбыз тарихы белән рухының үзенчәлекле елъязмасы һәм көзгесе булуы сәбәпле, әдәбиятны үзалдына гына карау җитми, аны милли тарих, тел, халык иҗаты, иҗтимагый-фәлсәфи фикер үсеше һәм башкалар белән бәйләнештә дә өйрәнергә кирәк»[3] дип саный.

Миллилек принцибы 1917 елга кадәрге әдәбият белемендә киң урын алса да, совет чорында аның эчтәлеге, гадәттә, соцреализм эстетикасы эчендә генә билгеләнә иде. Шуңа да гаять әһәмиятле принцип булудан бигрәк, теге яки бу халык әдәбиятының бер үзенчәлеге рәвешендә күрсәтелеп килende. Хәзер исә миллилек принцибы әдәбият турындагы фәнне халык язмышы, аның бүгенгесе һәм киләчәге, менталь сыйфатлары белән тыгыз бәйләнештә һәм милли идеягә нигезләнеп өйрәнүне күздә тота.

XX гасырның 80—90 нчы елларында, идеологик шартлар үзгәрүгә бәйле, чит илләрдәге әдәбият белеме казанышлары белән танышу мөмкинлеге туды. Бигрәк тә Көнбатыш Европада һәм Америкада сүз сәнгате өлкәсендә алып барылган һәм аеруча әдәби мәктәпләр, әдәби концепцияләр, әдәби методлар өлкәсендәге эзләнүләр әдәбият белеменең барлык тармаклары турындагы карашларыбызны, тикшеренү объектларының асылын аңлатуны киңәйтеп җибәрде. Рус әдәбият белеме әлеге яңалык-табышларны кабул итүгә әзер булып, фәнни эзләнүләрнең яңа баскычына күтәрелде[1].

Татар әдәбият белеме исә аларга шактый каршылыклы мөнәсәбәттә булды. Моның берничә сәбәбе бар. Берсе — татар әдәбият белеме үзенең традицияләренә тугрылыгы белән көчле. XX йөз башы әдәби тәнкыйтендә һәм әдәбият теориясендә реализм һәм романтизмның төп сыйфатлары ачыкланып, 1990 елларга кадәр, нигездә, шул юнәлешләргә караган сәнгати фикерләү үзенчәлекләре өйрәнелде, ә инде бу кысалардан чыккан юнәлеш, агым, форма, чаралар йә тискәре бәя алды, йә күрмәмешкә салынылды. Икенчесе — 1930 еллардан башлап әдәбият белеме марксистик-ленинчыл идеология кысаларына кертелде. Милләтчелектә гаепләнүдән куркып, әдәбиятчылар милли сыйфат-билгеләр, үзенчәлекләр турында гомуми планда гына язарга тырыштылар. Шундый шартларда рус әдәбият белеменең йогынтысы бик нык үсеп, күп кенә мәсьәләләрдә татар әдәбият белеме ияреп бару яисә тәрҗемә итү юлына күчте.

1990 еллар башында, милли идея үсүгә бәйле рәвештә, читләр тәэсиреннән котылу омтылышы да көчәйде. Шул рухта рус һәм чит ил әдәбият белемендәге термин-төшенчәләрне, теоретик караш-фикерләрне кабул итүгә сак киленде. Өченчесе — профессиональ әзерлекле кадрларга бәйле. Башкаларда урын алган күренеш-билгене яңа җирлеккә турыдан-туры күчереп куярга ярамый. Ул, гадәттә, ясалмалылыкка китерә. Бу уңайдан Р.Свеpигин фикерләре кызыклы: «Хәзер кайбер галимнәребез татар язучыларының аерым әсәрләрен дөнья әдәбиятындагы күренешләр, хәрәкәтләр, агымнар, методлар яктылыгына куеп карарга, аңлатырга тырыша башладылар. Бу — гомумән алганда, игътибарга һәм мактауга лаеклы күренеш. (...) Яшь тәнкыйтьчеләрне модага кереп килүче, әмма эчтәлекләре күпләргә бигүк ачык булмаган ялтыравыклы терминнар ныграк кызыксындыра торгандыр. Һәм менә шуннан соң инде татар әдипләре әсәрләреннән көчәнеп, тырышып модернизм яисә постмодернизм күренешләрен хәтерләткән элементлар табып, аларны бөтендөнья әдәбиятындагы шаукымнарның татар әдәбиятына килеп җитүе, аны баетуы дип аңлатулар китә»[1]. Шуның белән бергә, әдәбият белеменең методологиясен һәм аерым тармакларының теориясен эшләү, шул нигездә фәнни тикшеренүләрнең юнәлешләрен билгеләү мөһим мәсьәлә булып калка. Ике гасыр чигендә дөнья күргән хезмәтләрдә билгеле бер нәтиҗәләргә дә ирешелде.

Әдәбият теориясенең асылын билгеләүче фәнни тема-аспектлар (гносеология, онтология, морфология, поэтика, семантика, риторика, рецептив эстетика, герменевтика, аксиология, тарихи поэтика, культурология) буенча махсус тикшеренүләр бик аз. Дөрес, әлеге мәсьәләләр, нигездә, әдәбият тарихына, аерым әдипләр иҗатына караган хезмәтләрдә теге яки бу дәрәҗәдә чагылыш таба. Әдәбият теориясе белән бәйләнешле китаплар арасында «Әдәбият белеменә кереш», «Әдәбият белеме сүзлеге»[2] һәм Ф.Хатиповның «Әдәбият теориясе»[3] мөһим урын алып тора. Казан дәүләт университетының татар әдәбияты кафедрасы укытучы-галимнәре тарафыннан төзелгән «Әдәбият белеме сүзлеге» «әдәбиятның фәнни-теоретик нигезләрен аңлатучы иң актив атамаларны һәм төшенчәләрне үз эченә ала»[1]. Ул, бер яктан, моңа кадәр чыккан сүзлекләргә, икенче яктан, рус әдәбият белеменә караган сүзлек һәм энциклопедияләргә, өченче яктан, татар әдәбият белеменең соңгы казанышларына нигезләнә. Марксизм идеологиясеннән тулысынча арынып җитмәсә дә, Сүзлек иҗтимагый аңның бер төре булган әдәбиятның эчке закончалыкларын, эчтәлек-формасын, традицияләр дәвамчанлыгын, теге яки бу чорга хас яңачалыкларны тулы, эзлекле күзалларга мөмкинлек бирә. Аның методологиясендә төп урынны дөнья әдәбиятындагы уртаклыклар һәм аларның милли әдәбият сыйфатлары белән баюы алып тора. Шуңа да теге яки бу закончалык яисә термин дөнья әдәбиятына, рус әдәбиятына һәм татар әдәбиятына караган үрнәкләр-мисаллар нигезендә аңлатыла. «Әдәбият белеме сүзлеге»нең җитди яңалыгы булып, бер яктан, рус һәм дөнья әдәбияты белемендәге казанышларны үзләштерү, ягъни озак вакытлар дәвамында тәнкыйди рухта бәяләнеп килгән модернизм юнәлешен, төрле агымнарны аңлаткан төшенчәләрне бай фактик материалга нигезләнеп тәкъдим итү (мәкаләләр авторы — Р.К.Ганиева); икенче яктан, күпгасырлык әдәбиятыбызның бай традицияләренә, Шәрык әдәбиятлары белән бәйләнешенә һәм сүз сәнгатенең аеруча Борынгы, Урта гасырлар дәверенә караган термин-төшенчәләрне күчемле бәйләнештә аңлату (мәкаләләр авторы — Х.Ю.Миңнегулов) тора.

Ф.Хатиповның «Әдәбият теориясе» татар әдәбият белеме ирешкән казанышларны бер системага салуның уңышлы үрнәге буларак дөнья күрде. Студентлар һәм укучылар өчен атап чыгарылган дәреслек булуы эчтәлеккә йогынты ясаган. Профессиональ филологлар әзерләүгә йөз тоту әдәбият теориясенә караган төшенчәләрнең асылын, үзара бәйләнешен аңлатуны, әдәби әсәр, аның компонентларын тикшерүне алгы планга чыгара. Шуңа күрә әдәбият теориясенең әдәби әсәр бөтенлеген, аның төрләрен, жанрларын һәм жанр формаларын, эчтәлек һәм форма, сюжет һәм композициясен, иҗат тибын, стиль, метод кебек төп төшенчәләрен ачыклауга киң урын бирелә.

Хезмәтнең методологик нигезе булып татар, рус, чит ил әдәбият белеме туплаган күпгасырлык традицияләр, әдәби-эстетик, фәлсәфи карашлар системасы тора. Бу исә авторга киң планда Аристотель, Гегель, В.Белинский, Н.Чернышевский кебек классикларга таяну, фикер-карашларын үстерү мөмкинлеге бирә. Икенче төрле итеп әйткәндә, Ф.Хатипов әдәби әсәрне өйрәнүнең киң таралган методларына (биографик, чагыштырма-тарихи, социологик, структур, герменевтик һ.б.) нигезләнә, ягъни ул әдәбият теориясенең комплекслы юлын тәкъдим итә. Шуның белән бергә, автор әдәбият теориясенең бәхәсләр уяткан мәсьәләләрен — әдәбиятның яшәү рәвеше, әдәби барыш закончалыклары, әдәби юнәлешләр, агымнар һ.б. читләтеп үтә. Ә бит алар әдәбиятны системалы рәвештә әдәби-тарихи барыш эчендә өйрәнү, бәяләү мөмкинлеге бирә.

Әдәбият тарихы — алдагы чорда да, хәзер дә игътибар үзәгендә булып, чагыштырмача киңрәк өйрәнелә торган тармак. Тикшеренүләрдә дөнья һәм рус әдәбияты белемендә кабул ителгән методлар (мифологик, чагыштырма-тарихи, биографик, культура-тарих, комплекслы, компаративистика, социаль-

эстетик, психологик, герменевтик, формаль, структур, тарихи-генетик һ.б.) нигез булып тора. Әлеге мәсьәләгә махсус бүлек багышланганлыктан, бер-ике мисал белән чикләнәбез: М.Бакиров, Ф.Урманчиев кебек галимнәр үз тикшеренүләрендә мифологик методка нигезләнсә, Х.Миңнегулов чагыштырма-тарихи методны үз итә, Р.Ганиева исә герменевтикага, чагыштырма-тарихи һәм социаль-эстетик методка таяна. Әдәбият тарихын өйрәнүнең җитди нәтиҗәсе булып XX һәм XXI гасыр чигендә «Средневековая татарская литература»[1], «История татарской литературы нового времени (XIX — начало XX в.)»[2], «Татар әдәбияты тарихы»ның[3] VI томы кебек хезмәтләр басылып чыгу тора.

Хәзерге әдәби тәнкыйть күп бәхәсләр уяткан һәм тәнкыйтькә дучар булган тармак булып кала. Бу, беренче чиратта, аның үз вазифаларын үтәп җиткермәве белән аңлатыла. «Китап дөньясы үзе бик чуарланды, художество-эстетик кыйммәте булмаган чүп-чар чын җәүһәрләр белән бер шүрлеккә менде. (...) Критерийларның югалуы, әдәби тәнкыйтьнең юк дәрәҗәсендә булуы әдәбият белән кызыксынучыларны, бигрәк тә яшьләрне, авыр хәлгә куйды»[1], — дип яза Р.Фәйзуллин. Төп әдәби журнал булган «Казан утлары»ның баш мөхәррире фикерен Р.Харис тагы да кискенләштерә: «Жанр буларак, иҗтимагый фикер формасы буларак әдәби тәнкыйть үлем хәлендә. Моны торгызырга кирәк һәм бу юнәлештә без барыбыз да эшләргә тиеш»[2]. Икенче яктан, әдәби тәнкыйтьнең әдәби-эстетик югарылыкта кала алмавын күрәбез. Йомшак әсәрне мактау белән мавыгу яисә уңышлы әсәрне күрмәмешкә салышу очраклары да ешаеп китте. Хәзерге әдәби тәнкыйтьнең үсеш-үзгәреш юлына чыгу юнәлешен Д.Заһидуллина «фәнни, академик тәнкыйтьне үстерүдә, һәр шагыйрь, прозаик яки драматургның әдәби барыштагы урынын, нинди иҗат юнәлеше, алымы тарафдары булуын билгеләүдә»[3] күрә. Чит ил һәм рус әдәбият белемендә шактый тулы өйрәнелгән тәнкыйть юнәлешләре (рецептив, психоаналитик, стилистик, импрессионистик, социологик, генетик, мифологик, феминистик, субъектив һ.б.) бездә тиешенчә өйрәнелмәде. Тәнкыйтьчеләрнең күпчелеге әдәби әсәрнең чынбарлык белән мөнәсәбәтен тема, проблема, идея һ.б. нисбәтле тикшерүне максат итеп куя (М.Вәлиев, Р.Шәрәфиев, Р.Фәизов һ.б.). Сүз сәнгатенә тел ягыннан бәя бирүнең сирәк, әмма уңышлы үрнәкләрен Ф.Сафиуллина тәкъдим итте. Соңгы елларда Ф.Урманчиев, М.Ибраһимов, Л.Дәүләтшина һ.б. хезмәтләрендә мифологик тәнкыйть белән очрашабыз. Ә менә И.Вәлиулланың мәкалә-язмалары чынбарлыкны танып белү чарасы буларак әдәби әсәргә эстетик планда якын килүнең, ягъни яңа тәнкыйтьнең бер чагылышы булып тора.

Шулай итеп, иҗтимагый-сәяси тормыштагы үзгәрешләр, аерым алганда хәбәрдарлык, сүз-матбугат иреге, коммунистик идеологиянең бетерелүе, фикер төрлелегенә юл ачылу һ.б. әдәби-мәдәни өлкәгә дә көчле йогынты ясый. Татар әдәбият белеме үсешенең яңа этабына керә һәм үз чиратында методология мәсьәләсен алга куя. Аның нигезен, бердән, фәнни тикшеренүләрне марксизм-ленинизм тәгълиматыннан арындыру, икенчедән, әдәбият теориясе белән әдәбият белеме методологиясен аерып карау, өченчедән, татар әдәбият белеменең үзенә хас фәнни-теоретик принципларын булдыру тәшкил итә. Әдәбият турындагы фән, тамырларын, формалашу һәм үсү этапларын барлау, традицияләрен яңарту аша, рус һәм чит ил әдәбият белемендәге казанышларны файдалануга, аларга таянуга, шул рәвешле әдәбият тарихы, теориясе, тәнкыйте тармакларындагы табышларны, проблемаларны ачыклауга, үсеш сукмакларын, яңа тикшеренү юлларын билгеләүгә йөз тота.

1. ӘДӘБИЯТ ТАРИХЫН ӨЙРӘНҮНЕҢ ФӘННИ-ТЕОРЕТИК ҺӘМ МЕТОДОЛОГИК НИГЕЗЛӘРЕ

Әдәбият тарихы фольклор белән бергә телдә һәм язуда сакланып калган кешелек дөньясы тарихын, аның иҗтимагый тормышын, әхлакый һәм эстетик фикерен, кешеләр характерын, үз-үзләрен тотышының социаль һәм индивидуаль чагылышын, психологиясен, аңын, үзара мөнәсәбәтләрен өйрәнә. Матур әдәбият ядкәрләре үткән гасырларда яшәгән кешеләрнең тормышы, уй-фикерләре, хис-кичерешләре белән таныштырып, тарихи кызыксыну гына уятмый, алар безнең күзаллауны тирәнәйтә, акылны баета, рухи-әхлакый сыйфатлар тәрбияли, гомумән, шәхес буларак формалашырга ярдәм итә. Әдәби мирас безнең җанны баета, рухыбызга көч өсти, эстетик зәвыкны, хис-кичерешләрне үстерә, илһамландыра, канәгатьлек-рәхәтлек бирә. Дөнья әдәбиятының танылган осталары әсәрләрендә без кешегә хас фикер һәм хис-кичерешләрнең гаҗәеп тирәнлеге, матурлык һәм яхшылык чагылышы, сүз дигән серле дөньяның мөмкинлекләре һәм әһәмияте, тәэсире белән очрашабыз.

Матур әдәбият, чынбарлыкны әдәби образларда чагылдырып, дөньяны танып белергә ярдәм итә. Нәкъ менә образлылык, нәфислек, күптөрле эстетик категорияләр (матурлык, ямьсезлек, бөеклек, түбәнлек, фаҗигалелек һ.б.) сүз сәнгатенең асылын билгели. Аның төп сурәтләү предметы — кеше. Ахыр чиктә матур әдәбият кешенең теләк-омтылышын, гамәлен һәм аларның сәбәп-максатларын билгеләргә, аңларга булыша. «В художественных произведениях герои размышляют и совершают поступки, ими движет желание понять свои ошибки, познать самих себя, — и вместе с ними этот путь повторяет и читатель.

Такое сотворчество с писателем, возможность для читателя такой формы познания жизни и самопознания и создают уникальность художественной литературы»[1].

Гасырлар дәвамында иҗади һәм интеллектуаль эшчәнлек нәтиҗәсендә тудырылган сүз сәнгате закончалыклы система тәшкил итә. Аның үсеш-үзгәрешен, төп сыйфат-үзенчәлекләрен, аерым чорларга хас тенденцияләрен, әдипләрнең иҗат мирасында чагылыш тапкан традиция һәм яңачалыкларны, чынбарлык һәм иҗтимагый-мәдәни күренешләр белән бәйләнеш-мөнәсәбәтен әдәбият тарихы өйрәнә.

Татар әдәбиятының мең елдан артык тарихы булса да, аны өйрәнү, тикшереп бәяләү рәвешендәге махсус хезмәтләр бик соңарып — XX йөз башында гына дөнья күрә. Шулай да әдәбият белеменең башлангычы борынгы һәм урта гасырларга ук кайтып кала. Һәр яңа чор әдәбияты вәкилләре үзләреннән алда иҗат ителгән әсәрләр турында фикер-карашларын белдергән. Моңа исә ул чорларда киң таралган нәзыйрә алымы, күчмә сюжетлар күренеше дә зур мөмкинлек биргән. Д.Заһидуллина билгеләгәнчә, «татар әдәбиятының дини-дидактик эчтәлекле ядкарьләре эчендә еш кына дөньяви гонсыр-компонентлар төп урынны ала булып чыга, бу әсәрләрдә авторлар иҗтимагый карашларын да бәян итәләр, дөньяны аңлау да, фәлсәфи уйланулар да язылa, астрономия яки медицина, алгебра яки тарихка караган тикшеренүләр һәм теорияләр исбатлана. Үз әсәрендә әдип башка фикер ияләре белән бәхәскә керә, аларны яклый йә кире кага»[1].

XIX йөз ахырында иҗтимагый-мәдәни тормыштагы үзгәрешләр, мәгърифәтчелек хәрәкәтенең зур дулкын булып күтәрелүе, дини реформаторлык, китап басу эшенең колач җәюе сүз сәнгатенә булган игътибарны бермә-бер арттыра. Яңа заман әдәбияты мәйданга килә. Әмма әдәбият тарихы әле аерым фикер-мөнәсәбәт рәвешендә кала. Бу эшкә беренчеләрдән булып атаклы фикер иясе Ш.Мәрҗани алына. Аның хезмәтләрендә, аеруча «Мөстафадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар» («Казан һәм Болгар хәлләре турында файдаланылган хәбәрләр») китабында татар әдәбияты тарихын бер тәртипкә салу омтылышы ясала. Әдәбият тарихы турында тотрыклы күзаллау булдыруда К.Насыйри хезмәтләре тагын бер адым була. Мәгърифәтченең халык авыз иҗаты әсәрләрен җыюын, туплау, фәнни эшкәртү эшен башлап җибәрүче булуын һәм татар фольклор үрнәкләре белән рус телле укучыларны даими таныштырып баруын билгеләп үтәргә кирәк. К.Насыйри «Фәвакиһел җөләса фил әдәбият» («Әдәбият турындагы мәҗлесләрнең җимешләре») җыентыгына Г.Кандалый поэмаларын урнаштыра, әдип иҗаты, аерым алганда әсәрләре теленә хас үзенчәлекләрне күрсәтүе белән киң катлау укучыларга шагыйрьне тәкъдим итә. Дин галиме, әдип, әдәбиятчы, фәлсәфәче Р.Фәхретдин хезмәтләре, аеруча «Асар» исемле биобиблиографик характердагы китабы татар әдәбияты тарихын өйрәнүгә җитди өлеш кертә.

Яңарыш юлына баскан татар әдәбияты, XX йөз башында яңа баскычка күтәрелеп, җитди сыйфат үзгәрешләре кичерә. Ул әсәрләрнең эчтәлегендә, тематик киңлегендә, жанр төрлелегендә, яңа әдәби юнәлеш-агымнарны үзләштерүдә, сәнгатилек үсүдә һ.б. чагылыш таба. Бу чорда татар әдәбият белеменең өч тармагы үзара кушылып, үрелеп үсә. Ә инде әдәбият тарихына караган хезмәтләр арасында Г.Тукайның «Шигырьләремез хакында» (1907), Ф.Әмирханның «Әдәбиятка гаид» (1908), Ф.Кәриминең «Моталәга» (1908), Р.Фәхретдиннең «Әдәбиятыбызның нигезләре» (1911), Г.Тукайның «Халык әдәбияты» (1910), Г.Ибраһимовның «Әдәбият мәсьәләләре» (1913) һ.б. аерым игътибарга лаек. Шулай да әдәбият тарихын чагыштырмача тулы, эзлекле яктырту омтылышы ясалган язмалар булып Җ.Вәлидинең «Татар әдәбиятының барышы» (1912), «Әдәби хәрәкәт» (1915) хезмәтләре тора. Аларда әдәбиятның шул чордагы торышын билгеләү белән бергә, тарихи үсеш-үзгәреш закончалыкларына, традицияләр дәвамчанлыгына, аерым алымнарга мөнәсәбәт белдерелеп, җитди нәтиҗәләр чыгарыла. Гомумән, Җ.Вәлиди, Г.Баттал, Г.Ибраһимов, Г.Сәгъди, Н.Хәлфин, Г.Рәхим һ.б. әдәбият теориясенә, әдәбият һәм мәдәният тарихына, әдәби тәнкыйтькә караган язмалары татар әдәбияты тарихының нигез ташлары булып тора.

1917 елдан соң, Совет властеның беренче елларында, рухи һәм мәдәни тормышта үсеш-үзгәрешләргә уңай шартлар туа: автономия кысаларында булса да, дәүләтчелек торгызыла, татар теле дәүләт теле дип игълан ителә, Академик үзәк оеша, рус һәм Көнбатыш Европа телләреннән тәрҗемә итү арта һ.б. Татар әдәбият белемен, шул исәптән әдәбият тарихын өйрәнүгә Г.Ибраһимов, Г.Нигъмәти, Г.Сәгъди, Җ.Вәлиди, Г.Рәхим, Г.Гобәйдуллин, Г.Гали кебек галимнәр тартыла. Э.Галиева фикеренчә, бу чорда татар әдәбият белеме культура-тарих мәктәбе принципларына нигезләнеп үсә. Аның үзенчәлеген билгеләп, галимә болай дип яза: «20—30 нчы елларда татар әдәбият белеме үсешендәге фәнни юнәлешләрнең рус, Гареб, Шәрекъ фәнни мәктәпләре белән уртак яклары, уртак позицияләре булуы ачыкланды. (...) Г.Нигъмәти рус әдәбият галимнәренең һәм тагын да киңрәк планда Көнбатыш әдәбият теориясенең фәнни нигезләренә юнәлеш тотса, Г.Сәгъди хезмәтләрендә Көнчыгыш (төрек) әдәбияты фәненә ориентация тоту ачык чагылды»[1]. Г.Нигъмәтинең «Әдәбият мәйданында» (1925), «Революция елларында әдәбиятыбыз» (1929), «Әдәбият һәм тормыш» (1931), «Татар совет әдәбияты күтәрелештә» (1934), Г.Сәгъдинең «Татар шагыйрьләре арасында Габдулла Тукай» (1923), «Татар драма әдәбияты һәм аның тарихи үсүләре» (1926),

«Фатих Әмирхан» (1926), «Кандалый турында» (1927), «Символизм турында» (1932), Җ.Вәлидинең «Очерк истории образованности татар» (1923), шулай ук Г.Сәгъди, Г.Рәхим, Г.Гобәйдуллин дәреслекләрендә, Г.Ибраһимовның телгә, әдәбиятка, тарихка караган язмаларында татар әдәбияты тарихын иҗтимагый фикер үсеше тарихы белән тыгыз бәйләнештә, әдәби метод, әдәби стиль мәсьәләләренә йөз тотып, ягъни комплекслы якын килеп өйрәнү үзәктә тора. Асылда, культура-тарих мәктәбе концепциясенә нигезләнгән татар галимнәренең «хезмәтләрендә биографик, социологик, эстетик, чагыштырма-типологик пландагы тикшеренү алымнарыннан файдалануны күрәбез»[2].

1930 елларда илдәге иҗтимагый-сәяси мохит — «шәхес культы», репрессияләр, сыйнфый дошман эзләү белән мавыгу, партиянең иҗат оешмалары белән турыдан-туры җитәкчелек итәргә алынуы һ.б. — әдәбият белеме үсешенә дә җитди тоткарлык ясый. Алдагы чорда актив иҗат иткән Г.Нигъмәти, Г.Сәгъди, Г.Ибраһимов, Җ.Вәлиди, Г.Гобәйдуллин, Г.Рәхим кебек әдәбият галимнәренең төрлечә эзәрлекләнүе, иҗаттан читләштерелүе әдәбият фәне өчен зур югалту була. Бу чорда вульгар-социологик карашлар киң тамыр җәя. Мондый шартларда әдәбият белеме яшь тикшеренүчеләрне көтә. Гасырның 30 нчы еллар ахыры — 40 нчы еллар башында Г.Халитнең «Халык шагыйре Тукай» (1939), «Мәҗит Гафури иҗаты. Критик очерклар» (1941), Г.Кашшафның «Шәриф Камал. Тормыш һәм иҗат юлы» (1941) кебек хезмәтләре басылып чыгу фән үсешенә уңай йогынты ясый. Аларда әдәбият үсешен күчемле бәйләнештә өйрәнү, сыйнфый көрәш позициясеннән арыну, объективлыкка һәм идея-эстетик анализга омтылу урын ала.

Бөек Ватан сугышы әдәбият белеме өлкәсендәге тикшеренүләрне тоткарлый. Ә инде ВКП(б) ҮК 1944 елның 9 августында кабул ителгән «Татарстан партия оешмаларында масса-политик һәм идеологик эшнең торышы һәм аны яхшырту чаралары турында»гы Карары татар тарихының ерак тамырларын өйрәнүгә, шул исәптән Урта гасырлар әдәбиятының аерым чорларын тикшерүгә киртә сала. Шуңа да татар галимнәренең игътибары XVIII—XIX йөз әдәбияты тарихына юнәлтелә. Л.Җәләйнең «Татарларда мәгърифәтчелек хәрәкәте һәм Каюм Насыйри» (1945), М.Гайнуллинның әлеге чорларны өйрәнүгә багышланган мәкаләләр циклы һәм «Каюм Насыйров и просветительское движение среди татар» (1955), шулай ук «Каюм Насыйри (1825—1945)» (тууына 120 ел тулуга багышланган гыйльми сессия материаллары, 1948) кебек хезмәтләрнең дөнья күрүе татар мәгърифәтчелек хәрәкәте һәм шуңа бәйле мәгърифәтчелек әдәбияты буенча эзләнүләргә зур этәргеч бирә.

XX гасырның 50 нче елларында рухи-мәдәни тормыштагы җанлану сүз сәнгатенә, бигрәк тә аның тарихына игътибарны арттыра. Репрессияләнгән әдипләрнең (Г.Ибраһимов, К.Тинчурин, Ш.Усманов, Ф.Бурнаш, Г.Рәхим, Г.Нигъмәти, М.Галәү һ.б.) мирасын халыкка кайтару буенча җитди чаралар күрелә. Алдагы елларда Борынгы һәм Урта гасырлар әдәбиятын текстологик һәм әдәби-эстетик планда тикшерүгә бәйле «Борынгы татар әдәбияты» (1963), Г.Таһирҗановның «Тарихтан — әдәбиятка» (1979), Н.Хисамовның «Поэма «Кысса-и Йусуф» Кул Али» (1979), «Олы язмышлы әсәр» (1984) китаплары һәм күпсанлы тикшеренүләрнең нәтиҗәсе буларак «Татар әдәбияты тарихы»ның 1 нче томы (1983) дөнья күрә. Монографияне әзерләүдә күпсанлы мәкаләләре белән катнашкан һәм аны редакцияләүгә зур көч куйган Ш.Абилов төрки дөньяда Борынгы һәм Урта гасырлар әдәбияты белгече булып танылa. Әлеге хезмәтләрдә дәвернең иҗтимагый-мәдәни мохите, татар әдәбиятының Шәрык дөньясы белән бәйләнеше, ислам дине һәм әдәбият мөнәсәбәте, әсәрләрдә дини-әхлакый һәм суфыйчыл карашларның чагылышы үзенчәлеге һ.б. тикшерелә.

XIX йөз әдәбиятын киң планда өйрәнүдә М.Гайнуллин эшчәнлеген билгеләп үтү кирәк. Аның «Татар әдәбияты. XIX йөз» (1957, 1968), «Татарская литература XIX века» (1975), «Татар әдәбияты тарихы»ның 2 нче томындагы мәкаләләре концептуаль нигезе, фәннилеге, фактик материалга бай булуы белән бүген дә кыйммәтен саклый. Я.Абдуллинның «Татарская просветительская мысль» (1976), Ә.Кәримуллинның «У истоков татарской книги» (1971), «Китап дөньясына сәяхәт» (1979), «Татарская книга пореформенной России» (1983), С.Михайлованың «Формирование и развитие просветительства среди татар Поволжья» (1972) кебек хезмәтләре сүз сәнгатенең иҗтимагый фикер, мәгариф, фән үсеше, китап басу мәсьәләләре белән тыгыз бәйләнешен тикшерү ягыннан әһәмиятле. Аерым авторларның иҗат үзенчәлеге, жанрлар үсеше, сәнгать чаралары төрлелеге һ.б. мәсьәләләр М.Гайнуллин («Каюм Насыйри», 1975), Ф.Мусин («Чор белән аваздаш», 1983), И.Нуруллин («Реализм турында», 1974) җыентыкларында урын ала. Х.Миңнегулов һәм Ш.Садретдиновларның «XIX йөз татар хрестоматияләре» (1982), «XIX йөз татар әдәбияты ядкәрләре» (1982) хезмәтләре бу чор әдәбиятын өйрәнүгә җитди өлеш кертү булып тора. М.Гайнетдиновның «Татар әдәбияты тарихы»ның 2 нче томында урын алган һәм вакытлы матбугатта басылып чыккан мәкаләләре, М.Госмановның текстологик һәм әдәби-эстетик тикшеренүләре, М.Әхмәтҗановның кульъязма китапларны өйрәнүгә бәйле хезмәтләре — болар татар әдәбият белеменең казанышлары буларак урын ала.

XX йөзнең беренче чиреге әдәбияты 1960 еллардан башлап махсус тикшеренүләр объекты булып тора һәм шул нисбәттән Х.Госманның «Бөек Октябрь революциясе һәм гражданнар сугышы чорында татар

поэзиясе» (1960), «Социалистическая революция и татарская поэзия (1914—1930)» (1964), Г.Халитнең «Герои, рожденные революцией» (1967), «Проблемы творческого метода в татарской литературе (1905—1932)» (1968), «Шагыйрь. Чор. Герой» (1971), «Яңа гасыр поэзиясе» (1979), «Поэзия дерзаний: Творчество Хади Такташа и вопросы метода, героя и стиля в татарской поэзии 20-х годов» (1980), И.Нуруллинның «XX йөз башы татар әдәбияты» (1966), «Путь к зрелости: Формирование и развитие критического реализма в татарской литературе» (1971), М.Гайнуллинның «Татарская литература и публицистика начала XX века» (1966), М.Хәсәновның «Галимҗан Ибраһимов» (1964), «Эволюция творчества Г.Ибрагимова в послеоктябрьский период» (1971), Р.Ганиеваның «Сатирическое творчество Тукая» (1964) кебек монографияләре, фәнни язмалары басылып чыга. Хезмәтләрдә әдәбият тарихын диахрон рәвештә генә түгел, бәлки синхрон система буларак та өйрәнү омтылышы ясала. Авторлар теоретик сорауларны калкытып куеп, моңа кадәр читтәрәк калып килгән мәсьәләләрне — иҗат методлары, Европа тибындагы романтизм үзенчәлекләре, модернизм һәм аның агымнары, инкыйлаблар һәм татар әдипләре һ.б. — алгы планга куеп тикшерәләр.

Октябрьдән соңгы әдәбиятның үсеш-үзгәреш сыйфатлары, аерым алганда социалистик реализм эстетикасы мәсьәләләре Т.Галиуллинның «Дыхание времени: Вопросы становления и развития социалистического реализма в татарской советской поэзии до 1941 года» (1979), А.Әхмәдуллинның «Татарская драматургия: Истоки и формирование социалистического реализма» (1983) хезмәтләрендә яктыртыла.

Сугыш чоры әдәбияты, бигрәк тә М.Җәлил иҗаты 1960—1980 еллар әдәбият белемендә игътибар үзәгендә булды. Г.Кашшаф, Р.Бикмөхәммәтов, В.Воздвиженский, Н.Юзиев, Р.Мостафин һ.б. тикшеренүләрендә герой-шагыйрь тормышы һәм шәхесенә бәйле татар әдәбияты тарихының мөһим бер чорына хас сыйфат-билгеләр ачыкланды.

Әдәбият тарихының теге яки бу чоры үзенчәлекләре, аерым төр һәм жанрлар үсеш-үзгәреше, олы әдипләрнең иҗат дөньяларын ачу һ.б. мәсьәләләр Ш.Абилов, Н.Юзиев, Й.Нигъмәтуллина, М.Гайнетдинов, М.Госманов, Г.Халит, Х.Хәйри, Ф.Мусин, Р.Ганиева, Т.Галиуллин, А.Әхмәдуллин, Х.Миңнегулов, Н.Ханзафаров, Н.Хисамов, Ф.Хатипов, Н.Гыйззәтуллин, Ш.Садретдинов, О.Кадыйров, Э.Нигъмәтуллин, Ә.Шәрипов һ.б. хезмәтләрендә төрле планда чагылыш таба.

Әлеге зур булмаган күзәтү татар әдәбияты тарихының, нигездә, хронологик тәртиптә өйрәнелүен күрсәтә. Рус әдәбият белемендә 1960 еллардан башлап әдәбият тарихын аерым әдәби юнәлешләр һәм агымнар, методлар үзгәрешенә нисбәтле рәвештә өйрәнү урын алса да, татар әдәбият белеменә ул шактый авыр үтеп керә[1]. Шуның белән бергә, татар әдәбиятының эчке закончалыкларын ачу, мөһим тенденцияләрен билгеләү омтылышы һәм рус, дөнья әдәбият белеме йогынтысы татар әдәбияты тарихын билгеле бер методларга нигезләнеп өйрәнү кирәклеген көн тәртибенә куя. Й.Нигъмәтуллина фикеренчә, 1920—1930 еллардагы фәнни эзләнүләр 1960 елларда профессор Х.Госман тарафыннан дәвам иттерелә. Ул үзенең остазлары тәҗрибәсен әдәбият фәненең яңа казанышлары белән бәйләп үстерергә алына[1]. Ә инде 1970 еллардан башлап Й.Нигъмәтуллина җитәкчелегендә әдәбият тарихын комплекслы өйрәнү буенча максатчан эшчәнлек башлана. Аның нәтиҗәләре галимәнең «Национальное своеобразие эстетического идеала» (1970), «Методология комплексного изучения художественного произведения» (1976) хезмәтләрендә һәм «Комплексный анализ художественного творчества» (1976) җыентыгында чагылыш таба. Эзләнүләрнең алдагы этабы булып әдәбиятны комплекслы анализлау юлын системалы метод белән кушу тора. Сүз сәнгате әсәрләрен системалы-комплекслы юл белән тикшереп бәяләүнең уңышлы үрнәге буларак Н.Юзиевның «Шигырь гармониясе» (1972) һәм «Хәзерге татар поэтикасы» (1981) монографияләре дөнья күрә.

Әдәбият тарихын өйрәнүне фәнни-теоретик нигезгә салу омтылышларын Ф.Мусин болай бәяли: «Р.Бикмөхәммәтов фәнни тикшеренүендә чагыштыру методының ролен теоретик һәм практик планда нигезләде. Г.Халит, Ш.Абилов, Р.Ганиева, Ф.Мусин төп игътибарларын иҗат методын тарихи яссылыкта, аның теге яки бу дәвер әдәбиятында ничек гәүдәләнүен, метод белән стильнең үзара мөнәсәбәтләрен ачыклауга юнәлттеләр»[2].

Шулай итеп, XX йөз башында беренче фәнни нигезләре салына башлаудан алып 1980 еллар уртасына кадәр татар әдәбият белеме әдәбият тарихын өйрәнүнең билгеле бер системасын булдырды. Әдәбият фәне үсеш-үзгәрешендә төрле чорлар, югалту-табышлар булуга карамастан, күпгасырлык сүз сәнгатенең тулы картинасы эшләнеп, дәвер-этаплары, төп тенденцияләре, әйдәп баручы көчләре, сәнгати фикерләүгә бәйле формалашкан иҗат методлары, аерым юнәлеш-агымнар, сурәт чаралары байлыгы һ.б. ачыклана, халыкның рухи тормышындагы урыны, иҗтимагый фикер үсеше, мәдәният тарихы белән тыгыз бәйләнеше билгеләнә. Шуның белән бергә, сүз сәнгате тарихының бөтен тулылыгында ачылып бетмәвен, фәнни-теоретик нигезле тикшеренүләрнең артка калуын, аеруча әдәби-тарихи барышка мөнәсәбәтле

мәсьәләләргә игътибар кирәклеген, боларның киләчәк бурычы булуын күрәбез. Совет чорында марксистик-ленинчыл тәгълиматка нигезләнеп алып барылган тикшеренүләр, әдәбият тарихының аерым мәсьәләләре буенча ясалган нәтиҗәләр фикер каршылыклары, бәхәсләр уята. Болар барысы да татар әдәбият тарихын яңача өйрәнү, бәяләү кирәклеген алга куя. Бу эштә «без үз элгәреләребезнең тикшеренүләрен, моңа кадәр язылган мәкалә-хезмәтләрне һәрчак искә алырга, аларга таянырга, ихтирамлы тәнкыйди мөнәсәбәттә торырга, элеккеге тәҗрибә-казанышларны яңа шартларда үстерергә, баетырга бурычлыбыз»[1].

Соңгы елларда татар әдәбияты тарихының төрле чорларын, аерым әдипләр иҗатын, аларның сүз сәнгате тарихындагы урынын билгеләүгә нигезләнгән, әдәби-тарихи барыш мәсьәләләрен алга куйган фәнни тикшеренүләрнең нәтиҗәсе буларак күпсанлы монографияләр[2] һәм җыентыклар[3] дөнья күрде.

Әдәбият тарихын өйрәнүнең методологик нигезе нидән гыйбарәт? Ул нинди принципларга таяна? Монда караш-фикерләр төрлелеге яшәп килә. Рус һәм дөнья әдәбият белеме буенча соңгы елларда дөнья күргән хезмәтләрдә әдәбияттагы төп тенденцияләрне күләмле тарихи-әдәби системалар эчендә карау күзәтелә. Алар икәү: берсе — диахрон системалар, ягъни әдәби процессны хронологик эзлеклелектә өйрәнү (мәдәни эра — әдәби дәвер, әдәбият үсешенең этабы — тарихи-әдәби чор). Мәсәлән, татар әдәбиятына мөнәсәбәттә болай күрсәтеп булыр иде: мәдәни эра — гомумтөрки һәм төрки-татар рухи-мәдәни мирасларына нигезләнгән күпгасырлык татар әдәбияты; әдәби дәвер — Яңа заман татар әдәбияты (XIX йөз урталарыннан башлап бүгенгегә кадәр); әдәби этап — Яңарыш әдәбияты (XIX йөз урталарыннан 1917 елга кадәр) яисә совет чоры (1917— 1990 еллар); тарихи-әдәби чор — XX гасыр башы яисә Бөек Ватан сугышы чоры. Икенчесе — синхрон системалар, ягъни әдәби процессны әдәбиятның эчке закончалыкларына бәйле рәвештә барлыкка килгән төзелмәләргә (художественные образования) нигезләнеп өйрәнү (мәдәният тибы[1] — әдәби юнәлеш — әдәби агым — жанр һәм стильнең төп тенденцияләре). Мәсәлән, мәдәният тибы — мәдәниятнең семантик тибы (Урта гасыр әдәбияты); әдәби юнәлеш — романтизм яисә реализм; әдәби агым — мәгърифәтчелек реализмы яисә символизм. Әдәбият тарихын өйрәнүнең әлеге юлларын башка термин-төшенчәләр белән атау да очрый. «Әдәбият тарихын өйрәнүгә ике төрле методологик якын килү мәгълүм, — дип яза Д.Заһидуллина. — Аның берсе дескриптив дип атала һәм хронологик тәртиптә тезелгән әдәби күренешләрне сурәтләү аша чор әдәбияты картинасын тергезә. Икенчесе «әдәби-тарихи барыш» дигән сүз тирәсенә җыела һәм, әдәбият үсешенең аерым бер аралыкларындагы гомуми тенденцияләр һәм закончалыкларны билгеләп, милли әдәбият барышындагы төп тенденцияләрне, үзенчәлекләрне табу буларак аңлашыла»[2]. Әлеге ике система арасында билгеле бер якынлык, үзара керешү дә бар. Әйтик, тарихи-әдәби чорны өйрәнгәндә алгы планга жанр һәм стиль мәсьәләләре чыкса, зур чорларны тикшергәндә әдәби юнәлешләр, агымнар белән эш итү уңайлырак.

Ә инде теоретик мәсьәләләргә килгән вакытта беренче чиратта шәхес концепциясе алга чыга. Нәкъ менә кешенең асылы, үз-үзенә, башкаларга, җәмгыятькә, табигатькә, метафизик феноменнарга (үлемгә, Аллага, Мәңгелеккә) мөнәсәбәтендә чорның социаль, сәяси, идеологик үзенчәлекләре чагыла һәм ул, билгеле инде, герой образына, конфликт характерына, поэтикага, гомумән, әдәби процесска йогынты ясый.

Әдәби үсешкә тәэсир итүче икенче «инструмент» — иҗади метод, стиль, жанр. Аларның үзара бәйләнеше әдәби системаның структур нигезен билгели.

Югарыда әйтелгәннән тыш әдәбият тарихын өйрәнүнең хронологик принципка, тел принцибына, этно-территориаль принципка һ.б. нигезләнгән башка төрләрен дә күрсәтәләр.

Татар әдәбият белемендә әдәбият тарихын өйрәнгәндә диахроник система, ягъни әдәби процессны хронологик эзлеклелектә өйрәнүгә өстенлек бирелә. Безгә яхшы таныш булган «Татар әдәбияты тарихы»ның алты томлыгы да асылда шуңа нигезләнә. Әдәбият тарихының төрле чорларына караган хезмәтләрдә дә[1] без әлеге тенденцияне күрәбез. Дөрес, теге яки бу әдәби чорда өстенлек иткән сәнгати фикерләү тибына яисә әдипләрнең иҗат үзенчәлегенә нисбәтле әдәби юнәлеш, әдәби агым, иҗат методы, поэтика мәсьәләләре дә игътибардан читтә калмый. Мисал өчен, XIX йөз әдәбиятын өйрәнгән М.Гайнуллин, М.Гайнетдинов, Х.Миңнегулов һ.б. галимнәр мәгърифәтчелек реализмының асылын, әдәби-эстетик принципларын төрле яклап ачалар. И.Нуруллин исә XX йөз башында татар әдәбиятында мәгърифәтчелек һәм тәнкыйди реализмның, шулай ук Европа тибындагы романтизмның эчке хасиятләрен ачу белән бергә, аерым авторлар иҗатында модернизмга хас алым-чаралар урын алуын, татар әдипләренең әлеге иҗат юнәлешен дә кире какмауларын билгели[2]. Шундый фикер-карашлар белән Г.Халит хезмәтләрендә дә очрашабыз[3]. Т.Галиуллин, А.Әхмәдуллин, Ф.Хатипов, Ф.Мусин, Н.Хисамов монографияләрендә поэтика мәсьәләләре җитди урын алып тора. Татар әдәбият белемендә әдәбият тарихының аерым чорларын яисә әдипләре иҗатын әдәбиятның эчке закончалыкларына бәйле сәнгати фикерләү тибын, әдәби юнәлеш һәм агым сыйфатларын алгы планга чыгарып тикшерү үрнәкләре дә

булды. Бу өлкәдә юл ярып баручыларның берсе булып Р.К.Ганиева тора. Ул күпсанлы хезмәтләрендә Борынгы һәм Урта гасырлар, бигрәк тә XX йөз башы татар әдәбиятын фәлсәфи-эстетик планда тикшерә. Соңгысын Яңарыш чоры буларак бәяләп, татар әдәбиятының Шәрык белән бергә рус һәм Европа әдәби-фәлсәфи фикере казанышларын да үзләштерүен дәлилли. XX гасыр башы татар әдипләренең иҗат эволюциясен реалистик һәм романтик тенденцияләргә, импрессионизм, экспрессионизм, символизм кебек модернистик агымнарга нисбәтле рәвештә өйрәнеп, яңа җитди эзләнүләргә юл сала[1].

Шулай итеп, татар әдәбият тарихын өйрәнүдә яңа этап башланып, әдәбият белеме үзенең традицияләренә, тупланып килгән казанышларына таянган хәлдә, дөньякүләм сүз сәнгате тарихы яңалыкларына йөз белән борылып, яңача өйрәнүнең фәнни-теоретик нигезләрен эзләү, шуларга таяну юлына чыкты.

Җәмгыятьнең төрле өлкәләрендә җитди үзгәрешләр башланып, идеологик ориентирлар, рухи-мәдәни мираска караш-фикерләр үзгәргәч, татар әдәбият белемендә әдәбият тарихын өйрәнү принциплары мәсьәләсенә беренчеләрдән булып А.Әхмәдуллин, М.Хәсәнов, Ф.Мусин, Т.Галиуллин, Н.Хисамов һ.б. мөрәҗәгать итә. Шул хезмәтләргә тукталып үтик.

А.Әхмәдуллин «Татар совет драматургиясен яңача өйрәнү мәсьәләләре» дигән мәкаләсендә (1991) татар әдәбияты, аерым алганда драматургия тарихын бөтен тулылыгында, «ак тапларсыз» тикшерүне (беренче чиратта Г.Исхакый әсәрләре белән баетылган хәлдә) алга куя. Принципиаль мәсьәләләрдә идеологик карашлардан арыну кирәклеген яклап, болай дип яза: «Реаль чынбарлыкны дөрес һәм тулы чагылдыруга омтылу ягыннан татар драматургиясенең тагын да бер җитди тармагы бар һәм аны милли драманың үсеш концепциясендә җентекле өйрәнү нәүбәттәге бурыч булып тора»[1]. Чит илләрдә яшәүче милләттәшләребез иҗатын кайтару һәм татар әдәбиятын бербөтен итеп бәяләү кирәклеген дә яклап чыга ул. А.Әхмәдуллин совет чоры әдәбиятын, бер читтән икенчесенә ташланмыйча, шул заман шартларына, үзенчәлекләренә бәйле рәвештә тикшерү генә әсәрләрнең тарихи урынын билгеләргә ярдәм итәр дип саный. Билгеле инде, ул чор әдәбиятын (бигрәк тә 20—30 нчы елларны) өйрәнгәндә поэтика мәсьәләләре, аеруча эчтәлек һәм форма берлеге, конфликт үзенчәлеге, уңай герой төшенчәсе һ.б. читтә калмый. Әдәбият тарихында ислам диненең тоткан урынын ачыклау да тикшеренүчеләр алдында торган җитди бурычларның берсе булып тора дип саный А.Әхмәдуллин.

Татар әдәбият белеменең нигез проблемалары М.Хәсәновның «Татар әдәбияты тарихын өйрәнүнең кайбер методологик мәсьәләләре» дигән хезмәтендә аеруча тулы һәм эзлекле рәвештә чагылыш таба. Җәмгыятьтәге үзгәртеп коруларга бәйле «эстетиканың һәм мәдәният теориясенең бик мөһим, фундаменталь положениеләре, милли культураның, әдәбият һәм сәнгатьнең тормыштагы, халыкның язмышындагы роле, миллилек һәм интернациональлек төшенчәләренең мәдәнияттә, сәнгатьтә, гомумән рухи тормышта үзара мөнәсәбәте мәсьәләләре яңадан карала, тарих фактларына, мәдәният күренешләренә, милли мираска бәя биргәндә ясалган хаталар, гаделсезлекләр төзәтелә, тарихи шәхесләрнең, язучыларның, сәнгать ияләренең, аерым талантларның урыны һәм роле ачыклана»[2] дип билгеләп, ул әдәбият фәне алдында торган бурычларны ачыклый һәм әдәбият тарихын өйрәнүнең түбәндәге төп принципларын һәм мәсьәләләрен аерып чыгара:

— әдәбият-сәнгатьнең кеше рухи эшчәнлегенең мөстәкыйль өлкәсе икәнлеген таныган принципка нигезләнгән методологиясен булдыру; шуңа нисбәтле әдәбиятны сәясәткә иллюстрация рәвешендә түгел, бәлки дөньяны образлы танып белү объекты буларак өйрәнү;

— әдәбият тарихын ниндидер схема буенча түгел, ә әдәбиятның эчке үсеш закончалыкларына нигезле рәвештә ачу;

— милли әдәбият төшенчәсен ачыклау һәм әдәбиятны милли үзенчәлекле, хасиятле сәнгать буларак өйрәнү;

— алгы планга миллилек һәм тарихилык принципларын кую, ягъни әдәбиятны тарихи-милли яссылыкта өйрәнү аша аның сәнгатьчә асылын һәм хасиятен дөресрәк, тирәнрәк ачуга ирешү;

— теге яки бу чорга хас әдәби процессны, аның үсеш үзенчәлекләрен, тенденцияләрен реаль тормыш белән бәйләп өйрәнү, бәяләү;

— әдәби чыганакларның фактик базасын киңәйтү һәм тирәнәйтү, ягъни хакыйкый үткәнне бөтен тулылыгында күз алдына китерү, әдәби мирасны бөтен рәвештә өйрәнү;

— татар әдәбиятына, иҗтимагый фикер үсешенә ислам дине тәэсирен ачу, күп гасырлар дәвамында аларның үзара бәйләнеш-багланышын ачыклау;

— совет чоры әдәбияты күпгасырлык әдәби тәҗрибәдән, традицияләрдән аерыбрак өйрәнелү сәбәпле, әдәбиятыбызның милли йөзен объектив бәяләүгә нык комачаулады, шунлыктан төрле чорлар һәм дәверләр әдәбиятын үзара бәйләнештә һәм күчемлелектә тикшереп бәяләү;

— үзәк сорауларның берсе булып гомумкешелек кыйммәтләренең чагылышын алгы планга чыгару;

— Октябрьгә кадәрге әдәбиятта милли азатлык һәм сыйнфый көрәш мәсьәләләре чагылышын, аларның үзара мөнәсәбәтен өйрәнү;

— татар әдәбиятының СССРда, хәзер исә Россия халыклары һәм дөнья әдәбияты тарихында тоткан урынын билгеләү;

— татар әдәбиятының, бер яктан, Көнчыгыш, төрки халыклар, гарәп һәм фарсы әдәбиятлары белән булган тарихи-әдәби багланышын, икенче яктан, Рус-Аурупа әдәби-эстетик фикерләрен үзләштерүен бөтен тулылыгында һәм объектив чагылдыру[1].

Татар әдәбияты тарихын өйрәнүнең М.Хәсәнов билгеләгән төп принциплары, сорау-мәсьәләләре алдагы елларда төрле яктан баетылды, тулыландырылды. А.Әхмәдуллин «Татар драматургиясе тарихын өйрәнү мәсьәләләре» мәкаләсендә[2] драматургия тарихына бәйле тема-жанр өлкәсендәге сәнгатьчә сурәтләү алымнарына бәйле казанышларны күрсәтү белән бергә алдагы тикшеренүләр өчен җитди сораулар куя: үзебездәге сәхнә әдәбияты белән чит илләрдә иҗат ителгән пьесаларның (Г.Исхакый, Х.Хәмидулла) әдәби-эстетик бәйләнешен ачу; совет чорында трагедия жанрының уңышларга ирешмәү һәм сатирик комедиянең төссезләнү сәбәпләре; психологик драманың XX йөз башы югарылыгыннан әллә ни күтәрелә алмавы; аерым тема-проблемаларның артык күпертелүе; Шәрык традицияләре дәвамчанлыгы; шәхес концепциясен аңлауда һәм сәнгати чагылдыруда берьяклылык һ.б. Ә инде «Татар әдәбияты тарихын өйрәнүнең кайбер нәзарый-методологик принциплары» дигән мәкаләсендә[1] алдагы фикерләрен тагын да үстерә. Тарихы мең елдан артып киткән әдәбиятыбызның үсеш-үзгәреш этапларын, аңа йогынты ясаган фәлсәфи-эстетик карашларны, халык тормышы белән тыгыз бәйләнешен, традиция һәм яңачалыкларның үзара мөнәсәбәтен, әдәби әсәрне анализлау критерийларын бары тик ныклы теоретик һәм методологик принципларга таянып кына объектив ачыклап була дигән фикердә тора ул. Татар әдәбиятын өйрәнүнең ныклы концепциясе булмауга ачынып, «әдәбият белеме әлегә социализм тәгълиматының торган саен аныклана барган кимчелекләреннән арынып җитә алганы юк» дип яза. Аның фикеренчә, Октябрь инкыйлабына кадәрге әдәбиятыбызны ислам фәлсәфәсе ноктасыннан карап кына аңлап була. Гомумән, ул әдәбият үсешенең төп тенденцияләрен билгеләгәндә, аерым әдипләр иҗатына бәя биргәндә милли мәнфәгать чагылышы һәм гомумкешелек кыйммәтләре нигез булырга тиеш дип саный.

Т.Галиуллин XX гасыр ахыры әдәбият белемендә сүз сәнгате тарихын бәяләүдәге яңарышның төп асылын болай билгели: «Әдәби үткәнне бары тик сыйнфый көрәш күзлегеннән бәяләү алымыннан баш тартып, бөтен кешелеккә хас шәфкатьле, игелекле кыйммәтләргә таяну, шуларны нигез, өлге итеп алу»[2]. Шул нигездә ул 1917 елга кадәрге әдәбият белән совет чоры сүз сәнгатен рухи уртаклык, эчке кануннар берлеге нигезендә өйрәнүне яклап чыга. Әдәбият тарихын бәяләү әдәбият фәне өлкәсендә эшләүчеләрнең әзерлеге, дөньяга карашы, шәхси позициясе белән тыгыз бәйле. Т.Галиуллин фикеренчә, галим-тәнкыйтьчеләрнең озак еллар дәвамында калыплашкан фикерләрдән арынып, карашлар төрлелегенә омтылуы, әсәрләргә сәяси-җәмгыяви күзлектән чыгып кына бәя бирүдән арынуы сүз сәнгате булган әдәбиятны бөтен тулылыгында ачу мөмкинлеге бирә.

Әдәбият тарихын фәнни-теоретик нигездә өйрәнү мәсьәләләренә аеруча күп мөрәҗәгать иткән галимнәрнең берсе — Ф.Мусин. Аның бер-бер артлы диярлек басылып чыккан мәкаләләрендә[1] әдәбият тарихына, аны чорларга бүлү, әдәби юнәлеш һәм агымнар үсеш-үзгәрешенә, аерым әдипләр иҗатының тарихтагы урынын билгеләүгә кагылышлы мәсьәләләр теге яки бу дәрәҗәдә чагылыш таба. Тикшеренүләренең төп асылын һәм юнәлешен Ф.Мусин «Вакыт үзе куя бәһане»[2] мәкаләсендә тагын бер кат ачыклый, тулыландыра, системага сала. Әдәбият тарихын яңартып өйрәнүнең фәнни максатын билгеләп болай дип яза: «Хәзер әлеге тарихны күбрәк үткәндәге идеологик чикләүләрдән һәм бәяләрдән арынып, ниһаять, реаль барлыгында күрсәтү күздә тотыла». Аеруча күп бәхәсләр, фикер каршылыклары тудырган XX гасыр татар әдәбияты тарихын язганда бөтен дөньяга таралган милләттәшләребезнең милли-рухи ихтыяҗлары исәпкә алынырга тиеш дип саный ул. Ә инде әдәбият тарихын өйрәнүгә заман куйган төп таләп итеп узган гасыр әдәбиятын милли аң-белем һәм тәрбия чарасы буларак тануны һәм фән тарафыннан милли юнәлештә тикшерелүне яклый. Ф.Мусин фикеренчә, төп методологик принциплар рәвешендә тарихилык һәм миллилек алгы планга чыгарга тиеш.

Н.Хисамов «Яңача фикерләү һәм татар әдәбияты тарихы концепциясе» язмасында[3] озак вакытлар дәвамында идеологик стереотиплар әдәби-тарихи күренешләргә бәя биргәндә, сыйнфый якын килүне таләп итеп, әсәрләрдәге дөньяви эчтәлек кенә кыйммәткә ия дигән фикергә китерде, шуның аркасында Октябрьгә кадәрге әдәбиятның шактый өлеше игътибардан төшеп калды дип билгели. Әдәби мирасны яңартып өйрәнүнең магистраль юлын галим түбәндәгеләрдә күрә: беренчедән, «әдәби дәверләр күпкырлы идея-эстетик эзләнүләрдән торган эзлекле, кануниятле һәм бердәм процесс рәвешендә

яктыртылырга тиеш. Ул аерым күренеш һәм ядкәрләрнең бер-бер артлы тезелгән эзлекле гади хронологик чылбыры гына булмаска тиеш»; икенчедән, «әдәбият үсешен дөньяви һәм дини-рухани эчтәлекнең бердәмлеге рәвешендә тикшерергә кирәк»; өченчедән, әдәби күренешләрне объектив-тарихи бәяләү, ягъни «әдәбият тарихының борынгы катламнарын тикшергәндә аларга безнең заманга хас сыйфатлар тагудан, ә яңа чор әдәбиятын анализлаганда субъективлыктан һәм дәшми узудан качарга» тиешбез.

Шулай итеп, әдәбият белемендә 1990 еллар дәвамында барган фикер алышуларда татар әдәбияты тарихын өйрәнүнең методологик принциплары һәм алда торган мөһим сорау-мәсьәләләрнең асылы шактый тулы ачыклана. Мәсьәләгә төрле яктан якын килеп, эзлеклелек, бердәмлек, тарихилык, объективлык, миллилек кебек принципларны үз эченә алган тулы бер система барлыкка килә.

2. ӘДӘБИЯТ ТАРИХЫН ЧОРЛАРГА БҮЛҮ МӘСЬӘЛӘСЕ

Әдәбият тарихын заман таләпләреннән чыгып өйрәнү мәсьәләсендә җитди сорауларның берсе булып аны чорларга бүлү тора. XX йөз башында дөнья күргән хезмәтләрдә аерым авторларны татар әдәбияты тарихының теге яки бу чорына нисбәтле бәяләүләр булса да, сүз сәнгате тарихын чорларга бүлү мәсьәләсе киң планда 1920—1930 елларда куела. Бу уңайдан Э.Галиева болай дип яза: «20—30 нчы елларда татар әдәбият белемендә периодизация — методологик әһәмияткә ия булган проблемаларның берсе, алай гына да түгел, безнең карашыбызча, әдәбият турындагы фәннең иң мөһим, төп проблемаларыннан берсе булып торды, чөнки ул, әдәбият тарихын билгеле бер тәртипкә салып чыгу белән генә чикләнеп калмыйча, әдәби процесс концепциясенең чагылышын да күрсәтеп тора иде»[1]. Фикер көрәше татар әдәбияты тарихын дәверләргә бүлү буенча Г.Сәгъди һәм Г.Ибраһимов тәкъдим иткән юлларга нисбәтле рәвештә бара. Г.Сәгъди мондый бүленешне күрсәтә: 1) борынгы дәвер; 2) караңгылык дәвере; 3) уяну дәвере; 4) милли хәрәкәт дәвере; 5) социализм-коммунизм дәвере. Моңа аңлатма да бирә: Казан алынып, татарлар туздырылганчы булган дәвер — «борынгы», XIX йөзнең икенче яртысына кадәрге дәвер — «караңгылык», 1905 елгача булган дәвер — «уяну», аннан Октябрьгәчә булганы — «милли буржуазия хәрәкәте дәвере», Октябрьдән соңгы дәвер — «соцализм-коммунизм». Г.Ибраһимов исә татар әдәбияты тарихын өч дәвергә бүлеп карый: 1) борынгыдан алып XIX йөз урталарына кадәрге чор — «борынгы — кадим Шәрекъ — феодализм дәвере», 2) XIX йөз урталарыннан Октябрьгә кадәрге чор — «җәдит дәвере», 3) Октябрьдән соңгы чор — «социализм-коммунизм дәвере»[1]. 1920 елларда әдәбият галимнәренең күпчелеге Г.Ибраһимов тәкъдимен яклый. Г.Сәгъди дә соңрак язылган хезмәтләрендә Г.Ибраһимов юлыннан китә.

Әдәбият тарихының чорларга бу рәвешле бүленеше вуз һәм мәктәп дәреслекләренә дә үтеп кереп, озак вакыт саклана. Бары 1963 елда дөнья күргән «Борынгы татар әдәбияты» китабында гына ул конкретлаштырыла. Аерым алганда Борынгы һәм Урта гасырлар әдәбиятын «VIII—XIII йөзләр», «XIII—XV йөзләр», «XV йөзнең икенче яртысы — XVI йөзнең беренче яртысы», «XVI—XVIII йөзләр» кебек чорларга бүлеп өйрәнү күздә тотыла. Ә инде «Татар әдәбияты тарихы»ның 1 нче томы мондый бүленешкә нигезләнә:

— Болгар чоры әдәбияты (XI—XIII йөзләр);
— XIII йөз уртасы — XV йөз башы әдәбияты;
— XV—XVI йөзләрдә татар әдәбияты;
— XVII йөз татар әдәбияты;
— XVIII йөз татар әдәбияты.

Алдагы елларда ул тагы да камилләшеп, түбәндәге формада мәктәп һәм вуз дәреслекләрендә урын ала:

— Борынгы һәм Урта гасырлар татар әдәбияты (V—XVIII йөзләр);
— XIX йөз әдәбияты;
— XX йөз башы әдәбияты;
— 1917 елдан соңгы әдәбият (үз эчендә берничә этапка бүленә).

Киң планда караганда, «Татар әдәбияты тарихы»ның алты томлыгы әлеге бүленешкә нигезләнеп төзелгән: 1 нче том — Урта гасырлар дәвере; 2 нче том — XIX йөз әдәбияты; 3 нче том — XX гасыр башы әдәбияты; 4 нче том — татар совет әдәбияты (1917—1941); 5 нче том — Бөек Ватан сугышы һәм сугыштан соңгы еллар әдәбияты (1941—1960); 6 нчы том — 60—90 нчы еллар әдәбияты.

Әдәбият халык тормышы белән тыгыз бәйләнештә яши, үсеш-үзгәреш кичерә. Җәмгыятьтәге тарихи-сәяси вакыйгалар, иҗтимагый-мәдәни хәл-күренешләр сүз сәнгатендә теге яки бу дәрәҗәдә гәүдәләнеш

таба. Халыкның рухи тормышы елъязмасы буларак әдәбиятны иҗтимагый фикер үсеше, аның белән тыгыз бәйләнештә булган милли үзаң торышыннан аерып карап һәм өйрәнеп булмый. Шуңа да татар әдәбияты тарихының дәвер, этап, чорларга бүленеше ил-халык тормышындагы вакыйгаларга нигезләнә. Шуның белән бергә, тарихи вакыйгаларның ролен, йогынтысын абсолютлаштырырга да кирәкми. Әйтик, теге яки бу әдип иҗатын бербөтен итеп карыйбыз икән, аның һәр төр этап-чорлар аша үтеп чыгып, һәрберсенә хас үзенчәлекләрне теге яки бу дәрәҗәдә үзендә чагылдыруын да күз алдында тотабыз. Моңа Г.Исхакый, Х.Туфан, С.Хәким һ.б. иҗаты мисал булып тора ала. Әдәбият тарихының кисәк-баскычларга бүленешендә аеруча мөһим шарт булып аның эчке үсеш закончалыклары, шуларга нигезле теге яки бу дәвер-чорга хас үзенчәлекләр булу санала. Әдәбият, җанлы организм кебек, һәрвакыт үсеш-үзгәрештә яши. Ул тормыш-чынбарлыкны чагылдыруның яңадан-яңа юлларын, чараларын эзли. Монда традицияләр дәвамчанлыгы белән яңачалыкларның үзара мөнәсәбәте дә мөһим роль уйный. Вакыты белән әдәби-эстетик эзләнүләр тараеп, бер урында таптану яисә билгеле бер яуланган үрләрне, позицияләрне югалту да булырга мөмкин. Мисал өчен, XVI гасыр уртасында Казан яулап алынганнан соң, татар әдәбияты озак вакытлар торгынлык кичерә. Ә инде XX гасырның 30 нчы елларында әдәбиятта вульгар-социологик карашлар өстенлек итү тема-проблемаларның охшашлыгына, шаблонлыкка, сурәт чараларының саегуына китерә һ.б.

XX йөзнең 90 нчы елларында дөнья күргән мәктәп һәм вуз программа-дәреслекләрендә традицион бүленеш (зур булмаган үзгәрешләр белән) саклана. Билгеле бер фикер-карашлар аерымлыгы 1917 елдан соңгы әдәбият тарихын чорларга бүлүдә күзәтелә. «Татар урта мәктәпләре өчен әдәбият программалары»нда[1] тәкъдим ителеп, дәреслекләрдә чагылыш тапкан бүленеш түбәндәгечә: 1) «Совет хакимияте башланганда татар әдәбияты»; 2) «20 нче еллар әдәбияты»; 3) «30 нчы елларда совет әдәбияты»; 4) «40—50 нче еллар әдәбиятында Бөек Ватан сугышының чагылышы»; 5) «Яңа сыйфат үзгәрешләренә күчеш чорында (1945—1970)»; 6) «Хәзерге татар әдәбияты». Төзүче-авторлар, билгеле, чор-этапларга аерып чыгаруның каршылыклы булуын аңлыйлар, шуңа да эчтәлектә, аеруча күзәтүләрдә ачыклау-аңлату омтылышы ясыйлар. Шуның белән бергә, тәкъдим ителгән бүленешне камилләштерү кирәклеге дә ачык күренә. Мисал өчен, «40—50 нче еллар әдәбиятында Бөек Ватан сугышының чагылышы» шактый берьяклы атама. Ул әдәби хәрәкәтнең бер тармагын, әдәби төрләрдә урын алган бер теманы, әле анда да сугыш тәмамланганнан соңгы елларга бәйле үзенчәлекне күздә тота. Шул ук вакытта Бөек Ватан сугышы еллары әдәбиятының төп сыйфат-билгеләре, сугыштан соңгы әдәбияттагы тематик төрлелек һ.б. мәсьәләләр әлеге атамага сыешып бетми.

«Яңа сыйфат үзгәрешләренә күчеш чорында (1945—1970)» дип аталган этап та сораулар уята. Беренчедән, 1945—1955 еллар әдәбиятта бертөрлелек көчәйгән, әдипләр соцреализм кысаларына көчләп куып кертелгән, «конфликтсызлык» теориясе чәчәк аткан чор буларак билгеле. Шуңа да әлеге елларны «яңа сыйфат үзгәреше» төшенчәсе белән бәйләп карау урынлы түгел. Икенчедән, чорның чиген 1970 саны белән билгеләү дә бәхәсле. Чөнки «хәзерге әдәбият» дигәндә 1985 елдан соңгы сүз сәнгатен күздә тотабыз. 1970 еллар һәм 1980 елларның беренче яртысы әдәбиятында аерымлыктан бигрәк охшашлык өстенлек итә. Моңа Н.Фәттах, А.Гыйләҗев, М.Мәһдиев, Ш.Галиев, Ф.Яруллин, Р.Фәйзуллин, Т.Миңнуллин һ.б. иҗаты мисал була ала.

Мәктәпләр өчен альтернатив программа һәм дәреслекләр төзүче А.Яхин 1917 елдан соңгы әдәбиятны «Совет әдәбияты» дип атый, ә инде инкыйлаблар, Гражданнар сугышы чорын «яңа идеал» төшенчәсе белән аңлата. 20—30 нчы елларны аерым чор буларак билгели, әдәбиятның эчтәлегенә нигезле дүрт тематик-проблематик юнәлешне аерып чыгара. А.Яхин Бөек Ватан сугышы елларыннан соңгы әдәбиятны, аерым чорларга бүлмичә, бербөтен итеп карау ягында[1]. Төзүче-автор бу дәвер әдәбиятын «Илдә сөргән хакыйкать», «Хакыйкатьне тарихтан эзләү», «Әхлак нигезләрен өлкән буын вәкилләреннән эзләү», «Хаксызлыкка яраклашуның холыкка әйләнүе», «Тормышта үз урыныңны эзләү» кебек тема-проблемаларга нисбәтле өйрәнүне алга куя. Әдәбияттагы аерым тенденцияләрне билгеләү, стиль эзләнүләренең яисә әсәрләрнең табышларын, үзенчәлекләрен ачу ягыннан А.Яхин тәкъдим иткән юл киң мөмкинлекләр бирә. Шуның белән бергә, ил-халык тормышындагы җитди вакыйгалар, алар белән тыгыз бәйләнештә сүз сәнгатендәге сыйфат үзгәрешләре аерым чорларга бүлеп карауны таләп итә. Мисал өчен, Н.Фәттахның «Итил суы ака торур» романы «Хрущев җепшеклеге»ннән соңгы демократик үзгәрешләр йогынтысында гына языла алды. И.Салаховның «Тайгак кичү» романы да XX гасырның 80 нче еллары уртасында башланып киткән үзгәрешләр нәтиҗәсендә дөнья күрде. Төзүче-автор яклаган бүленеш әлеге сәбәп-шартларга тиешенчә нигезләнми.

Казан дәүләт педагогия институты (хәзер Татар дәүләт гуманитар-педагогика университеты) галимнәре Ф.Галимуллин һәм Р.Сверигин төзегән «Татар әдәбияты (1917—1990)» программасында Октябрьдән соңгы әдәбиятны түбәндәгечә өйрәнү күздә тотыла:

— 1917—1930 еллар әдәбияты;

— утызынчы еллар әдәбияты(1930—1941);
— Бөек Ватан сугышы еллары татар әдәбияты (1941—1945);
— Бөек Ватан сугышыннан соңгы чорда татар әдәбияты (1945—1964);
— 1965—1985 елларда татар әдәбияты;
— хәзерге татар әдәбияты (1985 — 1990 еллар)[1].

Ә менә КДУ укытучылары А.Даутов һәм Г.Гайнуллина төзегән «Хәзерге татар әдәбияты программасы(1941—2000)»нда мондый бүленеш белән очрашабыз:

— 1940—1960 еллар әдәбияты: а) 1941—1945 еллар (Ватан сугышы чоры әдәбияты); б) 1945—1960 еллар (тыныч тормышка күчү чоры әдәбияты);

— 1960—2000 еллар әдәбияты: а) 1960—1985 еллар (торгынлык чоры әдәбияты); б) 1985—2000 еллар (үзгәртеп кору чоры әдәбияты)[2].

Соңгы вакытта татар әдәбиятын чорларга бүлү һәм шуңа нигез булып торган принципларны ачыклау, тулыландыру, системага салу буенча җитди эшчәнлек алып барыла. Әлеге мәсьәләләргә бәйле фикер алышуларның гамәли нәтиҗәсе буларак Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында XX гасыр татар әдәбиятының яңартылган тарихын эшләүнең концепциясе булдырылып, өч томнан торачак хезмәтне язу эше башланды. Ф.Мусин «Вакыт үзе куя бәһане» мәкаләсендә XX гасыр татар әдәбиятын чорларга бүлү принципларына ачыклык кертә. Ул болай дип яза: «Тарихилык һәм миллилек принципларына нигезләнеп, XX йөз татар әдәбияты тарихын өч чорга бүлеп һәм өч томда язу тәкъдим ителә:

1 нче том. Милли үзаң уяну һәм үсү чоры әдәбияты (1886—1917).
2 нче том. Тоталитаризм чоры әдәбияты (1917—1950).
3 нче том. Милли яңарыш чоры әдәбияты (1960—1990)»[1].

Яңалыкларның берсе XX йөз башы әдәбиятының чикләрен башкача билгеләү белән бәйле. Галимнәр аны XIX йөз урталарыннан, ягъни татар дөньясында башланган милли үзаң уяну һәм милли идея формалашу хәрәкәтеннән башлап өйрәнү ягында. Чөнки XIX йөзнең соңгы чирегендә татар әдәбияты, реализм юлына чыгып, милли идеяне, шәхеснең һәрьяклап үсешен алга куя һәм шуның белән Яңа заман әдәбиятына нигез салына. XX йөз башында яңа иҗтимагый-тарихи һәм мәдәни шартлар йогынтысында (инкыйлаб нәтиҗәсендә сүз, матбугат иреге яулап алыну, сайлау хокукы бирелү, милли хокуклар өчен көрәшнең көчәюе һ.б.) татар әдәбияты сәнгати эзләнүләрдә, эчтәлек һәм формада яңа биеклекләргә, табышларга ирешә.

Үткән гасыр татар әдәбиятында үзенчәлекле этап итеп 1917—1950 еллар әдәбияты аерып чыгарыла. Ф.Мусин «Тарихилык һәм миллилек принциплары иң әүвәл бу чорны гасыр башы белән күчемле бәйләнештә карауны сорый» дип яза. Татар әдәбиятында «романтик хасият, ягъни тормышта булырга мөмкинне инде булды дип күрсәтү» төп тенденциягә әверелә. Социалистик реализм иҗат методы тормышны берьяклы гына күрсәтүгә, чагылдыруга китерә. Галим фикеренчә, 1920 һәм 1930 еллар әдәбияты бер-берсеннән шактый аерыла, шунлыктан аларга мөстәкыйль якын килү кирәк.

XX гасырның 60 нчы елларында башланган яңарыш татар әдәбиятында мөһим бер этапны билгели. Бу чорда әдәбиятта ике әдәби-эстетик юнәлеш яшәп килә. Берсе, рәсми характерда булып, төрле төзелешләрне, илкүләм вакыйгаларны, хезмәт җиңүләрен раслау белән күбрәк мавыга, интернациональлек, милләтләрнең үзара якынаюы идеяләрен яклый. Икенчесе, милләт мәнфәгатьләре турында тирәнтен уйланып, үткән тарихыбызны, бүгенге тормышта шәһәрләшү процессы, авылларның бетүе, милләткә хас гореф-гадәтләрнең, традицияләрнең кимүе, хәтта юкка чыгуы, ассимиляция күренешләре һ.б. турында борчылып яза. Шулай да 1960—1990 еллар сүз сәнгатен «Милли яңарыш чоры әдәбияты» дип атау белән килешәсе килми. XX гасырның 60 нчы еллары башында ил тормышында демократия җилләре «исеп» куйса да, ул шактый тиз «сүндерелә». Бу елларда кечерәк санлы халыклар, шул исәптән татар халкы да, партия-административ системаның җитди басымына дучар була: халыкның күпчелеге яшәгән авыл мәктәпләренең байтагы рус телендә укытуга күчә, шәһәрләрдә татар мәктәпләре бетерелә, катнаш никахлар һәрдаим хуплана, Татарстандагы зур төзелешләргә чит җирләрдән башка милләт кешеләре күчерелә һәм бу титул милләтнең күпчелекне хасил итүен чикли һ.б. Милләт сан ягыннан азаюга, телнең кулланылыш даирәсе тараюга йөз тоткан еллар «милли яңарыш чоры» атамасы белән билгеләнә алмый.

Татар сүз сәнгате тарихын аерым дәвер-этапларга бүлеп өйрәнүгә бәйле Ф.Яхин да үз фикерләре белән уртаклаша. «Әдәбият тарихын этапларга бүлеп өйрәнү аның төп үсеш тенденцияләрен ачыклау белән бәйле, — дип яза ул. — XIX гасырның икенче яртысына кадәр татар әдәбияты Шәрык (Көнчыгыш) әдәбиятлары кысасында үсеш алган. 1860 еллардан башлап ул ауропалаша башлый, һәм бу процесс XX йөзнең 20 нче еллар башына кадәр дәвам итә. Шулай итеп, татар әдәбияты тарихы ике зур этапка бүленә:

1. Шәрыкчелек дәвере;

2. Ауропачылык дәвере.

Аның беренчесен фәндә — **кадим әдәбият**, икенчесен **җәдит әдәбият** дип билгеләү дә кабул ителгән»[1]. Тормыш-чынбарлыкны сәнгати чагылдыруда кадим һәм җәдит әдәбиятлары арасындагы аерымлыкларны эзлекле билгеләгәннән соң, галим мондый нәтиҗә ясый: «Татар халкының вәкилләре тарафыннан тудырылган борынгы, урта гасырлар һәм XVII—XIX йөзнең беренче яртысы әсәрләре уртак төрки әдәби мирас сыйфатында каралынып, уртак әдәби традицияләр нигезендә тикшерелергә тиеш булып чыга»[1]. Ул әлеге юлдан баручы төрек галимнәрен үрнәк итеп куя. Бу очракта шуны билгеләп үтәргә кирәк: беренчедән, Борынгы һәм Урта гасырлар татар әдәбиятын Шәрык-мөселман дөньясы белән бәйләнештә өйрәнү инде байтактан алып барыла (Ш.Абилов, Р.Ганиева, Х.Миңнегулов, Н.Хисамов һ.б. хезмәтләре моңа мисал була ала); икенчедән, XIX йөзнең урталарына кадәрге әдәбиятыбызны уртак төрки мирас буларак карау Алтын Урда чоры әдипләрен генә түгел, бәлки Мөхәммәдъяр, Колшәриф, М.Колый, Г.Утыз Имәни, Г.Кандалый һ.б. татар әдипләре дип түгел, ә төрки әдипләр рәвешендә бәяләүгә кайтып кала түгелме?

Әдәбият тарихын этап-чорларга бүлүдә үзгә нигезләмәләр дә булырга мөмкин. Бу очракта, эзләнү-тикшеренү таррак кысаларда алып барылу нәтиҗәсендә, зур булмаган чорларның әдәбият үсеш-үзгәрешендәге ролен, йогынтысын ачыкларга мөмкинлек бирә. Т.Галиуллин, югарыда күрсәтелгән мәкаләсендә совет чоры әдәбиятының ил-дәүләт үсешендәге тарихи-иҗтимагый вакыйгалар йогынтысында булуын билгеләп, болай дип яза: «Катгый бер сәясәт хакимлек иткәндә, иҗат иреге, шигъри үзгәлек чи тире төсле соң чиккәчә кысыла, сәнгать икътисади үсешнең, димәк ки, заманның шәүләсе, колы, вассалы дәрәҗәсенә төшә. Сәяси дилбегә йомшаган, мундирның берничә сәдәбе ычкындырылган, йөгәннең тимере авыздан алынган дәверләрдә әдәбият ыргылып алга үтә, үлмәс әсәрләрен мәйданга чыгара, талантларын бәйгегә күтәрә»[2]. 1917 ел Октябрь инкыйлабыннан соңгы татар шигърияте үсешендә аерым биеклекләр яуланган чорлар буларак, ул түбәндәгеләрне аерып чыгара: 1917—1921 еллар, 1941—1945 еллар, 1956—1970 еллар, 80 нче еллар ахырыннан башлап бүгенге көнгәчә. Әлеге бүленеш Октябрьдән соңгы татар әдәбият тарихын өйрәнүне тагы да конкретлаштыра, табыш-югалтуларның сәбәбен тулырак ачарга мөмкинлек бирә.

Шагыйрь Р.Фәйзуллин Татарстан Язучылар оешмасы төзелгәннән соңгы чордагы әдәбиятыбызга күзәтү ясаган хезмәтендә, аны нинди принциптан чыгып, нинди периодларга бүлү мәсьәләсенең кыенлыгын һәм каршылыкларын билгеләп, болай дип яза: «Бу мәсьәлә галим-голәма өчен дә, әлбәттә, актуаль булып килә. Әйтик, «Татар әдәбияты тарихы»ның 6 томлыгын карасаң, анда үзенчә бер тәртип: дистә елларны иҗтимагый-сәяси вакыт берәмлегенә карап бүлү һәм бәһаләү күзгә ташлана. Ә әдәбиятның үз үсеш-торгынлык чорларын исәпләп системалаштырсаң, бүтәнчәрәк бүленеш килеп чыга. Чоры катлаулы һәм болганчык булгач, бернинди бүленеш тә фәнни-объектив кысаларга сыеп бетә алмый»[1]. Ул соңгы 70 еллык әдәбият тарихын 4 дәвергә бүлеп бәяли: 1) 1934 елдан сугыш ахырына кадәрге еллар; 2) сугыш соңыннан башлап 50 нче еллар ахырына кадәрге еллар; 3) 1960—1990 еллар; 4) 90 нчы еллардан бүгенге көнгә кадәрге еллар. Әлеге бүленештә берничә мәсьәлә игътибарны җәлеп итә. Беренчедән, гадәттә «30 нчы еллар әдәбияты» дип йөртелгән чорны хезмәт авторы 1945 елга кадәр озайта. Нигезе турында уйланганда, Р.Фәйзуллин шуларны искәртә: а) 30 нчы елларның төп көчләре сугыш елларында да иҗат активлыгын киметми; б) «татар язучыларын 37 нче еллар бер «чабып» ташлаган булса, икенче бер афәт — сугыш — янә байтагын кырып салды». Ш.Мостафин фикеренә нигезләнеп, 104 татар язучысы һәм журналистының 31 е сугышта корбан булуын искәртә. Икенчедән, әдәбияттагы үзгәрешләрне 30 нчы еллар башыннан түгел, ә 1934 елдан, ягъни Язучылар оешмасы төзелгән, аннан да бигрәк социалистик реализм иҗат методы канунлаштырылган вакыттан дип күрсәтә.

Күргәнебезчә, татар әдәбиятын дәвер-чорларга бүлү мәсьәләсендә фикер төрлелеге яшәп килә. Шулай да бу мәсьәлә белән тирәнтен шөгыльләнүчеләр төп этапларны билгеләгәндә уртак фикердә калалар. Югарыдагы карашларга нигезләнеп, әдәбият тарихының чорларга бүленешен таблица рәвешендә болай күрсәтеп булыр иде:

I. Борынгы әдәбият.

Гомумтөрки әдәбият (V—XIII гасырның 1 чиреге).

II. Урта гасырлар әдәбияты.

1. Болгар чоры әдәбияты (IX—XIII гасырның 1 чиреге).
2. Алтын Урда чоры әдәбияты (XIII гасыр урталары — XVI гасыр урталары).
3. Казан ханлыгы чоры әдәбияты (XV гасыр уртала-

ры — XVI гасыр урталары).

4. Торгынлык чоры әдәбияты (XVI гасыр урталары — XIX гасыр урталары).

III. Яңа заман әдәбияты.

1. Милли Яңарыш чоры әдәбияты (XIX гасыр урталары — 1917 ел).
   1) Милли реалистик әдәбият формалашу (XIX гасыр урталары — 1905 ел);
   2) XX гасыр башы әдәбияты (1905—1917).
2. Тоталитаризм чоры әдәбияты (1917—1950 еллар ахыры).
   1) Инкыйлаб һәм Гражданнар сугышы чоры әдәбияты (1917—1921);
   2) 20 еллар әдәбияты (1921—1932);
   3) 30 еллар әдәбияты (1932—1941)
   4) Бөек Ватан сугышы чоры әдәбияты (1941—1945).
3. 1960—1980 еллар уртасы әдәбияты.
4. Хәзерге әдәбият (1980 еллар уртасы — XXI гасыр башы).
   1) Үзгәртеп корулар чоры әдәбияты (1980 еллар уртасы—1990 еллар ахыры);
   2) XXI гасыр башы әдәбияты.

Әлеге бүленешкә аңлатма биреп үтик. Татар әдәбият белемендә «Борынгы әдәбият»ны V—XIII гасырның I чиреге чикләрендә билгеләү кабул ителгән. Безнең көннәргә килеп җиткән иң борынгы рун язулы истәлекләр V гасырга карый. «Борынгы төрки әдәбият милли төрки әдәбиятлар үсешендә нигез, мөһим чыганак булып тора. Хәзерге төрки халыклар халык буларак формалашканчы туган бу рухи мирас уйгурларның, үзбәкләрнең, татарларның, төрекләрнең, әзәрбайҗаннарның һәм кайбер башка төрки халыкларның уртак хәзинәсе дип тә йөртелә»[1]. Борынгы әдәбият үз эченә синкретик, ярым фольклор, ярым әдәби истәлекләрне ала. Гомумтөрки характердагы мондый язмаларның соңгылары XIII гасыр башы белән чикләнә. Әлеге дәвер ахырында аерым дәүләтләр барлыкка килү процессы башланса да (мәсәлән, халкы этник яктан төрле булган Болгар дәүләте), Идел-Урал буенда, Урта Азия төбәгендә төрле төрки халыклар өчен уртак булган хезмәтләр язылу дәвам итә: М.Кашгарыйның «Диване лөгатет-төрке» (XI гасыр), Й.Баласагунлының «Котадгу белеге» (XI гасыр), Ә.Йүгнәкинең «Һибәтел-хәкаиге» (XII гасыр), Ә.Ясәвинең «Диване хикмәт»е (XII гасыр), С.Бакырганиның «Бакырган китабы» (XII гасыр) һ.б.

Татар әдәбияты тарихының иң зур этабын «Урта гасырлар әдәбияты» дип йөртелгән дәвер алып тора. Тарихчылар тарафыннан кабул ителгән вакыт аралыгына туры килмәсә дә, IX гасырдан алып XIX гасыр уртасына кадәр дөнья күргән сүз сәнгате әсәрләре, дөньяны әдәби-эстетик күзаллау ягыннан уртаклыкка нигезләнеп, әлеге исем белән атала. Ул үз эчендә дүрт чорга бүленә: Болгар чоры әдәбияты (IX—XIII гасырның I чиреге); Алтын Урда чоры әдәбияты (XIII гасыр уртасы — XV гасыр уртасы); Казан ханлыгы чоры әдәбияты (XV гасыр уртасы — XVI гасыр уртасы); Торгынлык чоры әдәбияты (XVI гасыр уртасы — XIX гасыр уртасы).

Төньяк Кавказ һәм Азов диңгезе төбәгендәге Бөек Болгар төрки дәүләте җимерелгәннән соң, халыкның бер өлеше Идел-Чулман елгалары кушылган җиргә күчеп килә һәм Идел Болгарстанына нигез сала. Әлеге дәүләт халкы этник яктан төрле була. Алмыш хан җитәкчелек иткән чорда — 922 елны — Идел болгарлары рәсми төстә ислам динен кабул итә. Тиз арада Евразия киңлегендә икътисади һәм мәдәни яктан алга киткән дәүләтләрнең берсенә әйләнә. Анда Биләр, Болгар кебек мәдәни үзәкләр барлыкка килеп, үзенең шагыйрьләре, чичәннәре, фәлсәфәчеләре, хокук белгечләре белән дан тота. Кызганыч ки, бу чорның аз санлы әдәби ядкәрләре генә бүгенге көнгә килеп җитә алган. Әмма Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» әсәре әлеге төбәктә нык үскән әдәби-мәдәни мохит булуын раслый. Әлеге атаклы әсәр бай халык авыз иҗатына, төрки язма әдәбиятның уңышлы үрнәкләренә, гарәп-фарсы әдәбиятының шифалы йогынтысына нигезләнгән иҗат җимеше булып тора. Гомумән, IX—XIII гасырның I чиреге аралыгын үз эченә алган Болгар чоры әдәбияты, аның иң күренекле әсәре булган «Кыйссаи Йосыф» алдагы чорларда татар әдәбиятының үсеш-үзгәрешенә — эчтәлек-формасына, поэтикасына, сурәт чараларына һ.б. гаять зур йогынты ясый.

1236 елны Идел Болгарстаны Бату хан тарафыннан яулап алына һәм Үзәк Азиядән алып Карпат тауларына кадәр сузылган территориядә оешкан Алтын Урда дәүләте составына керә. Аның Урта Идел буендагы җирләрендә төрки халыклар яши. Әлеге дәүләттә уртак әдәби язма тел кулланыла, шуңа да бу чорда язылган әдәби әсәрләр аерым бер халыкка гына карамыйча, төрле төрки халыклар әдәбияты

тарихында лаеклы урын алып тора. Шул нисбәттән XIII гасыр уртасыннан алып XV гасыр уртасына кадәр дөнья күргән Котб, Харәзми, Х.Кятиб, С.Сараи һ.б. әсәрләрен, «Идегәй» халык дастанын «Алтын Урда чоры әдәбияты» дип өйрәнәбез.

Күпсанлы эчке һәм тышкы факторлар тәэсирендә XV гасыр урталарында Алтын Урда дәүләте таркалу процессы кичерә, һәм аның урынына аерым ханлыклар барлыкка килә. XV гасыр урталарында Олуг Мөхәммәд хан Казан ханлыгын оештыра.

«Казан ханлыгы чоры әдәбияты» XV гасыр уртасыннан алып XVI гасыр уртасына кадәрге дәверне үз эченә ала. Чикләрнең болай билгеләнүе, аңлашылганча, әлеге татар дәүләтенең яшәгән еллары белән бәйле. Шул ук вакытта «Казан ханлыгы чоры» дигән исемнең һәм чикләрнең шартлы булуын искәртеп үтәргә кирәк. Чөнки, беренчедән, Алтын Урда таркалганнан соң барлыкка килгән ханлыкларда (Казан, Кырым, Әстерхан, Касыйм, Нугай, Себер) төп халыкны татарлар тәшкил иткән, һәм рәсми дәүләт теле булып татар теле йөргән. Икенчедән, әлеге ханлыкларның яшәү вакыты төрлечә булып, мөстәкыйль дәүләтнең әдәбияты да яшәп килә.

Бу чорның йөзен билгеләүче әдипләр нәкъ менә Казан ханлыгына карый — Мөхәммәдъяр, Кол Шәриф, Өмми Камал, Мөхәммәд Әмин. Әдәбият галиме Х.Миңнегулов XV—XVI йөзләрдә төрле төбәкләрдә Казтуган (Әстерхан), Хәсән Кайгы (яшәгән урыны Казан һәм Нугай ханлыклары белән бәйле), Дүсмәмбәт (Кырым), Чалгиз Җырау (Идел буенда яшәгән) кебек әдипләрнең яшәп иҗат итүен билгели[1]. «Казан ханлыгы чоры әдәбияты»ның кайбер идея-эстетик үзенчәлекләре: Идел Болгарстанында киң урын алган Яңарыш (Ренессанс) күренеше бу чорда да дәвам итеп, кеше шәхесен зурлауда, гуманизм идеяләрен яклауда чагыла; тормыш-яшәеш турында фәлсәфи уйлану әсәрләрдә яхшылык-явызлык каршылыгын алга чыгара; үгет-нәсихәт, дидактика киң урын алып, камил кешегә хас сыйфатлар буларак гаделлек, юмартлык, сабырлык һ.б. яклана һәм мактала; дини-суфыйчыл эчтәлек өстенлек итә, шуңа бәйле рәвештә, гадәттә, кешенең рухи дөньясы, күңеле сурәтләү объекты булып тора. Аллаһы Тәгаләгә мәдхия уку, матур сыйфатларын мактау, яшәештәге золымны, һәртөрле начарлыкны тәнкыйтьләү, укучы-ны ваемсызлыктан арындыру теләге белән бәйләп бирелә.

Рус дәүләте Казан ханлыгын яулап алган вакыттан (1552) алып XIX йөз урталарында мәгърифәтчелек хәрәкәте башланганга кадәрге дәверне «Торгынлык чоры әдәбияты» дип атарга тәкъдим итәбез. XVI гасыр уртасында дәүләтчелекне югалту халыкка әйтеп бетергесез золым-җәфа, югалту-михнәт алып килә: бик күп кеше үтерелә, әсирлеккә алып кителә; чит җирләргә күчереп утырту башлана; зур шәһәрләр, елгалар янында яшәү тыела; яхшы җирләр тартып алына; ислам дине эзәрлекләнә, көчләп чукындыру башлана; рухи һәм матди байлык талана, юк ителә һ.б. Татар халкы иҗтимагый-мәдәни яктан зур югалту кичерә. Ислам дине коточкыч эзәрлекләүгә дучар булып, аның халыкка йогынтысын киметү, таркату, хәтта юкка чыгару өчен 1555 елда ук архиепископ Гурий җитәкчелегендә Казанда махсус епархия оештырыла, һәм ул татар, чуаш, мари, удмурт халыкларын чукындыру, христиан диненә күчерү белән шөгыльләнә. Шул ук вакытта татар авылларында мәчетләрне җимерү, дин әһелләрен эзәрлекләү бара. Бу сәясәткә каршылык рәвешендә татар-мөселманнарның рухи дөньясында дингә омтылу арта. Әнә шундый шартларда ислам дине татар этносын саклап калу, берләштерү вазифасын үти.

Югалтуларга сүз сәнгате дә дучар була. Өч гасырга якын вакытны үз эченә алган чор олы исемнәргә, тарихта калырлык әсәрләргә бай түгел. Асыл улларын-кызларын югалту, рухи чыганакларның таркалуы яисә эзәрлекләнүе халыкның эчке потенциалы бик нык фәкыйрьләнүгә китерә. Бу чорда фольклор жанрлары белән бергә ярым әдәби, ярым тарихи характердагы, дини эчтәлек белән сугарылган хезмәтләр языла: «Җәмигъ эт-тәварих» («Гомуми тарихлар», XVII—XIX йөзләр), «Дәфтәре Чыңгызнамә» («Дастаннар мәҗмугасы», XVII йөз ахыры), «Тәварихе Болгария» («Болгар тарихы», XVIII йөз). Болардан тыш васыятьнамәләр, сәяхәтнамәләр («Исмәгыйль сәяхәтнамәсе», XVIII йөз), хатлар («Батырша хаты», XVIII йөзнең II яртысы), хикәят-җыентыклар («Мәҗмугыл- хикәят», XVIII йөз) һ.б. таралыш ала.

XVII йөздә — М.Колый, Габди, XVIII йөздә — Габдессәлам, Габделмәннан Мөслим углы, Әхмәдбәк, Т.Ялчыгол, XIX йөзнең 1 нче яртысында Г.Утыз Имәни, Ә.Каргалый, Ш.Зәки, Һ.Салихов, Г.Кандалый кебек әдипләр иҗат итә.

Колониаль изелү, түбәнсетелү, җәберләнү шартларында халык ислам динендә таяныч, өмет-ышаныч таба, ә инде сүз сәнгатендә, фольклор һәм элеккеге әдәбият традицияләрен дәвам иткән хәлдә, суфыйчылыкка таяна. Р.Ганиева әлеге чорны дөньяга үзенчәлекле караш һәм эстетик күренешне аңлаткан декадентлыкның татар әдәбияты тарихында чагылышының беренче этабы дип саный. Галимә фикеренчә, суфыйчылыкка һәм Коръәннән килүче сабырлык фәлсәфәсенә нигезләнгән декадентлык татар халкын юкка чыгудан һәм ислам мәдәниятенең традицион кыйммәтләрен югалтудан саклап калырга ярдәм итә[1].

Татар әдәбиятының өченче зур дәвере «Яңа заман әдәбияты» дип билгеләнә. Мәгърифәтчелек чоры, бигрәк тә XX йөз башы әдәбиятының төп үсеш тенденцияләрен билгеләгәндә бу чорларда «Яңа заман

әдәбияты»на нигез салыну фикере Г.Ибраһимов тарафыннан әйтелеп, Г.Халит, И.Нуруллин, Р.Ганиева хезмәтләрендә, соңрак М.Хәсәнов, Й.Нигъмәтуллина, Ф.Мусин, Х.Миңнегулов, Н.Хисамов, Ә.Сәхапов һ.б. монографияләрендә билгеләп үтелә. «Яңа заман әдәбияты» дүрт зур этапка бүленә: «Милли Яңарыш чоры әдәбияты (XIX гасыр уртасы — 1917)»; «Тоталитаризм чоры әдәбияты (1917— 1950 еллар ахыры)»; «1960—1980 еллар әдәбияты»; «Хәзерге әдәбият (1980 еллар уртасы — XXI гасыр башы).

«Милли Яңарыш чоры әдәбияты» үз эченә ике чорны ала — «Милли реалистик әдәбият формалашу (XIX гасыр уртасы — 1905)» һәм «XX йөз башы әдәбияты (1905—1917)».

Озак вакытлар колониаль изелү, милли һәм социаль кимсетелү хәлендә булган татар халкының алдынгы карашлы вәкилләре торгынлык хәленнән чыгу юлларын эзли башлый. Г.Курсави, Г.Утыз Имәни кебек шәхесләрнең дини, ярым дини эчтәлекле хезмәтләрендә, әдәби әсәрләрдә ислам динен реформалаштыру һәм халыкны мәгърифәтле итү мәсьәләләре күтәрелә. Аларның караш-фикерләре торган саен киңрәк катлау кешеләрдә яклау таба. Шул рәвешле, XIX гасыр урталарында, аеруча 80 нче елларда, татарларда мәгърифәтчелек хәрәкәте кузгала. Ул, яшәешнең бөтен өлкәләренә үтеп кереп, җәмгыятьтә җитди үзгәрешләргә юл ача. Матур әдәбият яңа фикерләрне кеше күңеленә, аңына сеңдерүдә үтемле чара булганлыктан, мәгърифәтчелек хәрәкәте аны үз идеяләрен тарату-үткәрүдә киң файдалана. Тормышны акыл, белем, әхлак ярдәмендә үзгәртеп коруны максат иткән мәгърифәтчелек идеологиясе әдәбиятның тематикасын, идея юнәлешен, жанр төрлелеген, иҗат алымнарын һәм иҗат методын билгели. Халыкка якынрак булу өчен әдипләр чынбарлыктагы реаль күренешләргә активрак мөрәҗәгать итәләр. Бу исә реализмның торган саен киңрәк урын алуына китерә. Шул рәвешле, кешене көнкүреш-яшәеш белән тыгыз мөнәсәбәттә һәм белем-тәрбиягә нисбәтле сурәтләүгә нигезләнгән мәгърифәтчелек реализмы мәйданга чыга. Аның мөһим сыйфатлары булып чынбарлыкка мөрәҗәгать итү, «табигый кеше»не (Руссо) үзәккә алу, халык тормышын яхшыртуны гыйлемгә, әхлак тәрбиясенә һәм тирәлек шартларына бәйләп карау, искелек һәм яңалык көрәшен чагылдыру, рационализмга нигезләнү һ.б. тора. Мәгърифәтчелек реализмы XX йөз башы әдәбиятында да саклана, әмма иң зур казанышлар тәнкыйди реализмга, Аурупа тибындагы романтизмга ияреп язылган әсәрләр белән бәйле.

Беренче рус инкыйлабы йогынтысында яулап алынган гражданлык хокуклары Яңарыш хәрәкәтен яңа баскычка күтәрә. Иҗтимагый һәм мәдәни тормышта җитди үзгәрешләргә юл ачыла. XX йөз башында күпсанлы газета-журналлар чыгу, профессиональ театр оешу, дини реформаторлык, мәгариф системасын үзгәртеп кору, милли партияләр төзелү һ.б. татар әдәбиятына да уңай тәэсир итә. Ул үзенең «алтын чор»ына (И.Нуруллин) керә. Милли сүз сәнгате яңа темалар, жанр һәм жанр формалары, сурәт чаралары-алымнары белән байый. Милли тематика шул чор җәмгыятен борчыган барлык проблемаларны иңләп үтә. Озак вакытлар дәвамында Шәрык йогынтысында булган татар әдәбияты Гаребнең әдәби-эстетик карашларын үзләштерә башлый. Бу чорда Шәрык-Гареб синтезының матур үрнәге булган күпсанлы әсәрләр дөнья күрә. Татар сүз сәнгате реализм һәм романтизм белән бергә Рус-Европа әдәбиятларында киң урын алган модернизм юнәлешенең аерым агымнарын үзенә кабул итә. Гомумән, 1905—1917 еллар аралыгын үз эченә алган XX йөз башы әдәбияты Г.Тукай, Г.Исхакый, Ф.Әмирхан, Г.Ибраһимов, Дәрдемәнд, С.Рәмиев, Ш.Камал, Г.Камал һ.б. иҗатында дөнья сүз сәнгате дәрәҗәсенә күтәрелә һәм бүген без «классика» дип атый торган бай мирас калдыра.

«Яңа заман әдәбияты»ның яңа этабы булган 1917 елдан алып 1950 еллар ахырына кадәрге дәвере «Тоталитаризм чоры әдәбияты» дип билгеләнә. Әлеге атама рус әдәбият белемендә еш очраса да, татар әдәбияты фәне озак вакытлар аны, нигездә, читләтеп үтте. Ул бары соңгы елларда гына кулланылышка кереп килә. Каршылыклы мөнәсәбәткә билгеле бер нигез дә бар. «Тоталитаризм» төшенчәсе Сталин идарә иткән дәвер, әлеге шәхеснең эш стиле тудырган дәүләт системасы белән бәйле. Бу этап исә Сталин дәверен генә күздә тотмый. Гражданнар сугышы чоры, 1920 елларның зур өлеше язучыга иҗат иреге бирелү белән характерлана. Шуның белән бергә, 1917 елның октябрендә властька килгән большевиклар пролетариат диктатурасы игълан итә. Аңлашылганча, диктатура бер сыйныфның икенче сыйныф өстеннән гегемонлыгын, кеше иреген чикләүне, мәҗбүр итүне, үз идеологиясен көчләп тагуны аңлата. Бу күренеш теге яки бу формада 1917 елдан алып 1950 еллар ахырына кадәр дәвам итә. Шунлыктан әлеге этапны «Тоталитаризм чоры әдәбияты» дип атау урынлы булыр. Ил-халык тормышындагы җитди вакыйгаларга бәйле татар әдәбияты бу дәвердә гаять каршылыклы үсеш кичерә. Шуңа әлеге вакыт аралыгындагы чорларны аерып чыгару урынлы булыр: «Гражданнар сугышы чоры (1917—1921)»; «20 нче еллар (1921—1932)»; «30 нчы еллар (1932—1941)»; «Бөек Ватан сугышы чоры (1941—1945)»; «Сугыштан соңгы еллар (1945—1960)».

1917 елның Октябрь инкыйлабы нәтиҗәсендә властька большевиклар килә. Җирне крестьяннарга бирүне һәм сугышны туктатуны яклап, алар халыкның күпчелеген үз артларыннан иярткүгә ирешә. Урыннарда советлар төзелеп, пролетариат диктатурасы урнаштырыла. Бәреп төшерелгән сыйныфның

завод-фабрикалары, җирләре тартып алына. Шундый шартларда Гражданнар сугышы башлана. Татар әдипләренең пролетариат диктатурасына, гражданнар сугышына мөнәсәбәте каршылыклы булып, бирүчеләр (Г.Ибраһимов, М.Гафури, Г.Камал, Ф.Бурнаш, Ш.Усманов һ.б.) аны тулысынча яклап чыга, икенчеләр (М.Фәйзи, Ш.Бабич, Ф.Әмирхан һ.б.) икеләнеп кала, өченчеләр (Г.Исхакый, Ф.Туктаров һ.б.), кабул итмичә, эмиграциягә китә. Бу еллар әдәбиятында түбәндәге үзенчәлекләр күзәтелә: инкыйлаб яңа әдәбият тудыра, ул исә көрәшне, дошманлыкны, максатка ирешү өчен кан түгүне матурлык итеп сурәтли; әсәрләргә «без» һәм «алар» каршылыгы килеп керә[1]; күпгасырлык әдәбият традицияләре буларак, әдәп-әхлакны, милләт бердәмлеген саклау омтылышы; көрәшне, азатлыкка омтылышны чагылдырган яңа сурәт чараларына йөз тоту; шәхес мәнфәгатеннән бигрәк иҗтимагый мәнфәгатьне яклау һ.б. Инкыйлаб һәм Гражданнар сугышы елларында татар әдәбияты ике төрле идеалны яклап чыга: берсе — милли азатлык идеалы, икенчесе — сәясәт белән бәйле булып, матур киләчәк һәм аның өчен көрәшү идеалы[1]. Әлеге сыйфатлар М.Гафуриның «Кызыл байрак», Ф.Бурнашның «Чәчәктән һәйкәл», Г.Ибраһимовның «Яңа кешеләр» һ.б. әсәрләрдә тулы чагылыш таба.

1920—1930 еллар әдәбияты озак вакытлар бер чор эчендә өйрәнелде. Әмма аны икегә аеру сорала. Без «20 нче еллар әдәбияты»ның чикләрен «1921—1932 еллар» дип күрсәтү ягында. Яшь совет дәүләте яшәешнең бөтен тармакларын яңа идеологиягә буйсындырырга омтыла. Шулай да язу иреге әлегә саклана. Әдәбиятта төрлелек, яңа стиль, форма эзләү күзәтелә. Төрле төркемнәр, оешмалар төзелә, әмма алар озын гомерле булмый. Татар әдәбияты яңага йөз тоту белән бергә алдагы чор традицияләрен сакларга омтыла. Шул нигездә Г.Ибраһимов, К.Тинчурин, Һ.Такташ кебек әдипләрнең чор йөзен билгеләгән әсәрләре языла. Шул ук вакытта дингә, дин әһелләренә каршы чыгу, җитәкчеләрне мактау, яңа герой эзләү, сыйнфый көрәшне данлау омтылышлары да җәелә бара. Әдәбияттагы әлеге төрлелек, нигездә, ВКП(б) ҮК «Әдәбият-сәнгать оешмаларын үзгәртеп кору турында»гы Карары (1932) чыгып, СССР Язучылар берлеге оешканчы саклана. Шуннан соң инде әдипләрне бер оешмага туплау, иҗат юнәлешен билгеле бер кысага кертү буенча киң эш җәелдерелә.

«30 нчы еллар әдәбияты», 1932—1941 елларны үз эченә алып, тарихи-иҗтимагый планда социализмның нигездә төзелүе, яңа Конституция кабул ителү һәм коточкыч репрессияләр белән характерлана. Әдәбият үсешенең иң катлаулы, каршылыклы чорына керә. 1934 елда Язучылар берлеге төзелә, һәм төп иҗат методы итеп социалистик реализм кабул ителә. Бу исә язучының иҗат ирекен чикләүгә, хакимият карарларына, коммунистик идеологиягә йөз тотуга китерә. Шуның өстенә 1920 еллар ахырында ук үзен сиздерә башлаган вульгар социологизм киң тамыр җәя. Әдәбиятта завод-фабрика тавышы, һәртөрле лозунглар кеше шәхесен икенче планда калдыра. Татар әдәбияты таяныр җирлекне халык авыз иҗатында һәм үткән тарих сәхифәләрендә таба (Г.Бәширов. «Сиваш», М.Җәлил. «Алтынчәч», Н.Исәнбәт. «Хуҗа Насретдин», «Идегәй» һ.б.). Җәмгыятьнең алдынгы кешесен, яңа әхлагын эзләүдә, хезмәткә мөнәсәбәтен чагылдыруда уңышлы үрнәкләр пәйда була (Г.Кутуй. «Тапшырылмаган хатлар», М.Җәлил. «Хат ташучы» һ.б.).

1941—1945 еллардагы Бөек Ватан сугышы әдәбиятның эчтәлеген тиз арада үзгәртүне таләп итә. Ватанны сакларга ант итү, изге сугышка өндәү, чакыру, дошманга нәфрәт төп темалар буларак урын ала. Аеруча публицистика һәм поэзия зур яңгыраш таба. Прозада хикәя, очерк жанрлары алгы планга чыга. Сугыш вакыйгаларына бәйле әдәбиятның идея эчтәлеге дә үзгәреш кичерә. Югарыда аталган темалар сугышның башлангыч чорында аеруча киң чагылыш тапса, алдагы елларда солдатның уй-хисләренә, теләк-омтылышларына, гомумән, рухи дөньясына игътибар арта, ә сугышның соңгы чорында җиңү шатлыгы, халыклар дуслыгы, гуманизм кебек мотивлар үзәк урынны били.

«Сугыштан соңгы еллар әдәбияты (1945—1950 еллар ахыры)» ил һәм халык тормышындагы вакыйгалар белән тыгыз бәйләнештә яши: репрессияләрнең яңа дулкыны булып уза; 1953 елда И.Сталин вафат була; партиянең XX съездыннан соң азмы-күпме демократик үзгәрешләр башлана. Шул чорда киң урын алган «конфликтсызлык» теориясе әдәбият үсешен тоткарлый. Бертөрле, шаблон геройлар, сюжетлар, ясалма каршылыклар урын алган әсәрләр языла, алар укучыларда теләктәшлек тапмый. Әдәбият, билгеле, үсеш-үзгәрешен туктатмый. К.Нәҗминең «Язгы җилләр», Г.Бәшировның «Намус» романнары Сталин (Дәүләт) премиясенә лаек була. М.Җәлил иҗаты дөньякүләм яңгыраш ала. Репрессияләнгән әдипләрнең бай иҗаты 1950 еллар уртасында халыкка кайтарыла.

«Яңа заман әдәбияты»ның 1960 еллардан башлап 1980 еллар уртасына кадәр дәвам итә торган этабын «1960—1980 еллар әдәбияты» дип билгеләдек. Әдәбият белемендә бу этапны «Тоталитаризмнан соңгы чор әдәбияты» яисә «Торгынлык чоры әдәбияты» дип атау да очрый. Әлеге атамаларның һәрберсендә билгеле бер каршылык бар.

1950 еллар ахырында иҗтимагый-сәяси тормыштагы үзгәрешләр әдәбият-сәнгать үсешенә гаять зур йогынты ясый. Икътисадта һәм сәясәттә торгынлык күзәтелсә дә, әдәбият җитди сыйфат үзгәрешләре

юлына чыга. Татар сүз сәнгатендә официаль теләк-максатка һәм милли мәнфәгатьләргә йөз тоткан ике юнәлеш барлыкка килә. Соцреализм иҗат методы турында бәхәсләр барып, аның әдәби-эстетик чикләре, мөмкинлекләре бермә-бер киңәйтелә. Тема һәм жанр төрлелеге күзәтелә, тормышчан конфликт алгы планга чыга. Җәмгыятьтәге кимчелекләр, административ-бюрократик система йә турыдан-туры, йә Эзоп теле ярдәмендә тәнкыйть ителә. Кеше шәхесенә, милләт язмышына, үткән тарихка игътибар арта.

1980 еллар уртасында башланып киткән үзгәртеп корулар нәтиҗәсендә ил тормышында яңа дәвер башлана. Без аны «Хәзерге татар әдәбияты» дип билгеләү ягында. Ул үз эчендә ике чорга бүленә: «Үзгәртеп корулар чоры әдәбияты» (1985—XX гасыр ахыры) һәм «XXI гасыр башы әдәбияты».

Икътисади, иҗтимагый, мәдәни тормыштагы үзгәрешләр тәэсирендә татар әдәбияты үз үсешендә «яңа дулкын»га (Д.Заһидуллина) керә. Милләт язмышы мәсьәләсе сүз сәнгатенең бөтен асылын биләп ала. Бу исә үткән тарихка, традицияләргә, тел сакланышына, милләтнең бүгенгесенә һәм киләчәгенә кагылышлы күпсанлы проблемаларның киң планда яктыртылуына китерә. Әдәбият тарихындагы «ак таплар» бетерелеп, Г.Ибраһимов, Ф.Әмирхан, Г.Рәхим һ.б. аерым әсәрләре, барыннан да бигрәк Г.Исхакый мирасы кайтарыла. Татар әдәбиятының чит илләрдәге матур үрнәкләре дөнья күрә. Нигездә, реалистик юнәлешкә йөз тоткан татар сүз сәнгате романтизм һәм модернизм агымнарына, алым-чараларына иркен мөрәҗәгать итә башлый.

XXI гасыр башы әдәбиятын аерым чор итеп аерып чыгару өчен сәбәп-нигезләр әлегә күп түгел. Вакыт үткән саен аның артачагына шикләнмәскә мөмкин. Сыйфат үзгәрешләренең кайберләрен күрсәтеп үтик: шәһәр субкультурасын үзләштергән яңа буын килү, шуңа нигезле авыл һәм шәһәр рухи мохитендә тәрбияләнгән яшь авторлар иҗатында үзенчәлекле синтез күзәтелү; яшәешне фәлсәфи яктан аңлатуга омтылыш арта бару; 90 нчы еллардагы ашкынулы публицистик пафосның кимүе; милли тематикадагы бертөрлелекнең кеше шәхесенә тирәнрәк игътибар итү, гомумкешелек кыйммәтләрен үзләштерү, аның белән кушылу рәвешендә үзгәрүе; автобиографик материалларга игътибар арту нәтиҗәсендә мемуар һәм эссе жанрлары киңәю һ.б.

Шулай итеп, күпгасырлык татар әдәбияты тарихының дәверләргә, чор-этапларга объектив, төгәл бүленешен билгеләү, гаять бай сүз сәнгатебезнең системалы үсеш-үзгәрешен, табыш-югалтуларын, традицияләр дәвамчанлыгын һәм яңачалыкларын, халыкның иҗтимагый-фәлсәфи фикер үсешендәге, рухи тормышындагы урынын, тарихи-иҗтимагый, сәяси вакыйгаларны, танылган шәхесләрнең ролен һ.б. тулырак аңларга, шулар аша бүгенгебезне һәм киләчәгебезне яхшырту, камилләштерү юлларын ачыкларга җирлек бирә.

3. ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ ТАРИХЫН ЯҢАЧА ӨЙРӘНҮ

Әдәбият белеме, гасырлар дәвамында үсеп-үзгәреп, бай тәҗрибә туплый. Ул формалашу процессы кичергәндә үк әдәбиятны өйрәнүнең яңа юлларын, мөмкинлекләрен табуга нигезләнгән методларны булдыру эшенә керешә. Чөнки белемнәрне гомумиләштерү һәм тикшеренүләрнең тагы да нәтиҗәле юлларын эзләү фән үсешенең төп шартларыннан берсе булып тора.

Дөнья әдәбият белемендә сүз сәнгате тарихын өйрәнүнең инде калыплашкан методлары бар. Шуларның аеруча киң таралыш алганнарына кыскача тукталып үтик.

Биографик метод язучының биографиясен һәм шәхесен иҗатчының иң мөһим, хәлиткеч шарты буларак тикшерә. Аңа XIX йөзнең беренче чирегендә француз тәнкыйтьчесе, шагыйре һәм язучысы Ш.О.Сент-Бев тарафыннан нигез салына[1]. Әлеге метод тарафдарлары әдәби әсәрне язучының үз-үзен чагылдыру, уй-фикерләрен, дөньяга карашын, яшәү рәвешен, теләк-омтылышын белдерү чарасы итеп карыйлар. Икенче төрле әйткәндә, язучы «мин»е белән иҗатчы «мин»е арасында аерма юк дип саный-лар. Ш.О.Сент-Бев болай дип яза: «Литература, литературное творение неотделимы для меня от всего остального в человеке, от его натуры, я могу наслаждаться тем или иным произведением, но мне затруднительно судить о нем помимо моего знания о самом человеке; я бы сказал так: «Каково дерево, таковы и плоды». Вот почему изучение литературы совершенно естественным образом приводит меня к изучению психологии»[2].

Аңлашылганча, әдәби әсәрне бөтен тулылыгында аңлау өчен авторның ата-анасы, туганнары, якыннары турында мәгълүмат тупларга кирәк. Моңа аның үсү һәм тәрбия алу шартлары, кайда, ничек белем алуы, укыган китаплары, кызыксынулары, нинди характер сыйфатлары чагылуы өстәлә. Биографик метод кешенең билгеле бер шартлар тәэсирендә үзгәрүен инкарь итми. Шуңа да язучының дөньяга карашындагы үзгәрешләр (психикасының көчле һәм йомшак яклары, акчага, хатын-кызга (ир-атка) мөнәсәбәте, дини карашлары һ.б.) иҗатында да чагылыш таба. Шуның белән бергә, автор биографиясенең ролен арттыру билгеле бер дәрәҗәдә субъективлыкка да китерергә мөмкин. Әлеге методка нигезләнгәндә туган тагын бер каршылыкны күрми мөмкин түгел: ул кирәкле мәгълүматларны

табу белән бәйле. Мисал өчен, язучының биографиясенә, шәхесенә, якыннарына һ.б. бәйле чыганакларны тикшерү үзе үк бик озакка сузылырга мөмкин.

Татар әдәбият белемендә биографик методка багышланган махсус хезмәтләр юк. Әмма әлеге методның эчтәлеген аңлаткан мәсьәләләр, аеруча язучының биографиясе, әдәби иҗатка килү шартлары һәрвакыт игътибар үзәгендә булды. Мисал өчен, Г.Ибраһимов «Татар шагыйрьләре» мәкаләсендә Г.Тукай иҗатындагы аерым сыйфат-билгеләрнең шагыйрь биографиясе, ятимлеге һ.б. шартларга бәйле булуын күрсәтә. Мәктәп дәреслекләрендә хаклы рәвештә язучының иҗаты белән тормыш юлының органик бәйләнешен ачуга киң урын бирелә. Язучыларның иҗат лабораториясен махсус тикшергән Р.Г.Фәтхерахманов әдип иҗатының биографиясеннән аерылгысыз булуын, тыгыз бәйләнешен билгеләп үтә[1]. Студентлар өчен чыгарылган дәреслегендә Р.Харрасова болай дип яза: «Чыннан да, әдипнең көндәлекләре, хатлары, мемуарлары, китаплары, публицистикасы, башка кеше мирасына бәяләмәләре, укыган әсәрләренә ясаган билгеләре дә иҗади процессны, аерым бер әсәрнең туу тарихын, язучының стиль алымнарын, дөньяга карашларын, идея-эстетик күзаллауларын һәм башка бик күп нәрсәләрне аңлауда булыша»[2].

Культура-тарих методына француз фәлсәфәчесе, тарихчысы, әдәбиятчысы И.А.Тэн тарафыннан нигез салына. Әлеге методның асылын әдәбият-сәнгатьне чынбарлык аша аңлату билгели, ягъни әсәрдә сурәтләнгән әдәби дөнья да, язучы психологиясе дә реальлек аша бәяләнә ала. Ул дөньядагы бөтен нәрсәне дә танып белеп һәм аңлатып була дип раслаучы позитивизм фәлсәфәсе белән тыгыз бәйле. И.Тэн билгеләп үткәнчә, әдәбиятның характеры өч башлангыч көч, өч төрле чыганак белән билгеләнә, берсе — «раса», ягъни теге яки бу халыкка хас үзенчәлек, менталь сыйфатлар, хәтта темперамент; икенчесе — «тирәлек», ягъни халыкның характерын формалаштыручы географик, тарихи, социаль-иҗтимагый факторлар; аерым кешегә бәйле — яшәү урыны, тәрбиясе, гаиләсе, профессиясе, җәмгыятьтәге урыны һ.б.; өченчесе — «момент», ягъни әсәр язылган вакытның, чорның үзенчәлекләре[1].

Культура-тарих методы биографик метод яклаган төшенчәләрне үз эченә ала. Язучы яшәгән мохит, аның шәхес буларак формалашуына йогынты ясаган шартлар ике метод тарафдарларын да кызыксындыра. Шуның белән бергә, әдәбиятның чынбарлык белән үзара бәйләнешен алга чыгару, калкытып кую культура-тарих методының аерым тарафдарлары тарафыннан әсәрнең әдәби үзенчәлеге, теле, поэтикасы һ.б. мәсьәләләрне читләтеп үтүгә китерә.

И.Тэн тәгълиматы рус культура-тарих мәктәбе формалашуга көчле йогынты ясый. Соңгысын нигезләүчеләр булып А.Н.Пыпин, Н.С.Тихонравов, А.Н.Веселовский, А.А.Шахов, С.А.Венгеров, П.С.Коган һ.б. тора.

Культура-тарих методының сыйфат-билгеләре татар әдәбият белеме аякка басып килгән чорда — XX йөз башында ук урын ала. Д.Заһидуллина язганча, «И.Тэн сәнгать әсәрен факт итеп һәм билгеле бер факторлар нәтиҗәсе буларак караса, татар әдәби-нәзари фикере әдәбиятның иҗтимагый ягын югары күтәрә, аның җәмгыятькә тәэсир көчен фәнни мәктәп, юнәлешнең нигезенә сала, җәмгыяви һәм милли мәсьәләләрне хәл иткәндә төп сүзне әйтүче икәнлеген күз уңында тота»[2].

1920—1930 елларда культура-тарих методы тулы бер мәктәп булып формалаша. Аның әйдәп баручы вәкилләре булып Г.Нигъмәти, Җ.Вәлиди, Г.Рәхим, Г.Газиз, Г.Сәгъди һ.б. тора. Әлеге мәсьәләне махсус өйрәнгән Э.Галиева билгеләп үткәнчә, «әдәбиятны иҗтимагый тормышның объектив факторлары системасында, шуларның гомуми үзара бәйләнеше эчендә карау, әдәбиятның җәмгыятьтәге социаль, рухи тормыш факторлары белән бәйләнештә булуын фәнни нигезләү культура-тарих мәктәбенең төп казанышы булып тора»[3]. Соңрак язылган хезмәтләрдә татар әдәбияты үсеш-үзгәреше культура-тарих методына турыдан-туры нисбәтле тикшерелми. Шулай да сүз сәнгатенең аерым чорларын иҗтимагый-тарихи һәм мәдәни факторлар бәйләнешендә өйрәнүгә Х.Госман, М.Гайнуллин, М.Гайнетдинов, Г.Халит, Ф.Мусин, Р.Ганиева, Х.Миңнегулов һ.б. җитди әһәмият бирә.

Чагыштырма-тарихи методка XIX йөзнең соңгы чирегендә рус галиме А.Н.Веселовский нигез сала. Әлеге методның нигезендә бөтендөнья әдәбиятын чагыштырма-тарихи планда өйрәнү ята. А.Н.Веселовский «Тарихи поэтика» исемле хезмәтендә төрле чорлар һәм халыкларның роман-повестьларын, эпик мотивларын чагыштырып тикшерә һәм шуның белән сүз сәнгатен генетик һәм типологик планда өйрәнүгә нигез сала. «Признавая принцип историзма основой метода, он подмечает, что культурно-историческая школа проходит мимо повторяемости явлений, исключая тем самым рассмотрение дальнейших рядов литературы»[1].

А.Н.Веселовский һәр халыкның әдәби-мәдәни үсешендә үзенә генә хас үзенчәлекләр урын алуын, шуңа күрә теге яки бу халыкның үсешендә «артта калу» яисә «торгынлык» турында сөйләшүнең урынсыз булуын билгели.

Чагыштырма-тарихи метод татар әдәбият белемендә аеруча киң урын ала. Дөрес, әлеге методның барлыкка килүе һәм үсеш этаплары турында махсус хезмәтләр юк. Әмма XX йөз башында ук Г.Ибраһимов, Җ.Вәлиди, Н.Думави, Г.Исхакый, соңрак исә Г.Нигъмәти, Г.Сәгъди, Г.Рәхим, Г.Газиз хезмәтләрендә татар әдәбиятының аерым үзенчәлекләрен йә Шәрык, йә Гареб әдәбияты белән чагыштырып тикшерү, бәяләү омтылышлары белән очрашабыз. Сугыштан соңгы елларда чагыштырма-тарихи метод принципларына нигезләнүнең уңышлы үрнәкләрен Ш.Абилов, Н.Юзиев, М.Хәсәнов, Н.Гыйззәтуллин, соңрак Й.Нигъмәтуллина, Р.Ганиева, Х.Миңнегулов, О.Кадыйров, Э.Нигъмәтуллин һ.б. хезмәтләрендә күрәбез. Хәзерге әдәбият белемендә чагыштырма-тарихи метод тарафдарлары булып Ф.Мусин, Х.Миңнегулов, Н.Хисамов һ.б. санала ала.

Компаративистика методы (термин Франциядә барлыкка килә һәм «чагыштырма әдәбият белеме» дип тәрҗемә ителә) нигезендә әдәби күренешләрне чагыштыру ята. Бу яктан ул чагыштырма-тарихи методка бик якын. Шулай да аның өйрәнү өлкәсе бермә-бер киң. Билгеле булганча, чагыштыру һәм үзара капма-каршы куеп бәяләү **үз** һәм **чит** текстларда «охшашлык» һәм «аерымлык»ны ачыклау белән бәйле[1]. Чагыштыру принцибына нигезләнүче компаративистика методы әдәбиятның төрле сәнгатьләр белән үзара бәйләнешен дә үз эченә ала. Моңа, бер яктан, әдәби әсәрнең төзелеш-структурасына «музыкальлек», «рәсемлелек» хас булу, икенче яктан, рәсем сәнгатенә, скульптурага яисә музыкаль әсәрләргә «әдәбилек» үтеп керү дә нигез булып тора. Сәнгать төрләрен үзара чагыштыру һәрберсенең үзенчәлеген дә, сәнгать төре буларак якынлыгын һәм аерымлыгын да билгеләү мөмкинлеге бирә.

Компаративистика методының тагын бер тармагы булып бер милли әдәбиятның аерым чорларын, авторларын, әсәрләрен, шулай ук төрле әдәбиятларны чагыштырып өйрәнү тора. Соңгысына бәйле бөтендөнья сүз сәнгате үсеше компаративистиканың өйрәнү предметы булуын билгеләп үтү кирәк.

Әлеге методның асылын билгеләүче принципларның берсе — әдәби күренешләрнең үзара йогынтысы һәм аның тигез дәрәҗәдә әһәмиятле булуы. Икенче төрле әйткәндә, үзара барган «диалог»та әдәби мәгълүматны тапшыручы һәм кабул итүченең статус-дәрәҗәләре бертигез. Бу урында рецепция күренеше кызыклы үзгәреш кичерә, ягъни тәэсир итүче аны кабул итүченең әдәби карашларын үзгәртә. Үз чиратында «тапшыручы» да элекке хәлендә калмый. Мисал өчен, соңгы елларда Г.Тукайның энциклопедик сүзлеген төзүгә бәйле, аның иҗатын өйрәнүче галимнәрдән Р.Ганиева һәм Н.Хисамовның хезмәтләре дөнья күрде[2]. Бөек шагыйрь иҗатын кабул итүдә, аңлауда уртаклыклар күп булса да, Р.Ганиева ачкан Тукай белән Н.Хисамов Тукае үзара шактый аерыла. Әлеге рецепция нәтиҗәсендә Тукай да «үзгәрә», башка яклары белән ачыла.

Компаративистиканың икенче бер мөһим принцибын А.Н.Веселовский «каршы агым» («встречное течение») дип атый. Теге яки бу әдәби күренеш йогынтысын кабул иткәндә, әлеге материал, кабул итүченең әзерлегенә бәйле, билгеле бер үзгәреш кичерә, еш кына ул яңадан «тудырыла».

Әдәбият үсешендәге закончалыкларга бәйле рәвештә, компаративистика күренешләрдәге охшашлык-аерымлыкны чагыштырып бәяләүнең ике төрен аерып чыгара — генетик һәм типологик. Текстара бәйләнешләр, жанр төзелеше, конфликт төрләре, тема-мотивларны чагыштырып бәяләү компаративистик анализ юлы белән башкарыла.

Типологик тикшеренүнең нигезендә төрле милли әдәбиятларда мөстәкыйль барлыкка килгән күренеш-билгене чагыштыру ята. Мисал өчен, татар әдәбиятының Шәрык һәм Гареб әдәбиятлары белән бәйләнешен тикшергәндә еш кына типологик охшашлык турында сүз алып барабыз. Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» әсәре белән рус әдәбиятының «Слово о полку Игореве» әсәре арасында типологик охшашлык бар. Ул хөкемдар һәм шәхес, халык һәм шәхес мөнәсәбәтенә, шулай ук гаделлек, батырлык кебек идеалларның бирелешенә кайтып кала. Дөрес, компаративистика генетик һәм типологик бәйләнешләрне кискен аерып куймый, еш кына тикшеренүчеләр ике төрдән дә бергә, янәшә файдалана.

Социологик метод — әдәбиятның социаль тормыш күренешләре белән бәйләнешенә, ягъни сүз сәнгатен иҗтимагый аңның бер формасы буларак кабул итүгә нигезләнә. Аның асылын тарихилык принцибы, шулай ук әдәбиятны халыкның иҗтимагый, мәдәни тормышы закончалыклары чагылышы рәвешендә һәм, киресенчә, иҗтимагый тормышка йогынты ясаучы күренеш итеп аңлау билгели. Бу яктан ул культура-тарих һәм чагыштырма-тарих методлары белән якыная. Әдәби әсәрне социологик метод нигезендә анализлау социаль-тарихи чор үзенчәлекләрен, аерым тенденцияләрен, икътисади һәм сәяси законнар йогынтысын, аларның персонаж характерында чагылышын алгы планга куя.

Социологик метод XIX йөзнең 40—60 нчы елларында рус әдәбият белемендә формалаша башлый. Аның башлангычында В.Г.Белинский, Н.Г.Чернышевский, Н.А.Добролюбов, Д.И.Писарев кебек шәхесләр тора. Аеруча Н.А.Добролюбов хезмәтләрендә әдәби әсәр күренешләрен чынбарлык белән тыгыз бәйләнештә тикшерү киң урын ала.

Әлеге метод тарафдарлары өчен текстның чынбарлык белән мөнәсәбәте үзәк урынны били. Шуңа бәйле рәвештә кеше характерлары, аларның нинди булуы турыдан-туры тормыш күренешләренә нигезләнә. Тормыш шартлары, катнашучыларның кем булуы, җәмгыятьтә нинди урын биләве социологик методның иң мөһим принцибын ача: әдәбиятта шәхсилектән бигрәк социаль-типиклык әһәмиятле урын алып тора.

Әсәрдәге каршылыкларны, төп конфликт характерын персонажның социаль хәленә бәйләп аңлату да җитди мәсьәлә буларак урын ала. Әлеге методның әдәби күренешләрне чынбарлык, иҗтимагый тормыш белән бәйләп аңлатуы XX гасырның 20 нче еллар ахыры — 30 нчы елларында берьяклы бәяләнеп, вульгар күренеш төсен ала. Бу исә әдәбиятны сыйныфлар көрәшен, аерым бер партия мәнфәгатьләрен яклауга бәйләп аңлатуга китерә. Вульгар социологизм әдәбиятның һәм әдәбият белеменең үсешенә җитди тоткарлык ясый.

Татар әдәбият белеме үзенең аякка басу чорында ук социологик метод яклаган фикер-карашларны алга куеп тикшерә. Д.Заһидуллина фикеренчә, XX йөз башында барлыкка килгән «җәмгыятьчеләр» әдәби-нәзари мәктәбенең иң күренекле вәкиле Г.Исхакый «Ауропа һәм рус фикер ияләренең әдәбиятта тормыш-чынбарлык чагылу хакындагы тезисын (…) милли әдәбиятта милли тормыш-чынбарлык күрсәтелергә тиешлек рәвешендә тарайта да, өр-яңа идея: әдәбият ярдәмендә татар җәмгыятенә тәэсир итеп, аны татарлыгын югалтмыйча ауропалаштыру, милли үзенчәлекләрен саклаган хәлдә Ауропа мәдәни мәйданына кертү идеясен тәкъдим итә»[1].

XX гасырның 20—30 нчы еллар башы татар әдәбият белеменең төп көчләре булган Г.Ибраһимов, Җ.Вәлиди, Г.Нигъмәти, Г.Рәхим, Г.Газиз, Г.Сәгъди һ.б. культура-тарих мәктәбе принципларына таянып иҗат итәләр. Бу очракта алар социологик метод өчен дә уртак булган фикер-карашларны алга куялар. Аерым алганда, «әдәби үсешнең сәяси тарих, иҗтимагый фикер тарихы белән бәйләнешен исәпкә алып эш итү, матур әдәбият үсешенә зур йогынты ясаган доминант тарихи вакыйгаларның ролен билгеләү»[2] үзәк мәсьәләләрдән санала.

Хәзерге әдәбият белемендә социологик методның аерым нигезнамәләре актив файдаланыла. Әдәбиятның иҗтимагый тормыш, әдәби геройның социаль тирәлек белән бәйләнеше мөһим өйрәнү объектларыннан санала. Мондый тикшеренүләр Ф.Мусин, Х.Миңнегулов, Т.Галиуллин, Ф.Галимуллин, А.Әхмәдуллин, Ф.Хатипов һ.б. эшчәнлегендә урын ала.

Психологик методка әдәбият белемендә XIX йөзнең соңгы чирегендә нигез салына, һәм ул психология фәненең гаять зур үсеше белән бәйле тулы бер әдәби юнәлеш булып үсә. Әлеге юнәлеш нигезендә, бер яктан, әсәрнең аны иҗат итүче белән бәйләнешен, икенче яктан, укучы тарафыннан кабул ителү үзенчәлекләрен ачыклау ята. Ул үз эченә төрле илләрдә, әдәбиятларда барлыкка килгән түбәндәге мәктәп һәм агымнарны ала: сәнгать психологиясе (психология искусства), фрейдизм, неофрейдизм, Юнгның аналитик психологиясе һ.б. «В системе «литература» сторонников психологического подхода интересуют в первую очередь связи «автор—произведение» и «произведение — читатель», субъективная сторона авторского творения, постигаемого читателем в зависимости от собственного душевного склада и жизненного опыта»[1].

Психологик юнәлешнең башлангычында И.Тэн, Э.Эннекен, В.Вундт һ.б. хезмәтләре тора, ә инде рус әдәбият белемендә ул А.А.Потебня исеме белән бәйле. Алдагы чорларда аның үсешенә чит илләрдә З.Фрейд, А.Адлер, К.Юнг, рус сүз сәнгате фәнендә аңа Д.Н.Овсянико-Куликовский, А.С.Выготский һ.б. зур өлеш кертә.

Психологик юнәлеш тарафдарлары әсәрдәге әдәби образның эчтәлеккә караганда баерак булуын, төрлечә бәяләнә алуын, күп мәгънәлелеген күрсәтәләр. Ә инде субъективлыктан котылу өчен алар автор биографиясенә һәм психологиясенә, әсәрнең тарихи һәм милли эчтәлегенә мөрәҗәгать итүне яклыйлар. Әдәби әсәргә анализ ясаганда, язучының шәхси психологик үзенчәлекләренә зур игътибар бирелә. Гомуми психология белән шөгыльләнүче Л.С.Выготский, сәнгать әсәренең укучыга психологик тәэсир итүе мәсьәләләрен алга куеп, җитди тикшеренүләр алып бара.

Австрияле З.Фрейдның аңсыз психологик процессларны тикшерүне күздә тоткан методы әдәбият-сәнгать өлкәсен дә иңләп ала. Врач-психолог фикеренчә, әдәби әсәрнең нигез чыганагы һәм төп мотивлары булып авторның бала вакыттагы борчылулары һәм психосексуаль үсеш элементлары тора[1].

Кешенең эш-гамәлен тәртипкә салучы аң артында ул еш кына үтеп чыга алмаслык тирән һәм көчле теләкләрнең булуын ача. Әнә шуларны ачыклау психоанализга йөкләнә, ә Фрейд методы психоаналитик метод дип атала. Психоанализ нигезендә физиологиядән психологиягә үтеп керү ята, ул исә аңсызлык белән бик тыгыз бәйле. Соңгысында үз-үзеңне саклау инстинктлары булган курку, агрессия, нәселне дәвам итү һ.б. тойгылар хәрәкәт итә. Нәселне дәвам итү инстинкты аеруча көчле булып, психоанализда үзәк урынны били, З.Фрейд аны «либидо» термины белән атый[2]. Әдәби әсәрдә кеше шәхесе табигый

теләкләр һәм социаль шартлар басымы астында яши. Мәдәни дөнья белән әйләндереп алынган кеше табигый теләкләрен мәҗбүри рәвештә баса, туктата һәм шуның белән каршылыкка керә. Фрейдның аерым фикер-карашлары, аерым алганда автор белән персонажны тәңгәлләштерү, әсәрнең эстетик кыйммәткә ия күренеш булуын исәпкә алмау һ.б. үз вакытында һәм соңрак фикер каршылыклары тудыра, хәтта җитди бәхәскә керүче аерым мәктәпләр барлыкка китерә.

К.Юнг үзенең атаклы «Метаморфозы и символы либидо» хезмәтендә З.Фрейд ачкан «мин»нең аңсызлыгы артында «коллектив аңсызлык» булуын билгели. Галим фикеренчә, аңсызлык тирәнлегендә кеше фантазиясенә туры килгән образлар-архетиплар оеша.

Әнә шул рәвешле психологик юнәлеш шактый зур тармаклану кичерә. Әдәби әсәр анализында алар төрле формада, төрле дәрәҗәдә кулланылырга мөмкин. Ул исә әдәбиятчының максаты, әсәр үзенчәлеге һ.б. белән бәйле.

Татар әдәбият белемендә психологик юнәлешнең аерым сыйфат-билгеләре XX йөз башында дөнья күргән хезмәтләрдә урын ала. Ш.Мәрҗани, Җ.Вәлиди, Г.Рәфикый һ.б. хезмәтләре кешенең рухи дөньясы үзгәреше мәсьәләләрен алга куеп тикшергән беренче үрнәкләр булса, бераз соңрак формалашкан «рухиятчеләр» мәктәбе вәкилләре (Г.Ибраһимов, Г.Баттал, Җ.Вәлиди, Г.Гобәйдуллин һ.б.) «әдәбиятның сурәтләү объекты итеп кешенең эчке дөньясын, психологиясен, рухи байлыгын, хис-кичерешләрен»[1] саныйлар. 1920—1930 елларда әдәби персонаж психологиясе үзгәреше, аның сәбәп-шартлары Г.Нигъмәти, Г.Сәгъди, Г.Газиз, Г.Рәхим һ.б. хезмәтләрендә башка мәсьәләләр белән янәшә тикшерелә. Сугыштан соңгы елларда психологизм мәсьәләсе теге яки бу дәрәҗәдә әдәби герой характерын ачуга бәйле рәвештә игътибарга алына. Әлеге мәсьәлә шактый эзлекле тикшерелгән хезмәт булып Ф.Хатиповның «Духовный мир героя» китабы[2] тора. Алдагы елларда Й.Нигъмәтуллина, Р.Ганиева, Ф.Мусин, М.Җәләлиева һ.б. хезмәтләрендә психологик юнәлеш принципларына шактый нык таяну урын ала. Ә инде А.Карамованың Ә.Еники иҗатында психологизмны өйрәнүгә багышланган тикшеренүендә геройларның психологиясен сурәтләүдә язучы мөрәҗәгать иткән форма һәм алымнар, аларның тексттагы функциясе, характерлар эволюциясенең психологик аспекты һ.б. мәсьәләләр теоретик планда һәм конкрет мисалларда бәяләнә[3].

Герменевтика — текстларны аңлату, аларны шәрехләү принциплары турындагы фән. Ул бүген гуманитар фәннәрне өйрәнүнең методологик нигезен тәшкил итә. Чөнки аның асылы авторның укучы белән аралашу характерын билгели. Фән буларак герменевтика XIX йөздә Ф.Шлейермахер, В.Дильтей хезмәтләренә нисбәтле рәвештә барлыкка килә. XX йөздә Х.Гадамер, Г.Шпет, М.Бахтин тарафыннан үстерелә. Әлеге фән әдәбият һәм сәнгатьтә аңлашылмаучылыктан бигрәк аңлау процессына йөз тота. Әдәби әсәр текстында һәрвакыт ике башлангыч яши, берсе — билгеле бер кагыйдәләргә нигезләнү, икенчесе — авторның үзенчәлегенә бәйле, алардан читләшү. Шуңа күрә әсәрне аңлау өчен әлеге кагыйдәләрне белү генә җитми, бәлки авторның сүз, фикер сөрешен тоемлау максатында аның роленә керү сорала. Ул исә «дивинация» дип аталган күренешкә китерә, ягъни текстны яңача аңлатуга, авторны тулырак ачуга бәйле һәм, иң мөһиме, бер акт белән генә тәмамланмый, ә төрле дәрәҗәдә кабатланып торучы процесс тудыра. Аны Ф.Шлейермахер «герменевтик түгәрәк» термины белән атый. Әлеге «түгәрәк» исә әдәби әсәрнең бер тапкыр укып өйрәнүдә генә аңлашылып җитмәве белән бәйле. Бу процесс «автор-әсәр-традиция» төсен ала, чөнки аңлау барышында укучы-шәрехләүче бернича тапкыр автор «образы»на керә.

Әдәби әсәрне аңлау бернича «баскыч» аша үтә: беренчесе — интуитив рәвештә бөтен килеш кабул итү, бу сиземләү, тоемлау белән дә бәйле һәм текстның мәгънәсен аңлау алды булып тора; икенчесе — бөтеннең, беренчел аңлаудан чыгып, аерым өлешләрен, фрагментларын шәрехләү, ягъни бөтеннән өлешләргә таба хәрәкәт итү; өченчесе — текстның аерым өлешләрен анализлау аша бөтенне аңлауны тулыландыру, ягъни өлешләрдән бөтенгә таба кире хәрәкәт итү. «Интерпретация как вторичный (оформляющий и, как правило, рациональный) компонент понимания — это едва ли не важнейшее понятие герменевтики, весьма насущное для искусствоведения и литературоведения»[1], — дип яза В.Е.Хализев.

Хәзерге әдәбият белемендә герменевтикага бәйле шәрехләүнең күптөрле модельләрен һәм методикаларын эшләү дәвам итә.

Герменевтика татар әдәбият белемендә һәрвакыт игътибар үзәгендә булды. Әдәбият турындагы фән формалашканчы ук, шәрехләү алымы «текстны өйрәнүнең, әдәби әсәрне үзләштерүнең бер мөһим алымы һәм формасы буларак»[2] киң таралыш ала. Татар сүз сәнгатендә иҗат ысулы һәм поэтик форма буларак нәзыйрә («башка бер авторның теге яки бу әсәре тәэсирендә туган, аңа охшатып язылган әсәр») кулланылу да моңа этәргеч бирә. Чөнки, кагыйдә буларак, автор «үз көндәшенең яисә үз остазының әсәрендәге теге яки бу моментны ныграк яктыртырга, йә аларны кире кагарга, пародия объектына

әйләндерергә, йә булмаса бүтәнчәрәк аспектта чагылдырырга омтыла»[3]. Әдәбияттагы әлеге үзенчәлек XX йөз башында формалашу процессы кичергән әдәбият белемендә теге яки бу дәрәҗәдә чагылыш таба. 1920 елларда дөнья күргән Г.Сәгъди, Г.Рәхим, Г.Газиз дәреслекләрендә шәрехләүнең аерым үрнәкләре белән очрашабыз. Алдагы елларда М.Гайнуллин, Х.Госман, Г.Халит, Ф.Мусин, М.Хәсәнов һ.б. герменевтика принципларына мөрәҗәгать итә. Хәзерге әдәбият белемендә герменевтика тикшеренүләрнең методологик нигезләмәләреннән берсе булып тора һәм фәнни хезмәтләрдә (еш кына башка методлар белән янәшә) киң урын ала.

Формаль метод әдәби әсәрнең форма ягын, ягъни текстның алымнарын мөһим компонент буларак алга куя. Әлеге метод тарафдарлары әдәбият ярдәмендә иҗтимагый аңны, чорның мәдәни-тарихи панорамасын өйрәнү кебек өйрәтмәләрне кире кагалар. Рус әдәбият белемендә аның башлангычы Р.О.Якобсон, Г.О.Винокур, В.Б.Шкловский исемнәре белән бәйле һәм 1915—1916 елларда оеша. Соңрак Ю.Н.Тынянов, Б.В.Томашевский, В.М.Жирмунский хезмәтләрендә фәнни-теоретик нигезләре үстерелә, баетыла.

Формаль метод тарафдарлары әдәби әсәрне ябык гомумилек, әдәби алымнар суммасы буларак билгелиләр. Алар «алым» һәм «материал» төшенчәләрен аерып карыйлар һәм сюжет төзелешенә мөнәсәбәттә аларны «сюжет» белән «фабула»га капма-каршы куялар. Әдәбият-сәнгать әсәренең идеология йогынтысыннан азат булуы яклана, шуның өстенә әдәбият белән чынбарлык бәйләнеше, нигездә, кире кагыла. Р.О.Якобсон фикеренчә, әсәр чынбарлык объектларыннан «әдәбилеге» («литературность») белән аерылып тора.

Әдәби алым үзкыйммәткә ия күренеш итеп, хәтта әдәбият турындагы фәннең төп «герое» буларак карала. Һәрбер әдәби әсәр үзенә хас үзенчәлекләре, закончалыклары булган мөстәкыйль система итеп тикшерелә. Формаль метод, текстны үзәк урынга куеп, аның төп характерлы сыйфатлары булган хикәяләүче образы, композиция, сурәтләү чаралары, фигуралар, текстның яңгырашы һ.б. тикшерүне башлап җибәрә.

Формаль метод тарафдарларының эшчәнлеге 1930 елларда билгеле сәбәпләр аркасында туктап кала. Әмма аларның фикер-карашлары әдәбият белеме үсешенә гаять зур этәргеч биреп, башка юнәлеш-методларга юл ача. Алар арасында структураль метод (мәктәп) аерым урын алып тора.

Структураль метод әдәби әсәрнең структура-төзелешен өйрәнүне күздә тота. Ул формаль методтан үсеп чыга, ягъни сәнгать әсәрен алым буларак анализлавын эчтәлек һәм форманың бердәмлегенә нигезләнгән структур принципларны ачыклау белән алыштыра. XX гасырның утызынчы елларында нигез салынган әлеге метод башлангычында чех филологлары В.Матезиус һәм Я.Мукаржовский тора. Алдагы елларда структурализм Париж семиотика мәктәбе вәкилләре Р.Барт, К.Бреман, Ж.Женнет, Ю.Кристева һ.б. тарафыннан үстерелә. Россиядә бу юнәлештә эзләнүләр 1960 елларда башлана һәм аның башында Ю.М.Лотман тора. Тартус университетының ул җитәкләгән филологларына Мәскәү галимнәре (В.В.Иванов, В.Н.Топоров һ.б.) килеп кушыла.

Структураль метод ике төп принципка таяна: берсе системада элементлар түгел, ә аларның үзара мөнәсәбәте алда торудан гыйбарәт; бу элементларның кыйммәтен киметү түгел, бәлки система үзенчәлегенең аны төзүче элементлар үзенчәлеге суммасы белән аңлатылмавын күрсәтү; икенчесе — методологик планда синхронлыкның диахронлыктан өстенлеген тану.

Әдәби әсәрне структураль метод белән анализлаганда саклана торган эзлеклелекне Ю.Борев болай күрсәтә: 1) аксиоматизация — системаның элементларга бүленешендә исбатланган, аксиома буларак кабул ителә торган нигезен табу; 2) диссоциация — аксиоматик нигезгә таянып өйрәнелә торган объектны структур элементларга бүлү; 3) ассоциация — структура элементлары арасында бәйләнешләр табу; 4) идентификация — иң мөһим сыйфатлары буенча элементлар арасындагы мөнәсәбәтләр тибын билгеләү; 5) интеграция — структураны төзүче элементлар бергәлеген гади сумма итеп түгел, бәлки бербөтен итеп карау[1].

Структурализмның төп өйрәнү предметы булып әдәби текст һәм әдәбият поэтикасы тора.

Сүз сәнгате турындагы фән гаять катлаулы булып, әдәбият тарихын өйрәнү юллары да төрле һәм күп. Әдәби иҗат процессын да югарыда аталган методларга (мәктәпләргә, юнәлешләргә) сыйдырып бетереп булмый. Шуңа күрә тикшеренүченең кызыксынуларына, максатларына, индивидуаль үзенчәлекләренә бәйле аерым методларны кире кагу, кайберләренең аерым принциплары белән килешмәү, еш кына бер-ике, хәтта күбрәк методлар алга куйган сорау-проблемаларны, эзләнү юнәлешләрен бергә кушып алып бару үткән чорларда да, хәзер дә күзәтелә. Мисал өчен, югарыда әйтеп үтелгәнчә, Казан университеты профессоры Й.Г.Нигъмәтуллина җитәкчелегендә алып барылган әдәбиятны өйрәнүнең комплекслы, аннары системалы-комплекслы юлы фәнни тикшеренүләрнең бер өлкәсе булып тора.

Татар әдәбият белемендә әдәбият тарихын өйрәнү методларына азрак игътибар бирелде. Нәтиҗәдә дөнья әдәбият белемендә кабул ителгән теге яки бу методның безгә үтеп керүен, үсеш-үзгәрешен махсус тикшергән хезмәтләр күп түгел. Хәзерге әдәбият белеме дөньяда кабул ителгән казанышларны үзләштерү, үзебезнең бу өлкәдәге традицияләргә таяну һәм шулар нигезендә милли үзенчәлекләр калкытып куелган эзләнүләр юлыннан бара. Төрле дәвер, чор, этап әдәбияты тарихын яңача өйрәнү юлларын тикшергәндә әлеге сорауларга да җавап эзләнелә.

Иҗтимагый-мәдәни тормыштагы үзгәрешләр, милли үзаң үсеше, милли мәнфәгатьләрнең алгы планга чыгуы нәтиҗәсендә халыкның үткәне, рухи-мәдәни мирасы белән кызыксыну әдәби ядкәрләрне бәяләүдә, халыкның рухи тормышында тоткан урынын билгеләүдә фикер-карашларның үзгәрүенә китерде.

Югарыда әйтелгәнчә, татар әдәбияты тарихы озак дәверләр дәвамында, нигездә, диахрон система буларак, ягъни әдәби хәрәкәтне хронологик эзлеклелектә өйрәнеп киленде. Әдәбиятның эчке закончалыклары, иҗат тибы, юнәлеш һәм агым, жанр һәм стиль мәсьәләләре әлеге хронологик бүленеш эчендә, ягъни теге яки бу әдәби дәвергә, иҗтимагый ситуациягә бәйле рәвештә генә тикшерелде. Шул сәбәпле татар әдәбият белемендә реализм һәм романтизм, иҗат методы, юнәлешләр һәм агымнар һ.б. буенча махсус монография-тикшеренүләр күп түгел. Бу урында тирән ихтирам белән 1960—1980 елларда татар әдәбият белеме үсешенә зур өлеш керткән Г.Халит, Н.Юзиев, И.Нуруллин, Р.Ганиева, Ф.Хатипов һ.б. исемнәрен атап китү урынлы булыр. Аларның хезмәтләрендә[1] төрле чор һәм дәвер татар әдәбияты, аерым шәхесләр иҗаты әдәби ысул, метод, юнәлеш, агым мәсьәләләре белән тыгыз бәйләнештә тикшерелде.

Үзгәртеп корулар башланганнан соң үткән 15—20 ел эчендә татар әдәбияты тарихын яңача өйрәнү буенча алга таба җитди адымнар ясалды. Яңа хезмәтләрдә әдәбиятның төрле чорлары үсеш-үзгәрешендәге хронологик күренешләр белән бергә, эчке закончалыкларына, төп тенденцияләренә, башка әдәбиятлар белән бәгланышына, тормыш-чынбарлыкны чагылдыру үзенчәлекләренә, әдәби иҗатта шәхес концепциясе эволюциясенең чагылышына һ.б. бәйле эзләнүләр, фикер-карашлар алгы планга чыкты. Сөендергәне шул: соңгы елларда әдәби процессны синхрон система буларак («әдәби-тарихи барыш»), ягъни үз эчке закончалыклары нигезендә үсеп-үзгәреп яшәүче иҗат юнәлешләре, агымнары, стиль тенденцияләре эволюциясе буларак тикшергән хезмәтләр дөнья күрде[1].

3.1. БОРЫНГЫ ҺӘМ УРТА ГАСЫРЛАР ӘДӘБИЯТЫН ӨЙРӘНҮНЕҢ ТӨП ЮНӘЛЕШЛӘРЕ

Күпгасырлык татар әдәбияты үзенең тамырлары белән мифологиягә һәм фольклорга барып тоташа. Уртак мирас булган гомумтөрки поэзиянең башлангычына караган мәсьәләләр гаять катлаулы булып, галимнәрнең игътибарын җәлеп итеп килә. Шуңа да М.Бакировның гомумтөрки поэзиянең генезисы-яралуы һәм иң борынгы формалары турындагы тикшеренүләре дөнья күрү[2] татар әдәбият белемендә үзенчәлекле вакыйга буларак бәяләнде. Галим, поэзиянең мифология һәм йолалар белән керешкән башлангыч формаларына иркен мөрәҗәгать итеп, фольклористикада моңа кадәр яшәп килгән караш-фикерләр белән бәхәскә керә, үз позициясен күпсанлы мисаллар белән дәлилли.

Борынгы поэзиянең яралгысы хезмәт процессындагы эндәшләрдән, эмоциональ кабатлаулардан үсеп чыгуы, гомуми атамаларның акрынлап конкрет эчтәлекле сүзләр белән алышынуы һәм вакытлар үтү белән сүз-текстның тотрыклы хәлгә килү процессы эзлекле күзәтелеп, хезмәт һәм поэзия синкретизмы таркалу нигезендә поэтик мөстәкыйльлек башлангычына юл ачылу билгеләнә. М.Бакиров мифологияне иң борынгы иҗтимагый аң формасы буларак борынгы ыруглык чорында бердәнбер идеология һәм дөньяга караш формасы дип күрсәтә һәм аның дөньяны поэтик үзләштерүнең беренче баскычы булуы турында нәтиҗә ясый. Мифология һәм поэзиянең үзара катлаулы мөнәсәбәтен ачыклаганда мимесис (ияру, охшату) һәм тел факторларына таяну кирәклеген искәртә.

Борынгы поэтик сүз сәнгатенең башлангычын тикшерү барышында галим күренекле галимнәр А.Н.Веселовский, А.Ф.Еремеев, М.С.Каган, Р.Я.Журов һ.б. карашларын җентекле өйрәнү аша моңа кадәр фәндә калыплашкан фикерләр белән бәхәскә керә һәм борынгы поэзия бишеге булып йола-миф берлеге тора дигән карашны яклый. Кеше хезмәтенең үзенчәлекле дәвамы булган йола-ритуаллар һәм мифологик идеология элек, үзара керешеп, аерылгысыз бербөтен, ягъни йола-мифология синкретизмы тәшкил итүләре дәлилле раслана. Әлеге фәнни концепциягә бәйле рәвештә автор шигъри-поэтик жанр яралгыларын һәм архаик жанрларны системалы рәвештә тикшерә.

М.Бакиров тикшеренүләренең тагын бер мөһим тармагы төрки бабаларыбызның — һун-гуннарның — поэтик сүз сәнгате нинди булуын ачыклау белән бәйле. Галим фикеренчә, ыру-кабилә коллективыннан әкренләп оештыручы — башлап йөрүче шәхес аерылып чыга һәм һун чорларыннан башлап шәхси иҗат

һәм риторик сөйләм үрнәге буларак ораторлык сәнгате оеша. Гомумән, галимнең тикшеренү-табышлары, беренчедән, сүз сәнгатенең башлангычын, мифология һәм фольклор белән үзара тыгыз бәйләнешен ачарга, икенчедән, гомумтөрки поэзиянең гасырлар дәвамында үсеш-үзгәреш эволюциясен тулырак күзалларга, өченчедән, күпгасырлык әдәбиятта урын алган архетипларның, мифологиядән, фольклордан килүче образларның, мотивларның, бай сурәт чараларының ерак тамырларын, төрле чор сүз сәнгатендә башкарган функцияләрен тирәнтен аңларга ярдәм итә.

Борынгы һәм Урта гасырлар татар әдәбияты — сәяси конъюнктурага азрак бирелгән, шуңа да үзгәрешләргә азрак дучар булган дәвер. Ул чорларның тарихи-иҗтимагый һәм мәдәни күренешләрен, әдәби ядкәрләрнең алдагы буыннар өчен рухи азык булып хезмәт итүен, халыкның яшәү рәвешен, уй-хыялларын чагылдырган әсәрләрнең кыйммәтен, әдипләрнең сәнгати фикерләүдәге табышларын ачкан хезмәтләр[1] бүген дә әһәмиятен җуймаган тикшеренүләр нәтиҗәсе булып тора.

Борынгы һәм Урта гасырлар әдәбиятын фәлсәфи-эстетик планда һәм Көнчыгыш Ренессансы белән тыгыз бәйләнештә яңача өйрәнүне башлап җибәрүчеләрнең берсе — Р.К.Ганиева. Аның «Восточный Ренессанс и поэт Кул Гали» монографиясе фәнни-теоретик һәм фактик чыганакларның байлыгы, әдәби материалны, төрле чорларны киң планда һәм тирәнлектә иңләп алуы белән аерылып тора. Шәрык Ренессансы йогынтысында Урта гасыр татар әдәбияты беренче Яңарыш чорын кичерә дигән нәтиҗәсе белән автор татар әдәбият белеменә яңалык алып килә. «Соприкосновение с арабской и персидской литературами, имеющими высокий эстетический уровень, плодотворно влияет на освоение гуманистических традиций и ускоренное развитие ренессансных мотивов в булгаро-татарской литературе XII — начала XIII века»[2], — дип яза автор. Кол Гали поэмасында гарәп-фарсы әдәбиятларындагы тәҗрибә гомумиләштерелә, синтезлаша. Галимә фикеренчә, «Кыйссаи Йосыф» әсәре традицион мотивларны үстерүе, яңартуы белән оригинальлеген саклый. Р.Ганиева Болгар чоры әдәби ядкәрендә чынбарлыкка романтик мөнәсәбәт, караш өстенлек итүен, шуңа нигезле авторның фәлсәфи-дидактик, дини-мистик һәм романтик мәхәббәткә бәйле идея-эстетик карашлары чагылуын дәлилли. Кол Галинең сәнгати фикерләвендә табыш-үзенчәлек итеп табигатьнең бер өлеше рәвешендә кеше шәхесенең алгы планга куелуы (антропологизм) һәм, Ренессанс романтизмы әдәбиятына хас булганча, кешенең эчке һәм тышкы матурлыгын, акыл көчен, хисләр муллыгын раславы билгеләнә.

Р.Ганиеваның Борынгы һәм Урта гасырлар әдәбиятына нисбәтле эзләнү-тикшеренүләре нәтиҗәсе буларак «Татарская литература: традиции, взаимосвязи» китабында урын алган мәкаләләрендә әлеге чор әдәбиятын һәм аерым авторлар иҗатын өйрәнүгә бәйле түбәндәге фикер-яңалыклар күрсәтелә:

— тарихи, социаль-мәдәни һәм фәлсәфи-эстетик күренеш буларак Ренессансның төп үзенчәлекләре булып яңару, гуманизм һәм антропоцентризм (яшәешнең үзәгенә кешене кую) тору; хакыйкать чагылышын билгеләүдә акыл культына таяну;

— гуманизм байрагын югары күтәргән беренче төрки шагыйрь булып Й.Баласагунлы һәм аның «Котадгу белек» поэмасы билгеләнү;

— Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» дастаны — Төрки һәм Шәрык Ренессансының аерылмас өлеше булу; авторның мөселман неоплатонизмына таянган хәлдә, Коръәни карашлар аша болгар-татар җирлегендә матурлык, акыл һәм мәхәббәт, тән һәм җан этик-эстетик төшенчәләрен, сәнгать һәм бер аллалык, ягъни әт-тәүхид фәлсәфәсе кебек урта гасырның мөһим проблемаларын чагылдыруы;

— урта гасырлар Төрки Ренессансы кысаларында XVI йөзнең 1 нче яртысында яшәгән татар шагыйре Мөхәммәдъяр иҗатын да тикшерү, аның «Төхфәи мәрдан», «Нуры содур» поэмалары белән Нәвои һәм Физулинең гуманистик поэзиясе арасында типологик охшашлыкны ачыклау. Алар иҗатында шул чор җәмгыятендәге кризисның фаҗигасе чагылыш табуын билгеләү;

— XIX йөз ахырларыннан башлап татар һәм башка төрки әдәбиятларда мөселман цивилизациясе, Ренессанс романтизмы һәм неоплатоник эстетика белән булган күпгасырлык бәйләнешләрдән читләшү һәм ауропачыл әдәби фикерләүнең катлаулы процессына тартылу күзәтелү[1];

— неоплатоник эстетика йогынтысының Урта гасыр төрки әдәбиятларда өч юнәлештә чагылуы: а) Коръәни эстетика һәм дини-дидактик әдәбиятта; б) суфыйчыл әдәбиятта; в) дөньяви-ренессанс әдәбиятында;

— Кол Галинең гарәп-мөселман фәлсәфәсе йогынтысында язылган поэмасында мөселман неоплатонизмының киң урын алуы: а) кеше шәхесенең матурлыгын идеаллаштыру; автор фикеренчә, галәмнең бөтен матди байлыгы да кеше матурлыгына тиң түгел; б) поэманың әдәби структурасында төс һәм нур образларының мөһим роль уйнавы, алар исә, матурлык төшенчәсе белән кушылып, неоплатонизм фәлсәфәсенә нигезләнә; в) әсәрдәге образлар системасының математик саннар һәм терминнар белән баетылуы да грек һәм Шәрык неоплатонизмы фәлсәфәсе йогынтысын күрсәтә (чагыштырулар, саннарда чагылган гиперболалар һ.б.); г) хисләр дөньясын идея, акыл дөньясына каршы

кую; акыл символы булып Йосыф тәкъдим ителсә, хис-мәхәббәт символы булып Зөләйха күрсәтелә; д) «Кол Гали» дигән тәхәллүс тә неоплатоник традицияләрдә: авторның һәм аның әсәренең Аллага мөнәсәбәте барлыгын аңлата; шигъриятне шагыйрь Алла биргән илһам чыганагы дип саный, шуңа да ул укучы-тыңлаучыны илһамландыра, рухына уңай йогынты ясый һәм әхлакый начарлыклардан арындыра; е) Кол Гали поэмасында неоплатоник эстетиканың тагын бер чагылышы булып Алланың геройлар тормышына һәм вакыйгаларга бик еш катнашуы дәлилләнә;

— XVI йөздән соң Ренессанс гуманизмы тибындагы неоплатоник эстетиканың үз урынын ислам идеологиясе һәм суфыйчылык белән бәйле неоплатоник карашларга бирүе. Аның уңышлы чагылышы булып М.Колый һәм Г.Утыз Имәни иҗатлары тора[1];

— М.Колый иҗатында фәлсәфи-эстетик, әдәби-сәнгати караш-фикерләрнең үзенчәлекле кушылып китүе күрсәтелә. Ул, бер яктан, иҗтимагый һәм рухи тормышның каршылыклары, яшәешнең мәгънәсезлеге, гомернең кыскалыгы, үлемнең якынлыгы турында язса, икенче яктан, тормышта әхлаклылыкның кимүен, бозык-ялганның еш кына өстенлек алуын күрсәтә һәм гомумкешелек идеаллары булган гуманизмга, дуслыкка, гаиләгә бәхетенә, мәхәббәткә, юмартлыкка, игенче хезмәтенә дан җырлый[2];

— Г.Утыз Имәни иҗатында урта гасырлардан Мәгърифәтчелек дәверенә, ягъни урта гасыр романтизмыннан реализмга күчеш чоры үзенчәлекләре гәүдәләнә. Әдип тормыштагы искелек-артталыкны, Бохара һәм татар руханиларының әхлаксыз сыйфатларын тәнкыйтьләүне, камил инсанга хас этик-эстетик идеалга омтылуны алгы планга куя. Аның иҗатында романтик-неоплатоник традицияләрнең төрле яссылыкта, аерым алганда матурлык, сабырлык, тән һәм җан, фән һәм сәнгать мәсьәләләрен эстетик планда аңлатуында дәвам итүен күрәбез. Утыз Имәни белемне мөселман дөньясында кабул ителгәнчә аңлый: дини-фәлсәфи һәм мәгърифәтчелек юнәлешендә. Яшәеш өчен кирәк дип ул дини белемне саный. Иҗатында дини-суфыйчыл мотивлар да киң урын алып тора. Бу аның тән һәм җан, аскетлык кебек мәсьәләләргә мөнәсәбәтендә аеруча ачык чагыла. Ул укучысын түземлек-сабырлыкка, изге гамәлләр кылырга өнди. Икенче яктан, Утыз Имәнинең әхлакый идеалы булып каршылыкларны җиңеп чыккан, максатына ирешкән көчле рухлы кеше тора[1].

Урта гасырлар татар әдәбиятының гүзәл үрнәге булган «Кыйссаи Йосыф» һәм аның авторы Кол Гали сигез гасырдан артык халкыбызның рухи таянычы булып торды, шуңа да тикшеренүчеләрнең игътибарын даими җәлеп итә. Әлеге әсәрне озак еллар дәвамында системалы өйрәнеп, җитди фәнни казанышларга ирешкән галимнәрнең берсе — Н.Хисамов. Каләмдәше Т.Галиуллин язганча, «икенче мәхәббәтенә, юлдашына, күңел юанычына, шатлыгы-кайгысына әверелгән Кол Гали әсәренең әхлакый-фәлсәфи тирәнлегенә, рухани дөньясына үтеп керү юлларын эзли, ишарә-кинаяләрдә татар халкына хас милли сыйфатларны күреп, шигъри энҗеләрне күтәреп ала»[2]. Н.Хисамовның 1970—1980 еллардагы эзләнүләре нәтиҗәсе буларак рус һәм татар телләрендә ике монографиясе дөнья күрә[3]. Автор моңа кадәр гомуми планда гына күрсәтелеп килгән мәсьәләне — поэманың сюжет чыганакларын җентекләп барлый, шуларга нисбәтле Кол Галинең иҗади яңалыгын, табыш-үзенчәлекләрен ача. Ә инде әсәрнең төрки әдәбияттагы төрдәшләре белән чагыштырылуы, аны аңлауны, поэма авторының сәнгати фикерләвен, мәңгелек кыйммәтләргә караш-мөнәсәбәтен тагы да тирәнрәк аңларга җирлек тудыра.

Н.Хисамовның соңгы еллардагы тикшеренүләре «Кол Гали һәм төрки «Йосыфнамә»[1] китабында чагылыш таба. Урта гасырлар төрки шигъарияте тарихчыларда, фәлсәфәчеләрдә, телчеләрдә зур кызыксыну уята. Шундый шартларда «бөтен Урта гасыр шигъриятенең яки аның тарихындагы озын бер дәвернең тулы панорамасын һәм логик контекстын бирерлек гомумиләштерүче хезмәтләргә ихтыяҗ»[2] булу аңлашыла. Галимнең монографиясе әлеге максатка да хезмәт итә.

Йосыф һәм Зөләйха турындагы сюжет күпсанлы әдипләрне һәрвакыт үзенә җәлеп иткән, һәм нәтиҗәдә төрки телләрдә генә дә берничә әсәр язылган. Н.Хисамов, сюжетны төрләндерүнең бер тибын гәүдәләндерүче, тулы мәгънәсендә төрдәш, ягъни версия тәшкил итүче әлеге дастаннарны чагыштырып өйрәнеп, төрки шигърият үсешендәге үзенчәлекләрне ачыклый. Аерым алганда Урта гасырлар төрки әдәбиятларында традицияләр дәвамчанлыгы һәм яңачалыклар бигрәк тә Йосыф сюжетын эшкәртүдә калку чагыла, дип билгели автор.

Монографиядә төрдәшләр ясалуның өч ысулы аерып чыгарыла: 1) шигъри ысул; 2) шигъри-структур ысул; 3) шигъри ярыш ысулы. Аларның эчтәлек-асылы ачыклану, әдипләрнең нинди максатта әлеге ысулларның берсенә мөрәҗәгать итүен билгеләү дә хезмәт авторының бай фәнни-теоретик чыганаклар белән эш итүен, уңышлы гомумиләштерүләр ясавын, анализ һәм синтез алымнарына иркен мөрәҗәгать итүен күрсәтә. Ә инде төрки шигърияттә «Йосыфнамә» үсешенә бәйле төрдәш ясаучы алты компонентның аерып чыгарылуы җитди яңалык булып кабул ителә. Алар түбәндәгеләр: 1) укмаштыру; 2) детальләштерү; 3) мотивлаштыру; 4) катлауландыру; 5) психологик баету; 6) метафоралаштыру. Хезмәтнең аерым бүлекләрендә чыганакларга һәм текст фактурасына, төп геройларга һәм идея-фәлсәфи проблематикага,

шигъри тасвирлауга нисбәтле әлеге төрдәш ясаучы компонентларның чагылыш үзенчәлеге, функциясе, гомумән, әһәмияте җентекле һәм күпсанлы мисаллар ярдәмендә ачыклана.

Гомумән, Кол Гали, Шәййад Хәмзә, Сули Фәкыйһ, Әхмәди, Дүрбәк, Хәмдуллаһ Хәмди һ.б. төрки шагыйрьләрнең әсәрләре җентекле тикшерелеп, төрдәшләрнең өч төре билгеләнә һәм Урта гасыр төрки шигъриятенең үзәк проблемасын хәл итүдә кулланылган төрдәш ясаучы иң мөһим элементлар аерып чыгарыла. Әлеге тикшеренүләренә нигезләнеп, Н.Хисамов «Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» поэмасының бөтен эзлекле төрки «Йосыфнамә»дә фундаменталь әһәмияткә ия»[1] булуы турында нәтиҗә ясый. Шулай итеп, Н.Хисамовның әлеге монографиясе, Р.Харис билгеләп үткәнчә, «чагыштырма анализның күпкырлы һәм тирән булуы, фәнни яктан ныклы нигезләнүе, фәнни аппаратның киң булуы, үзеннән элгәрерәк галимнәрнең тикшерү нәтиҗәләренә таянуы, аларның фикерләре белән чын гыйльми диалог алып бару культурасы»[2] җитди казаныш булып тора.

Борынгы һәм Урта гасырлар әдәбиятының гаять җитди һәм перспективалы юнәлеше Х.Й.Миңнегулов хезмәтләрендә тикшерелә. Галимнең 1960—1980 еллардагы эзләнүләрендә С.Сараи, Котб, Й.Баласагунлы һ.б. әдипләрнең иҗат үзенчәлеге, әсәрләренең текстологиясе мәсьәләләре киң чагылыш тапса, соңрак татар әдәбият белемендә бик аз өйрәнелгән мәсьәләгә — кысалы кыйсса жанрындагы әсәрләрне тикшерүгә килә. «Шәрык һәм татар әдәбиятында кысалы кыйссалар»[3] исеме белән дөнья күргән монографиясендә «Кәлилә вә Димнә», «Тутыйнамә», «1001 төн» кебек әсәрләрнең язылу үзенчәлеге, Шәрык дөньясында таралышы, татар укучысына килү юллары һәм, иң мөһиме, Г.Фәезханов, Ф.Халиди, Ш.Рәхмәтуллин тәрҗемәләрендә дөнья күреп, халыкның рухи тормышындагы урыны, шулай ук идея-эстетик һәм поэтик сыйфатлары киң планда тикшерелә.

Гаять үзенчәлекле жанр булган кысалы кыйссаларны автор фольклор һәм язма әдәбият мөнәсәбәте, урта гасырларда тәрҗемәләрнең кулланылышы, башка язучы әсәреннән файдалану күренешенә нисбәтле анализлый. Бу исә фәнни-теоретик һәм әдәби чыганаклар базасының киңлегенә, төрле әдәбият үрнәкләрен чагыштырып бәяләргә мөмкинлек бирә. Х.Миңнегулов фикеренчә, Шәрыктан үтеп кергән кысалы кыйссалар татар укучылары арасында бик популяр була. Моның сәбәпләре күптөрле: беренчедән, жанр ягыннан үзенчәлекле булу, ягъни новелла, әкият, мәсәл, повесть, роман-хикәят, хикмәт кебек берәмлекләрдән торуы; икенчедән, әлеге кыйссаларда күпсанлы халыкларның рухи казанышы, дөньяга карашы, яшәү рәвеше, хыял-омтылышлары чагылыш тапкан һәм алар, гадәттә, татарлар өчен дә уртак булган; өченчедән, вакыйга-күренешләрдә, үзара мөнәсәбәтләрдә кешегә хас изгелек, матурлык, сафлык, гаделлек, акыл кебек сыйфатлар яклanса, киресенчә, хәйләкәрлек, мәкер, икейөзлелек, наданлык, аңгыралык һәрдаим кире кагыла, тәнкыйтьләнә. Гомумән, кысалы кыйссалар, үз заманы укучысының эстетик зәвыгына җавап биреп, әхлакый һәм фәлсәфи мәсьәләләргә җавап эзләргә булышкан, педагогик карашлар формалаштырган һәм шуның белән күпсанлы фольклор һәм язма әдәбият әсәрләре язылуга нигез булган.

Х.Миңнегуловны Урта гасыр татар әдәбияты һәм гарәп, фарсы, төрки классикасы белгече итеп таныткан хезмәт — «Татарская литература и восточная классика (Вопросы взаимосвязей и поэтики)»[1]. Галим, моңа кадәр алып барган тикшеренүләрен дәвам итеп, татар әдәбиятының Шәрык классикасы белән булган күпгасырлык тыгыз бәйләнешен тикшерә һәм күпсанлы мисал-дәлилләр аша татар сүз сәнгатенең мөселман мәдәниятенең бер тармагы булуын билгели. «Без этого богатого наследия, неисчерпаемого источника невозможно даже представить себе творчество Кул Гали, Кутба, С.Сараи, Мухаммедьяра, Утыз Имяни, К.Насыйри и вообще даже всю нашу литературу дотукаевского периода. Если татарская литература к началу XX столетия добилась впечатляющих успехов, то в этом большая роль принадлежит ее многовековым взаимосвязам с классикой Востока»[2], — дип яза ул.

Монография фәнни-теоретик нигезе, бай фактик материалы белән аерылып тора. Автор татар дөньясының Шәрык илләре белән төрле өлкәдәге бәйләнешен ачу өчен күпсанлы тарихи, географик, дини, әдәби чыганакларга мөрәҗәгать итә. Алар арасында төрле архивларда саклана торган, киң җәмәгатьчелеккә генә түгел, белгечләргә дә аз таныш булганнары күп.

Татар әдәбиятының Шәрык классикасы белән тыгыз бәйләнешен ачу аша «татар халкы һәм аның ата-бабаларының кешелек тарихында искиткеч зур, җитди роль уйнаган цивилизацияләрдә тоткан урыны, әһәмияте мәсьәләсе»[1] эзлекле билгеләнә. Галимне беренче чиратта рухи-мәдәни мәсьәләләр кызыксындыра. Шуңа да Котбның «Хөсрәү вә Ширин», С.Сараиның «Гөлестан бит-төрки» әсәрләре Шәрык әдәбияты белән тыгыз бәйләнештә һәм төрки-татар сүз сәнгате үсешенең гомуми фонында тикшерелә. Бу исә әдәби бәйләнештә тәрҗемә мәсьәләләре тоткан урынны ачыклау белән бергә Урта гасырлар төрки-татар әдәбиятына хас төп тенденцияләрне барлау, бәяләү мөмкинлеге бирә.

Монографиядә поэтика мәсьәләләре һәрдаим игътибар үзәгендә тора. Шәрык классикасы тәэсирендә Яңарыш этабына баскан татар әдәбияты аерым сюжет-мотивлар, идеяләр, сәнгати сурәтләү чаралары

белән бергә жанрлар системасын да үзләштерә. Аерым алганда газәл, касыйдә, мәдхия, мәрсия, кыйтга, дастан, кыйсса, хикәят кебек жанрлар бу чорда киң таралыш алып, Октябрьгә кадәрге татар әдәбиятында даими үсеп-үзгәреп, бай традицияләргә нигез сала.

Гомумән, Х.Миңнегулов хезмәте, әдәби ядкәрләрне чагыштырма-тарихи планда тикшерүнең уңышлы үрнәге буларак, Шәрык әдәбияты белән күпгасырлык бәйләнешнең тирән, күптөрле булуын билгели, татар сүз сәнгатенең зур тарихын бөтенлекле, эзлекле ачуга җитди өлеш кертә һәм яңа тикшеренүләргә юл ача.

Галимнең Борынгы һәм Урта гасырлар татар әдәбиятын текстологик һәм әдәби-эстетик планда тикшеренүләре күпсанлы мәкаләләрендә һәм китапларында чагылыш тапты. Аеруча «Дөньяда сүземез бар…», «Гасырлар өнен тыңлап...» җыентыкларында[2] урын алган «Алтын Урда чоры язма мәдәнияте», «Мәхәббәт җырчысы (Котбның тууына 700 ел тулу уңае белән)», «Хисам Кятибнең «Җөмҗөмә солтан» дастаны», шулай ук «Гаделлек һәм хаклык җырчысы», «Затлы инсан Колшәриф» кебек мәкаләләре фәнни тирәнлеге, чор әдәбиятын яисә аерым әдип иҗатын әдәби барыш, дөнья цивилизациясе үсешенә бәйле тикшерүе белән аерылып тора. Ә инде «Урта гасырлар әдәбиятын өйрәнү: нәтиҗәләр һәм бурычлар» дигән язмасында әлеге чор әдәби мирасын өйрәнүгә бәйле рәвештә ул түбәндәге мәсьәләләрне аерып чыгара: 1) әдәби ядкәрләрне текстологик өйрәнү; 2) яңа материалларны эзләү, табу, фәнни әйләнешкә кертү; 3) чор әдәбиятын фәнни өйрәнү; 4) халык тарихы һәм әдәбиятның табигый бәйләнешен диалектик күренеш буларак өйрәнү; 5) Урта гасырлар әдәбиятын мәктәптә һәм вузда укыту.

Х.Миңнегулов әлеге мәсьәләләр буенча эзләнү-тикшеренүләр юнәлешен шактый җентекле ача. Шулар арасында фикер каршылыклары тудырган мәсьәләләргә туктала. Аерым алганда Шәрык әдәбиятлары белән багланышлар хакында болай дип яза: «Биредә бер хакыйкатьне истә тоту шарт: татар сүз сәнгате, фәлсәфәсе иң беренче чиратта үз җирлегендә, үзенең эчке табигый кануннары нигезендә яшәгән, үскән. Читтән алу, үзгәләрнең казанышын үзләштерү, кагыйдә буларак, эчке таләп, эчке ихтыяҗлар нигезендә башкарылган. Башка халыклар белән татар рухи мирасындагы охшашлыкларның, уртаклыкларның шактые типологик яисә генетик-типологик характерда. Шуңа күрә андагы бу төр күренешләрне дөнья фәнендә модага әверелгән төрле ...измнар тәэсирендә туган дип карау — берьяклы караш»[1].

Төрки-татарларның мөселман Көнчыгышы белән бәйләнеше гаять киң һәм төрле булып, яңадан-яңа тикшеренүләргә этәргеч бирә. Алтын Урда дәүләте белән кыпчак-мәмлүкләр Мисыры арасындагы мәдәни бәйләнеш — шуларның берсе. Р.Исламовның «Алтын Урда һәм мәмлүкләр Мисыры: язма мирас, мәдәни багланышлар»[2] монографиясе әлеге катлаулы һәм гаять мөһим мәсьәләне өйрәнүгә багышланган. Галим, Алтын Урда һәм кыпчак-мәмлүкләр Мисыры дәүләтләренең бай язма мәдәниятькә ия булуын билгеләп, алар арасындагы багланышларны, аерым алганда XVI гасыр башында Мисырда Ә.Фирдәүсинең «Шаһнамә» поэмасы төрки телдә тәрҗемә ителү һәм аның төрки поэзиясе үсешендә тоткан урынын билгеләүне максат итеп куя. Автор ике бөек дәүләтнең тарихына, мәдәниятенә кагылышлы бай фәнни чыганаклар белән эш итә. «Шаһнамә»нең табылу, тәрҗемә ителү, авторлык, төп текстлар турындагы материаллар да гаять мөһим булып, тикшеренү объектының катлаулылыгы турында сөйли. Р.Исламов төрки «Шаһнамә»не Фирдәүси, Низами һ.б. әдипләрнең текстлары белән чагыштыру аша Коръән мотивларына, Искәндәр Зөлкарнәйн, Хөсрәү-Ширин сюжетларына текстологик анализ ясый һәм төрле халыкларның рухи тормышындагы уртаклыклар турында кызыклы нәтиҗәләргә килә.

Төрки «Шаһнамә»нең жанр һәм композиция, метрика һәм рифма бирелеше күпсанлы мисалларда ачыкланып, әсәрнең Урта гасырлар шигъриятендәге урыны тагы да тулырак күз алдына килеп баса. Ә инде сәнгатьчә тасвирлауда халыкчан афоризмнарның кулланылышын тикшерү төрки поэзия аша безнең көннәргә үзгәрешсез килеп җиткән «җан кошы», «тутый җан», «кот очу», «саба җиле» һ.б. образлы сурәтләмәләрнең асыл мәгънәсен тирәнрәк аңларга ярдәм итә. Гомумән, Р.Исламов монографиясе, төрки-татар сүз сәнгатенең багланыш даирәсен бермә-бер киңәйтеп, Урта гасырлар язма мәдәниятебезне, аның рухи кыйммәтләрен объектив күзалларга һәм бәяләргә мөмкинлек бирә.

Борынгы һәм Урта гасырлар сүз сәнгате бай булган кебек, аны өйрәнүнең юл-юнәлешләре һәм төрләре бер-берсеннән аерылып тора. Ә.Шәриповның бу дәвер әдәбиятына бәйле тикшеренүләре борынгы төрки һәм төрки-татар әдәбиятында (VIII—XIV г.) шигъри жанрлар үсеше белән бәйле. Галимнең «Зарождение и становление системы стихотворных жанров в древнетюркской и тюрко-татарской литературе (VIII—XIV вв.)»[1] китабы татар әдәбиятының иң бай тармагы булган шигъриияттә жанрлар системасы барлыкка килү һәм аның үсеш этапларын тулы эзлеклелектә, бай фактик материалга нигезләнеп ачыклавы белән әһәмиятле. Шигъри жанрлар мәсьәләсен хезмәт авторы гамәли һәм теоретик якларның тыгыз бәйләнешендә ача.

Төрки-татар шигъри жанрлары формалашуга гарәп һәм фарсы-таҗик классик поэзиясе, аның теоретик поэтикасы гаять зур йогынты ясый. Соңгысы исә, Ә.Шәрипов фикеренчә, Урта гасырларда ук үрнәк поэтик

канун төсен ала һәм ачык, төгәл теориягә нигезләнә. Идел Болгарстаны һәм Алтын Урда дәверендә, бер яктан, эчке ихтыяҗ, икенче яктан, Шәрык классикасы тәэсирендә төрки-татар шигъриятенең поэтикасы системалы төс ала. Поэтик жанрлар, билгеле булганча, беренче булып халык авыз иҗатында барлыкка килә. Шул нисбәттән автор эзлекле рәвештә татар халкының йола-календарь поэзиясен, эпос-дастаннарын, әкиятләрдәге шигъри өзекләрне, балладаларны, җырларны, бәетләрне, мөнәҗәтләрне, мәкаль һәм табышмакларны жанр үзенчәлеге ягыннан әтрафлы тикшереп бәяли. Әнә шул нигездә Борынгы төрки поэзия, аның күренекле вәкилләре Й.Баласагунлы, Ә.Ясәви, С.Бакыргани, Ә.Йүгнәки әсәрләренә жанр ягыннан тирән анализ ясала. Аеруча еш очрый торган газәл, кыйтга, хикмәт, мөнәҗәт, мөрәббәгъ һ.б. жанрларның сыйфат-билгеләре ачыклану белән бергә, әдипләрнең иҗат үзенчәлекләре дә билгеләнә.

Болгар чорының күренекле әсәре Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф», Алтын Урда чорына караган «Кисекбаш» китабы, Котб, С.Сараи, Х.Кятиб, Харәзми, М.Болгари, Рабгузи әсәрләренең жанрларына хас охшашлык һәм аерымлыклар, язма әдәбият традицияләре чагылышы, фольклор йогынтысы ачыклану, поэтика мәсьәләләре белән бергә, әлеге дәверләр сүз сәнгатенең тулы бер панорамасын тудыра. Тикшеренүләренә нигезләнеп, Ә.Шәрипов XIII—XIV гасырларда шигъри жанрлар системасының тулы структурасы барлыкка килү турында нәтиҗә ясый. Алдагы чорларда исә автор индивидуальлегенә бәйле үзгәрешләр белән жанрларның үсү традициясе дәвам иттерелә.

Борынгы һәм Урта гасырлар тарихына, иҗтимагый фикер үсешенә караган хезмәтләр дә рухи ядкәрләребезне ачу-аңлатуга, киң катлау укучыларга кайтаруга хезмәт итә. Бу яктан Р.Әмирхановның «Татарская социально-философская мысль средневековья», «Очерки истории татарской общественной мысли»[1] кебек китаплары аеруча игътибарга лаек. Р.Әмирханов тикшеренү объекты итеп XIII—XVI гасыр урталарын ала һәм социаль-фәлсәфи фикер үсешен, бер яктан, бу дәвернең тарихи үзенчәлекләренә нисбәтле рәвештә, икенче яктан, ислам дине таралу, диннең халык тормышында тоткан урынын билгеләү, шулай ук Идел буенда суфыйчылык күренешен ачыклау белән бәйли, өченче яктан, халыкның рухи-мәдәни тормышы елъязмасы булган әдәби әсәрләрдә чагылыш тапкан әхлакый, фәлсәфи, социаль мәсьәләләрнең асылын ачу-аңлату аша өйрәнә. Хезмәттә Й.Баласагунлы һәм Ә.Ясәвинең этик-эстетик, Кол Гали кыйссасының фәлсәфи проблематикасы, Котб һәм С.Сараиның мәхәббәткә, ил белән идарә итүгә, байлык-фәкыйрьлеккә һ.б. мәсьәләләргә булган карашларындагы гуманистик фикерләр — болар барысы да автор шәхесе, халык тормышы, шул чорда өстенлек иткән этик, дини карашлар белән тыгыз бәйләнештә һәм әсәрләргә идея-эстетик анализ ясау аша бирелә.

Борынгы чорлардан алып XX йөз башына кадәрге дәвердә татар иҗтимагый фикере үсеше тарихын өйрәнүгә багышланган икенче хезмәттә татар милли мәдәниятенең нигез кыйммәтләре төрки-мөселман цивилизациясе белән бәйләнештә карала һәм шул нигездә иҗтимагый фикер үсешенең төрле тарихи этаплардагы үзенчәлекләре билгеләнә.

Борынгы һәм Урта гасырлар әдәбияты буенча соңгы елларда дөнья күргән башка хезмәтләр дә[1] бу дәвер сүз сәнгате турындагы белем-мәгълүматны баетуга зур өлеш керттеләр. Аларда татар әдәбиятының үсеш-үзгәреше ислам дине идеологиясе белән тыгыз бәйләнештә карала һәм аңа Шәрык мөселман дөньясы, аерым алганда гарәп, фарсы һәм төрек телендәге әдәбият йогынтысы ачыклана. Авторларның игътибар үзәгендә халык яшәешенең чагылышы булган сүз сәнгатенең үз җирлегендә, яшәү шартлары һәм рухи байлыгы, тарихи вакыйгалар йогынтысында эчке закончалыкларына бәйле әдәби процесс буларак яшәве тора. Шуңа нисбәтән аерым монография-мәкаләләрдә гомуми тенденцияләр, аерым автор иҗатына хас закончалыклар, әдәбияттагы төп тема-мотивлар, сурәт чаралары байлыгын, жанрлар төрлелеген һ.б. тикшерүгә киң урын бирелә.

Күптөрле тикшеренүләрнең нәтиҗәсе буларак «Средневековая татарская литература (VIII—XVIIIвв.)» китабы[2] дөнья күрде. Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында эшләнгән әлеге монография Урта гасырлар татар әдәбиятының үсеш тенденцияләрен, аерым авторлар иҗатындагы табыш-яңачалыкларны чагылдырган, төрле чорлар сүз сәнгатен үзара тыгыз бәйләнештә, традицияләр дәвамчанлыгында бәяләгән җитди фәнни хезмәт булып тора.

Борынгы һәм Урта гасырлар әдәбиятын өйрәнүдә тагын бер мөһим юнәлеш булып әдәби мирасны бөтен тулылыгында укучыга кайтару тора. «Ибо ни учебники по истории, ни научные публикации при всей их значимости не могут заменить живую плоть художественных памятников своей эпохи»[1]. Шул максаттан чыгып, соңгы елларда галимнәр тарафыннан гаять мөһим текстологик эшләр башкарылды һәм моңа кадәр киң катлау укучыга йә өзекләре, йә журнал варианты аша гына билгеле булган әсәрләрнең тулы тексты дөнья күрде. Алар түбәндәгеләр: «Идегәй» дастаны, Колшәриф җыентыгы, Мөхәммәдъяр әсәрләре, Сайядиның «Бабахан дастаны», С.Сараи әсәрләре, «Бакырган китабы», М.әл-Болгариның «Нәһҗел-фәра-

дис»е, Суфи Аллаһиярның «Сөбател-гаҗизин»е, М.Колый «Хикмәтләр»е, «Мәҗмугыл-хикәят», Т.Ялчыгол әсәре, Котбның «Хөсрәү вә Ширин»е[2] һ.б.

Шулай итеп, Борынгы һәм Урта гасырлар әдәбияты халык мифологиясенә, фольклорына нигезләнеп, халык тормышы, аның яшәү рәвеше, уй-фикерләре, хыял-омтылышлары белән тыгыз бәйләнештә үсеп, Шәрык Яңарышының уңай йогынтысын тойган хәлдә, XIII—XVI гасыр уртасы аралыгында үзенчәлекле тарихи, социаль-мәдәни, фәлсәфи-эстетик карашларны үз эченә алган Яңарыш чоры кичерә. Сүз сәнгате, ислам дине идеологиясенә һәм мөселман неоплатонизмына нигезләнеп, өч юнәлештә үсеш-үзгәреш кичерә: а) Коръәни эстетика һәм дини-дидактак әдәбият; б) суфыйчыл әдәбият; в) дөньяви-ренессанс әдәбияты. XVII—XVIII йөзләр әдәбиятында декадентлык күренеше урын ала. Ислам дине белән тыгыз бәйләнештә булып, ул суфыйчылык әдәбиятының үсешенә этәргеч бирә. Шуның белән бергә, XVIII гасыр ахыры — XIX гасыр башында урта гасыр романтизмыннан реализмга күчү билгеләре барлыкка килә, һәм шул рәвешле җитди сыйфат үзгәрешләренә нигез салына.

Урта гасырлар татар әдәбиятының Шәрык халыклары әдәбияты белән тыгыз бәйләнеше күчмә сюжетларның, төрдәшләрнең, шулай ук типологик охшашлыкларның урын алуына юл ача. Сүз сәнгатендә гаять әһәмиятле урын алып торган бу күренеш яңа традицияләргә дә нигез сала.

Хәзерге әдәбият белемендә шигъри жанрлар поэтикасы, аларның барлыкка килүе, үсеш эволюциясе, бай сурәт чаралары, поэтик образлар дөньясы зур кызыксыну уята, һәм алар җитди тикшеренү объектлары булып тора. Әлеге дәвер әдәби мирасының текстологиясен эшләү, аны китап укучыларына кайтару да күз уңында торган мәсьәлә булып кала. Соңгы елларда урта гасырларда яшәп иҗат иткән әдипләрнең күпсанлы әсәрләре дөнья күрүе дә зур казаныш булып кабул ителә.

Шуның белән бергә, а) бу чор язма әсәрләренең жанр табигатен һәм аларның традицияләрен; б) Урта гасыр Ренессансына хас сыйфат-билгеләрнең шул чор һәм соңрак дәвер әдипләр иҗатында чагылыш үзенчәлеген; в) әдәби мирасның үз чоры өчен һәм дөнья мәдәнияте үсешендәге иҗтимагый, әхлакый-эстетик әһәмиятен һ.б. ачыклау киләчәк бурычы булып кала.

3.2. XIX ЙӨЗ ӘДӘБИЯТЫ — ЯҢАРЫШ БАШЛАНГЫЧЫ

XIX йөз татар сүз сәнгатен өйрәнүгә М.Госманов, М.Гайнетдинов, Х.Миңнегулов, М.Әхмәтҗанов, Ә.Сибгатуллина, Ф.Бәширов хезмәтләрендә киң урын бирелә. М.Госманов, М.Акмулла һәм Г. Кандалыйның[1] иң тулы җыентыкларын төзеп, бай аңлатма-искәрмәләр белән иҗат үзенчәлекләрен тирән эчтәлекле кереш мәкаләләрдә аңлатып, аларны укучыларга җиткерде.

Галимнең күп гасырлык язма мирасыбызны тикшерүгә багышланган хезмәтләре җитди казаныш булып тора. Ул, күпсанлы экспедицияләр оештырып, төрле төбәкләрдә яшәүче милләттәшләребездә сакланып калган фольклор үрнәкләрен, әдәби ядкәрләрне җыеп, фәнни эшкәртеп, укучыга тәкъдим итү буенча озак еллар дәвамында системалы эш алып бара. М.Госманов һәм аның шәкертләре тарафыннан җыелган, тупланган төрки-татар һәм шәрык телләрендәге ядкәрләр бүгенге кулъязма мирасыбызның кыйммәтле өлешен тәшкил итә. «Аналитик фикерләү осталыгына ия булган үткен телле полемист, шигъри телле хикәяче»[2] җәмгыятьчелеккә галим-филолог, тәнкыйтьче, текстолог, публицист буларак яхшы таныш. Аның археограф язмалары буларак тәкъдим ителгән «Каурый каләм эзеннән» (1984, 1994), «Ябылмаган китап яки чәчелгән орлыклар» (1996) китаплары каршылыклы, еш кына фаҗигале татар тарихы, аерым шәхесләр язмышы елъязмасы буларак кабул ителә. Галимнең атаклы әдипләр, фикер ияләре Ш.Мәрҗани, Х.Фәезханов, Г.Кандалый, М.Акмулла, Р.Фәхретдин, Һ.Атласи һ.б. турындагы язмалары аеруча XIX йөз һәм XX йөз башы татар иҗтимагый фикере үсешен, әдәби барышын тулырак аңларга бай материал булып тора. М.Госманов Г.Кандалый һәм М.Акмулланың әсәрләре текстологиясен бай аңлатма-искәрмәләр белән эшләп бик кирәкле хезмәт башкарса, әлеге әдипләрнең шәхесен үз чоры каршылыклары белән ачып, иҗатларына тирән анализ аша Яңа заман әдәбиятының башлангычында торуларын һәм бу сыйфат үзгәрешенең төп үзенчәлекләрен билгеләве белән XIX йөз татар әдәбиятын өйрәнүдә яңа этапны башлап җибәрде.

«Фәнгә бөтен барлыгы-вөҗүде белән чумып, мәгълүмат-фактларны берәмтекләп җыючы»[1] зыялы шәхесләрнең берсе булган М.Гайнетдинов та XIX йөз әдәбиятының үсеш тенденцияләрен, казаныш-табышларын ачуга зур хезмәт куя. «Татар әдәбияты тарихы»ның 2 нче томында урын алган мәкаләләрнең яртысына якыны аның тарафыннан язылу гына да әлеге галимнең бу чор әдәбиятын өйрәнүгә керткән өлешен ачык чагылдыра. М.Гайнетдиновның эзләнүләре «Татарская литература XIX века (Идейно-художественный генезис и исторические судьбы)» дип аталган фәнни доклад буларак басылып чыкты[2]. Тикшеренүче XIX йөзне татар халкының иҗтимагый тормышында җитди үзгәрешләр башланган, милләтнең әдәби-эстетик карашларын билгеләгән, тарихи яктан әһәмиятле әсәрләр дөнья күргән чор буларак бәяли. Әдәби хәрәкәтне халык тормышындагы социаль-иҗтимагый күренешләр белән тыгыз

бәйләнештә өйрәнеп, аның төп этапларын, алар арасындагы традиция-яңачалык мөнәсәбәтен, үсеш тенденцияләрен мәгърифәтчелек реализмына күчүнең мөһим факторы буларак аңлата. М.Гайнетдинов фикеренчә, XIX йөзнең 1 нче яртысындагы әдәби хәрәкәт моңа кадәр бик аз өйрәнелгән иҗтимагый-мәдәни күренеш белән бәйле. Ул аны «абызагайлар хәрәкәте» дип атый. Галим Т.Ялчыгол, Г.Курсави, Г.Утыз Имәни, Ә.Каргалый кебек шәхесләрнең эшчәнлеге әлеге күренеш белән тыгыз бәйлелектә тикшерелергә тиеш дип саный. М.Гайнетдинов XIX йөз әдәбияты үсешенең этапларын билгеләүдә яңа караш тәкъдим итә: 1) XIX йөзнең 20—30 нчы еллары; 2) 1845—1875 еллар; 3) XIX йөзнең соңгы чиреге. 1 нче этапның асылын билгеләүче, хәрәкәтләндерүче көч итеп әлеге «абызагайлар хәрәкәте»н атый, ә инде 2 нче этап абызагайлар хәрәкәте белән мәгърифәтчелек реализмы арасында күпер ролен үти, шуңа күрә аны «вакытсызлык» («безвременье») чоры дип билгеләгә. Галим фикеренчә, 3 нче этап мәгърифәтчелек идеологиясен үзенә нигез итеп алган мәгърифәтчелек реализмының мәйданга чыгуы белән үзенчәлекле.

М.Гайнетдиновның соңгы елларда дөнья күргән «Хакыйкать юлыннан», «Гасырлар мирасы»[1] исемле җыентыкларындагы абызагайлар хәрәкәтенә, дастан жанрына, Г.Утыз Имәни, Ш.Зәки, Б.Вәисов, М.Акмулла, Р.Фәхретдин, Ф.Кәрими һ.б. тормышына һәм иҗатына багышланган мәкаләләре фактик материалга байлыгы, әдәби процессны яңару хәрәкәте белән бәйләп тикшерүе, тәнкыйди стиле, пафосы белән игътибарга лаек һәм бу чор сүз сәнгатен өйрәнүгә җитди өлеш кертү булып тора. М.Гайнетдинов тырышлыгы белән Ф.Кәрими хикәя-повестьлары, сәяхәтнамәләре[2] һәм К.Насыйри әсәрләренең 1, 2, 4 нче томнары дөнья күрде[3].

XIX йөз әдәбиятының аерым мәсьәләләре Х.Миңнегуловның «Дөньяда сүземез бар...», «Гасырлар өнен тыңлап...» җыентыкларында[4] һәм күпсанлы мәкаләләрендә чагылыш таба.

Галимнең әлеге хезмәтләрендә урын алган Т.Ялчыгол, Ш.Зәки, М.Акмулла, Р.Фәхретдин турындагы мәкаләләре дә бу чор әдәбияты тарихын, андагы сурәт-табышлар байлыгын, сәнгати фикерләүдәге үзенчәлекләрне тирәнрәк ачарга ярдәм итә.

М.Әхмәтҗановның «Татар кулъязма китабы» исемле монографиясе[5] әдәбиятыбыз тарихы өчен гаять кыйммәтле булган кулъязма китапларны һәм документларны өйрәнүе белән әһәмиятле. Галимнең тарихи-генетик методка нигезләнгән тикшеренүләре XIX йөз әдәбиятын өйрәнүгә дә зур өлеш кертә. Хезмәттә «татар әдәбияты тарихында тиешле дәрәҗәдә өйрәнелмәгән, иске кулъязмалар битләрендә сакланган төрки ырым-догалар, фаллар системасы, китап хатимәләре, эпиграфик поэзия үрнәкләре, васыятьнамәләр, әдәби табышмаклар мисаллары, календарьлар, елъязмалар, хат язу калыплары әдәбиятта кече жанрлар дигән бер система итеп»[1] карала. Аларның бер өлеше борынгы һәм урта гасырларга нисбәтле. Ә менә «мал ияләренең үзләреннән соңгы дәгъвачыларына тигез итеп бүлеп биргән мөлкәт язуы — васыятьнамә»[2] XIX йөз татар җәмгыяте эчендәге үзара мөнәсәбәтләрне тулырак аңларга ярдәм итә. Шулай ук бу чорга караган китап хатимәләре (бетемнәре) дә «күчерүчеләр тарафыннан иҗат ителеп күчерелә яки төгәлләнгән әсәргә өстәлгән кечкенә шигырьләрдән торган» аерым хезмәтләр авторы, язылу урыны, вакыты, сәбәбе турында кызыклы мәгълүмат бирә. Мәсәлән:

Моны язганда кыш ирде,
Каләмнәрем камыш ирде,
Эчем тулы сагыш ирде.
Шафигым син сәламәт кыл.

Әдәбиятның тагын бер кече жанры булган елъязмалар халыкның тарихи хәтере һәм мавыктыргыч сүз сәнгате энҗеләрен тәшкил итә. Алар янәшәсендә халык тарихын, мәдәниятен өйрәнү өчен мөһим фәнни чыганак булып кулъязма календарьлар тора. М.Әхмәтҗанов билгеләгәнчә, соңгыларында рус һәм татар халыклары әдәби-мәдәни багланышларының әдәбиятның башка жанрларында күренмәгән очраклары күзгә ташлана. Хезмәттә шулай ук «Таһир белән Зөһрә», «Түләк белән Сусылу», «Хурлуга белән Һәмра» һ.б. дастаннарның яңа версияләре кулъязмалары тикшерелә. Алар исә татар әдәбиятында мәгълүм булган сюжетларның тарихын өйрәнүгә яңа сәхифәләр өсти.

М.Әхмәтҗанов тикшеренүләренең тагын бер яңалыгы шунда: алар XIX йөз әдәбиятын яңа исемнәр белән баета. Ул моңа кадәр иҗатлары мәгълүм булмаган яисә тар катлау белгечләргә генә билгеле булган Кол Мөхәммәд (XIX йөз башы) һәм Әхмәтҗан Тубыли (гасырның икенче яртысы) турында башлап сүз әйтә. Әлеге шәхесләргә бәйле рәвештә бирелгән мәгълүматлар, әсәрләреннән үрнәкләр бу чор әдәбияты турындагы әдәби-эстетик күзаллавыбызны киңәйтә һәм баета.

XIX йөз әдәбиятын фәнни планда өйрәнүче галимнәрнең берсе — Ә.Сибгатуллина. Аның «Илаһи гашыйклар юлыннан» һәм «Суфичылык серләре» хезмәтләре[3] ислам дине белән бәйле булган «суфыйчылык» дип аталган фәлсәфи-эстетик күренешнең асылын, аның татар әдәбиятында (шактый өлешен XIX йөз әдипләре алып тора) чагылу үзенчәлекләрен өйрәнүе белән әһәмиятле. Автор әлеге

мәсьәләне теоретик планда түгел, бәлки суфыйчылык белән бәйле символ, образ, атамаларны ачу, аңлату юнәлешендә тикшерә. Ә. Сибгатуллина хезмәтләре урта гасырлардан алып Октябрьгә кадәрге (билгеле бер планда аннан соң да) татар әдәбиятының әдәби-эстетик үзенчәлекләрен, поэтик байлыгын, тел-стилен тулырак күзалларга һәм аңларга ярдәм итә. Ул чорлар әдәбиятын ислам дине, Коръәни карашлар белән тыгыз бәйлелектә өйрәнү генә дөрес нәтиҗәләргә китерә дигән фикерне раслый.

Ә.Сибгатуллинаның «В поисках человека»[1] монографиясе XIX йөз татар поэзиясендә шәхес концепциясе чагылышын тикшерүгә багышланган. Шәрык әдәбияты йогынтысында булган татар шигърияте үзенең бай традицияләренә нигезләнеп үсә һәм мәгърифәтчелекнең шифалы әдәби-эстетик карашларын үзенә сеңдерә. XIX йөз поэзиясе, яңа сыйфат үзгәрешләренә күчеп, милли эчтәлекле шигърият булып формалаша. Әлеге күчеш чорына бәйле шәхес концепциясен автор әдәби һәм тарихи-мәдәни, фәлсәфи күренеш буларак тикшерә. Хезмәттә чор каршылыкларының, татар җәмгыятендә барган патриархаль-феодаль мөнәсәбәтләр җимерелеп, яңа социаль мөнәсәбәтләр урнашу күренешенең әдипләр иҗатында, аерым алганда шәхес концепциясендә эз калдыруы ачыклана. Урта гасырлардан килүче «камил инсан» концепциясе яңа заманда халык язмышы, милләтне камилләштерү идеясенә әверелә.

«XX йөз башы татар прозасы» хезмәтендә[2] Ф.Бәширов татар әдәбиятындагы Яңарыш дәверен XIX йөзнең соңгы чирегеннән башлап билгели. Ул чорда мәйдан күргән проза әсәрләрен тикшерү аша «XIX гасырның соңгы чирегендә яңа әдәбият булып формалашкан татар иҗат дөньясында сүз сәнгате принциплары тагын да камилләшә, жанрлар колачы киңәя һәм яңа эчтәлек белән байый, әдәби хәрәкәттә мөһим сыйфат үзгәрешләре барлыкка килә. Шуңа мөнәсәбәттә тормышка йөз белән борыла баручы, реаль образларны, реаль вакыйгаларны сурәтләү объекты итеп алып, ситуацияләр һәм детальләр дөреслегенә омтылучы яңа төр татар прозасына да нигез салына»[1] дигән нәтиҗәгә килә. Дөрес, әлеге фикер моңа кадәр Г.Халит, И.Нуруллин, Р.Ганиева, Ф.Мусин хезмәтләрендә якланган иде. Ф.Бәширов исә аны XX йөз башы прозасы үсеш-үзгәрешенә нигез итеп ала. XX гасыр башындагы Яңарыш әдәбиятын алдагы чор белән бәйләп өйрәнүне дәлилләп, Ф.Мусин болай дип яза: «XIX йөзнең соңгы чирегеннән Яңа заман татар әдәбияты төп максатын милләткә хезмәт итүдә күргән сүз сәнгате булып формалаша»[2].

Күпгасырлык татар әдәбияты ислам дине, Коръәни карашлар белән аерылгысыз бәйләнгән. Изге китапның аятьләрендәге фикер-карашлар сүз сәнгатен даими сугарып килә. Шуңа да рухани әдәбият, киң үсеш алып, төрле чорлар әдәби барышында мөһим урын алып тора. Җ.Зәйнуллинның бу юнәлештәге эзләнүләре «XVIII йөз — XX йөз башында татар рухани әдәбияты (Коръән тәфсирләре, хәдисләр һ.б. чыганаклар. Тәрҗемә принциплары һәм тел үзенчәлекләре)»[3] китабында чагылыш таба. Рухани әдәбият — гаять зур әзерлек таләп иткән өлкә. Бу темага Коръәнне, аның тәфсирләрен, хәдисләрен җентекләп өйрәнеп һәм гарәп телен, аның татарчага тәрҗемә ителү үзенчәлекләрен белеп кенә мөрәҗәгать итәргә мөмкин. Җ.Зәйнуллин монографиясе фәнни-теоретик чыганаклары, фактик материал базасы белән дә аерылып тора. Гомумән, ислам диненең яңа күтәрелеше күзәтелгән, әдәби барышта рухани әдәбият киңрәк урын ала барган шартларда XVIII йөз — XX йөз башына караган мирасны барлау, тикшерү киләчәктә дә дәвам ителергә тиешле җитди эш булып тора.

З.Мөхәммәтшин, И.Гомәров, А.Хасавнех, Г.Зәйниева[4] һ.б. соңгы еллардагы махсус тикшеренүләре бу чор әдәбиятының аерым катламнарын ачуга җитди өлеш кертү булып тора.

З.Мөхәммәтшин һәм И.Гомәров хезмәтләрендә эзлекле рәвештә Фатих Халиди һәм Гали Чокрыйның тормыш юлы, иҗаты тикшерелә. Гомуми рәвештә аларның кыйммәтен түбәндәгечә күрсәтеп булыр иде: 1) әлеге әдипләрнең киң катлау укучыга аз билгеле булган әсәрләре текстологиясен эшләү; 2) иҗатларын тулы рәвештә тикшереп бәяләү; 3) басма һәм кульъязма әсәрләрне шул чорның иҗтимагый фикере, әдәби барышы белән тыгыз бәйләнештә анализлау һәм, халык тормышын, аның уй-хыялларын чагылдыруга бәйле, әһәмиятен, рухи тормыштагы урыннарын билгеләү; 4) әдипләрнең үзләренә кадәрге әдәбиятта күзәтелгән аерым традицияләрне дәвам итүен һәм яңачалыклар алып килүен ачу һәм аларга хәзерге заман биеклегеннән бәя бирү.

XIX йөз һәм XX йөз башы әдәбияты буенча алып барылган тикшеренүләр киң планда «История татарской литературы нового времени (XIX — начало XX вв.)»[1] дигән монографиядә чагылыш тапты. Авторлар коллективы тарафыннан башкарылган әлеге хезмәт М.Гайнетдинов (XIX йөз) һәм Г. Халитнең (XX йөз башы) концептуаль карашларына нигезләнә. Китап соңарып дөнья күрде, шуңа да 1990 еллар дәвамында алып барылган тикшеренүләрнең бер өлеше анда чагылыш тапмады. Шулай да хезмәт фәнни нигезе, фактик чыганакларның байлыгы белән аерылып тора. Яңа заман татар әдәбиятының сыйфат үзгәрешләрен, Шәрык һәм Гареб дөньясының фәлсәфи-эстетик фикеренә мөнәсәбәтен, аерым авторлар иҗатында күзәтелгән яңачалыкларны, шулай ук тема, жанр, стиль өлкәсендәге эзләнүләрне эзлекле ачуы белән ул татар әдәбият белемендә алга таба бер адым булып тора.

Шулай итеп, гаять кызыклы һәм каршылыклы XIX йөз татар әдәбиятын өйрәнүдә яңа уңышларга ирешелә: 1) җитди үзгәрешләр юлына чыккан Яңа заман татар әдәбиятының тарихи, иҗтимагый, мәдәни тамырлары ачыклана; 2) бу чор иҗтимагый фикер үсешенең нигезе булган мәгърифәтчелек, соңрак җәдитчелек хәрәкәтенең матур әдәбият белән үзара бәйләнеше, аерым алганда мәгърифәтчелек идеологиясенең бөтен сүз сәнгатен сугаруы, яңа темаларга, форма-алымнарга, иң мөһиме, яңа тип геройларның мәйданга чыгуына җирлек әзерләве; 3) әдәбиятның Шәрык һәм Гареб әдәби, фәлсәфи, эстетик фикерләрен үзләштерү юлына чыгуы, шуңа бәйле үзенчәлекле синтез күзәтелү һәм XX гасыр башында аның тагы да үстерелүе, тирәнәйтелүе; 4) бу дәвернең бай мирасы кайтарылып, әдәбият тарихының яңа исемнәргә баюы һ.б.

XIX йөз сүз сәнгатен өйрәнүгә бәйле җитди сораулар (кулъязма текстларны укучыга кайтару; бу чор әсәрләренең тулы антологиясен төзеп, бастырып чыгару; әдәбиятта дини һәм дөньяви башлангыч, шуларга бәйле гуманистик идеяләрнең чагылыш үзенчәлеге; мәгърифәтчелек реализмы һәм романтизмының урта гасыр романтизмы һәм XX йөз башындагы Европа тибындагы романтизм белән диалектик бәйләнеше һ.б.) тикшеренүләрне көтә.

3.3. XX ЙӨЗ БАШЫ СҮЗ СӘНГАТЕН ӨЙРӘНҮДӘ ЯҢА ТАБЫШЛАР

XX йөз башы — татар әдәбият белеменең игътибар үзәгендә торган чор.

Соңгы елларда бу дәвер әдәбиятын өйрәнүгә бәйле байтак хезмәтләр[1] дөнья күрде.

Аларның күбесендә шул чор татар әдәбияты барышын, аерым әдипләр иҗатын заман биеклегеннән торып өйрәнү һәм бәяләү күзәтелә. Р.Ганиева, Т.Галиуллин, Х.Миңнегулов, Н.Хисамов хезмәтләрендә Г.Тукай иҗатына бирелгән бәя — әнә шундыйлардан.

Ә.Сәхапов монографияләре Г.Исхакыйның бай әдәби мирасын барлау, шул чор әдәби процессында тоткан урынын билгеләү һәм XX гасыр татар әдәбиятына йогынтысын ачу ягыннан әһәмиятле. Аның күпсанлы хезмәтләренең бер үзенчәлеге Г.Исхакый иҗатын иҗтимагый фикер, тарих, фәлсәфә, милли сәясәт һ.б. үсеш-үзгәрешләре белән тыгыз бәйләнештә тикшерүдә чагыла. Әдипнең XX гасыр башы татар сүз сәнгатенең иң югары казанышларыннан берсе булган әсәрләре шул гасыр татар әдәбияты белән үзара тыгыз бәйләнештә бәяләнеп, аларның бөтен әдәби барышка тәэсире билгеләнә.

Галимнең «Исхакый һәм XX гасыр татар әдәбияты» монографиясенә[1] киңрәк тукталып үтик. Г.Исхакый иҗатын миллилек һәм тарихилык принципларына нигезләнеп, XX гасыр татар әдәбияты контекстында тикшергән хезмәттә әдипнең шәхес буларак формалашуы, ул яшәгән дәвернең иҗтимагый-сәяси, милли үзенчәлекләре дә игътибар үзәгендә тора. Г.Исхакыйның, шул чор зыялылары кебек үк, социаль-икътисади, мәдәни-идеологик мөнәсәбәтләр өлкәсендә тирән үзгәрешләрнең зарурилыгын, яңа идеологиянең мөһимлеген аңлауга һәм социаль тәртипләргә протест рәвешендә яңа кыйбла, яңа милли тәгълимат эзләү юлына чыгуы эзлекле күрсәтелә. Автор фикеренчә, әдип башлангыч чор иҗатына караган әсәрләрендә («Өч хатын берлән тормыш», «Очрашу, яки Гөлгыйзар», «Ике гыйшык», «Ике йөз елдан соң инкыйраз» һ.б.) мәгърифәтчелек идеалларын яклап чыга, татар әхлагына үтеп керә башлаган инкыйраз күренешләрен — азгынлыкны, гамьсезлекне, битарафлыкны, фахишәлекне фаш итә һәм үсеп килүче буынны яманлыклардан сакланырга чакыра. Ә инде «Ике йөз елдан соң инкыйраз»ы ул чордагы татар әдәбиятының магистраль юлын билгеләгән бер маяк буларак бәяләнә. Чөнки әсәр, татар әдәбияты өчен идея-теоретик база хезмәтен үтәп кенә калмыйча, бөтен бер иҗат юнәлешенә (аның асылында милли әдәбиятның төп вазифасы үз халкыңа хезмәт итүдә дигән фикер ята) нигез сала.

Г.Исхакыйның беренче рус инкыйлабыннан соң язылган күпсанлы проза һәм драма әсәрләренә милли яңарыш проблемалары чагылышыннан чыгып җентекле анализ ясала. Татар яшәешенә бәйле «Тормышмы бу?» дигән сорауга җавап эзләү аша язучы халыкның киләчәген тәэмин итәрлек милли идеология булдыруны кайгырта. Әсәрләрдә күтәрелгән җитди проблемаларны галим этик, этник, мәдәни, дини, рухи, милли, фәлсәфи аспектларда тикшерә һәм Г.Исхакый иҗатының милли һәм гомумкешелек кыйммәтләренә йөз тотуын билгеләп үтә.

Әдипнең мөһаҗирлек чоры иҗатын инкыйразга каршы көрәш мотивлары гәүдәләнеше буларак тикшерүе XX гасыр, аеруча совет чоры татар әдәбиятының үсеш-үзгәрешен, эчтәлек-тенденцияләрен, төп юнәлеш-эзләнүләрен тирәнтен аңларга ярдәм итә. Г.Исхакый иҗаты, югалган мөмкинлекләрне ачыклау белән бергә, бу дәвер сүз сәнгатен бөтенләе белән күзалларга ярдәм итә, дип билгели автор.

Г.Исхакый иҗатын тикшерүгә багышланган тагын бер хезмәт аеруча игътибарга лаек. Яшь галимә А.Шәмсутова монографиясендә[1] Г.Исхакый иҗатындагы хатын-кыз язмышы мәсьәләсе феминистик проблемалар күзлегеннән анализлана. Автор әдипнең күпсанлы әсәрләрендә урын алган идеяләрне рус

һәм Көнбатыш әдәбиятларындагы карашлар белән тарихи-чагыштырма, типологик планда тикшереп, аларның уртак моментларын һәм фәлсәфи, социаль, психологик, дини аспектларга нигезләнгән үзенчәлекләрен ачыкларга омтыла. Феминизм, бер яктан, хатын-кызның иҗтимагый өлкәдә тигезлеген яклаган идеологияне, икенче яктан, иҗтимагый-сәяси хәрәкәтне аңлата. А.Шәмсутова әлеге катлаулы мәсьәләне татар иҗтимагый фикере үсеше, әдәби хәрәкәт һәм ислам дине реформаторлыгы белән тыгыз бәйләнештә тикшерә. Аның фикеренчә, «XIX гасырның икенче яртысында алдынгы фикерле дин әһелләре дә мәгърифәтчеләр мәйданга алып чыккан хатын-кыз азатлыгы мәсьәләсен ислам фәлсәфәсе яссылыгында хәл итү кирәклегенә төшенәләр». Шул уңай белән автор бер үзенчәлекне дә билгели: әгәр хатын-кызның гаиләдәге, җәмгыятьтәге урыны мәсьәләсен Көнбатышта алдынгы карашлы хатын-кызлар күтәреп чыкса, татар дөньясында бу эштә ир-атлар башлап йөри. Әлеге гомуми мәсьәләләргә нисбәтле Г.Исхакыйның мәгърифәтчелек, «таңчы»лык, милләтчелек, мөһаҗирлек чорлары иҗатында феминистик проблемаларның гәүдәләнеш үзенчәлеге ачыклана.

А.Шәмсутова карашынча, Г.Исхакыйның мәгърифәтчелек чоры әсәрләре («Кәләпүшче кыз», «Бай углы», «Ике гыйшык», «Ике йөз елдан соң инкыйраз», «Очрашу, яки Гөлгыйзар») Көнбатыш феминистик фикерләре белән авazдаш идеяләрне күтәрүе һәм татар җирлеге өчен генә хас үзенчәлекле чишелешне тәкъдим итүе белән әһәмиятле. Г.Исхакый үгет-нәсихәт бирү юлыннан бара, шуңа да аң-белем, тәрбия ярдәмендә хатын-кыз язмышы мәсьәләсен хәл итеп була дип ышана. Әдипнең ир-атларда таяныч таба алмаган геройлары, гадәттә, Коръәнгә сыена.

Г.Исхакыйның «таңчы»лык дәверен «Тартышуда гына табарсың үз хакыңны…» шигаре билгели һәм бу үзенчәлек феминистик карашларда да чагылыш таба. «Алдым-бирдем», «Тартышу», «Теләнче кызы», «Тормышмы бу?» әсәрләренә ясалган җентекле анализ аша хезмәт авторы Исхакыйның «хатын-кыз эмансипациясенә социаль үзгәрешләр нәтиҗәсендә генә ирешеп булуы» турындагы фикергә килүен күрсәтә.

Г.Исхакыйның «Остазбикә», «Мөгаллимә», «Ул әле өйләнмәгән иде» кебек әсәрләрендәге феминистик идеяләр милли эчтәлек белән сугарылуы, милли яңгыраш алуы белән үзенчәлекле. Язучының карашларындагы сыйфат үзгәрешен эзлекле тикшереп, А.Шәмсутова «Остазбикә»дәге Сәгыйдәгә мөнәсәбәттә болай дип яза: «Ана кешенең бөеклеген, аның Эволюция өчен башкарган гамәленең тиңсезлеген күтәргән идеясе әдипнең дә, ул иҗат иткән чор әдәбиятының да фикер үзгәреше, үсешенең гуманистик югарылыкка атлавын исбатлый».

Г.Исхакыйның мөһаҗирлек чоры әсәрләрендә миллият һәм дәүләтчелек фикерләре тагы да үстерелә. Автор әдипнең «Дулкын эчендә», «Көз» кебек әсәрләрен Көнбатышта таралыш алган феминистик карашлар белән чагыштырып бәяли. Хатын-кыз өчен барлык әхлакый-психологик проблемаларны чишү идеологиясе итеп Г.Исхакыйның ислам динен тануы билгеләнә. Әдипнең гаилә корганда ир-аттан ир дә, дус та булу таләп итәлә дигән карашы да Көнбатыштагы идеяләрдән аерылып тора.

Гомумән, А.Шәмсутова хезмәте Г.Исхакый иҗатын тупланган фәнни казанышлар биеклегеннән торып бәяләве һәм җитди ачышларга килүе, шулай ук әлеге мирасны өйрәнүнең яңа юлларын ачуга этәргеч бирүе белән татар әдәбият белемендә яңалык булды.

Й.Нигъмәтуллина бу чор әдәбиятын Шәрык һәм Гареб мәдәниятләре синтезында, аннан да бигрәк рус әдәбияты белән чагыштырма планда өйрәнә[1]. Аның тикшеренү өлкәсе гаять катлаулы: ул татар һәм рус әдәбиятларындагы типологик охшашлыкны «цивилизация тибы», «мәдәният тибы», «сәнгати фикерләү тибы» төшенчәләре аша ача. Автор әдәбиятлар үсешендәге төрле этап-чорларны эзлекле һәм тыгыз бәйләнештә тикшерә һәм һәрберсендә, бик уңышлы сайланган әсәрләргә нигезләнеп, шул чор өчен хас булган мәдәни билге-сыйфатларны аерып чыгара. Хезмәтнең тагын бер яңалыгы шунда: автор мәдәният тибының алышынып торуын, аның цивилизация үсеш-үзгәрешенә бәйле булуын һәм аларның әдәби процесс үзенчәлекләрендә чагылуын дәлилли.

Бай теоретик база, әдәбиятка үзенчәлекле шәхси караш бер-берсеннән нык аерылып торган әдәбиятлардагы охшашлыкны, уртак закончалыкларны билгели, әдәбият үсешенең бердәм картинасын күз алдына китереп бастыра. Хезмәт куелган проблема кысаларында тулы, тәмамланган тикшеренү булып тора, шуның белән бергә ул киләчәк эзләнүләргә юл салып калдыруы белән дә әһәмиятле. Кембридж университеты профессоры Эндрю Рейнольдс язганча, авторның зур табышы булып мәдәнияттә, цивилизациядә һәм әдәби фикерләүдә гомумкешелек, милли һәм шәхси сыйфат-билгеләрне ачыклауның нигез шартларын эшләү тора[1].

Ф.Мусин, Ф.Бәширов, Р.Ганиева монографияләрендә әдәби хәрәкәтнең төп тенденцияләре ачыклана һәм, аерым әдипләр иҗаты башкалар белән чагыштырылып, шул нигездә иҗат үзенчәлекләре аерып чыгарыла.

XX йөз башы әдәбиятының күптөрлелеген, төрле иҗат типларына, юнәлеш-агымнарына шактый иркен мөрәҗәгать итүен ачу ягыннан А.Саяпова, Д.Заһидуллина, Р.Ганиева хезмәтләре игътибарга лаек.

XX йөз башы әдәбиятына, аның аерым вәкилләре иҗатына яңача якын килүнең уңышлы үрнәге булып А.Саяпованың «Поэзия Дэрдменда и символизм» дигән монографиясе[2] тора. Гаять бай фәнни-теоретик әдәбиятка нигезләнеп язылган хезмәтнең яңалыгы, бер яктан, XX йөз башы әдәбиятының иң күренекле шагыйрьләреннән булган Дәрдемәнд иҗатын монографик планда беренче тапкыр тикшерү булса, икенче яктан, фәлсәфә, иҗтимагый фикер, социология, психология өлкәсендәге казанышларга һәм әдәбият белемендәге герменевтикага, рецептив эстетикага таянып, әдип иҗатын яңача бәяләүдә. Галимә, шагыйрьнең дөньяга карашы, яшәешне әдәби образларда кабул итүе, сәнгати фикерләү үзенчәлеге, символистларга хас булганча, экзистенциаль тоемлауга нигезләнүе турында нәтиҗә ясый. Дәрдемәнд иҗатындагы фәлсәфи эчтәлекне А.Саяпова Көнчыгыш һәм Көнбатыш фәлсәфи-эстетик фикере синтезы буларак аңлата, шуңа бәйле рәвештә татар сүз сәнгатен бөтендөнья әдәбияты фәлсәфи-эстетик фикере кысаларында өйрәнү өчен тикшеренүләргә юл ача. Галимә, XX йөз башы татар әдәбиятында реалистик, романтик һәм модернистик юнәлешләрнең тулы бер катлам тәшкил итүен билгеләп, Дәрдемәнд шигъриятенә С.Рәмиев, Г.Тукай, Ф.Әмирхан, Г.Ибраһимов һ.б. иҗатлары белән бәйле чагыштырма-типологик анализ ясый. Бу исә шагыйрь иҗатының үткән традицияләргә, шул исәптән суфыйчыл карашларга нигезләнүен һәм үз заманының социаль, иҗтимагый, тарихи, мәдәни вакыйгаларга мөнәсәбәтле рәвештә алып килгән табышларын ачарга мөмкинлек бирә.

Д.Заһидуллина хезмәтендә[1] гасыр башы татар прозасындагы яңалыкларны, «сәнгать әсәре ярдәмендә тормыш моделе тудыруның өр-яңа ысулларын сынап караган» яңа тип авторларның күпсанлы әсәрләрен тикшереп бәяләү һәм шул чор әдәбиятындагы урынын билгеләү максат итеп куела. XX гасыр башында татар җәмгыяте тизләтелгән үсеш чорын — Яңарыш дәверен кичерә. Рус капиталы белән көрәштә татар буржуазиясе үсеп, ныгып җитә. Яшәешнең төрле якларына бәйле иҗтимагый-фәлсәфи һәм сәяси фикердәге күтәрелеш милли үзаң үсешенә һәм ахыр чиктә татар милләтенең формалашуына китерә. Боларның нигезендә яткан җәдитчелек хәрәкәте дини реформаторлыкка, мәгариф системасына, вакытлы матбугат һәм китап чыгаруга уңай йогынты ясый. Әлеге һәм башка сәбәпләр татар җәмгыятен ислам дине белән тыгыз бәйлелектә Шәрыктан килүче идеяләрне генә түгел, бәлки рус һәм Аурупа иҗтимагый-фәлсәфи фикерен дә кабул итәргә әзерли. «Төрле традицияләр, мәдәни билгеләр кисешү, очрашу әдәбият офыкларын да киңәйтеп» җибәрә. Реализм һәм романтизм иҗат ысулларын шактый уңышлы үзләштергән татар әдәбияты яшәешнең төрле якларына активрак мөрәҗәгать итә башлый, мәңгелек мәсьәләләрне дә көн тәртибенә куя. Шул рәвешле күптөрле модернистик алымнар әсәрләрнең эчтәлек һәм формасына үтеп керә.

Д.Заһидуллина яңа агым тарафдарларының, традицион сүз сәнгатеннән аермалы буларак, гомумкешелек фәлсәфәсе тәкъдим итүен, тар милли кысалардан чыгып, бөтендөнья әдәбияты масштабында фикер йөртергә омтылуларына да игътибар итә. Әмма соңгысы һич тә милләткә хезмәт итү идеясеннән читкә китүне аңлатмый, киресенчә, «миллилек татар модернизм әдәбиятының «җимерү» түгел, «төзү фәлсәфәсенә» йөз тотуын тәэмин итә.

Монографиянең алдагы бүлекләрендә модернизм әдәбиятының асылы, идея-эстетик принциплары күпсанлы әсәрләрне анализлауга бәйле рәвештә ачыклана. «Татар прозасында символлар» дип аталган икенче бүлек бу чор прозасында символларга мөрәҗәгать итүнең билгеле бер закончалыкларын аерып чыгару белән әһәмиятле. Тикшеренүче символизм эстетикасының тамырларын да, XX гасыр башындагы табыш-үзгәрешләрне дә күз уңында тота. Ф.Әмирхан, М.Хәнәфи, Б.Мансур, Г.Рәхим, М.Гафури, Ә.Тангатаров, Ширин, Г.Газиз һ.б. проза әсәрләрендә символларның төп идеяне ачудагы урыны дәлилле билгеләнә. Галимә аларны берничә катламга бүлеп карый. Берсе — тарихилык принцибын үзенчә аңлаткан мәдәни синтез юлы, икенчесе — милли, ягъни тарихи яки мифологик булуы белән бүгенгене милләтнең үткәне һәм бүгенгесе кебек аңларга ярдәм итү, өченчесе — аллегорик образлар ярдәмендә милли, әхлакый, фәлсәфи фикерләрне укучыга җиткерү. Автор һәр әсәрнең үзенчә камил булуын, бүгенге һәм киләчәкнең үзенчәлекле моделе өчен тарихи хәтернең нигез булып торуын ачыклый. Ә инде әдипләрнең үз иҗатында Шәрык традицияләренә, үткән чорлардагы әдәбиятыбыз казанышларына йөз тотуы символларга иркен мөрәҗәгать иткән әсәрләрне гомуми әдәби процесс белән тыгыз бәйләнештә өйрәнү нәтиҗәсе булып аңлашыла.

Әдәбиятта «ялгыз кеше трагедиясе» дип аталган сызлану яисә экзистенциализм фәлсәфәсенең XX йөз башы прозасында чагылыш үзенчәлекләре монографиянең өченче бүлегендә тикшерелә. Бу мәсьәлә татар әдәбият белемендә иң аз өйрәнелгән өлкә булып кала бирә. Галимә өч дистәләп хикәя һәм нәсерне тикшерү аша XX йөз башы әдәбиятында экзистенциализм фәлсәфәсенә нигезләнгән тулы бер агым-катлам

булуын дәлилли. Бу ачыш татар иҗтимагый-фәлсәфи фикерен өйрәнүче галимнәргә дә сукмаклар сызып куя.

Автор безгә тәкъдим иткән аерым үзенчәлекләргә генә игътибар итик: әдәби герой язмышы аша кешенең яшәеше, экзистенциаль категория буларак тормыш моделе чагылу; кеше һәм табигать берлеген, бөтенлеген раслау; әмма кеше гомере чикле, ул шул кыска гомернең мәгънәсен эзли; чиклелек проблемасының кеше гомеренә генә түгел, милләткә мөнәсәбәттә дә күтәрелүе; кеше күңелендә өмет белән бәйле тормыш моделен торгызу, чынбарлыкны шул модельгә карап үзгәртү омтылышы; танып белү мөмкин булмаган яшәешне дә, матурлык һәм мәхәббәтне дә кеше үзе уйлап таба һ.б. «XX йөз башында фәлсәфә һәм әдәбият үзара керешеп, уртак юнәлеш һәм бербөтен иҗат эше булып үсеш алалар» дигән нәтиҗәгә килгән автор кыска жанрдагы әсәрләрне анализлауның, текст белән эшләүнең матур үрнәкләрен бирә. Н.Думави, Г.Газиз, Ф.Әмирхан һ.б. авторларның киң катлау укучыларга таныш әсәрләрен дә «яңача» укый, моңа кадәр игътибардан читтә калган деталь-күренешләрне таба, аларның әсәрдәге ролен билгели.

Д.Заһидуллина хезмәтенең «Мәхәббәт фәлсәфәсе» дип аталган дүртенче бүлегендә мәхәббәт темасы чор, яшәеш үзенчәлекләре, халыкны борчыган мәсьәләләр белән тыгыз бәйләнештә тикшерелә. Күпсанлы мисалларда XX гасыр башы прозасында табигый хис-тойгыны тасвирлауның гаҗәеп матур төсмерләре булуы ачыклана. Галимә фикеренчә, татар әдәбиятындагы мәхәббәт фәлсәфәсе, бер яктан, Шәрык ренессансы чорыннан килә торган неоплатонизм эстетикасын кулланган романтик сурәтләүгә нигезләнсә, икенче яктан, рус һәм Аурупа фәлсәфәсендәге караш-фикерләрне дә читкә какмый. «Рус һәм Аурупа әдәбиятларыннан килгән, мәхәббәтне, гомумән, яшәү белән тәңгәлләштерү тенденциясе татар мәдәниятендә дә көчле шаукым төсен ала», — дип яза ул. Билгеле ки, тормышның үзе кебек, мәхәббәт турындагы әсәрләр дә бертөрле генә түгел. Сөю хисен кешене азатлыкка, тормыш ваклыкларыннан өстен булырга өндәүче, яшәеш матурлыгын күрергә ярдәм итүче могҗиза рәвешендә тасвирлау белән бергә, аерым хикәя-нәсерләрдә тән мәхәббәтен җан мәхәббәтенә каршы кую, яраткан кешеңне югалтуның олы фаҗига булуын ачып, яшәү мәгънәсен югалту буларак чагылуы, кайвакыт мәхәббәт нәфрәткә күчеп, дөньяга ләгънәт укуга китерүе кебек каршылыклы күзаллаулар да булуын билгели автор. Шул ук вакытта сөю хисе кешене кешелеклелеккә, югарыга, бөек идеалга алып баручы юл кебек тәкъдим ителә.

XX гасыр башында татар дөньясында сәнгатьнең башка төрләре, аерым алганда рәсем сәнгате белән кызыксыну импрессионизм төшенчәсе үтеп керүгә китерә. Нигезендә рух, кичереш матурлыгын ачу принцибы яткан бу агым татар әдәбиятына да билгеле бер йогынты ясап, бер төркем әсәрләрнең әдәби-эстетик асылын билгели. Аурупа һәм рус әдәбиятларында шактый киң таралыш алган импрессионизм юнәлеше «нечкә күңелле, хис-кичерешкә бай шәхеснең тормыштагы һәм кеше гомерендәге аерым мизгелләргә соклануы, шул мизгелләр аша яшәүне һәм шәхеснең үзен югары кыйммәт итеп» раславы ята. Д.Заһидуллина фикеренчә, XX йөз башы прозасында импрессионистик алымнарның түбәндәге сыйфат-хасиятләре киң чагылыш таба: кеше гомеренең бер аралыгын һәм, гадәттә, уй-кичереш үзгәрешен ачу; мизгел матурлыгын тудыру; табигатьне җанландыру һәм аның хәрәкәте аша көй-моңга, музыкага хас эмоциональлеккә ирешү; шәхеснең эчке дөньясын, уй-кичерешләрен тасвирлауда аның психологиясенә үтеп керү, хис һәм акыл көрәшен күзәтү; төрле жанр сыйфатлары синтезына килү һ.б. Галимә күпсанлы әсәрләрне ике төркемгә бүлеп тикшерә. Берсе реалистик яки романтик әсәрләрдә хис-кичереш матурлыгы, кәеф-халәт, мизгел кебек импрессионистик алымнарның кулланылыш максаты, асылы булса, икенчесе — импрессионизм үзәк иҗат принцибы итеп алынган әсәрләрнең әдәби-эстетик кыйммәте. Автор әлеге чор прозасында сәнгатьлелекне үстерү юлындагы эзләнүләрнең сурәтләнгән тормыш моделен тәэсирлерәк, лирик яңгырашлырак итү юнәлешендә баруын күрсәтә.

XX йөз башы әдәби мирасыбызны текстологик яктан тикшерү, әсәрләрнең туу тарихы, авторлыгы, текстларда авторның иҗади ирке чагылу үзенчәлекләре З.Рәмиевнең «XX йөз башы татар әдәбияты: авторлык, төп текст һәм хронология мәсьәләләре» исемле монографиясендә[1] тикшерелә. Чыганаклар белемендәге гаять катлаулы эшкә беренчеләрдән булып алынган автор үзенең күпьеллык тәҗрибәсенә һәм бөртекләп диярлек җыйган фактик материалларына таяна. Эзләнү-тикшеренүләрне ул берничә юнәлештә алып бара. Аның берсе — әдәби текстларның авторлыгын ачыклау. Гасыр башында татарлар яшәгән төбәкләрдә чыккан күпсанлы гәҗит-журналларда ачык, яшерен һәм имзасыз әсәрләр еш очрый. Яшерен имзалы текстларның авторларын ачыклау буенча З.Рәмиев зур эш башкара. Бай чыганакларга нигезләнеп, Г.Тукай, Ф.Әмирхан һ.б. әдипләрнең псевдонимнарын билгеләү, әсәрләрен җыю, туплау һәм халыкка җиткерүнең тулы елъязмасын бирә. Бу өлкәдә күп хезмәт куйган Р.Гайнанов, Р.Нәфыйгов кебек галимнәр хезмәтләренә дә таянып, Тукайның — 64, Ф.Әмирханның 17 ачык һәм яшерен имзалар белән эш итүен ачыклый. Монография авторы өчен вак, кечкенә әйберләр юк, имзаларга бәйле һәр детальне җентекләп тикшерә, чагыштыра һәм бары тик дәлилле булганда гына нәтиҗә ясый. Тукайның

«Кәфентатыюш», «Бичура» имзаларына мөнәсәбәтле эзләнүләре моңа мисал булып тора. Нәкъ менә яшерен имзаларга бәйле тәфсилле эш Тукайның соңгы томлыкларына кермәгән әсәрләрен ачыкларга мөмкинлек бирә. З.Рәмиев, дәлилле фикерләргә таянып, М.Һади (Мәхмүт Бөдәйли), Ү.Гыймадиев һ.б. белән бәхәскә керә һәм «Ялт-йолт» тагы «Имгәк» имзасының Ф.Әмирханга бәйле булмавын раслый.

Авторлыкны ачыклау кебек мөһим, әмма бик тә четерекле мәсьәләдә З.Рәмиев гаять игътибарлы булуны, бары тик һәркем кабул итәрлек дәлиле булганда гына хәл ителгән дип санауны таләп итә. Әйтик, «4 нче май — җомга» язмасының авторлыгын Р.Гайнанов Тукай исеме белән бәйли. Дөрес, кайбер фикерләр «Театр» шигыре белән охшашлыкка этәрә. Әмма аерым детальләрне чагыштырма планда җентекләп тикшерү аша әлеге язманың Тукайныкы булуына дәлилләр җитәрлек булмавы ачыклана. Истәлекләрдә чагылыш тапкан фактларны, хәбәрләрне тикшермичә генә кабул итү дә ялгыш нәтиҗәләргә китерергә мөмкин. Һәрберебезгә яхшы таныш «Сөй гомерне...» шигыре, истәлеккә таянып, озак еллар дәвамында Тукайга нисбәтән өйрәнелде. Чор вакытлы матбугатын тикшереп, галим әлеге шигырьнең 1912 елда «Йолдыз»да С.Сүнчәләй исеме белән басылуын ачыклый.

Әдәбият белемендә теге яки бу әсәрне берәр авторга мөнәсәбәтле тикшергәндә, тел-стиль чаралары да нигез, дәлил буларак күрсәтелә. Хезмәттә, күпсанлы мисалларга нигезләнеп, моңа сак килү искәртелә.

Текстология алдында торган мөһим бурычларның берсе итеп галим әсәрләрнең төп текстын билгеләүне саный. Моның өчен текстлар тарихын өйрәнү, ягъни текст үзгәрешләрен үзендә гәүдәләндергән бөтен төр кулъязма һәм басма материалларны бер-берсенә тыгыз мөнәсәбәттә өйрәнеп чыгу кирәк. XX йөз башы әдипләренең байтак автограф кулъязмалары сакланса да, бик күбесенең югалуы турында ачынып яза З.Рәмиев. Монографиядә архивларның югалу сәбәпләре дә читләтеп үтелми. Шулай да игътибар үзәгендә автограф кулъязмаларны текстологик яктан тикшерү тора. Әдипләрнең аерым әсәрләре үзләре исән вакытта басылып чыкмый, ягъни алар текстларның дөрес булу-булмавына мөнәсәбәтләрен белдерә алмыйлар. Кайбер басмаларда исә чор, идеология йогынтысында аерым әсәрләр кыскартылып бирелү очраклары да бар. Мисал өчен, Ф.Бурнаш 1926 елгы басмада Тукай шигырьләрен бераз кыскартуы турында яза. Мондый очракларда кулъязмалар ярдәмгә килә. Аларны чыганак буларак максатчан тикшереп, галим Тукайның «Яшен яшьнәгәндә», «Кечкенә музыкант» шигырьләрендәге хаталарны таба. Яисә «Иблиснең гаеде фитыр тантанасы» исеме астында Тукай кулъязмасында булган «Үзе гармун уйный» дигән искәрмә дә төшереп калдырылган икән. Әсәрнең кулъязмасы булмыйча, үз вакытында аннан эшләнгән факсимиле да чыганак булып хезмәт итә ала. «Золым» шигырендәге хата шул нигездә табыла.

С.Рәмиев кулъязмалары белән эшләү дә яңалыкка китерә. «Җәмилә», «Бер кеше» шигырьләрен Ш.Садретдинов бер әсәр вариантлары дип саный. Нигез чыганакларын чагыштырып, З.Рәмиев аермаларны күрсәтә һәм аларның ике әсәр булуын раслый.

Төп текстны сайлап алуда басма чыганаклар белән дә сак һәм игътибарлы эш итү сорала. Авторларга язмаларын үзгәртүләрсез укучыга җиткерү шактый кыен булган. Бу беренче чиратта цензура басымы белән аңлатыла. Г.Коләхмәтовның «Яшь гомер» драмасы кыскартуларга дучар булуы белән билгеле. М.Гафуриның 1904 елда басылган «Фәкыйрьлек берлә үткән тереклек»нең исеме цензура таләбе белән 1908 елда «Аракы эчүнең бәласе» дип бирелә. Текстлар гәҗит-журналлар редакциясе тарафыннан үзгәртелү очраклары да булган. Г.Тукай, Ф.Әмирхан, С.Рәмиев кебек тәҗрибәле әдипләр, журналистлар күп текстларны төзәтеп, аларның сәнгати сыйфатын яхшыртуга ярдәм иткәннәр. Ә кайбер очракларда редакция үзгәртүләре автор фикерен бозуга китергән. Хезмәттә һәр очракка да күп мисаллар китерелә. Әйтик, Тукайның «Хөрмәтле Хөсәен ядкәре» шигырендәге «әүлиялар» сүзен редакция «дустлар» дип бирә. Тукай, килешмичә, бу сүз «изгеләр» мәгънәсендә кулланыла, дип язып чыга.

Текстологиядә билгеле бер дәрәҗәдә өйрәнелсә дә, әлегәчә фәнни системага салынмаган даталаштыру һәм хронология мәсьәләләре дә галим игътибарыннан читтә калмый. Әсәрнең иҗат ителү, басылу вакыты әһәмиятле роль уйный, чөнки анда чорга бәйләнгәнлек һәрвакыт чагылыш таба һәм «эчтәлеккә салынган хисси-фәлсәфи байлыкны тирәнтен аңлауны гына түгел, бәлки язучының иҗат юлын күзалларга да ярдәм итә». Шуларга бәйле монографиядә әсәрләрнең языла башлау, тәмамлану һәм басылып чыгу вакытлары төр-жанрга бәйле рәвештә һәм үзара бәйләнештә этрафлы тикшерелә. З.Рәмиев аеруча әсәрнең тәмамлану һәм басылып чыгу даталарын ачыклауның мөһимлеген билгели. Шул очракта гына язучы иҗатын тарихи планда һәм фәнни нигездә анализлап булачак. Аерым җыентыкларда, күптомлыкларда язучы мирасын укучыга ни рәвешле тәкъдим итү дә җитди мәсьәлә булып тора. Монографиядә XX йөз башында әдипләр үзләре төзегән, аннан соңгы елларда дөнья күргән дистәләрчә җыентыкка күзәтү ясала. Һәрберсенең төзелү принцибы, уңай һәм кимчелекле яклары күрсәтелә. Бүген инде текстологиядә кабул ителгән катнаш ысул — жанр һәм хронологиягә нигезләнеп төзүгә килү юллары — аны беренче булып егерменче елларда Ф.Сәйфи-Казанлы башлавы да билгеләнә.

З.Рәмиев татар текстологиясенең нигез принципларын эшли һәм XX йөз башында яшәп иҗат иткән әдипләребезнең иҗатын баета, аларны тулырак аңлау, өйрәнү мөмкинлеге бирә. Әлеге хезмәт үзенең гамәли ягы белән дә игътибарга лаек. Текстта әдәбият белеменә караган бик күп яңалыклар урын алу өстенә, алар бүгенге текстологларның, тәнкыйтьчеләрнең, теоретикларның яңа эзләнүләренә нигез дә булып тора. Танылган галим-текстолог З.Рәмиевнең озак еллар дәвамында алып барган эзләнүләре нәтиҗәсе булган монографиясе чыганаклар белемен һәрьяклап баетуга хезмәт итә.

XX йөз башы татар әдәбиятын өйрәнүгә багышланган хезмәтләр арасында Р.Харрасованың «Әдәби бәйләнешләр яктылыгында» монографиясе[1] игътибарга лаек. Автор татар әдәбият белемендә арткарак калып килгән мәсьәләне — татар әдәбиятының башка халыклар әдәбияты белән үзара тыгыз бәйләнеш-мөнәсәбәтен ачыклауны тикшерү объекты итеп ала. Бай фәнни-теоретик һәм әдәби хезмәтләргә таянып, Яңа заман татар әдәбиятының Шәрык сүз сәнгатенә, аерым алганда төрек әдәбиятына йөз белән борылуы, тәрҗемәчелек эшенең җанлануы билгеләнә. Р.Харрасова фикеренчә, бер яктан, төрек әдәбиятының иң яхшы үрнәкләре, аеруча Ш.Сами, Ә.Мидхәт, Т.Әбуззия әсәрләре татарчага күпләп тәрҗемә ителә, аларның фикер-карашлары татар прозасының сан һәм сыйфат үзгәрешләренә еш кына җирлек булып та тора. Икенче яктан, XIX йөз ахыры — XX йөз башы татар укучысы Көнчыгыш аша Көнбатышның күренекле фикер ияләре һәм әдипләре булган Ж.Руссо, Дж.Локк, Ф.Лист һ.б. хезмәтләре белән танышу мөмкинлеге ала. Алар яклаган идеяләр тиз арада татар әдәбиятының аерым вәкилләре иҗатында чагылыш та таба. Автор язганча, «...мөселман дөньясының яшәү рәвешендәге, милли психологиясендәге, әдәби мирасындагы уртаклыклар, үзе дә шул мирас җирлегендә үскән төрек әдәбияты татар язучыларына алар күтәргән проблемаларны тотып алырга, идея-эчтәлектәге яңалыкны күрергә булыша».

Әлеге киң пландагы күзәтүләргә нигезләнеп, XX йөз башы татар әдәбиятының иң күренекле вәкилләреннән берсе булган Г.Исхакыйның башлангыч чор иҗатына әтрафлы бәя бирелә, Шәрык (төрек) әдәбияты белән уртаклыклары ачыклану белән бергә, татар әдибенең әдәби-эстетик фикерләвендәге үзенчәлекләр калкытып куела. Дөрес, тикшеренүче Г.Исхакый белән генә чикләнми. Шул чорның күпсанлы әдипләре иҗатын өйрәнеп, мондый нәтиҗәгә килә: «1895—1905 елларда иҗат итүчеләр барысы да җитди эзләнүләр белән яши. Һәм алар беренче чиратта тел, сәнгатьчә фикерләү, дин ягыннан үзләренә якын торган, ә мәдәни үсештә бераз алдарак барган төрек әдәбиятына мөрәҗәгать итәләр».

Ике гасыр чигендә татар әдәбияты Рус-Европа әдәби-фәлсәфи фикерен дә үзләштерә башлый. «Рус сәяси хәрәкәтләреннән хәбәрдарлык, аларда турыдан-туры катнашу, руслар белән бергә яшәү, рухи һәм милли изелүнең көчлелеге, социаль тормыштагы кискен каршылыклар татар иҗтимагый фикерен алга җибәрүче шартлар булып торды», — дип яза Р.Харрасова. Шундый шартларда рус телен, әдәбиятын өйрәнү, тәрҗемә итү көчәя бара. Актив иҗтимагый эшчәнлек белән яшәгән Г.Исхакый да моннан читтә калмый, билгеле. Рус әдәбиятының иң яхшы үрнәкләре белән танышу татар әдибенең дөньяга карашына, сәнгати фикерләвенә зур йогынты ясый. Автор фикеренчә, Г.Исхакыйның «Очрашу, яки Гөлгыйзар», «Ике йөз елдан соң инкыйраз», «Теләнче кызы» әсәрләрендә рус һәм Европа фәлсәфәчеләренең, әдипләренең караш-фикерләре киң чагылыш таба. Мәгърифәтчелек идеологиясен яклап әдәби иҗатка килгән язучы әкренләп тәнкыйди реализм, Европа тибындагы романтизм эстетикасын үзләштерүгә килә. Башка әдәби агым-юнәлешләргә хас алым-чараларны үз итүендә шулай ук рус әдәбиятының уңай тәэсире ачык чагыла. Төрек, Рус-Европа әдәби-фәлсәфи фикерләренең йогынтысын тойган хәлдә, Г.Исхакый үз җирлегебездә үскән, татар әдәбиятының күпгасырлык традицияләрен тирәнтен үзләштергән, милли үзенчәлекләргә ия әдип булып җитешә дигән нәтиҗәгә килә автор. Р.Харрасова хезмәте әдәби бәйләнешләр кебек кызыклы, әһәмиятле юнәлеш буенча алдагы тикшеренүләргә җирлек әзерләве белән дә игътибарга лаек.

Соңгы елларда XX йөз башы сүз сәнгатенең түбәндәге аерым вәкилләре иҗатын тикшерүгә багышланган фәнни тикшеренүләр дөнья күрде: Г.Исхакый (Р.Яруллина, А.Кәримова, Ф.Габидуллина, Р.Харрасова, Х.Шагбанова, С.Сәмитова, Г.Зәйнуллина), Ф.Әмирхан (Л.Гарәпшина), Ф.Туйкин (Э.Галимҗанова), Г.Ибраһимов (З.Сәләхова) һ.б.

Шулай итеп, XX йөз башы әдәбияты даими игътибар үзәгендә булып, фәнни тикшеренүләр яңа табышларга китерә. Арада «Яңа заман татар Ренессанс әдәбиятының үзәк фигурасы» (Р.Ганиева) булган Г.Исхакый иҗатын кайтару һәм әлеге бай мирасны өйрәнә башлау гаять зур әһәмияткә ия. Бу чор әдәбиятын өйрәнү, нигездә, өч юнәлештә бара. Берсе — традицион юл булып, күренекле классиклар иҗатының идея-эстетик һәм фәлсәфи-этик катламнарын ачу, заман биеклегеннән торып бәяләү, шәрехләү, башка халыклар әдәбияты белән чагыштыру, традицияләр дәвамчанлыгы һәм яңачалыкларга мөнәсәбәтле тикшерү һ.б. Бу уңайдан Г.Тукай энциклопедиясен төзү буенча җитди эш башкарылуны һәм шуңа бәйле халык шагыйре иҗатының яңа яклары ачылуны әйтеп үтәргә кирәк. Икенчесе — бу чор әдәбиятының аерым вәкилләре иҗатын әдәби юнәлешләр һәм агымнарга нисбәтле өйрәнү. Бу исә үз чиратында XX йөз башы татар әдәбиятының реализм һәм романтизм белән бергә шактый киң планда

модернизм агымнарын үзләштерүен нигезли. Татар әдәбияты Шәрыкка һәм Гаребкә мөнәсәбәт мәсьәләсендә торган саен киңрәк Гаребкә йөз тотып, Рус-Европа әдәби-фәлсәфи карашларын кабул итү юлына чыга. Өченчесе — XX йөз башы әдәбиятында билгеле бер урын алып та, төрле сәбәпләр аркасында әдәби процесстан читләштерелгән язучыларның мирасын өйрәнү, аларны әдәби әйләнешкә кертү һәм шуның белән бу чор сүз сәнгатен эзлекле, бердәм күренеш буларак аңлауга килү.

3.4. СОВЕТ ЧОРЫ ӘДӘБИЯТЫ ТАРИХЫНА ЯҢАЧА КАРАШ

Хәзерге әдәбият белемендә аеруча күп бәхәсләр, фикер каршылыклары уяткан чор булып сүз сәнгатенең Октябрь инкыйлабыннан соңгы үсеш-үзгәреше тора. «Совет әдәбияты» исеме белән аталып йөртелгән бу дәвер һич тә бертөрле генә түгел. Аның «20 нче еллар», «30 нчы еллар», «Сугыш чоры», «Сугыштан соңгы еллар» һ.б. дип ваграк чорларга бүленеше әдәбият үсешендәге аерым биеклекләрне һәм югалтуларны билгеләргә омтылуның бер чагылышы. Белгәнебезчә, моңа кадәр әлеге чор әдәбияты, нигездә, берьяклырак, партиялелек, сыйнфыйлык кысаларында һәм соцреализм иҗат методы яктылыгында өйрәнелеп килende. Андый хезмәтләргә тәнкыйди караш һич тә аларның әдәбият тарихын өйрәнүдәге билгеле бер урынын сызып атуга китерергә тиеш түгел. Мисал өчен, Т.Галиуллин һәм А.Әхмәдуллин хезмәтләре[1] социалистик реализм эстетикасына нигезләнеп язылган. Шул ук вакытта алар бүген дә тикшерелгән чор әдәбиятын аңлауда бай чыганак булып тора. Бу авторларның, бер яктан, 20—30 нчы еллар әдәбиятын халык авыз иҗатыннан, аеруча XX йөз башы сүз сәнгатеннән килә торган традицияләр җирлегендә өйрәнүенә бәйле булса, икенче яктан, әдәбият үсешенең төп тенденцияләре, шул исәптән аерым әдипләр иҗаты гуманизм идеалларыннан, гомумкешелек кыйммәтләреннән чыгып бәяләнә.

90 нчы еллардан башлап совет чоры әдәбият тарихына кагылышлы байтак хезмәтләр дөнья күрде. Әйтергә кирәк, алар бертөрле генә түгел. Аерым авторлар бу чор әдәбиятына берьяклы гына бәя бирү, хәтта кара мөһер сугу юлыннан киттеләр. Мондый берьяклылык «хакыйкый үткәнне бөтен тулылыгында»[1] күз алдына китерергә мөмкинлек бирми. Хәзерге әдәбият белеме алдында торган мөһим бурыч — совет чоры әдәбиятын, кискен кире кагудан яисә үткәндәге дини-рухи әдәбият белән чагыштырып, бертөрле генә бәяләүдән качып, бөтен тулылыгында, объектив ачыклау һәм үсеш тәҗрибәсен бәяләү[2]. Әлеге фикер «Татар әдәбияты тарихы»ның 6 нчы томы басылып чыгу уңаеннан Р.Батулла әйткән сүзләрдә тулылана: «Сиксән ел буена турысын әйтергә ярамаганда, татар шагыйрьләре, бигрәк тә алтмышынчы еллардан башлап, әйтергә теләгәннәрен тел төбенә, астарлы сүзгә яшереп, читләтеп, кактырып-суктырып иҗат итәргә дучар иде. Өстеңдә кылыч асылынып торганда, шулай кылмый кая барасың? Кырык ел шул юнәлештә иҗат ителгән әсәрләрнең тел төбен ачып салу — галимнәрнең, тәнкыйтьчеләрнең бурычы»[3]. Яңа методологик принципларга таянып, Октябрьдән соңгы чор әдәбиятының аерым чорларын бәяләү омтылышы Ф.Мусин, А.Әхмәдуллин, Т.Галиуллин, Й.Нигъмәтуллина, Н.Ханзафаров, Н.Хисамов, А.Яхин, Х.Миңнегулов, Ф.Хатипов, Р.Сверигин, Р.Салихов, Ф.Галимуллин, Э.Галиева һ.б. хезмәтләрендә ясала.

Бу чор әдәбиятын бөтен тулылыгында, байлылыгында күз алдына китерү, ягъни «ак таплар»сыз өйрәнү буенча алга таба җитди адымнар ясалды. Идеологик күрсәтмәләрдән, сыйнфый мәнфәгатьләрдән чыгып бәя бирелгән һәм шунлыктан әдәби әйләнештән алынган яисә дөньяга бөтенләй чыкмаган әсәрләр кире кайтарылды. Г.Ибраһимовның «Адәмнәр», Ф.Әмирханның «Шәфигулла агай», Г.Рәхимнең «Идел» кебек хикәя-повестьлары, Ф.Кәримнең төрмәдә язган шигырьләре, Х.Туфанның үз вакытында басылмый калган шигырьләре тупланган «Гүзәл гамь» җыентыгы, С.Батталның «Батый ханга ачык хат» поэмасы, И.Салаховның унтугыз елдан соң гына басылып чыккан романы — әнә шундыйлардан[1]. Ф.Мусин билгеләп үткәнчә, «алар, бер яктан, 1917 елдан соңгы әдәбиятыбызны идея-эстетик берьяклылыктан коткаруга булышса, икенче яктан, татар әдәбиятының революциягә кадәрге милли вазифасын тоталитаризм дәверендә дә күпмедер башкара алуын күрсәтә»[2].

Әдәби мирасны бөтен рәвештә өйрәнү омтылышында чит илләрдәге татар әдәбиятына да игътибар артты. Г.Исхакыйның бай иҗаты белән янәшә М.Исмәгыйли, Х.Габдүш, Х.Хәмидулла һ.б. иҗаты да халкыбызга кайтарылды, әдәби әйләнешкә кертелде. Бу өлкәдә аеруча Ә.Кәримуллин, И.Надиров, Х.Миңнегулов, Т.Әйди кебек галимнәрнең, әдипләрнең эшчәнлеген билгеләп үтү кирәк[3].

Совет чоры әдәбиятының аерым чорларындагы әдәби процесс үзенчәлекләре, традицияләр дәвамчанлыгы һәм заманга бәйле яңачалыклар, вульгар-социологик эстетика һәм аның әдәбиятта чагылышы һ.б. мәсьәләләр Ф.Галимуллин, Й.Нигъмәтуллина, Э.Бариева монографияләрендә тикшерелә.

Ф.Галимуллин «Әле без туганчы...» хезмәтендә[1] XX гасырның 20—30 нчы еллар әдәби хәрәкәте үзенчәлекләрен күпсанлы әдәби фактларга, моңа кадәр читтә калдырылган әсәрләргә нигезләнеп тикшерә. Ике кисәктән торган хезмәтнең беренче бүлеге «Эстетик фикер һәм социологизм мөнәсәбәте»

дип атала һәм әдәбиятны эстетик ләззәт бирү чарасыннан бигрәк идеология коралы итеп кенә карауның сүз сәнгатен берьяклы үсеш юлына китерүен эзлекле рәвештә ачып бирә. Октябрьдән соңгы елларда әле үткәннең бай традицияләре билгеле бер дәрәҗәдә дәвам иттерелә, әдәбиятның күптөрлелегенә, агым-юнәлешләргә юл куела. Бу исә тема, жанр төрлелегенә, тел-стиль киңлегенә, сәнгать чаралары муллыгына һәм, иң мөһиме, чынбарлыкны бөтен каршылыгында, катлаулылыгында сурәтләргә мөмкинлек бирә. Әмма 20 нче елларның икенче яртысыннан башлап әдәбият-сәнгать инде максатчан рәвештә идеологиягә буйсындырыла, социаль заказ белән язу гадәти күренешкә әйләнә, ягъни вульгар социологизм дип аталган мәнсез күренеш өстенлек ала. Тикшерүче-галим әдәбияттагы эстетик кануннарның, аның эчке закончалыкларының, матурлыкка, гомумкешелек кыйммәтләренә хезмәт итүче асыл вазифасының әсәр эчтәлеген сыйнфый мәнфәгатьләргә буйсындырган, миллилекне, бай тарихыбызны, атаклы шәхесләрне инкарь иткән, әдәби мирасны, гаҗәеп бай традицияләрне кире каккан социологизм тырнакларына килеп эләгүен, әдәби-эстетик эзләнүләргә никадәр зыян салынуын, кайвакыт фаҗигаләргә китерүен конкрет мисалларда ачып сала. Безнең күз алдына чорның тулы әдәби мохите китереп бастырыла. Моңа кадәр киң катлауга түгел, белгечләргә дә аз таныш булган әдипләр, аларның әсәрләре әдәби әйләнешкә кертелә.

Ф.Галимуллин шагыйрь-язучыларыбызның шәхесенә, әдәби иҗатына яңача карарга, аларның дөньяга карашларындагы үзгәрешләргә игътибар итәргә чакыра. 20 нче еллар башында «Адәмнәр» хикәясе белән чорның реаль картиналарын натуралистик формаларда чагылдырган, яңа хакимиятнең булдыксызлыгын, әхлаксыз йөзен ачкан Г.Ибраһимовның карашлары үзгәрүе эзлекле рәвештә күзәтелә. Диктатураның асыл максатларын тирәнтен аңлый алмаган әдип әсәрләрен яңадан эшкәртеп язарга мәҗбүр була. Бөтен җанытәне белән яңа җәмгыятькә хезмәт иткән һәм үзе шуның корбаны булган олы шәхеснең фаҗигасен тирәнрәк аңлый башлыйсың. Ә менә Ф.Әмирханны идеологиягә буйсындыру барып чыкмый. Социаль инкыйлабны тулаем, уңай күренеш буларак каршы алса да, әдип яңа хакимиятнең асылын шактый тиз аңлап ала. Аның яңа төр яшәешкә, яңа «кыйммәтләр»гә карикатура рәвешендә язылган «Шәфигулла агай» хикәясе 20 нче еллар әдәбиятын бермә-бер баета, төрләндерә. Әсәрләре 20—30 нчы елларда дөнья күргән М.Фәйзи, Һ.Такташ, С.Баттал, И.Гази, Х.Госман, Н.Баян, Ф.Кәрим, К.Нәҗми, Г.Гали, Ф.Бурнаш, М.Җәлил һ.б. иҗатын хуплаудан яисә тәнкыйтьләүдән бигрәк аңларга кирәклегенә күбрәк төшенәсең. 20 нче елларның атаклы шагыйре Һ.Такташ һәм бу елларда үзенчәлекле әдип буларак киңрәк таныла барган Х.Туфан иҗатларында эстетик кануннарга таяну омтылышын һәм мәҗбүри социологизм юлыннан китү күренешенең каршылыклы хәрәкәтен тирәнтен ачыклау, бигрәк тә соңгысының «Аккордлар», «Ант» кебек әсәрләренә бирелгән бәяләр шагыйрьләр иҗатын өйрәнүнең өлгесе буларак кабул ителә.

Белгәнебезчә, әдәби процесс үз эченә әсәрләр иҗат итү белән бергә әдәби тәнкыйтьне дә ала. Соңгысы 20—30 нчы елларда үзенең кискенлеге, аяусызлыгы белән аерылып тора. Әдәби әсәрләргә бәя биргәндә вульгар социологизм таләпләрен нигез итеп алган тәнкыйтьчеләр, сәяси якка гына игътибар итеп, еш кына аерым вакыйгага, герой яисә детальгә таянып, ашыгыч, ләкин хәлиткеч нәтиҗәләр ясыйлар. Ш.Зәкиев, Ф.Мөсәгыйть, Ф.Мөбәр, Х.Наум, Г.Толымбай кебек тәнкыйтьчеләр, еш кына үз фикерләрен җәмәгатьчелек карашы итеп биреп, әдипләр язмышын турыдан-туры куркыныч астына куялар. Сыйнфыйлык идеясен үзәккә кую берьяклы гына фикер йөртергә урын калдыра, тәнкыйтьчеләрне әдәбиятның эчке кануннарын ачудан читкә алып китә. Аерым хезмәтләрдә кешенең эчке дөньясын сурәтләү дә кимчелек булып санала башлый. Бу елларда күп бәхәсләр уяткан мәсьәләләрнең берсе — әдәби мираска мөнәсәбәт. Вульгар социологизм тарафдарларының Г.Исхакый, Дәрдемәнд, С.Җәлал, Г.Рәхим иҗатларына мөнәсәбәте «рәхимсез көрәш» рәвешендә була. Г.Тукай, Ф.Әмирхан әсәрләренә дә капма-каршы, еш кына бер-берсен кире кагучы бәяләр бирелә.

Ф.Галимуллин хезмәтенең «Өслүб үзгәрешенең асылы һәм алшартлары» дип аталган икенче кисәгендә 20—30 нчы еллар әдәби хәрәкәтендә нинди сәбәпләр тәэсирендә стиль үзгәрешләре күзәтелү һәм аларның асылы нидән гыйбарәт булу тикшерелә. Әдәбиятның үсеш-үзгәрешен сүз сәнгатенең үз хасиятләреннән чыгып бәяләүгә омтылган Г.Сәгъди, Г.Нигъмәти, Җ.Вәлидиләрнең эшчәнлеге, фикер-карашлары шул ук социологизм киртәләренә бәрелеп зәгыйфьләнә, яңа рух өстәрлек, үзләре артыннан ияртерлек көчле яңгырамый. Табигый талантлары, үткән традицияләр йогынтысы һәм әдәби сиземләүләре белән әдәбиятның төп бурычы халык тормышының рухи хәрәкәтен яктыртуда булуын яхшы аңлаган Һ.Такташ, Г.Ибраһимов, Ф.Бурнаш кебек әдипләрнең дә иҗади сәнгатьлелекне күтәрүгә омтылышлары купшы сүзләр белән төрелгән каршылыкка очрый. Дөрес, әлеге шәхесләр үзләре дә бу мәсьәләдә эзлекле булмыйлар. Кызганыч ки, ул елларда әдәбият-сәнгатьнең хакимият кулындагы бер винтикка әйләнүе, әдипләрнең билгеле бер темаларга язарга һәм, сәясилеккә өстенлек биреп, тормышны «революцион үсештә», икенче төрле әйткәндә, ал буяуларга буяп сурәтләргә мәҗбүр булулары һәркемнең үзенә хас өслүбен, иҗат индивидуальлеген ачарга тулы мөмкинлек бирми. Чорга хас өслүбне

эзләүдә бер чиктән икенчесенә ташланулар күзәтелә. Әдәбиятта антитеза — иске белән яңаны каршы куеп тасвирлау алымы активлаша, ә инде шәхси-интим һәм иҗтимагый мөнәсәбәтләрдә соңгысына өстенлек бирелә. Әсәрләрдә еш кына сәяси хәлләргә иллюстрация ясалу, сәнгатьле иҗат белән публицистика арасындагы аерманы чамалап бетермәү сәнгатьлелек дәрәҗәсенең кимүенә, коры дидактизмга, акыл өйрәтүгә, ясалма үрнәк образлар тудыруга китерә. Әнә шулай социаль, сыйнфый мәүзугълар алгы планга чыгып, сәнгатьлелек икенче планда калган һәм моны шулай тиеш дип шаулаган чорда Г.Толымбайның «әдәбиятка яңа килгән яшьләр Тукайга караганда чистарак, шәбрәк язалар» дию яисә рәсми тәнкыйтьнең Һ.Такташ иҗатын М.Крыймов, Г.Ильясовлардан түбәнрәк бәяләве сәбәпләре ачыклана төшә.

Әдәби хәрәкәттә, аерым алганда иҗат өслүбе мәсьәләләрендәге җитди кимчелекләрне, еш кына артка чигенүләрне җентекле күзәтү белән бергә, әдәбият үсешен тәэмин итәрлек, үткәннәр белән алдагы чорларны тоташтырырлык эзләнүләр, табышлар да игътибардан читтә калмый. Образлы фикерләүнең яңа мөмкинлекләрен ачарга омтылуның тормыш чынбарлыгына тугры калган (Г.Толымбай. «Егет», Г.Ибраһимов. «Кызыл чәчәкләр», «Тирән тамырлар» һ.б.), чорны эстетик үзләштерүдә сатира алымнарыннан уңышлы файдаланган (Г.Гобәйдуллин, Ф.Әмирхан һ.б.) әсәрләр иҗат итүгә китерүе монографиядә дәлилле ачыла. Укучы зәвыгына йөз тотып эзләнүләр 20—30 нчы еллар сүз сәнгатендә Һ.Такташ, Г.Ибраһимов, К.Тинчурин һәм алар белән янәшә барган Ф.Бурнаш, Г.Рәхим, М.Галәү, Т.Гыйззәт, Н.Исәнбәт, Б.Сирин һ.б. әсәрләрендә аерым иҗат биеклекләренә китерде. Шуның белән бергә өслүб өлкәсендәге эзләнүләр, язучының тулаем иҗат осталыгы хәрәкәттә карала. Хезмәттә фәннилеккә якын өслүб элементларына мөрәҗәгать итүче Х.Туфан, шәкел белән мавыгучы Г.Кутуй, лирик Ш.Маннур, сәяси лирикада үзен иркен хис итүче Г.Мөхәммәтшин, лирик-интим шигырьләр белән укучыларын сөендерүче Н.Дәүли, прозада хис-кичерешләр тирәнлегенә омтылган Г.Гобәйдуллин, шәхес иреге темасын яңа биеклеккә күтәргән Г.Рәхим, юлъязма, очерк стилендә иҗат итүче Ш.Госманов һ.б. чорга хас иҗат портретлары тудырыла. Әлеге әдипләр дә билгеле бер рамкаларда язарга мәҗбүр булалар. Әдәбиятның үсеш-үзгәрешен билгеләгән индивидуальлек, һәр авторның үз иҗат йөзе кыенлык белән генә юл яра. Бу күренеш исә еш кына язучыга сәяси мөһер сугу өчен нигез була. 20 нче еллар ахырында иҗат үзенчәлеге белән аерылып тора башлаган Ш.Маннурны бик тиз «акылга утырталар»: махсус рәвештә «маннурчылык» дигән термин уйлап табыла, ә шагыйрьнең үзен әдәби хәрәкәттән читләштерәләр.

Иҗади фикерләү бертөрлелекне кабул итми. Кызганыч ки, ул елларда шушы гади, ләкин бик мөһим таләптән читкә китәләр. Әдәби әсәрнең автор тарафыннан шәхсән иҗат ителүен һәм аны укып кабул итү дә шәхсән булырга тиешлеген инкарь итеп, хакимият әдәбиятны да массачыл итүгә ирешә. Ә инде социалистик реализм иҗат методы бу күренешне билгеле бер дәрәҗәдә канунлаштыра. Шуңа да озак еллар дәвамында идеологиягә туры килгән әсәрләр пропагандалана, аларга берьяклы гына бәя бирелә. Сәясилек һәм социальлеккә өстенлек бирелү сурәтләү өслүбенең ярлылануына, тараюына китерә. Әсәрләрдә геройларның схематик рәвештә бик җиңел генә уңайга һәм тискәрегә бүленүе, еш кына эчке ихтыяҗдан бигрәк, автор тарафыннан этеп-төртеп йөртелүе, каршылыклы кеше образы булудан бигрәк, ниндидер социаль катлау вәкиле буларак сурәтләнүләре шуның ачы нәтиҗәсе иде.

Әдәби процесста гаять мөһим һәм шул ук вакытта катлаулы күренеш булган әдәби мирас, иҗат методлары, әсәр стиле һ.б. эстетик категорияләр күпсанлы мисалларда ачыклана, фәнни-теоретик яктан калыплана, гомуми, уртак үзенчәлекләре билгеләнә. Татар әдәбиятында 20 нче елларның икенче яртысында — 30 нчы елларда өстенлек алган вульгар социологизмның табигатен ачу аның сүз сәнгатенә хас эчке кануннарны инкарь итүен һәм шуның белән әдәбиятның үсеш-үзгәрешенә зур зыян китерүен билгеләргә мөмкинлек бирә. Галим 20—30 нчы еллардагы әдәби хәрәкәтне тикшерсә дә, аерым тенденцияләрнең, карашларның 80 нче елларга кадәр дәвам итүен эзлекле күзәтә, сәбәпләрен билгели. Авторның әдәби-теоретик табышлары, нәтиҗәләре бүгенге әдәби хәрәкәтне дә тулырак аңларга, аерым әдәби төрләр үсешен, тәнкыйтьнең торышын бәяләргә ярдәм итә.

20 нче еллар әдәбиятын өйрәнүгә бәйле нигез принципларның берсе булып бу чорны гасыр башы белән кучемле бәйләнештә карау тора[1]. «Ике дәвер шигъриятен чагыштырып караганда, тирәннән, астан агып яткан чишмәләрне, ерганакларны барлаганда, — дип яза Т.Галиуллин, — сурәтле фикерләүнең бернинди сәясәткә, өстән иңдерелгән хакимияткә бирешми торган үз эчке кануннары, уртаклыклары барын сиземләве кыен түгел»[2]. Үткәндәге казанышларга нигезләнгән сүз сәнгате үзенең төрлелеге, эзләнүләре белән көчле: реализм һәм романтизм белән янәшә модернизм агымнары да калкып чыга, аеруча символизм һәм гыйсъянчылык агымнары көчәя. Әдәби-эстетик планда 20—30 нчы еллар әдәбиятында да Шәрык Ренессансында иркен кулланылган яктылык, нур образлары урын ала. Әдәбияттагы ленинизм һәм сталиниана юлбашчыларны кояш нурларына тиңләп сурәтли. Әмма аларның эстетик табигате зур үзгәреш кичерә: аллачыл-неоплатоник фикерләү халыкчан-фольклор сурәтләр белән

алыштырыла һәм үзенең метафорик-символик байлыгын, киңлеген югалта[3]. 20 нче елларның икенче яртысында хакимиятнең әдәбиятка басымы көчәя. Ил күләмендә алып барылган сыйнфый дошман эзләү, дингә каршы көрәш, индустрияләштерү, соңрак колхозлаштыру хәрәкәтләренә ияреп, әдәбият сәяси система идеологиясе таләп иткәнне язуга күчә. Дөрес, әлеге гомумтенденция барлык әдипләр иҗатына да хас дию хакыйкатькә хилафлык китерү булыр. Аерым әдипләр иҗатында йә субъектив эчтәлек буларак, йә Эзоп теле белән яңа җәмгыятьтәге кимчелекләрне тәнкыйтьләү, хөкүмәтнең аңлатуы кыен булган эшгамәлләрен кире кагу күзәтелә.

30 нчы елларда татар әдәбияты каршылыклы үсеш кичерә. Бер яктан, соцреализм кануннарының мәҗбүриләп тагылуы, коточкыч эзәрлекләү-репрессияләр нәтиҗәсендә әдәбият хәлсезләнеп кала, «почмак»ка куып кертелә. «Октябрь көннәреннән соң әхлак принциплары кискен үзгәрде, — дип яза Ф.Хатипов. — Хакимиятнең дин әһелләренә, руханиларга карата үтә кырыс, каты сәясәте матур әдәбиятка да килеп керде. Партия хакимияте әдәбиятның гуманистик кыйбласын киметте, бүтән якка борып җибәрде. Язучылар яңа җәмгыятьнең барлык күренешләрен сүзсез кабул итәргә һәм мактап сөйләргә бурычлы иде»[1]. Икенче яктан, халык авыз иҗатына, бай әдәби мираска нигезләнеп, милли традицияләр дәвамчанлыгы буларак язылган әсәрләр (Х.Туфан. «Ант», Ә.Фәйзи. «Флейталар», М.Җәлил. «Хат ташучы», «Алтынчәч» һ.б.) бүген дә, әдәби-эстетик кыйммәтен югалтмаган хәлдә, шул чорның сәнгати табышлары булып торалар. Ул еллар әдәбиятының иң актив төре булган шигърият турында Т.Галиуллин болай дип яза: «Татар поэзиясе 30 нчы елларда катлаулы үсеш юлы үтте. Төрле сәбәпләр белән аңлатылган үсеш авырлыкларына карамастан, бу чор шигърияте чынбарлыкны, кешенең рухи дөньясын тасвирлау юлында зур уңышларга иреште»[2]. Тагын шунысы да бар: әдәбият тарихын язучының гадел булуы, дөреслеккә хилафлык китермәве әсәрләрнең моңа кадәр читтә калган үзенчәлекләрен күрергә, аңларга мөмкинлек бирде. «Моңарчы без, әсәрләрне анализлаганда, күбесенчә уңай геройларның фикер сөрешенә генә игътибар итә килдек, тискәре яки каршылыклы персонажларның карашы ул кадәр әһәмиятле түгел, аларның сөйләменә нинди дә булса җитди мәгънә салынмый, аны тик кире кагу, бәхәсләшү өчен генә файдаланырга мөмкин дип саный идек. Ләкин хәзер әлеге әсәрләрне объектив яктан бәяләгәч, фикер беркадәр үзгәрә төште: чынында исә аларның сүзләрендә хәят дөреслеге кайчак тирәнрәк, төгәлрәк тә чагыла икән»[3]. Әнә шул яссылыкта Ф.Хатипов Г.Ибраһимовның «Тирән тамырлар» (1928), Ф.Хөснинең «Җир тыңлый» (1931), Ш.Камалның «Матур туганда» (1936) кебек романнарын яңача бәяләүнең уңышлы үрнәген бирә һәм аларда колхозлашу хәрәкәтенең драматик каршылыклары яктыртылуын, әлеге күренешнең асылда мәҗбүрилеккә нигезләнүен, шуңа нисбәтле законсызлыкның көчәюен, әхлак дәрәҗәсенең түбәнәюен, кешенең кадере кимүен шактый тулы итеп ачуларын билгели. «Күмәкләштерү турындагы роман-повестьларда нәрсә уңай, нәрсә тискәре икәнен бүгенге аң яктылыгында бәяли белергә, тискәренең чыганагын анык төшендерергә бурычлыбыз. Сәяси репрессияне гаепләп тә мәдәни репрессиягә өндәү үзен акламас дип уйлыйм»[1], — дип яза ул.

20—30 нчы еллар әдәбиятына шактый үзенчәлекле мөнәсәбәт-караш белән А.Яхинның программа һәм дәреслекләрендә очрашабыз. Галим-тәнкыйтьче Гражданнар сугышы еллары әдәбиятында ике юнәлешне билгели: 1) әдәби мирасны дәвам итү, ягъни XX йөз башында үзәктә торган шәфкатьлелек, мәхәббәт, шәхес иреге мәсьәләләрен яклап чыгу (Г.Ибраһимов. «Яңа кешеләр», М.Гафури. «Мин», «Сулган чәчәк», М.Фәйзи. «Асылъяр» һ.б.); 2) яңа идеологияне пропагандалау, ягъни көрәш темасына бәйле Без һәм Алар каршылыгын берьяклы ачу, үч хисенә өстенлек бирү һ.б. (Ф.Бурнаш. «Чәчәктән һәйкәл», М.Максуд. «Изге көрәшкә» һ.б.). А.Яхин 20 нче еллар әдәбиятында (1921—1930) әхлак һәм идеология эчтәлеге нигезендә гражданнар сугышы чорында күзәтелгән ике юнәлеш дәвам итә дип саный: 1) әдәби мирасны дәвам итү; 2) социалистик үзгәртеп коруны алга сөрү. Соңгысына бәйле әдәбиятта мирасны кире кагу, яңа пролетариат мәдәнияте төзү хыялы, иске тормышны сүгеп, бүгенгене тулаем мактау һәм Гражданнар сугышы әдәбиятындагы сыйнфый дошманнарга каршы көрәш идеясенең җәмгыятьнең тоткасы булган гаиләгә, әхлакка, дингә каршы көрәш булып дәвам итүе күзәтелә. 30 нчы елларда (1930—1941) совет чоры әдәбиятындагы ике юнәлеш дәвам итә. Галим фикеренчә, берсендә хакыйкать, туган якка мәхәббәт, дуслык, шәфкатьлелек темаларын үзкыйммәткә ия матурлык итеп тасвирлау алга чыкса, икенчесендә партиягә тугрылык идеалының башка барлык идеаллардан өстенлеген таләп итү, шымчылык-әләкне гадәти күренеш итеп күрсәтү, кешеләрдә куркаклык, шикләнү сыйфатлары тәрбияләү төп максатлардан санала[2].

Бөек Ватан сугышы шартларында әдәбиятның роле нык арта, һәм аңа мәгълүм күләмдә иҗат иреге дә бирелә[1]. Й.Нигъмәтуллина язганча, сугыш елларында совет әдәбиятында гомумкешелек, гуманистик кыйммәтләрнең дәрәҗәсе күтәрелә[2]. Әдәбият алдында торган бурыч та уртак — Ватанның азатлыгын яклау һәм саклау. Татар әдипләре, әлеге изге максатка тугры калып, дошманга каршы көрәштә «пуля һәм

җыр»дан файдалануның сокландыргыч үрнәкләрен бирделәр. Сугыш чоры сүз сәнгатенең югары казанышы буларак М.Җәлил һәм Ф.Кәрим иҗатлары бөтен ил күләмендә танылды.

Сугыштан соңгы елларда татар әдәбиятында тема һәм жанр ягыннан җанлану күрәбез. Бөтен совет әдәбиятына хас уртак күренеш буларак сугыш темасы алгы планга чыга. Г.Әпсәләмовның «Ак төннәр», «Алтын йолдыз», «Газинур», «Мәңгелек кеше», М.Әмирнең «Саф күңел», Ш.Маннурның «Муса», Н.Дәүлинең «Яшәү белән үлем арасында» повесть-романнары аеруча киң яңгыраш ала. Үз вакытында югары бәяләнгән әлеге һәм башка әсәрләргә хәзерге әдәби тәнкыйть башкачарак якын килә. Әлеге мәсьәләгә беренчеләрдән булып мөрәҗәгать иткән Ф.Миңнуллин сугыш темасын яктыртуда прозабызның төрле этаплар аша үтүен билгели. Шуларның сыйфат-үзенчәлекләрен ачыклау аша аерым авторлар иҗатына туктала. Тәнкыйтьче фикеренчә, хәрби-патриотик тема буенча гаять актив эшләгән Г.Әпсәләмов әсәрләрендә «күпмедер дәрәҗәдә татар совет прозасының егерменче еллардан, Г.Ибраһимов һәм Ш.Усмановлар иҗатыннан ук килә торган аерым сыйфатларын, әйтик, ашкынулы романтика, көрәш пафосы һәм революцион аскетизм кебек хасиятләрен тагы да үстерә, көчәйтә төшә. Совет кешеләренең батырлыгын сурәтләгәндә, ул еш кына әкият һәм легенда алымнарына мөрәҗәгать итә»[3]. Ф.Миңнуллин сугыш вакыйгаларын сурәтләүгә бәйле Г.Әпсәләмов әсәрләрен шактый соңрак язылган Х.Камалов романнары белән чагыштыра. Беренчесендә сугыш хәлләрен, солдат-офицерларны сурәтләгәндә шомарту, арттыру урын алса, икенче авторда «сугыш турында дөресен язу, сугышның кырыслыгын һәм рәхимсезлеген күрсәтү (...), кырыс буяулар белән язылган хакыйкать»[4] өстенлек итә. Тәнкыйтьче ясаган нәтиҗәдә сугыш темасы чагылышына гына түгел, бәлки гомумән совет чоры әдәбиятын бәяләгәндә нигез булырга тиешле карашлар чагыла: «Сугышка ике төрле мөнәсәбәт, тормышка мөнәсәбәттә ике төрле концепция. Берсе — «социалистик реализм» принципларына нигезләнеп язылган норматив әдәбият үрнәге. Икенчесе — бернинди тыю һәм киртәләр белән санлашмыйча язылган кырыс чынбарлык, хакыйкать, тормыш чынлыгы. Киләчәк, билгеле, икенче алым — тормыш чынлыгы ягында»[1]. Бу уңайдан төрле халыклар әдәбиятларында хәрби-патриотик тема белән артыграк мавыгуны да әйтеп үтәргә кирәк. А.Гыйләҗевнең «Күңелем серләре» дип аталган публицистик уйлануларында мондый юллар бар: «Без сугыш хәлләренә кайта-кайта ил халыкларының күзен чынлыктан, чынбарлыктан каплап тоттык. Бүтән бер юнәлештә дә алга китә алмаган, икътисади һәлакәткә килеп терәлгән ил бары тик сугыш мактанчыклыгы, шапырынулы буш коткы белән генә яши ала иде»[2].

60 нчы еллардан соңгы әдәбият «Хрущев җепшеклеге»нә бәйле үзгәрешләр дулкынында үсеш-үзгәреш кичерә. Әдәби процесс катлаулы, каршылыклы булуы белән характерлана. Бу еллар сүз сәнгатендәге төп тенденцияләр, табыш-югалтулар «Татар әдәбияты тарихы»ның 6 нчы томындагы Ф.Мусин мәкаләсендә шактый тулы чагыла[3]. Ә инде әлеге авторның «Вакыт үзе куя бәһане» язмасында әлеге чорга хас сыйфат-үзенчәлекләр тагы да конкретрак төс ала. «Үзгәрүчән заман йогынтысында әдәбиятыбызда бу чорда ике мөһим идея-эстетик юнәлеш барлыкка килә»[4], — дип яза ул. Беренче юнәлеш, рәсми характерда булып, хакимият идеологиясенә нигезләнә. Бу төр әсәрләрдә төрле төзелешләрне мактау, җитәкчеләргә, партиягә мәдхия уку, интернационализм идеяләрен хуплыйбыз дип, милләтләрнең ассимиляцияләнүен яклау һ.б. үзәктә тора. «Торгынлык чорында безнең әдәбият халыкның рухи байлыгы темасын, милли мәсьәләләрне читләтебрәк үтәргә тырышты, проблеманы иң дөрес, заман-ча хәл итү — аны кузгатмау дип санады»[5]. Икенче юнәлеш исә, милләт язмышы белән тыгыз бәйләнештә булып, күпгасырлык традицияләргә нигезләнә, гомумкешелек кыйммәтләрен яклый, кеше яшәешен туган җиренә, халкына, гореф-гадәтләренә, рухи-мәдәни мираска мөнәсәбәттә тасвирлый. Н.Исәнбәт, Г.Бәширов, Ә.Еники, С.Баттал, Ф.Хөсни, Н.Фәттах, И.Юзеев, Х.Туфан, С.Хәким, Х.Вахит, М.Мәһдиев, А.Гыйләҗев, Ш.Хөсәенов, Т.Миңнуллин һ.б. әсәрләрен без бүген дә кыйммәтле ядкәр буларак кабул итәбез. Гомумән, 60—80 нче еллар әдәбиятындагы төп казанышларыбыз әлеге икенче юнәлеш белән бәйле икәнен танырга тиешбез. Шуңа күрә бу чор әдәбиятын тулаем характерлаганда, аның күптөрлелеген, күпкырлылыгын истә тоткан хәлдә, «үз сыйфат югарылыгында»[1] калуын, шул нигездә «яңарыш юлына басуын»[2] билгеләп үтәргә кирәк.

Күпгасырлык татар әдәбиятының үсеш-үзгәреш этапларын, аларга хас гомумтенденцияләрне, үзенчәлекләрне ачыклау белән бергә, аерым авторлар иҗатын яңадан өйрәнү мәсьәләсе дә көн тәртибенә килеп басты. Әлеге мәсьәлә шактый үзенчәлекле рәвештә әдәбият галиме А.Яхин төзегән дәреслек-хрестоматияләрдә чагылыш тапты. Әдәби әсәрләрне өйрәнүнең системалы анализ дип аталган ысулына нигезләнеп, ул күпсанлы әсәрләргә яңача бәя бирә. Галимнең анализ-нәтиҗәләре байтак әсәрләрнең моңарчы читтә калган катлам-хасиятләрен билгеләргә, фикер-карашларыбызны тирәнәйтергә ярдәм итте. Й.Нигъмәтуллина мондый үзгәреш-яңалыкларны Г.Ибраһимовның «Тирән тамырлар» һәм Ш.Камалның «Матур туганда» романнарына ясалган анализда күрә. Озак вакытлар дәвамында «Тирән тамырлар»га бәйле совет власте дошманнары гына күздә тотылса, А.Яхин исә яңа совет власте

бюрократизмының «тирән тамырларын» үзгә сюжет сызыгы буларак тикшерә. Ш.Камал романында сыйнфый көрәш темасына бәйле совет органнарының булдыксызлыгы, гади халык проблемаларына игътибарсызлыгы метафора булып килгән күренешләрдә, аеруча өлкә партия оешмасы җитәкчеләренең балык тоту вакыйгасында тулы ачыла[3]. Шуның белән бергә, А.Яхин бәяләмәләрендә Г.Ибраһимов, Һ.Такташ кебек әдипләр иҗатына карата бәхәсле, каршылыклы фикерләр дә урын алган. Мисал өчен, Р.Ганиева бер мәкаләсендә Г.Ибраһимовның «Көтүчеләр» хикәясе турында А.Яхин карашларын тәнкыйтьли һәм әсәрне бары тик романтик эстетикага нигезләнеп анализлау гына аны дөрес аңларга мөмкинлек бирә дигән нәтиҗәгә килә[1].

А.Яхинның Һ.Такташ иҗаты турындагы фикер-карашларында да субъективлык үзен нык сиздерә. Шагыйрь иҗатының икенче чорында «көрәшче кешенең идеал була алуына шикләнә башлый, халыкның бүгенге газабы белән вәгъдә ителгән матур киләчәк арасында бернинди дә бәйләнеш юклыгын сиземли»[2] дип күрсәтә һәм «Ай кебек без озак яшәмәбез...», «Болай... гади җыр гына», «Ак чәчәкләр» кебек шигырьләре аша Такташ илдәге хакимият тәртипләренә, хәерчелек, гаделсезлекләргә каршы чыга дигән нәтиҗәгә килә[3]. Шул ук вакытта әдипнең яңа хакимиятне, аның эш-гамәлләрен яклаган, Ленин һәм партияне мактаган, кан түгүгә дә мәдхия укыган шигырьләре («Гасырлар һәм минутлар», «А, партия», «Провокатор», «Син дошманым минем», «Беспартийный», «Йомшак башлар» һ.б.) читтә калу иҗатына берьяклы гына бәя бирүгә китерә. Ә бит чынында, Т.Галиуллин язганча, «олы шагыйрьнең фаҗигасе егерменче елларның икенче яртысыннан...», «иске, черек тормышны җимереп», «барабаннар белән» үз халкын юкка чыгару эшенә керешкән хакимиятне мактау юлына чыккач башлана»[4]. Талантлы шагыйрь үз заманы баласы, аның иҗатын чор каршылыкларына бәйләп өйрәнү сорала, шуңа да «Такташның олы, үзенчәлекле, горур таланты аклауга да, яклауга да мохтаҗ түгел. Аны үзеннән генә тормаган каршылыклары белән, бизәмичә, почмакларны әйләнеп үтмичә, шомартмыйча кабул итү лазем»[5].

Һ.Такташ иҗатын өйрәнүгә бәйле М.Хабетдинова фикер-карашлары да игътибарга лаек. Аның «Һади Такташ иҗатында шәхес проблемасы» дигән фәнни тикшеренүе 20 нче елларның иң күренекле шагыйре иҗатында шәхес концепциясенең эволюциясен ачуны максат итә. Хезмәттә әлеге проблема романтизм һәм реализмның фәлсәфи-эстетик сыйфатларына бәйле рәвештә өйрәнелеп, Такташның милли менталитетка, чорның иҗтимагый күренешләренә нигезләнгән сәнгати фикерләү үзенчәлеген ачу буларак формалаша. Шагыйрь иҗатының аерым этапларына бәйле, аның мөселман һәм татар милли поэтик традицияләрендә тәрбияләнүе, героеның әкренләп ирекне чикләүче һәм күк, һәм җир законнарын кире кагып, дөньяны көч ярдәмендә үзгәртеп коруга килүе билгеләнә. Милли шагыйрь буларак формалашкан Такташ бераздан революцион чынбарлыкны да кабул итми. Аның герое гомумкешелек улы буларак бирелә. Гыйсъянчылык чорында Такташ үзен иҗатчы, үзгәртеп коручы шагыйрь буларак аңлауга килә. М.Хабетдинова фикеренчә, иҗатының соңгы чорында Такташ күпкырлы, үз эшләре өчен җавап бирергә әзер торучы тулы канлы шәхесләр булып ачылган геройлар галереясын бирә[1]. Әмма авторның «Камил» пьесасындагы Камил образын милли яшәү рәвешен үзенчә яклаучы дип аңлатуы бик тә бәхәсле.

Безнең үткән әдәбиятыбызга, аеруча XX гасыр сүз сәнгатенең аерым вәкилләре иҗатына каршылыклы, кискен, хәтта урыны белән аны кире каккан карашлар да очрый. Бу уңайдан А.Гыйләҗев фикерләренә тукталып үтик. Танылган прозаик чын әдәбият үз халкына хезмәт итәргә тиеш дип саный. «Әдәбият, асыл әдәбият, тарихка багана булып басарлык әдәбият, бары тик милли генә була ала, — дип яза ул. — Ходай коллары — адәм балаларын бары тик милли мәйданда гына тулысынча аңлап вә аңлатып була»[2]. Шуңа да ул кешегә рух, көч өсти торган, аның күңелендә ышаныч-өмет тойгылары тәрбияли торган, милләтнең матур сыйфатларын югары күтәреп, аның тәрәккыятенә ярдәм итәрлек фикер-карашлар, тормыш күренешләре, истә кала торган тулы канлы образлары булган әдәбиятны гына югары күтәреп куя. А.Гыйләҗевнең дә әдәбият тарихына, аерым әдипләр иҗатына үз карашы бар. «Күңелем серләре» язмасыннан озын булса да бер өзек китерик: «Тар, кара милләтчелекне кан дошманы санаган бөек психолог Фатих Әмирхан. Татарны чиксез сөйгән, үз татарын Аурупа кешесе итеп күрергә ашкынган остаз. Сәмигулла абзыйлардан, Фәтхулла хәзрәтләрдән көлеп, аларны чеметеп-чеметеп алса да, Фатих Әмирхан татарны бөтен барлыгы белән яраткан... Мәҗит Гафури белгән татар дөньясы бөтенләй башка. «Тормыш баскычлары»ндагы шәкерт-күсәкләр... «Фәкыйрьлек белән үткән тереклек»тәге бичара, мескен, уйсыз, надан, көчсез татарлар. Күр инде ул «Ярлылар, яки Өйдәш хатын»ны! Бер-берсенә ярдәм кулы сузарга әзер татарлар да нинди мескен, зәгыйфь... Гомумән, Уфага килгән Тукайны өенә чакырып чәй дә эчерә алмаган «Габделмәҗит мин бичара» татарда бары тик мескенлек, аңгыралык, көчсезлек кенә күргән. Үзенчә Гафури да татарны яраткандыр, мәгәр аның язмалары татарга рух өстәмәгән, әдип һәрдаим татарның баш түбәсенә зәгыйфь йодрыгы белән төеп, көчсез ироннәре белән аны җәһәннәмгә этәргән. «Татарлар... сез бетәсез...» Галимҗан Ибраһимов социалистлар, большевиклар арасында татар революционерларын эзләгән. Татар тормышын каһәрләгән, татарның бары тик кара якларын гына күргән.

Революцион идеяләр татарны яктылыкка илтә дип балаларча ышанган. «Татар хатыны ниләр күрми» әсәрен генә кара. Булгандыр, яшәгәндер андый татарлар да. Ләкин тарих алдында татар хатын-кызлары язмышын шулкадәр чикләнгән, кара, каһәрләнгән итеп күрсәтү белән Г.Ибраһимов та татарны артка сөйрәгән. Шәриф Камалның беренче бөек хикәяләре. Илләреннән язмыш сөргән «Акчарлаклар»... «Уяну»дагы Муса да урыс шәһәрендә иза чигә бит... Читтә, эт кулында... Социалистик реализм кысасына ирекле баштан кергәнче Шәриф Камал гүзәл бер язучыбыз булган, татар өчен янып-көйгән. (...)

Безнең татарда татарны яраткан әдипләр бармы? Татарда нинди милли сыйфатларны әсәрләрендә тапканнар алар? Татар язмышын нинди мисаллар белән ачарга тырышканнар? (...)

Ә.Еники дә, М.Мәһдиев тә татарның милли әдипләре, алар татарны яраталар, аның җанын аңлыйлар. Менә нәрсә кыйммәт минем өчен! Шул сыйфатлары белән алар үз чордашларыннан нык аерылып торалар. (...) Әгәр Еники белән Мәһдиевтә чорның социаль каршылыкларын аңлау, шул каршылыклар чарпалышында үз төп урыннарын билгеләү көче дә булса, алар татар тормышын дөнья мәйданына чыгарырлык әсәрләр яза алыр иде. Һичшиксез. Без, татарлар, дөнья биеклегендә уйлану сәләтеннән мәхрүм ителгән, ә әдип милләтен ташлап узып берчакта да ерак китә алмый! Татарлык — тарлык — безнең дә итәкне тота»[1].

Шактый күңелсез уй-фикерләргә этәрә А.Гыйләҗевнең XX гасыр татар әдәбияты турында уйланулары. Күңел сыкрый, җанны ниндидер төшенкелек биләп ала... Фикерләре белән тулысынча килешмәстән, аларда билгеле бер дөреслек, хакыйкать барлыгын да танымый мөмкин түгел. Олы әдип үзенең уйлануларын татар прозасы турындагы тагы да кискенрәк нәтиҗә белән тәмамлый: «Үземнең һәм үзебезнең файдабызга булмаса да, күңелсез һәм үтә катгый йомгак ясарга була: татар прозасы XX гасырда дөнья тирәнлегенең катламнарын ача алмаган әле. Нинди беркатлылык, бер чордарак иҗат ителгән повестьларда уртак сыйфатлар, бигрәк тә рухи сайлык бар. Безнең геройларда рухи бөтенлек юк!»[2]

Кабатларга туры килә — каршылыклы һәм бәхәсле фикерләр. Шундый кискен кире кагуның нигезе, шарты нәрсәдә соң? Милли рух чагылышымы? Бәлки, шулайдыр да, чөнки аның сәбәпләре бар. А.Гыйләҗев үзе үк билгеләп үткәнчә, берничә гасырга сузылган кимсетелү, рәнҗетелү эзсез үтмәгән. Мескенлек, куркаклык психологиясе геннарга үтеп кереп, буыннан буынга күчеп килә. Халкыбыз аннан әле гомумән котыла алырмы? Әлеге халәт-сыйфат, билгеле инде, әдәбиятка, татар канлы геройларга да үтеп керә. Икенче яктан, әдәбиятыбызны кем белән чагыштырып бәялибез бит. Олы язучыбыз язмасында әледән-әле рус, яһүд, латыш халыклары әдәбиятларына мөрәҗәгать итә. Алар белән чагыштырганда татар прозасы, гомумән әдәбияты калышадыр. Әмма бит җир йөзендә 3000 нән артык халык яши, һәм һәрберсенең диярлек үз әдәбияты бар. Шуларның ничәсендә генә Нобель премиясе лауреатлары бар да, кайсы ил һәм күпме язучы әсәре генә башка телләргә тәрҗемә ителеп, дөньякүләм яңгыраш алды икән?! Ә бит элеккеге СССРда татар әдәбиятының урыны һич тә түбән түгел иде. Хәзер дә Россиядә һәм Бердәмлек илләрендә үз урынын саклап калгандыр дип уйлыйм. Шуның өстенә тагын бер җитди факторны искә алырга кирәк. Татар әдәбияты нинди генә шартларда да халык белән арасын өзмәде, аның рухи-мәдәни ихтыяҗларына җавап биреп килде һәм бүген дә әлеге мөһим вазифасын, нигездә, уңышлы башкара.

XX гасырның 60—80 нче еллар әдәбияты чагыштырмача азрак өйрәнелгән чор булып тора. Дөрес, үз вакытында һәм соңрак күпсанлы мәкаләләр, аерым авторлар иҗатына күзәтү-бәяләмәләр, рецензияләр яисә иҗат портретлары дөнья күрде. Әмма аларның күпчелегендә чор идеологиясе йогынтысы шактый ачык сизелә. Ә инде үзгәртеп корулар башланганнан соң басылып чыккан хезмәтләр арасында Ә.Сәхаповның «Кырыс реализм» (А.Гыйләҗев иҗаты, 1995), Н.Ханзафаровның «Татарская комедия» (1996), Й.Нигъмәтуллинаның «Типы культур и цивилизаций в историческом развитии татарской и русской литератур» (1997, 6 бүлек), Х.Әшрәфҗановның «Язучы һәм тарих (Татар тарихи романы үсешенә бер караш)» (1998), Ф.Мусинның «Татар әдәбиятының хәзерге этаптагы үсеше мәсьәләләре» (1998), Л.Миңһаҗеваның «Ибраһим Салахов» (1999) һ.б. билгеләп үтү кирәк.

1960—1990 еллар татар әдәбияты тарихы буенча алып барылган эзләнүләрнең нәтиҗәсе буларак «Татар әдәбияты тарихы»ның[1] 6 томы басылып чыкты. Анда күпсанлы авторлар тырышлыгы белән сүз сәнгатенең гаять каршылыклы һәм мөһим чоры билгеле бер концептуаль нигезгә корылып һәм максатчан эзлеклелектә тикшерелеп бәяләнде. Илнең әлеге чоры иҗтимагый-социаль үсештә торгынлык белән бәяләнә. Чит илләр белән ике арада «тимер челтәр» корылу халык тормышының барлык тармакларына, шул исәптән мәдәният үсешенә дә тискәре йогынты ясады. Шулай да мәдәни тормыш үзенең җанлылыгын киметмәде. 1960 еллар башында күзәтелгән җитди сыйфат үзгәрешләре алдагы елларда да әдәби хәрәкәтне сугарып торды. Авторлар коллективы алдында, иҗтимагый тормыш белән тыгыз бәйләнештә сүз сәнгате үсешенең төп юнәлеш-тенденцияләрен ачу, әйдәп баручы әдипләр иҗатына

объектив бәя бирү бурычы тора. Әйтергә кирәк, алар максатка, нигездә, иреште. Безнең карашыбызча, хезмәттәге төп табыш-яңалыклар түбәндәгеләр белән билгеләнә:

— идеологик кысалардан арындырып, чор сүз сәнгатенең эзлекле, системалы, дәвамлылыклы тарихын укучы күз алдына китереп бастыру;

— әлеге дәвер әдәбияты үсешенең ике юнәлешен аерып чыгару һәм рәсми юнәлешне яклаган әсәрләрдә һәртөрле карарларның үтәлеше, төзелешләр табышы, җиңү рапортлары шаукымы өстенлек итүе билгеләнсә, халыкчан-милли юнәлешкә караган әсәрләрдә халык язмышы, тел сакланышы, татар авылларының киләчәге, буыннар арасындагы рухи бәйләнеш, табигатьне саклау һ.б. мәсьәләләрнең калку итеп куелуын күрсәтү;

— әдәби барышны әйдәп баручы, иҗатлары белән татар әдәбиятының торышын билгеләүче, еш кына яңа сүз әйтүче әдипләр мирасына тулы, эзлекле бәя бирү, аларның әдәбият тарихындагы урынын билгеләү омтылышы ясалу;

— социалистик системага, аның идеологиясенә караш-мөнәсәбәт үзгәргән вакытта, иҗатларында шул чор чынбарлыгын, халыкның ышанычын, хыял-омтылышларын чагылдырган әдипләрне «агарту» яисә «каралту» юлыннан китмичә, бер яктан, заман рухы чагылышын, икенче яктан, гомумкешелек кыйммәтләрен яклауга нисбәтле рәвештә бәяләү;

— дәвер әдәбиятын үткән чорлар, бигрәк тә XX гасыр башы сүз сәнгатендәге табышлар белән күчемле бәйләнештә, ягъни традицияләр дәвамчанлыгында тикшерү һәм шулар аша яңачалыкларны билгеләү.

Шуның белән бергә әлеге гаять кирәкле һәм җитди хезмәтне тагы да камилләштерү мөмкинлекләре дә булуын күрсәтеп үтү кирәктер. Аларның кайберләре алтынчы том басылып чыгу уңае белән оештырылган фикер алышуда да әйтелде һәм ул «Казан утлары» журналында басылып та чыкты. Без аларны гомумиләштереп атау белән чикләнәбез:

— хезмәтнең концепциясе чор әдәбиятын һәм әдипләр иҗатын хронологик эзлеклелектә өйрәнүне күздә тота, шуңа бәйле рәвештә әдәби барышта өстенлек иткән юнәлеш-агымнар, ысул-стильләр мәсьәләсе читтәрәк кала; шуны ук аерым әдипләр иҗаты чагылыш тапкан язма-бәяләмәләрдә дә күрәбез;

— фәнни мәкаләләрдә тематик һәм жанр төрлелеген, аларның төрле образ-сурәтләрдә чагылышын билгеләү белән мавыгу сизелә. Шул ук вакытта әдип иҗатында өстенлек иткән әдәби юнәлешнең нигез принциплары, асылы, яшәешнең күптөрлелеген аңларга омтылуда үзенчәлекле агымнар рәвешендәге эзләнүләр читтәрәк кала. Ул чор татар әдәбиятында өстенлек иткән реализмның сыйфатлары күпчелек әдипләрдә охшаш булып чыккан, ягъни, эчке катламнары ачылмау аркасында, сәнгати фикерләүдәге табышлары гомуми планда гына билгеләнә; романтик сурәтлелеккә йөз тоткан әдипләрнең төрлелеге күренә. Аларның уртак һәм аермалы якларын билгеләү белән бергә, романтизмның чорга, яшәү рәвешенә бәйле яңа сыйфатларын аерып чыгару да мөһим мәсьәлә булып кала. Ә инде дөнья әдәбиятында кабул ителгән модернизм һәм постмодернизм юнәлешләренә хас билгеләр урын алган әсәрләрне бәяләү үрнәген Й.Нигъмәтуллина «Запоздалый модернизм» в татарской литературе и изобразительном искусстве» китабында И.Юзеев, Р.Фәйзуллин, Р.Гаташ иҗатларына бәйләп тәкъдим итә;

— чорга һәм әдип иҗатына бәя бирүдә аналитик фикерләүнең җитенкерәмәве сизелә. Аерым әсәрләрдәге вакыйга-күренешләр артык гади аңлатыла.

Гомумән, кайбер җитешсезлекләрдән азат булмаса да, әдәбият тарихының яңа томы басылып чыгу — үзе үк зур казаныш. Нинди генә караштa булсак та, хезмәттә зур бер чорның әдәби хәрәкәт үзенчәлекләре билгеләнеп, дистәгә якын әдип иҗатына монографик планда бәя бирелә, илледән артыгының аерым әсәрләренә теге яки бу дәрәҗәдә күзәтү ясала. Киләчәктә монографиядә урын алган фикерләрне баету, тулыландыру әдәбият белеме алдындагы бурычларның берсе булып тора.

Шуның белән бергә, соңгы елларда аерым әдипләр иҗаты яисә әдәбият тарихының мөһим проблемалары махсус тикшеренүләр объекты булды. Кайберләрен күрсәтеп үтү белән чикләнәбез: Н.Фәттах иҗаты (Ә.Нәҗипова), 60—70 нче елларда автобиографик проза үсеше (Г.Гайнуллина), Ф.Шәфигуллин иҗаты (Р.Шәфигуллина), Ә.Еники иҗаты (Д.Ибәтуллина, А.Карамова), Х.Сарьян иҗаты (В.Макарова), әдипнең иҗат лабораториясе (Р.Фәтхрахманов), Т.Миңнуллин иҗаты (Г.Шакирова), Х.Туфан иҗаты (М.Мифтахова, Р.Сабиров), Г.Ахунов иҗаты (Ф.Гайфуллина), Ф.Яруллин иҗаты (С.Хәкимова), Г.Афзал иҗаты (И.Гилаева), хәзерге татар драматургиясендә чор һәм шәхес концепциясе (А.Саттарова), Р.Фәйзуллин иҗаты (М.Хуҗина), К.Сибгатуллин иҗаты (Ф.Сафин), Ю.Әминев иҗаты (А.Шәрипова), Ш.Рәкыйпов иҗаты (Г.Гәрәева) һ.б. Гомумән, гаять кызыклы һәм каршылыклы булган, үзеннән бай әдәби мирас калдырган әлеге чорга хас төп тенденцияләрне, сәнгати фикерләүдәге үзгәрешләрне, сурәтләүнең бай төсмерләрен, аерым әдипләр иҗатындагы казанышларны монографик планда һәм максатчан тикшерү татар әдәбият белеменең мөһим бурычы булып тора.

1. ҖӘМГЫЯТЬТӘГЕ ҮЗГӘРЕШЛӘР ҺӘМ ӘДӘБИ ТӘНКЫЙТЬ

Әдәбият белеменең үзенчәлекле бер тармагы булып тәнкыйть тора. Әдәби тәнкыйть (грекча kritike — мөнәсәбәт, фикер, бәяләү сәнгате) үз чорының әдәби хәрәкәтен, әдәби процессны бәяли, әдәби әсәрләрне заман күзлегеннән чыгып аңлата[1]. Шулай ук ул теге яки бу әдәби әсәрнең идея-эстетик кыйммәтен ачыклау, аны китап укучыга тәкъдим итү дә булып тора. Әлеге бәядә әсәрнең эчтәлек һәм формага бәйле сәнгати эшләнешен, яңалыгын объектив рәвештә билгеләү мөһим шартлардан санала. Шул рәвешле, китап турында киң катлам укучыларда фикер-караш, мөнәсәбәт тудырыла һәм ул еш кына аның шул чор әдәбиятындагы урынын билгеләүгә дә йогынты ясый. Гомумән, тәнкыйть, бер яктан, аерым әсәрләрне яисә шул чор әдәби процессын өйрәнеп бәяләве белән әдәби-иҗади процессны оештыруга, аның үсеш-үзгәрешенә ярдәм итсә, икенче яктан, китап укучы белән әдип арасында арадашлык вазифасын башкара, соңгысының сәнгати фикерләү үзенчәлекләрен аңларга булыша, өченче яктан, эстетик төшенчәләрнең нигезен ачу-аңлату аша әдәби зәвыкны үстерергә ярдәм итә[2]. «Матур әдәбиятның таянычы, рухи юлдашы, изге намусы, хөкемдары»[3] буларак, тәнкыйть әдәби процесста гаять җитди урын алып тора. Әлеге мөһим вазифаларны үтәүче тәнкыйтькә түбәндәге таләпләр хас:

— объективлыкка омтылу;
— заманчалыкны, әдәбиятның актуаль проблемаларын күздә тоту;
— теоретик белемнәргә таяну;
— тәнкыйтьче этикасы нормаларын саклау һ.б.[4]

Әйтелгәннәргә мисал рәвешендә А.Гыйләҗев фикеренә мөрәҗәгать итик. Әдәбият мәсьәләләре белән дә якыннан кызыксынып яшәгән Ил Саттаров исемле татар фәлсәфәчесе Кочетов һәм Бруноның Сталин чоры фаҗигаләрен тасвирлаган романнарына тәнкыйть мәкаләсе язып, аны, танышып үз фикерен әйтү өчен, А.Гыйләҗевкә җибәрә. Аяз аганың 1965 елда хат рәвешендә язылган бәяләмәсе, бер яктан, чын тәнкыйть нинди булырга тиешлегенә аңлатма булып торса, икенче яктан, бу өлкәдә эшләүчеләргә бер үрнәк, өлге ролен үти. «Син анализыңны (...) вакланып бларга коргансың, — дип яза ул. — Тезисыңны алдан ук ачыклап куймаганга һәм бу романны нигә сайлап алуыңны ачык тезис белән ныгытмаганга, синең алдагы фикер йөртүләрең эзлекле төстә бармыйлар. Иң алдан синең фикер барырга тиеш, ул юк. Син сукыр рәвештә романның фабуласына кереп китәсең һәм алдан әзерләнгән тезисны ныгыту урынына, романның комментаторына әйләнәсең. (...) Син үзеңә фикердәшләр дә таба алмагансың. Беркемнең фәнни хезмәтенә яки басылып чыккан әсәрләргә таяна алмыйсың. (...) Гаҗәеп дөрес репликалар, аңлатмалар арасында төп фикерең (димәк, романның да!) югалып кала.

Бер нәрсә мөһим: 37 нче елгы вакыйгаларны аңлый алу яки аңлата алу өстенә бу 37 нче елның туу сәбәпләре кайда? Атасы кем аның, анасы? Кайда, ничек килеп чыккан ул? Бер Сталинның шәхси йомшаклыгы яки катылыгы белән генә аңлатып буламы моны? Шушы сорауга җавап тапмый торып, син, мөгаен, әйтергә теләгән фикереңне тулаем ачыклый алмассың. Әгәр Сталинның шәхси сыйфатлары гына аны тудырган икән, ә Хрущев культының тууын ни белән аңлатырга? (...)

Син 37 нче елны кешелек тарихының үсешеннән аерып куясың. Син шәхес культын гел бер генә нәрсә белән — Сталинның шәхси сыйфатлары белән генә аклап киләсең. Нигә алай? (...)

Шәхес культын ачыклау өчен илнең, дөньяның экономикасына да, тарихка да экскурсиядән башка синең роман турындагы фәлсәфәң һавада эленеп торачак»[1].

Әдәбият һәм тәнкыйть һәрвакыт бергә, янәшә яши. Чөнки әдәби әсәр авторның тормыш-яшәеш турындагы уйлану-фикерләүләренә бәйле шәхси иҗат буларак дөньяга килсә дә, ул укучыга атап языла. Әдип үз фикерләре белән башкаларны да таныштырырга тели һәм, билгеле инде, аның күңелендә рухи хезмәте турында фикер ишетү теләге дә яши. Әйләнә-тирәдәге замандашларының кульязма яисә басма рәвештәге әсәрне хуплаулары яисә кире кагулары белән тәнкыйть башлана. Өйрәнү объекты тарихы мең елдан артып киткән әдәбиятта тәнкыйть фән буларак шактый соңарып формалаша. Әлеге мәсьәлә, ягъни татар әдәби тәнкыйтенең формалашуы, аерым чорлардагы үсеш-үзгәреш үзенчәлекләре Г.Нигъмәти, Г.Сәгъди, Г.Халит, И.Нуруллин, Н.Юзиев, Ф.Мусин, Р.Мөхәммәдиев, Э.Бариева, Т.Гыйләҗев, Д.Заһидуллина һ.б. хезмәтләрендә билгеле бер дәрәҗәдә урын ала.

Борынгы һәм Урта гасырлар әдәбияты гомуммөселман мәдәнияте белән бәйләнештә үсә. Ул чорлар сүз сәнгате синкретик характерда булып, әсәрләрдә дини, педагогик-тәрбияви карашлар, иҗтимагый-сәяси, тарихи һ.б. мәсьәләләр урын ала, авторның аларга караш-мөнәсәбәте белдерелә. Шулай ук әдәбият турында теоретик һәм тәнкыйди фикерләр дә шактый еш очрый. Моңа гарәп-фарсы һәм төрки халыклар әдәбиятларының үзенчәлеге булган күчмә сюжетларның киң таралышы да ярдәм итә. Татар әдәби тәнкыйте формалашуда XIX йөзнең 2 нче яртысы мөһим урын алып тора. Бу чорда җитди сыйфат үзгәрешләре кичереп, реализм юлына чыккан, шәхес һәм милләт мәсьәләләрен үзара тыгыз бәйләнештә

өйрәнүче татар әдәбияты Яңарыш юлына баса. Ш.Мәрҗани, К.Насыйри, Р.Фәхреддин һ.б. хезмәтләрендә шул чор әдәбияты һәм әдипләре турында беренче фикерләр әйтелә, халыкның рухи тормышында әдәбият-сәнгатьнең урынын билгеләү омтылышлары ясала.

Татар әдәби тәнкыйтенең фән буларак формалашу чоры булып XX йөз башы санала. Беренче рус инкыйлабыннан соң вакытлы матбугатта «әдәби тәнкыйтьнең кирәклеге (...) әдәбият үсешендә төп этәргеч көч булуы белән бергә, китап укучы яшь кеше мәнфәгатьләрен кайгыртуы, әдәби зәвыкны үстерү сыйфатын алга чыгаруы»[1] турында фикерләр киң таралыш ала. Шул шартларда Г.Тукай, Ф.Әмирхан, Г.Ибраһимов, Г.Исхакый, Г.Камал, С.Рәмиев һ.б. әдипләрнең әдәби процесска яисә аерым әсәрләргә кагылышлы мәкалә-хезмәтләре дөнья күрә. Иң мөһиме — Җ.Вәлиди, Г.Кәрам кебек профессиональ тәнкыйтьчеләр үсеп чыга. Тәнкыйтьнең төрле жанрлары формалашу белән бергә, реалистик һәм романтик юнәлешләрнең идея-эстетик үзенчәлекләрен, чынбарлыкны сәнгати чагылдырудагы төп сыйфатларын аерып чыгару буенча җитди эзләнүләр алып барыла[1].

XX йөз башындагы әлеге җанлылык Октябрьдән соңгы елларда да саклана. 1920–1930 еллар әдәби хәрәкәтендәге төрлелек, иҗатка яшь көчләр килү, инкыйлабларга кадәрге сүз сәнгатенә каршылыклы мөнәсәбәт, яңа әдәбият белән бергә яңа тәнкыйть булдыру омтылышлары — болар барысы да әдәби тәнкыйтьнең активлашуына җирлек булып тора. Шундый шартларда гасыр башында ук бу өлкәдә каләмнәрен сынап караган Г.Ибраһимов, Җ.Вәлиди, Г.Сәгъди, Г.Нигъмәти, Г.Гобәйдуллин янәшәсендә Ф.Мөсәгыйть, Ф.Мөбәр, Х.Наум кебек тәнкыйтьчеләр үсеп чыга. Аларга әледән-әле үзенчәлекле язмалары белән Ф.Бурнаш, Һ.Такташ, Ш.Усманов, Г.Толымбай, Г.Кутуй һ.б. килеп кушыла. Әмма тиздән тәнкыйть үз асылыннан читләшә башлый. Мәкаләләрдә идеология тәэсире көчәя, әсәргә анализны еш кына пафослы уйдырмалар яисә язучы шәхесен, аның социаль чыгышын тикшерү алыштыра. Шул рәвешле 1920 еллар ахырында вульгар-социологик тәнкыйть көчәеп китә.

Гомумән, XX йөзнең беренче чирегендә татар әдәбият белеме, шул исәптән тәнкыйть үсеше үзенчәлекле күренеш тәшкил итә. Шуңа да бу чорлар тикшеренүчеләрнең игътибарын даими җәлеп итә. М.Мәһдиев, Э.Бариева, Р.Мөхәммәдиев, Т.Гыйләҗев хезмәтләре[2] шуның бер чагылышы. Соңгы елларда дөнья күргән Ф.Галимуллин, Э.Галиева, Т.Гыйләҗев китапларында[3] XX йөз башы һәм 1920–1930 еллар әдәби тәнкыйтенә караган мәсьәләләр, бай фактик материалга нигезләнеп, тагы да тулырак, объективрак бәяләнә. Бу уңайдан тәнкыйть мәсьәләләренә махсус бүлек багышланган Т.Гыйләҗев җыентыгы аерым игътибарга лаек. Автор XX йөз башында тәнкыйтьнең нигез ташларын салышкан һәм аның үсешенә җитди өлеш керткән Җ.Вәлиди, Р.Фәхретдин, Г.Баттал, Г.Нигъмәти, Ф.Бурнаш, Г.Гали кебек шәхесләр эшчәнлегенә бәя бирә. Ул, әлеге бай мирасны җентекләп өйрәнеп, шул чор әдәби барышы белән диалектик бәйләнештә тикшерә. Шуңа да заман рухы ачык чагылган язмалар фактик материалга байлыгы, фикер тирәнлеге, теле-стиле белән аерылып тора.

Совет чорында татар әдәби тәнкыйтенең каршылыклы, еш кына чикләнгән, билгеле бер кысаларда яшәргә мәҗбүр булуын билгеләп, Н.Фәттах болай ди: «Татар тәнкыйте, минемчә, беркайчан тулы мәгънәсендә ирекле һәм бәйсез була алмады. Ул, бер яктан, хаким идеологиягә һәм эш башындагы түрәләргә, икенче яктан, әдәбиятны үз кулында тоткан аерым шәхесләргә һәм аерым төркемнәргә ялчы хезмәтен башкарды. Тәнкыйтьчеләр бары үз хуҗаларының гына исемнәрен мактау белән телгә алып, башкаларның исемнәрен дә, әсәрләрен дә телгә алмыйча, тәнкыйть мәкаләләре язарга өйрәнеп киттеләр. Шул рәвешчә татар әдәбиятында исемнәрен, әсәрләрен курыкмыйча әйтеп була торган даһилар һәм читкә тибәрелгән, тәнкыйть тарафыннан танылмаган исемсезләр, хокуксызлар барлыкка килде»[1].

Хәзерге әдәби тәнкыйтьнең торышы җәмгыятьтәге иҗтимагый-сәяси һәм мәдәни шартлар, гомуми әдәби процесс, үткән чорлардагы тәнкыйди фикерләрнең йогынтысы, бу өлкәдә эшләүчеләрнең теоретик әзерлеге, традицияләр дәвамчанлыгы, буыннар бәйләнеше һ.б. белән аңлатыла.

XX гасырның 80 нче елларының икенче яртысында җәмгыятьнең барлык өлкәләрендә башланып киткән үзгәрешләр, рухи-мәдәни күренеш буларак, әдәби тәнкыйть өлкәсендә эшләүчеләргә дә зур йогынты ясый. Хәбәрдарлык, сүз һәм матбугат иреге күпсанлы газета-журналларның дөнья күрүенә китерде. Моңа кадәр чыгып килгән «Казан утлары», «Ватаным Татарстан» («Социалистик Татарстан»), «Сөембикә» («Азат хатын»), «Татарстан яшьләре» кебек газета-журналлардан тыш, 80 нче еллар ахыры — 90 нчы еллар башында ике телдә яшьләр өчен «Идел», шулай ук «Мирас», «Аргамак», «Казан» журналлары һәм «Мәдәни җомга», «Татарстан хәбәрләре», «Заман-Татарстан» газеталары чыга башлау һәм аларның барысында да диярлек әдәби тәнкыйтькә багышланган махсус бүлек-рубрикалар ачылу әдәбият белеменең бу тармагына киң мәйдан бирде. Яңа гасыр башында Чаллыда — «Мәйдан», Казанда «Сәхнә» журналлары чыга башлау әлеге мөмкинлекне тагы да арттырды. Икенче яктан, ил тормышындагы вакыйгалар кешенең дөньяны күзаллавына, кабул итүенә, эстетик аңга һәм әдәби иҗатка көчле йогынты ясады. Әлеге шарт-сәбәпләр беренче чиратта публицистиканың җанлануына китерде. Дөрес, 80 нче еллар

ахырына кадәр әле ул пыскып кына янган утны хәтерләтә иде. Т.Миңнуллин билгеләп үткәнчә, «бу жанрда безнең темалар төрлелеге җитми, проблемаларның киңлеге һәм тирәнлеге канәгатьләндерми»[1]. Публицистиканың чын-чынлап күтәрелеше Татарстан суверенитет турында Декларация (1990) кабул иткәннән соң башлана. «Сиксәненче елларның икенче яртысында, туксанынчы елларның башында әдәбиятыбызның публицистика тармагы бик нык үсте, аякка басты дип әйтергә кирәк, — дип яза Р.Мостафин. — Бер Айдар Хәлимнең ялкынлы публицистикасы гына да ни тора! Шулай ук Фәүзия Бәйрәмова, Әмир Мәхмүдов, Әхмәт Рәшитов, Рафаэль Хәкимовларның чыгышлары суверенитет өчен көрәш барганда үз ролен уйнады, халыкның аңын агартуда зур әһәмияткә ия булды»[2].

Ә менә әдәби процесс, җәмгыятьтә җитди үзгәртеп корулар барса да, тиз генә җанланып китә алмый. Татарстан язучыларының 1989 елда үткән XI съездында бу турыда җитди сөйләшү була. Ә.Еники үзенең чыгышында, халык аңында зур үзгәрешләр баруын билгеләп, «без язучылар да нәкъ шушы процессны кичерәбез. Иске карашлардан әкренләп арынабыз, яңача уйларга, заманны яңача аңларга тырышабыз. Мәгәр язучы исемен йөрткән кешедә бу процесс тизрәк тә һәм тирәнрәк тә булырга тиеш, минемчә. Чөнки без үзебезнең иҗатыбыз белән турыдан-туры халыкның аңына һәм рухына тәэсир итүчеләр. (...) Ләкин татар әдәбиятының бу өлкәдә мактанырлык эше һич тә җитәрлек түгел әле»[3] дип күрсәтә. Әлеге фикерләрне дәвам итеп, Р.Харис та әдәбиятыбызның электән килә торган кайбер җитешсезлекләреннән арына алмавын искәртә һәм үзгәртеп корулар башлангач, «татар әдәбиятының тирән өстәл тартмасыннан элек язылган һәм үз заманын беразга узып киткәнлеге аркасында гына басылмый калган бер генә әсәр дә чыкмады дисәк тә ярый. (...) Өр-яңа әсәрләребез һәм аларда сурәтләнгән вакыт арасында дистәләрчә елларга сузылган дистанция сакланып килә»[1] дип борчыла. Тәнкыйтьче Ф.Миңнуллин исә тагын да кискенрәк: «Үзгәртеп кору дәвере, минемчә, бездәге әдәби атмосфераны бары начарайтты гына. Карьеристлар яңа шартларга һәммәбезгә караганда да тизрәк һәм яхшырак яраклаштылар. (...) Съездыбызны без критерийлар һәм чикләрнең шактый буталган бер чагында, үзебездәге иҗади атмосфераны елдан-ел ныграк югалта барган уңайсыз шартларда каршылыйбыз»[2]. Әлеге фикерләр белән тулысынча килешү кыен булса да, аларда чор әдәбиятына, әдәби процесска гомуми бәя бирү чагыла. Татар әдәбияты мондый каршылыклы мохиттән 1990 еллар башында әкренләп чыга башлый.

Җанлы әдәби процесс белән турыдан-туры бәйләнгән тәнкыйтьнең бу чордагы үсеш-үзгәреше дә бертөрле генә түгел. Җәмгыятьтәге чикләүләрдән, мәдәни өлкәдәге цензурадан, соцреализм кысаларыннан арынгач та әдәбият һәм тәнкыйть өлкәсендә көтелгән үсеш күренми. Төп мәсьәлә, билгеле, иҗатчы шәхесе белән бәйле. Коммунистик идеология шартларында тәрбияләнгән кешегә җәмгыятьтәге кискен үзгәрешләрне җаны һәм акылы белән кабул итеп, аларга яңа караш-мөнәсәбәтен булдыру өчен, күрәсең, билгеле бер вакыт аралыгы кирәк булгандыр. Бу уңайдан 1984 һәм 1989 елларда үткәрелгән Татарстан язучыларының X һәм XI съездларында әдәби тәнкыйть буенча чыгыш материалларын чагыштырып карау кызыклы. X съездда ясаган чыгышында Т.Галиуллин тәнкыйтьнең үсеш юлында булып, күпсанлы хезмәт-мәкаләләрдә әдәби процесстагы төп тенденцияләрне ачыклау, әдәби күренешләрне чынбарлыкка бәйләп аңлату, жанрлар хәрәкәтен, сурәтлелек чараларының байый, яңара баруын бәяләү хас дип күрсәтә. Шуның белән бергә, тәнкыйть алдында торган бурычларга киң тукталып, аерым тәнкыйтьчеләр эшчәнлегенә бәя бирә һәм мондый нәтиҗәгә килә: «Ике съезд арасында активлашып, хәзер әдәби процесста торган саен мөһимрәк роль уйный барган тәнкыйтьнең (...) яңа үсеш югарылыгына күтәрелерлек потенциаль мөмкинлеге зур»[1]. Менә үзгәртеп корулар башланып 4 ел узганнан соң булган XI съездагы чыгышында Н.Фәттах тәнкыйтьнең акрын җанлануын («без уянып, күзне ачып, уйлана-борчыла башлаганчы шактый вакыт үтеп китте») билгели. «Казан утлары»нда проза турында барган һәм «Заман һәм шигырь» исеме белән бара торган бәхәс-дискуссияләрне дә «әйткәләшү» генә дип атый. Аның фикеренчә, тәнкыйтьтә чын язучы белән графоман һәм һәвәскәрләрне аеру, иҗатларына объектив һәм тулы бәя бирү юк. Ә бу исә татар әдәбиятында таләпләрнең кимүенә һәм аның гомумән урта кул дәрәҗәсенә төшеп калуына китерергә мөмкин[2]. Ә бит алдагы елларда тәнкыйтьнең үсешен тәэмин итүчеләр буларак Т.Галиуллин атаган шәхесләр (М.Хәсәнов, А.Әхмәдуллин, Ф.Миңнуллин, Ф.Мусин, Х.Госман, Р.Мөхәммәдиев, Р.Мостафин, Ф.Хатипов, Ә.Мәхмүдов, М.Вәлиев, С.Маннапов һәм тагын тәнкыйть мәкаләләре белән чыгыш ясаган дистәләрчә әдип) 80 нче еллар ахырында да иҗат итәләр. Эзләнүләрнең саегу сәбәбе нәрсәдә? Мәсьәлә, күрәсең, «торгынлык чоры»ның «үзгәртеп кору» еллары белән алышынуында гына түгел, бәлки, югарыда әйтелгәнчә, тәнкыйтьченең дөньяга карашында, аңында барган үзгәрешләрдә.

Үзгәртеп корулар башланган чордагы тәнкыйтьнең торышы, андагы уңай һәм кимчелекле яклар Ф.Миңнуллинның 1987 елгы әдәби тәнкыйть торышына күзәтү төсендә язылган мәкаләсендә[3] аеруча тулы чагылыш таба. Басылып чыккан монография һәм җыентыкларга тукталып, тәнкыйтьче түбәндәге кимчелекләрне аерып күрсәтә: а) фәнни хезмәтләрдә «безнең теоретиклар да тере, җанлы әдәби әсәрне

сүтеп, гарипләндереп тикшерергә һәм аңлатырга яраталар»; б) «үзләре тикшерә торган әдипнең тормыш һәм иҗат юлын шомартып, матурлап бирү»; в) «тәнкыйтьнең адресаты үтә тар, радиусы бик бәләкәй» булу, ягъни тәнкыйтьнең, нигездә, әдәби җәмәгатьчелек өчен, еш кына исә иҗаты тикшерелә торган язучының үзе, аның якыннары, танышлары өчен язылу; г) «әдәбият галимнәре һәм тәнкыйтьчеләр арасында әдәбиятның тар бер өлкәсендә «специальләшү», шул тар өлкәдә белгеч булып калу» тенденциясе көчәю; д) әдәбияттагы кимчелекләрне исемнәре китап сөючеләргә аз таныш булган, яңарак кына каләм тибрәтүгә алынучыларга кайтарып калдыру. Шул елда басылып чыккан китапларны эзлекле тикшергәннән соң, Ф.Миңнуллин аларның гомуми күзәтү, обзор характерында булуы, шуңа бәйле «тыныч, салмак тонлы, төссез-хиссез обзорларның елдан-ел арта, ә үткен телле проблематик хезмәтләрнең, киресенчә, торган саен кими» баруы турында нәтиҗә ясый.

Китап күзәтү, рецензия, иҗат портреты кебек күпсанлы мәкаләләрне тикшереп-бәяләү аша тәнкыйтьче татар әдәби тәнкыйтенең сүрәнләнүен, шактый мөшкел хәлгә төшүен билгели. Моның сәбәпләрен ул яшәеш, иҗтимагый тормыш, милли рух белән бәйләп тикшерә. Бердән, әлеге күренеш әдәбиятыбызның хәлен аңлата дип саный ул — «әдәбиятына күрә тәнкыйте». Икенчедән, безнең халыкка хас күндәмлек, юашлык, ягъни «гражданлык хисләребез, иманыбыз нык булмау» тәэсире. «Акрынлап торгынлык елларында урнашкан шартларга берәүләребез — күнегә, икенчеләребез яраклаша бардык. Бу — тәнкыйтьчеләргә дә кагыла...» — дип яза ул.

Хәзерге әдәби тәнкыйтькә карата төртмәле һәм усал сүзләр шактый еш әйтелә. А.Хәлим «барлы-юклы традицион тәнкыйтебез сүнеп калгандай булды» дип, М.Вәлиев исә «нишләп соң без үзебездә булган рухи-эстетик байлыкны күрә, аны тиешенчә бәяли алмыйбыз?» дип ачынып язсалар, М.Юныс исә татар әдәби тәнкыйте «җан тәслим кылган» дип кырт кисә. З.Мансуров тәнкыйть «әдәби күренешләрне артык гади аңлатып», бу өлкәдә «нисбәт үзешчәннәр ягына авыша башлады» дигән фикер ягында. Р.Фәйзуллин «ориентир-маяклар күрсәтергә тиешле әдәби тәнкыйтебез бик зәгыйфь» дисә, Р.Сверигин, тәнкыйтьнең үз функцияләреннән читләшүен күрсәтеп «аңа оеганлык хас» ди. Г.Ахунов, Ф.Бәйрәмова, А.Гыйләҗев, С.Хафизов һ.б. үз язмаларында тәнкыйтьнең артта калуын, чор, заман таләпләренә җавап бирмәвен билгелиләр. Болар барысы да гасыр ахыры әдәби процессында бу тармакның бер урында таптана башлавын, аерым мәсьәләләрдә хәтта артка чигенүен күрсәтә. Әлеге фикер-карашларда тәнкыйтьнең торгынлык хәлендә калуының сәбәпләрен билгеләү омтылышлары да булды. Менә аларның кайберләре:

— XX гасырның 70–80 нче елларында әдәбиятка, шул исәптән тәнкыйтькә килүчеләрнең саны аз булу, ике буын арасында билгеле бер күләмдә бушлык барлыкка килү; «бу өлкәдә профессиональ тәнкыйтьчеләрнең юк дәрәҗәсендә булуын да истән чыгармыйк»[1] ди Р.Фәйзуллин;

— И.Нуруллин, Ф.Миңнуллин, Ф.Зөлкарнәй кебек үзенчәлекле әдәби зәвыкка ия булган, гражданлык позицияләрен яклый белүче, тирән әзерлекле шәхесләребезне югалту;

— иске стереотиплардан озак арыну, чорга бәйле яңача күзаллаулар кирәклегенә акрын төшенү;

— тәнкыйть язмаларында бертөрлелеккә йөз тотып, әсәр яисә әдип иҗаты турында гомуми сүзләр белән язу, купшы стиль өстенлек итү, еш кына булмаганны бар итеп, күккә чөеп мактау һ.б.

Билгеле, агымдагы әдәби тәнкыйтьнең җанлануы беренче чиратта республикадагы басмаларга, аларның тулаем әдәбиятка һәм әдәби процесска, шул исәптән әдәби тәнкыйть язмаларына теге яки бу дәрәҗәдә «җылы» караш та булуларына бәйле. Бу яктан алып караганда, ягъни әдәби тәнкыйть язмаларына теге яки бу басмада урын бирү ягыннан алганда, «Казан утлары» журналы белән «Мәдәни җомга» атналыгы һәм «Шәһри Казан» газетасы бигрәк тә аерылып тора. Соңгы вакытта бу рәткә «Мәйдан» журналы да килеп кушылды. Әлеге басмалар, әдәби тәнкыйтьне җанландыру максатыннан чыгып, «Түгәрәк өстәл» сөйләшүләре уздыралар, әдәби темаларга анкеталар булдырып, анда куелган сорауларга күренекле әдипләрнең кызыклы-кызыклы җавапларын урнаштыралар. Бәхәсләр һәм дискуссияләр дә матбугат битләрендә еш үткәрелә. Мондый чаралар, әлбәттә, әдәбиятыбызга кагылган рухи-эстетик фикерне җанландыра, сафта күренгән азмы-күпме кадрларны шушы юнәлештә уйланырга һәм үзләренең фикри-эстетик куәтләрен сынап карарга этәрә.

2. ӘДӘБИ ТӘНКЫЙТЬ ЖАНРЛАРЫ

Эстетик аң чагылышының бер формасы буларак әдәби тәнкыйть иҗтимагый һәм әдәби мохиткә бәйле үсеш-үзгәреш кичерә. Тәнкыйтьченең әдәби-эстетик карашлары, теләк-максатлары тәнкыйть язмасының жанр формасында һәм эчтәлегендә чагылыш таба. Әдәби-тәнкыйди жанрларны бүлеп чыгаруның нигез шартлары (критерийлары), аларның классификациясе әдәбият белемендә әлегәчә эшләнеп бетмәгән. Хәер, ул мөмкин дә түгелдер, чөнки җанлы әдәби процессны, шул исәптән тәнкыйтьне ниндидер билгеләмә кысаларына тулысынча кертеп бетереп булмыйдыр. Шуңа да жанрларның төрен билгеләүдә,

үзара тәэсир итешүен ачыклауда билгеле бер каршылыклар, керешеп китүләр, кабатлаулар очрап тора. Шулай да әдәбият белемендә кабул ителгән жанр классификациясе яшәп килә. Рус һәм татар телендәге хезмәтләрдә[1] урын алган теоретик материалларга нигезләнеп, хәзерге татар әдәби тәнкыйтендә аларның чагылышын, үзенчәлекләрен, әдәби барыштагы төп тенденцияләрне ачудагы урыннарын билгеләргә тырышыйк.

Тәнкыйть объектының төренә һәм эчтәлегенә карап, гадәттә тәнкыйди язмаларның берничә төркемен аерып чыгаралар. **Берсе** — хәзерге әдәбиятның әһәмиятле булган аерым күренешләре тәнкыйди анализның предметы булып тору. Ул үз эченә библиографик язма, рецензия-бәяләмә, монографик мәкалә кебек жанрларны ала. Әлеге жанрлар өчен оперативлык, ягъни яңа чыккан китаплар, әдәбият яңалыклары турында мәгълүмат бирү хас.

Библиографик язма яңа китап турында хәбәр итә һәм аның эчтәлеге, аерым үзенчәлекләре турында гомуми планда һәм бик кыска гына мәгълүмат бирә. Мондый язмаларны күпчелек журналлар һәм газеталар биреп бара. Гадәттә, аларның авторы күрсәтелми. Мисал өчен, «Казан утлары» журналы 2004 елның 5 нче санында форзац битендә «Яңа китаплар» рубрикасында мондый библиографик язма тәкъдим итә: «Равил Фәйзуллин. Калейдоскоп. Шигырьләр, поэмалар. — Казан: «Рухият» нәшр., 2004, — 640 бит. Тиражы — 2 мең».

Татар мәдәниятен, әдәбиятын пропагандалауда «Татнефть» карамагындагы «Рухият» нәшриятының өлеше зур. Соңгы 5–6 ел эчендә бу нәшрият халык күңеленә хуш килерлек дистәләгән исемдә китаплар, альбомнар, буклетлар бастырып чыгарды. «Бүгенге татар поэзиясе» сериясендә чыккан китаплар да унбиштән артык. Әле яңа гына бу сериядә Татарстанның халык шагыйре Равил Фәйзуллинның калын томлыгы дөнья күрде.

«Өч кисәктән торган бу китапта беренче бүлек итеп «Кыска шигырьләр» урнаштырылган. Равил Фәйзуллин, мәгълүм булганча, кыска формалар остасы, алар шагыйрь иҗатының төп бер асыл сыйфатын билгелиләр. Икенче бүлектә балалар өчен язылган шигырьләр урын алды. Шагыйрьнең балалар өчен язылган әсәрләре әлегә чагыштырмача аз билгеле. Иҗаты инде дистә еллар буе мәктәп программаларына кертелеп, махсус өйрәнелә торган шагыйрь иҗатының бу юнәлешен калкурак күрсәтүне мәгъкуль булыр дип таптык. Өченче бүлеккә шагыйрьнең җәмәгатьчелектә киң билгеле поэмалары, монологлары, диалоглары кертелде», — дип яза китапны төзүче-мөхәррир Галимҗан Гыйльманов. Китапны бизәүдә Татарстанның халык рәссамы Абрек Абзгильдин картиналарының иллюстрацияләре файдаланылган.»

Яисә «Мәйдан» журналы 2004 елның 4 нче санында форзац битендә «Яңа китаплар» баш астында В.Имамовның «Тозлы яра» романы, «Татар яугирләре (Татарлар Пугачев явында)» тарихи очеркы һәм Р.Салиховның «Кояш томанны тарата» (Эдуард Касыймов иҗаты) тәнкыйть җыентыгы турында мәгълүмат бирә. Библиографик язманы аннотация дип атау да кабул ителгән.

Рецензия-бәяләмә — яңа басылып чыккан әсәрнең төп проблемаларын яктырту аша гомуми бәя биреп язылган мәкалә. Тәнкыйтьче, әсәрнең уңай һәм кимчелекле якларын күрсәтеп, аңа китап укучыларның игътибарын җәлеп итә.

Тәнкыйтьне җанландыру, заман әдәби процессы белән бәйләнешен арттыру һәм китапны пропагандалау вазифасы ягыннан әсәргә күзәтү ясау мөһим роль уйный. Шуңа да әлеге бәядә әсәрнең эчтәлек һәм формасына бәйле сәнгати эшләнешен, яңалыгын объектив рәвештә билгеләү нигез шартлардан санала. Чөнки шул рәвешле китап турында киң катлам укучыда фикер-караш, мөнәсәбәт тудырыла һәм ул еш кына әлеге иҗат җимешенең заман әдәбиятындагы урынын билгеләүгә дә йогынты ясый. Кызганыч ки, иң оператив жанр булырга тиешле рецензия-бәяләмә рәвешендәге китап күзәтүләр һаман артка калып килә. Мондый язмалар белән танышкач, аларның шактый булуы күзгә ташлана, әмма төрле матбагаларда ел саен дөнья күргән китаплар саны белән чагыштырганда гаять аз икәнлеген күрәбез. Әдәби рецензия тәнкыйтьченең зәвыгы, сүз сәнгатенә мөнәсәбәте белән бергә, күзәтү ясала торган китапның төр һәм жанрына, авторның үз алдына куйган максатына тыгыз бәйле.

Мисал өчен, соңгы елларда бу жанрда иң актив эшләүчеләрнең берсе булган Р.Шәрәфиев мәкаләләренә тукталып үтик[1]. Аның каләменә ихласлык белән кушылган публицистик пафос хас. Ш.Маннаповның «Мәңгелектән елмаю» китабына күзәтүендә укучы күңеленә аклык сирпүче табышларны тотып алып күрсәтә һәм, үз сүзләре белән әйткәндә, «китап тараткан җылы дулкыннарга» алып керә, шуларда «коендыра». Р.Фәизовның «Ак каз» җыентыгы, Ф.Сафинның «Саташып аткан таң»ы турындагы фикерләре дә хәтердә уелып калырлык. Авторны, нигездә, сурәтләнгән вакыйгалар, аларның тарихи нигезе, масштаблылыгы, бүгенгебез белән никадәр тыгыз бәйләнештә булуы кызыксындыра. Г.Моратның «Түбә» һәм «Җәяүле кошлар» китаплары турындагы уйлануларында да ул авторны яңа чор тудырган көрәшче-шагыйрь һәм публицист буларак бәяли. Әдипләр иҗатының сәнгати ягы читтәрәк калса да, мондый язмалар яратып укыла.

М.Мирзаның «Киек Каз Юлында» җыентыгына язылган Н.Акмал бәяләмәсе[2] дә рецензиянең матур бер үрнәге булып тора. Тәнкыйтьче тормыш тәҗрибәсен, зиһен һәм хис хәрәкәтләрен яшәеш фәлсәфәсе калыпларына салып, укучыларга тәкъдим иткән каләмдәшен уйлы, гамьле хис шагыйре итеп күрсәтә һәм, мөһим бер шигъри үзенчәлек итеп, лирик герой рухи халәтенең төрле төсмерләргә, тибрәнешләргә бай булуын билгели.

Рецензияләр язуда Р.Мостафин, М.Вәли-Барҗылы, Р.Сверигин, Ф.Бәширов, Ә.Мәхмүдов, В.Нуруллин шактый зур активлык күрсәтә. Тәнкыйть җыентыклары да каләмдәшләре игътибарыннан читтә калмый. Тәнкыйтькә тәнкыйть рухында Т.Галиуллин, А.Әхмәдуллин, Г.Морат, Р.Гаташ, Н.Хисамов, Мөд.Вәлиев һ.б. китап-җыентыклары турында Д.Заһидуллина, Р.Гаташ, Х.Мәхмүдов, Ф.Сафин, Ф.Зариф, Р.Мостафин, Г.Гыйльманов, Ә.Закирҗанов һ.б. язмалары дөнья күргән[3].

Китап күзәтүләр арасында әдәбиятның мөһим ике тармагы читтәрәк калып килә. Бу — драматургия һәм балалар әдәбияты. Мисал өчен, XXI гасырга чыккач, И.Юзеев, А.Гыйләҗев, Т.Миңнуллин, М.Маликова, А.Хәлим, Г.Каюмов, М.Гыйләҗев, Ю.Сафиуллин, Д.Салиховның пьесалары басылып чыкса да, аларга бәяләмә-күзәтүләр булмады диярлек. Балалар әдәбияты белән дә шул ук хәл — бары бернечә язма.

Монографик мәкаләдә язучының иҗатына яисә аерым әсәренә анализ шактый киң әдәби һәм иҗтимагый күренешләр белән бәйләнештә бирелә. Шуның белән бергә тәнкыйтьченең фикер-карашлары теоретик һәм методологик нигезләмәләр белән үрелеп бара. Рецензиядән ул күләме, төзелеше һәм авторның социаль, фәлсәфи, эстетик гомумиләштерүләргә йөз тотуы белән дә аерыла. Әлеге жанрның уңышлы үрнәге булып Г.Гыйльмановның «Образ. Символ. Рухи кодлар (Г.Моратның «Түбә» китабын укыганда туган уйлар)», Д.Заһидуллинаның «Символизмны яңартып», «Марат Кәбиров: «шагыйрь прозасы», Н.Гафиятуллинаның «Романтик әдәбиятта заман фаҗигасе: Әсгать Сәлах» мәкаләләре[1] тора. Мисал өчен, Н.Гафиятуллина хәзерге прозадагы эзләнүләр, аларның XX гасырның 60 нчы елларына караган башлангычы турындагы уй-фикерләре белән уртаклашкач, Ә.Сәлахның «Соңгы вальс»ына реалистик һәм романтик сюжет сызыклары үзара керешеп киткән әсәр буларак тирән анализ ясый. Тәнкыйтьче повестьта иҗтимагый проблеманың гомумкешелек мәсьәләләренә кушылып китүен, шулар аша җәмгыятькә тулы, төрле яклы бәя бирелүен ача. Матурлык һәм ямьсезлек антитезасы хронотопта да, үзара мөнәсәбәтләрдә дә, образлар бирелешендә дә чагылыш тапкан, лирик башлангычка киң урын бирелгән әсәр соңгы еллар прозасының табышы буларак күрсәтелә. Ә.Сәлахның «үзгәртеп кору» чоры турында язуы, татар-рус мөнәсәбәтләре белән артык мавыгуы һ.б. яңалык бирмичә, укучыны ялыктыруы, читкә алып китүе кебек тәнкыйди фикер-карашлары да мәкалә авторының таләпчән зәвыгы турында сөйли.

Уртак максат һәм концепция берләштергән монографик мәкаләләр **тәнкыйди монография** жанрын тәшкил итәләр**.** Фәнни монографиядән аермалы буларак, ул аерым бүлекләрдән түгел, бәлки әдәби-эстетик планда бер-берсен тулыландыра, баета барган аерым мәкаләләрдән тора. Тәнкыйди монография үрнәге дип хаклы рәвештә Д.Заһидуллинаның «Яңа дулкында» хезмәтен саный алабыз.

Мәкаләләрнең **икенче** төркемендә тәнкыйди анализ предметы булып теоретик мәсьәләләр, әдәбиятның торышы турында уйланулар тора. Билгеле инде, әдәби барышка яисә теоретик мәсьәләләргә кагылышлы сораулар һәрбер тәнкыйть мәкаләсендә очрый. Монографик мәкаләдә һәм рецензиядә теоретик сорау тәнкыйтьченең карашларын, анализ нәтиҗәләрен методологик нигезләү өчен кулланыла. Аерым очракларда алар тикшерү объекты буларак үзәк урынны били. Андый язмалар **проблемалы мәкалә** жанрын тәшкил итә һәм алар, гадәттә, әдәбият теориясе, эстетика буенча дөнья күргән хезмәтләр белән бәхәс рәвешендә языла. Мондый язмаларда да аерым әсәрләргә җентекле анализ ясалырга мөмкин. Әмма әдәби материал теоретик мәсьәләләрне ачыклау, авторга үз карашларын яклау өчен хезмәт итә. Проблемалы мәкаләнең бер үрнәге булып Ф.Хатиповның «Классик реализм (Тәнкыйть реализмы булганмы?)» язмасы[1] тора.

Тәнкыйди язмаларның **өченче** төркемен әдәби барышның аерым чорын, аның үсеш закончалыкларын һәм тенденцияләрен бәяләү тәшкил итә. Андый мәкаләләрне **әдәби күзәтү** жанры дип атау кабул ителгән. Тәнкыйтьченең өйрәнү предметына бәйле рәвештә алар еллык күзәтү, аерым бер жанр торышына күзәтү, теге яки бу әдәби юнәлеш, агымга күзәтү һ.б. дип билгеләнә. Әдәби күзәтү, нигездә, чорның тарихи-иҗтимагый, социаль-мәдәни вакыйгалары белән тыгыз бәйләнештә алып барыла һәм анда нинди дә булса әдәби тенденциянең үзенчәлекләре тикшерелә. Мондый хезмәтләрдә күпсанлы әсәрләр бәяләнә, чагыштырып нәтиҗәләр ясала.

Әдәбиятның торышына гомуми күзәтү ясаган язмалар арасында Ф.Латыйфиның «2002 ел прозасына бер караш»ы[1] игътибарга лаек. Хәзерге проза турында белеп һәм шул ук вакытта тирәнтен борчылып язылган мәкаләдә тәнкыйтьче үзгәртеп корулар башланып унбиш еллап вакыт узгач кына бу төрдә

җанлану башланды дип күрсәтә. Шул нисбәттән тема-проблемаларда гына түгел, ә кеше һәм яшәеш мөнәсәбәтләрен ачуда әдипләрнең «хыял һәм чынбарлык арасындагы рәшә сыман дөньяның тылсымлы (...) катлауларына үтеп керүләрен» яңалык буларак тәкъдим итә. Шуның белән бергә күп кенә әсәрләргә көпшәклек, сюжет-композиция таркаулыгы хас булуны, «камил, матур, йомшак һәм ягымлы телнең тәмен тоеп, аның барча мөмкинлекләрен, эчке куәтен, резервларын тоеп һәм кулланып язган әсәрләр» аз булуын билгеләгән тәнкыйтьче күбебезгә хас булган кимчелектән котыла алмый — кимчелек-җитешсезлекләр турында гомуми сүз йөртү белән чикләнә, конкрет исемнәр, әсәрләр аталмый.

Ф.Сафин «Гыйбрәт алыйм дисәң...» мәкаләсендә[2] соңгы еллар прозасына күзәтү ясый. Язучы һәм заман турындагы уйланулары аша, «үткән, мәрхүм «бәхетле чор» иллюзияләреннән арынырга ярдәм итү» бурычын үтәүче әдәбиятта ул чор яшәешен бүгенгенең социаль-иҗтимагый яшәеш призмасы аша күрсәтү кирәклеген билгели. Бер үзенчәлек буларак, проза жанрлары таләпләренә җавап бирмәгән әсәрләр язылуын атый. Бүгенге прозаны әйдәп баручы авторлар иҗатына хас сыйфатлар дип ул яңа тип геройлар килүне (Ф.Латыйфи, А.Хәлим), стиль төрлелеген (мәсәлән, А.Хәлим «вакыйганы умырып-умырып алып мөшкә авызына ыргыта, сюжет буенча кисәк-дуамал ыргымнар белән алып бара укучыны»), телгә, сурәтлелеккә игътибар артуны («Ф.Латыйфиның теле җырлап тора, шактый катлаулы нәрсәләр хакында язып та, теле аһәңлекне, сыгылмалылыкны югалтмый, төсмер-табышларга бай»), традицион җирлектә яңа катламнар ачу омтылышын, XX йөз башында нигез салынган модернизм юнәлешен яңартуны (Г.Гыйльманов, Н.Гыйматдинова), әдәби әсәр аша дини белем бирүне, рухани әдәбиятның торгызылуын (Ф.Яхин, Ф.Бәйрәмова), тарихи тематикага игътибарның зур булуын (М.Хәбибуллин, Н.Фәттах, Р.Батулла, Р.Зәйдулла, Н.Гариф, С.Шәмси) билгели.

Аерым жанрлар торышына тукталып, «егерменче гасыр хикәясе авторларга бай, төсмерләргә мул, киң сулышлы һәм татар прозасының төп үсеш тенденциясен фактта раслый» дип күрсәтә. 90 нчы елларда детектив прозаның уңышлы үрнәкләрен алга таба дәвам иттерүдә сүлпәнлек күзәтелүенә игътибар итә. Шуңа охшаш хәл фантастика жанрында да саклана икән. Ф.Сафин, потенциаль мөмкинлекләре зур булса да, юмор-сатираның бер урында тапталуына борчыла. Ф.Баттал, Т.Миңнуллин, Ф.Садриев, К.Кәримов, И.Шиһапов, Ә.Сафиуллиннар уңышлы гына эшләп килсәләр дә, «бездә бу тармак халыкчанлык дәрәҗәсендә үсеш алып китә алмый әле». Ә инде хәзерге прозадагы аерым кимчелек-җитешсезлекләр буларак тәнкыйтьче түбәндәгеләрне атый: 1) аналитик куәткә ия булган әсәрләрнең аз булуы; 2) еш кына вакыйганы сөйләп бирүгә йөз тоту, милли идеянең тулы чагылыш тапмавы; 3) геройларның эш-гамәлләрендә күңел халәтенең үсеш-эволюциясе сизелмәү, еш кына схематик ситуацияләргә корылуы; 4) әсәрләрдә мотивлаштыру, мантыйк җитенкерәмәү, сюжет борылышларының зәгыйфьлеге күзәтелү һ.б. Гомумән, Ф.Сафин, кимчелек-җитешсезлекләр булса да, татар прозасын үсеш-хәрәкәттә дип саный һәм аңа хаксыз тел-теш тидерүдән сакланырга чакыра.

Хәзерге шигърият турындагы уйлануларга бәйле Р.Гаташның «Йолдызларны танып, сөенә белик...», Р.Зәйдулланың «Куркытмагыз кошлар авазын», З.Мансуровның «Каләмебез илаһи антка тугрымы?» язмалары[1] кызыклы. Алар, билгеле, авторларның максатлары, фикер-карашлары белән бер-берсеннән нык аерыла. Җаны-тәне белән шигърият дөньясында яшәүче Р.Гаташ мәкаләсенең башламы ук үзенчәлекле. Бүгенге тәнкыйтьнең «тешсезлеге» турында уйланып, ул болай дип яза: «Ә тәнкыйтьне, нинди генә объектив булмасын, шундый дип кабул итәбезме соң без? Кайсыбыз «ярата» аны? Үзебезне «мактаган әйбәт язмаларны» искә алмаганда... Шуңа да тәнкыйть үсми, шигырь тәнкыйте юк, дип сөйләүләр һаман дәвам итәчәк». Әнә шулай саллы башланып киткән мәкаләдә хәзерге шигъриятнең йомшак яклары да күрсәтелә: стиль-алымнардагы бертөрлелек, гомуми сәясилек, ялангач публицистика, прозаизм, хәтта примитивизм көчәю; маңгайга бәреп әйтелгән хакыйкать; шигырьнең үз үсешеннән чыкмаган нәтиҗәләр; жанрларда һәм үлчәү-формаларда игезәктәй охшашлык һ.б. Әлеге фикер-карашлардан соң аерым авторлардагы, әсәр-җыентыклардагы кимчелекләр тәфсилләп күрсәтелер-бәяләнер дисәк, язманың тоны бик нык үзгәрә. Тәнкыйтьче, аерым штрихлар белән унга якын шагыйрьнең иҗат юнәлешләрен яисә кайбер табышларын күрсәткәннән соң, мондый нәтиҗәгә килә: «Зур мирас һәм шигъри мәктәпләр белән сыналган, төрле стильләрдә үскән һәм якты йолдызларын күктә балкыткан татар шигыренең бүгенгесе дә зарланырлык түгел. Булганны яратырга өйрәнсәк иде. Әйе, йолдызлар бар, алар яна — күрә, сөенә белик дип әйтәсем килә минем». Аңлашыла ки, алдагы өлештә саналган кимчелекләр, «син дә йолдыз, мин дә йолдыз» ди торгач, эреп юкка да чыкты.

З.Мансуров мәкаләсе тулысы белән шигъри көчләрне барлау, күрү, туплау рухында язылган. Тәнкыйтьче төрле буын шагыйрьләрнең табыш-уңышларын, кемнәрнедер аерып куймастан, эзлекле рәвештә барлап чыга. Хатын-кыз иҗатчылар, аерым шагыйрәләр иҗатына бирелгән җыйнак бәяләмәләр әйбәт тәэсир калдыра. «Шигъриятебезнең хәле алай ук зарланырлык түгел» икәнен күрсәтү белән бергә, «соңгы елларда шигъриятнең профессиональ дәрәҗәсе бераз төшә башлауны, поэтика кануннарына

игътибар кимүне, аеруча телгә кагылышлы җитешсезлекләрнең артуын билгели. Ә инде әлеге кимчелекләрнең мәкаләдә исеме аталган 70 ләп шагыйрьдән калганнарга гына кагылуын аңлау кыен түгел.

Р.Зәйдулланың «Куркытмагыз кошлар авазын» исемле бик тә мәгънәле язмасы тормыш-яшәештә әдәбият-сәнгатьнең урыны турындагы уйланулар белән башланып китә. Тәнкыйтьче аерым авторларның иҗат биеклекләрен билгеләгән әсәрләренә этрафлы бәя бирү аша хәзерге шигърият мәсьәләләренә килә. Л.Шагыйрьҗан, Э.Шәрифуллина, З.Мансуров поэмаларына бәяләр төрлечә булса да, алар шигъри анализның матур үрнәге булып тора. Р.Зәйдулла нәрсә турында гына уйланып язса да — поэма жанры сыйфатларымы, шигырь техникасымы, публицистик яисә гражданлык лирикасымы — аңлап-белеп яза, шуңа да фикерләре ачык, мәгънәле, нәкъ Ркаилчә, өздереп әйтә. Татар поэзиясенең үз традицияләреннән, тамырларыннан читләшүе арту турындагы әрнүле сүзләре, хәзерге шигъриятне «тавыш-тынын бик сиздерми генә агып яткан нәни инеш» итеп күзаллавы — бар да акыл-тойгы катламында үз урынын ала.

Сәхнә әдәбиятын өйрәнү, аның бүгенге торышын барлау, киләчәгенә ориентирлар билгеләү һаман да артка калып килә. Төрле спектакль премьералары, театрларның гастрольләре уңае белән язылган күзәтү төсендәге мәкаләләрдән тыш (ә аларда драма әсәре турында гомуми сүз әйтелеп, спектакль үзе, артистлар уены үзәктә тора), драматургиягә кагылышлы хезмәтләр бармак белән генә санарлык икән. Арада Д.Гыймранова, А.Әхмәдуллин, Р.Хәмид, Н.Ханзафаров мәкаләләре[1] игътибарга лаек.

Д.Гыймранованың «Театрга гашыйк булыгыз!» язмасында соңгы еллар драматургиясенә күзәтү ясала. Тәнкыйтьче эзлекле рәвештә Т.Миңнуллин, З.Хәким, М.Гыйләҗев, Р.Зәйдулла, Р.Хәмид, Д.Салихов, Г.Каюмовларның аерым әсәрләренә, нигездә, идея эчтәлеге ягыннан бәя бирә. Һәр драматургның иҗат стилен билгеләүче аерым сыйфатларны барлау омтылышы ясый. Шуның белән бергә тикшерүгә алынган пьесалардагы сәнгати табышларны һәм югалтуларны, кеше һәм җәмгыять мөнәсәбәтләрен ачуда авторлар мөрәҗәгать иткән алым-чараларның, образ-символларның, шартлы-метафорик күренешләрнең әсәрдәге функциясен билгеләү кебек мәсьәләләрнең читтә калуы күренә.

Драматургия тарихын өйрәнүне максат иткән, шуңа тугры хезмәт итүче А.Әхмәдуллинның «Бүгенге драматургиянең кайбер үзенчәлекләре» һәм «Безнең заман герое» дискуссиясе уңаеннан язылган «Уңай геройлар сагындыра» язмаларында хәзерге сәхнә әдәбиятындагы эзләнүләр юнәлеше билгеләнә. Тәнкыйтьче күпсанлы драматургларның соңгы еллар иҗатын тема-проблемалары, жанрлар байлыгы, стильләр төрлелеге ягыннан эзлекле рәвештә барлый. А.Әхмәдуллин әдәбиятның, шул исәптән драматургиянең иҗтимагый һәм тәрбияви әһәмиятен аеруча калкытып куя, шуңа да пьесаларда гаҗизлек мотивының киңәюен, кешенең кыргый инстинктларына күп мөрәҗәгать итүне, еш кына явызлык-караңгылыкның изгелек-матурлыктан өстен чыгуын сурәтләүне кабул итми. Кешенең рухын күтәрә, җанына хөрлек, өмет бирә торган хәл-күренешләрнең, образ-геройларның күбрәк булуын тели.

Р.Хәмиднең «Татар драматургиясе миллиме?» исемле мәкаләсе, пьесалары кебек үк, фикер каршылыклары аша хакыйкатьне ачу омтылышына корылган. Бөтендөнья сәхнә әдәбиятын яхшы белгән әдип-тәнкыйтьче аерым халыклар драматургиясе мисалында әлеге иҗат төренең нинди зур рухи көчкә ия булуын, максатчан эшләгәндә халыкның милли үзаңын уятуда мөһим роль уйнавын күрсәтә. «Татар драматургиясе Көнбатыш һәм Көнчыгыш драматургияләре арасында ниндирәк урын тота?» дигән сорау куеп, хәзерге сәхнә әдәбиятының хәле, торышы, үткән традицияләргә никадәр тугры калуы һәм киләчәге турында уйлана. «Милли драматургиябезнең магистраль тенденциясен барлау» теләге белән әйдәп баручы авторларыбыз иҗатына күзәтү ясый һәм төп табыш-уңышларны, аерым яңалыкларны билгели. Мәкалә исеме итеп алынган сорауга ачык җавап бирелми, шулай да автор безне мондый нәтиҗәгә китерә: бүгенге сәхнә әсәрләренең иң яхшылары идея эчтәлеге белән милли идеягә хезмәт итә, ә инде аны укучы-тамашачыга җиткерүдә алым-чараларны камилләштерү, сәнгать кануннарына буйсындыру юллары турында эзләнәсе бар. Бүгенге пьесаларның М.Фәйзинең «Галиябану»ы кебек тарихта калуының мөһим шартын Р.Хәмид халыкның традицияләренә, гореф-гадәтләренә, гомумән, милли яшәешенә нигезләнүендә күрә.

Максат-вазифасыннан, композицион төзелешеннән чыгып, күзәтүләрнең концептуаль, мәгълүмати һәм күзәтү-цикллар дип йөртелгән төрләрен дә аерып чыгалар.

Концептуаль күзәтүләрнең нигезен тәнкыйтьченең әдәбияттагы аерым бер үзенчәлек-тенденциягә карата позициясе, үз фикер-карашларын дәлилләве билгели. Д.Заһидуллина «Яңа дулкында» исемле мәкаләсендә соңгы еллар татар прозасында барган үзгәрешләрне «модернизм элементларын үзенә туплаган яңа дулкында» язылган әсәрләр билгели дип яза. Алдарак елларда Р.Төхфәтуллин, М.Мәһдиев, А.Гыйләҗев һ.б. иҗатында «авыл реализмы» урын алган булса, соңгы еллар сүз сәнгатендә «психологик реализм» (Ф.Бәйрәмова), «милли реализм» (Ф.Латыйфи), «интеллектуаль реализм» (Р.Сибат), «магик

реализм» (Н.Гыйматдинова) кебек агымнарның җирләшүен күрсәтә һәм соңгысының әсәрләренә этрафлы күзәтү ясый. Яисә М.Җәләлиеваның «Тойгы катламнары» язмасы[1] Ә.Еники иҗатында кешенең эчке дөньясын чагылдыру алымнарын — психологизмын ачу ягыннан әһәмиятле.

Мәгълүмати күзәтүләр зур булмаган вакыт аралыгындагы әдәби-иҗтимагый тормышны үз эченә ала. Аларда әдәби барышны тулысынча иңләү максат итеп куелмый. Авторның бәя-мөнәсәбәте фрагментар рәвештә булырга мөмкин, ә инде күзәтүгә алынган әсәрләр еш кына җәмәгатьчелектә кызыксыну уятуга бәйле була. Ю.Сафиуллинның «Сәхнә әсәрләребез нинди?» мәкаләсендә[2] драма әсәрләренең театр белән бәйләнеше, спектакль буларак тамашачыга җиткерелүе турындагы фикерләр өстенлек итә. Автор театрның (нигездә, Камал театрының) XX гасыр ахырындагы хәлен, эчке халәтен шактый тулы ача. Пьесага куелган таләпләрне исә сәхнә әдәбияты кануннары белән бәйләнештә карый. Язма билгеле бер вакыт аралыгында басылып чыккан яисә төрле театрларда куелган пьесалар, аларның авторлары исемнәренә, саннарга, фактларга бик бай. Автор сәхнә әдәбиятындагы кимчелекләрне дә тоемлый. Аның «шундый чор килде, халык театрга кәмит карарга гына йөри дип, үз-үзебезне алдап ятсак, тамашачыны беркайчан да үз артыбыздан ияртә алмабыз» дигән фикере белән кайсыбыз гына килешмәс икән. Драматургиянең җәмгыятьтәге урыны, аны үстерү өчен кирәк булган шартлар, тамашачы зәвыгы турындагы фикер-карашларын Көнбатыш Аурупа, урыс сәхнә әдәбияты мисалларына таянып билгели. Әмма биш ел эчендәге драматургия турында сүз алып барабыз икән, аның бүгенге хәленә ачык, аңлаешлы бәя бирү, билгеле бер дәрәҗәдә төп юнәлешләрен, үсеш перспективаларын билгеләү дә сорала. Автор исә борчу тудырган мәсьәләләрнең байтагын читләтеп үтә.

Күзәтү-цикллар исә, исеменнән аңлашылганча, мөстәкыйльлекләрен саклаган хәлдә, төзелеше, тәнкыйди юнәлеше, бәяләү объектының эзлеклелектә алынуы белән үзара бәйләнгән язмаларны тәшкил итә. Аларны еш кына берсеннән икенчесенә күчеп баручы сорау-мәсьәләләр берләштерә. Андый мәкаләләр, гадәттә, алдан планлаштырылмый, бәлки әдәби-иҗтимагый вакыйга-хәлләргә нисбәтле рәвештә языла. Тәнкыйтьче Р.Сверигинның «Үткән ел прозасына бер караш», «Гасырлар чатында» мәкаләләре[1] хәзерге татар прозасының төп үсеш тенденцияләрен ачыклау омтылышында бер-берсен дәвам итәләр, тулыландыралар.

Мәкаләләрнең **дүртенче** төркемен тәнкыйть буенча язылган хезмәтләргә мөнәсәбәтле **тәнкыйди язмалар** алып тора. Алар еш кына үзенчәлекле төзелешкә ия булып, тикшерү объекты итеп алынган хезмәттәге фикерләр белән килешү, аларны үстерү яисә анда куелган сорауларга җавап төсен ала. Тәнкыйди язмаларның үзеген оппонент белән бәхәс, үз фикереңне дәлилләү тәшкил итә. Мәсәлән, А.Хәлимнең «Казан утлары» журналының 2005 елгы 1 һәм 2 нче саннарында басылган «Сез беләмсез кая барганны?» исемле язмасы уңаеннан Р.Мостафинның «Гадел булыйк» дип исемләнгән тәнкыйди язмасы[2] дөнья күрде. Тәнкыйтьче әдәбиятның үткәне һәм бүгенгесе, аерым әдипләр шәхесе, әсәрләргә бәя һ.б. мәсьәләләр буенча оппоненты А.Хәлим белән бәхәскә керә, нәрсәнедер яклый, нәрсәгәдер каршы килә яисә «җавап» бирә, гомумән, җитди полемика алып бара.

Тәнкыйть мәкаләләренең **бишенче** төркемен язучының шәхесен, иҗатын анализлауга багышланган язмалар алып тора. Аларның төп үзенчәлеге — әдәби күренешләрне һәм әдип иҗатын бәяләүне язучының шәхесе, тормыш-яшәеш хәлләре, биографик фактлары белән тыгыз бәйләнештә алып бару. Мондый хезмәтләрнең ике жанр төрен аерып чыгаралар: тәнкыйди-биографик очерк һәм әдәби портрет.

Тәнкыйди-биографик очеркта әдип иҗатына анализ тормыш юлын күз алдына китереп бастыру белән үрелеп бара. Биографик фактларны барлау үзмаксат булып тормый, игътибар үзәгендә иҗат үзенчәлекләре, аерым тема-мотивлар, мәсьәләләр, дөньяга караш һ.б. язучы биографиясе призмасы аша чагыла. Мондый язмалар, гадәттә, әдипнең күптомлыгы чыгу яисә юбилее уңаеннан дөнья күрә. Әлеге жанрның уңышлы үрнәкләре буларак С.Поварисовның татар халык шагыйре И.Юзеевның 70 еллыгы уңаеннан язылган «Моң эчендә асылташ», Т.Галиуллинның танылган прозаик А.Гыйләҗевнең тууына 75 ел тулуга бәйле дөнья күргән «Киләчәк кешесе», Р.Сверигинның Ф.Яруллинга 65 яшь тулу уңаеннан язылган «Аны беләбезме?» мәкаләләрен[1] күрсәтеп була.

Әдәби портретта язучының иҗат үзенчәлеге бәяләнә. Тәнкыйтьче әсәрләрне анализлау аша әдипнең тормыш-чынбарлыкны чагылдыру, сәнгати фикерләү үзенчәлеген ача. Әлеге жанрда биографик материаллар, истәлекләр, башка язучылар белән чагыштырулар файдаланылса да, соңгылары ярдәмчел вазифа башкара. Әдәби портрет хәзерге тәнкыйтьтә шактый актив кулланыла. Аның уңышлы үрнәкләрен Р.Мостафин, Т.Галиуллин, А.Әхмәдуллин, Ф.Мусин, М.Вәлиев, Р.Сверигин, Р.Рахмани, Д.Заһидуллина һ.б. иҗатында күрәбез.

Р.Рахманиның тәнкыйди язмалары[2] хис һәм фикер бергәлегенә ирешкән әдәби әсәр кебек укыла. Аның каләме шактый сайлап, иҗатлары вакыт сынавын узган, җәмәгатьчелектә танылып та, тәнкыйть тарафыннан әлегәчә ачылып-аңлатылып бетмәгән әдипләргә төбәлә. Тәнкыйтьченең «Кыйблабызга

тугрылык» язмасы М.Юнысның бай иҗатын ачуда яңа бер баскыч булып тора. Олы язучының иҗат үзенчәлекләренә, феномены асылына төшенү өчен, «көнкүреш логикасыннан берникадәр фәлсәфи аң югарылыгына күчеп фикер йөртергә тиешбездер» дип яза ул. Мәкалә дә шуның матур үрнәге. Р.Рахманиның әдәби әсәр теле турында уйланулары һәр язучыга аталган теләк булып тора: «Матур әдәбият теле ул — сәнгатьле фикерләүне барлыкка китергән материал һәм шартлы чара; тел ул — язмыш, психология; тел ул — фикер, идея, көрәш!» «Дөнья меридианнары белән үрелгән өр-яңа тема, өр-яңа тормыш катламы» алып килгән М.Юнысны ул герой психологиясенә тирән үтеп керү, фикри мәгънәгә йөз тоту, тәэсирле тасвирлаулар остасы дип бәяләп, әсәрләренең публицистика белән үрелеп баруын күрсәтә. Гомумән, әлеге язма М.Юнысны шәхес, художник, язучы буларак ачу ягыннан әһәмиятле.

Р.Рахманиның Л.Шагыйрьҗан иҗаты турындагы «Шагыйрьнең язмыш келәме» язмасы тематик-проблематик нигездә әдибәнең иҗат эволюциясен эзлекле ачуга корылган. Шигъри җанлы тәнкыйтьче Л.Шагыйрьҗанның шигъри дөньясын тирәнтен аңлап, белеп яза, әлеге поэзияне татар әдәбиятындагы үзенчәлекле һәм уникаль күренешләрнең берсе дип бәяли. Р.Рахмани шагыйрә лирик героеның хис-кичерешләр байлыгын, күңел тибрәнешләрен ачык тоемлый һәм әдибәнең интим кичерешләр белән чикләнмичә, аларның эстетик чагылыш-тәэсирен ачуга килүен иҗатында үсеш буларак тәкъдим итә. Шигърияткә фанатикларча бирелгән Л.Шагыйрьҗанны, үз сүзләре белән әйткәндә, «ил кызын», лирик героеның рухи халәте үзгәрү мизгелләрен бирү остасы буларак укучыларга тәкъдим итә.

Әдәби процесска, заман таләпләренә бәйле тәнкыйди жанрлар билгеле бер үзгәреш кичерә. Соңгы елларда татар әдәби тәнкыйтендә **эссе** жанры активлашты. Югарыда күрсәтелгән квалификациядә ул бишенче төркемдә тәнкыйди-биографик очерк һәм әдәби портрет белән янәшә тора ала. Аның үзенчәлеген язучы иҗатына ясалган анализда тәнкыйтьче «мин»енең керешеп китүе, лирик һәм публицистик чигенешләр, истәлек-мемуарлар белән үрелеп бирелүе билгели. «Самими-ихлас уй-фикер һәм хис-мөнәсәбәт бер төенгә төйнәлгән әдәби тармак — эссе»[1] жанрында профессиональ тәнкыйтьче-галимнәр дә, язучылар үзләре дә уңышлы иҗат итә. Мисал өчен, Р.Сибатның М.Мәһдиев, Г.Ахунов һ.б. турындагы язмалары, М.Галиев, Мөд.Вәлиев һәм Т.Галиуллин эсселары һ.б.

Хәзерге әдәбиятның тагын бер үзенчәлекле күренеше булып публицистика һәм әдәби тәнкыйтьнең үзара керешеп китүен күрсәтергә була. Г.Моратның «Җәяүле кошлар», Р.Гаташның «Шигърият, синең хакка», Р.Шәрәфиевнең «Уйлы күңел», Мөд.Вәлиевнең «Гамәл дәфтәре» җыентыклары[2] әнә шундый очерклар тупланмасы булулары белән кызыклы һәм үзенчәлекле.

3. ХӘЗЕРГЕ ӘДӘБИ ТӘНКЫЙТЬНЕҢ ҮСЕШ-ҮЗГӘРЕШЕ

Хәзерге татар әдәби тәнкыйтенең барлык жанр төрләрендә дә шактый уңышлы эзләнүләр алып барылуын күрдек. Хәзер исә без сүз алып бара торган чор эчендә тәнкыйтьнең торышын билгеләргә ярдәм иткән, аның үсеш-үзгәрешенә йогынты ясаган, әдәби көчләрне барларга мөмкинлек биргән вакыйга-күренешләргә тукталып үтик.

Татар әдәби тәнкыйтенең хәлен, үсеш-үзгәрешен билгеләүче төп басма булып әдәби-нәфис һәм иҗтимагый-сәяси журнал — «Казан утлары» тора. Аның һәр санында тәнкыйть рубрикасына киң урын бирелү белән бергә журнал редакциясе әледән-әле аерым проблемалар буенча дискуссияләр үткәреп тора. Аерым алганда 1988–1989 елда үткәрелгән «Заман һәм шигырь», 1999 елдагы «Туксанынчы еллар әдәбияты», 2000 елдагы рецензияләр конкурсы, 2004–2005 еллардагы «Безнең заман герое» дип аталган дискуссияләр галим, тәнкыйтьче, язучы һәм, гомумән, китап укучыларның зур активлыгы белән үтте.

«Заман һәм шагыйрь» дигән фикер алышуда шул чор татар шигърияте, анда заман алып килгән үзгәрешләрнең чагылышы, гомумән, татар әдәбиятының торышы мәсьәләләре үзәктә торды. Сөйләшүдә катнашкан М.Вәлиев, М.Шабаев, Г.Рәхим, Ф.Зөлкарнәев, Г.Гыйльманов, Ә.Баянов, З.Низаметдинов, М.Гайнетдинов һ.б. мәкаләләрендә шигъри көчләребезне барлау, поэзия үсешенең төп юнәлешләрен, поэтик үзенчәлекләрен ачыклау омтылышы аеруча ачык сиземләнә. Хезмәтләрнең күпчелегенә кыю фикерләр, принципиаль нәтиҗәләр, кимчелекләрне ачыктан-ачык әйтү хас. М.Шабаев, Ә.Баянов, Г.Рәхим язмаларында әдәбиятта хөкем сөргән икейөзлелек, әшнәлек, кода-кодагыйлык күренешләре өчен тирәнтен борчылу ачык чагыла. Ф.Зөлкарнәев һәм Г.Гыйльманов мәкаләләре фәннилеге, фикри җегәре, фактик материалның байлыгы белән аерылып тора. Ф.Зөлкарнәев[1], поэзиянең торгынлыкта булуын билгеләп, «һаман кузгалып китәргә кыймый торган үшән йөк атын хәтерләтә» ди. Озак вакытлар дәвамында сакланып килгән чикләү-тыюлар, түбәнсетү-рәнҗетүләр (бигрәк тә адым саен милләтчелектә гаепләүләр), провинциаль фикерләү рәвеше буларак, кыюсызлык, чикләнгәнлек, мәнфәгатьләр тарлыгы сыйфатында калкып чыга. 80 нче еллар ахыры шигъриятендәге җитешсезлекләрнең берсе итеп ул «тормыштагы яңарыш, үзгәрешләр чагылуы» җитәрлек булмауны күрсәтә. Ф.Зөлкарнәев шигърияттә урта кул кәсепчеләрнең артуы өчен борчыла. Моның сәбәбе, билгеле, озак еллар дәвамында рухи-эстетик

ихтыяҗларның канәгатьләндерелмәве. «Урта кул чамага гына исәпләнгән кысан әдәби пространство, һичшиксез, барыннан да элек урта кул, әрсез-усал каләм әһелләрен формалаштыруга хезмәт итә». Тәнкыйтьче шигъриятнең яңалыкларга тиз генә ияреп китмәү сәбәбен халыкның, әдәбиятның үзенчәлегендә күрә. Милләт язмышы, аның фаҗигале чорлары турында уйлану тудырган әлеге сабырлыкны күрсәтә ул.

Г.Гыйльмановның «Заман тойгысы бармы?» язмасы[1] шигъри тәнкыйть алдында торган бурычларны ачыклау омтылышы белән кызыклы. Ул болай дип яза: «Бүгенге тәнкыйтьтә татар поэзиясенең асыл йөзе күпчелек очракта һәвәскәр шагыйрьләр иҗаты белән билгеләнә икән. Икенчесе: бүгенге поэзия тәнкыйте «ялкынсыз», «тешсез», «предметсыз» икән...». Монда еш кына газета-журнал редакцияләренең, аерым шагыйрьләрнең тәнкыйтькә карата үтә «сугышчан» позициясе зур йогынты ясавын да искәртеп үтә тәнкыйтьче.

Редакция тәкъдим иткән сорауларга җавап рәвешендә «Туксанынчы еллар әдәбияты» дип аталган сөйләшү шактый кызыклы, җанлы үтте. Асылда, әлеге фикер алышуда үзгәртеп кору башланганнан соңгы татар әдәбиятының гомуми торышына бәя бирү үзәктә торды. Сүз сәнгатендәге уңышлы һәм кимчелекле яклар турында гомуми күзаллау булдырырга мөмкинлек биргәнлектән, аерым мәкаләләргә кыскача тукталып үтик. А.Хәлим публицистик рух белән сугарылган язмасында[2] әдәби әсәрнең укучы тарафыннан кабул ителүе, вакытлар узганнан соң да аңа янәдән әйләнеп кайту теләге тусын өчен кирәк шартларны күрсәтә: а) чын сәнгать әсәре тәэсирле булырга, тетрәтергә тиеш (мисал буларак М.Юнысның «Шәмдәлләрдә генә утлар яна» повестен атый); б) үз вакытында укучыга барып ирешү, яңа сүз булу (тәнкыйтьче А.Гыйләҗевнең «Йөгез, бер дога...» романы соңгарак калып чыкты дигән фикердә тора); в) матур телгә, бай сурәтләү чараларына нигезләнгән сюжетның мавыктыргыч итеп корылуы; г) чын әсәр «татарның, заманның үсеш йә булмаса чигенеш тенденциясен ачып кына калмаска, көтмәгән сюжет нигезендә нечкә сурәтләү чаралары, ихлас идея, соклангыч тел белән без күргән дөньяны чалканы белән әйләндереп салырга тиеш».

Әдәбияттагы үзгәрешләргә килгәндә, җитди яңалык дип чиста тәнкыйть тә, чиста публицистика да булмаган яңа жанрны — **рухани публицистиканы** атый. Аныңча, мондый әсәрләрдә заман тенденциясе төп ачышны тәшкил итә. Гомумән, 90 нчы еллар башыннан безнең нәфис әдәбиятның заман сулышы, публицистик тын алыш белән сугарылуын билгели. Ә инде «татар әдәбиятын гасырлар буе артка сөйрәп килгән сыйфат ул — шәхесне кол дәрәҗәсенә төшергән тыйнаклык, — дип яза тәнкыйтьче. — Бу — куркаклык, төшенкелек, бар нәрсә белән килешә торган мич башы тыйнаклыгы. Безнең әдәбият татар кешесендә шундый тыйнаклык тәрбияләп, егерменче гасыр азагында төп башына утырды. Безнең бурыч — яңа, көрәшчел, кара көчләргә каршы торучы әдәбият тудыру».

Танылган шагыйрь Рәдиф Гаташ үз мәкаләсендә[1] сүз бара торган чорның әдәби йөзен билгеләүчеләр буларак Ә.Еники, Г.Ахунов, А.Гыйләҗев, Н.Фәттах, Ә.Баянов, М.Юныс исемнәрен атый, чөнки «шигырь сулышы — шигырь аша дога, язмыш тавышы; шигырь җененнән яралган бер рух яши бу әдипләрдә һәм шул нәрсә алар иҗатын кызыклырак, җанлырак итә». Соңгы еллар әдәби казанышы дип саналырдай әсәрләр арасыннан — «шәкел, стиле ягыннан булсын, йә киңлеге, фикри тирәнлеге, киң колачлыгы җәһәтеннән булсын, татарның рухи тамырларын барлау ягыннан булсын — һәр ноктадан камил һәм яңача бер үрнәк» булган «Догалы еллар»ны (М.Галиев) аерып куя. Ә инде бүгенге шигърияттәге кимчелекләргә килгәндә, аеруча поэма жанрында үсеш, яңалык булмауга борчыла ул. «Шигырьдә дә күбрәк ачык капкаларны кагу. Күбрәк тапталган темаларга язу, шәрә публицистика яки милләт турында «ачыш»лар. Яки тоташ чордан, җәмгыятьтән зарлану... Әмма борынгы традицияләргә, жанрларга кайту да бераз сизелә».

Җыйнак, әмма фикер-мәгънәгә бай язмасында Т.Миңнуллин[2] идеологик чикләүләр юкка чыкса да, 90 нчы еллар татар әдәбиятында ил күләмендә танылырдай казанышлар булмавын билгели һәм аның төп сәбәпләренең берсен ашыгуда, кабалану аркасында тирәнгә чумып уйлануларда, мохитне, заман кешесен төрле яклап өйрәнергә вакыт җитмәүдә күрә. Танылган драматург фикеренчә, хәзерге сүз сәнгате алдында шәхес белән шәхес, кеше белән җәмгыять, кеше белән табигать мөнәсәбәтләрен югары сәнгать ысуллары белән сурәтләү бурычы тора. Һәр татар язучысы кешене шәхес итеп, татарны милләт итеп, дөньяны камил итеп саклап калуга бөтен көчен куярга тиеш дип саный ул.

Фикер алышу уңае белән урнаштырылган язмалар арасыннан тагын икесен атап үтик. Танылган тәнкыйтьче Р.Сверигин[1] чор әдәбиятының йөзен билгеләүче берничә әдипнең иҗатларына хас сыйфатларны билгели. Берсе — Ф.Яруллин — «һәрвакыт үзе булып — халык, милләт, җәмгыятебезне борчыган, заман, тормыш проблемаларын йөрәге аша үткәрүче, кичерүче һәм сынмас, буйсынмас рухлы олы шәхес»; икенчесе — М.Юныс — «хөр фикерле, югары әзерлекле, кыю, гадел һәм дөреслекне яклаучы гали зат»; өченчесе — Ә.Баянов — «проза, лирика, драма күренешләренең үзенчәлекле үзара үрелеше,

прозасындагы мәгънәле шигърият, әдәби детальләр һәм символларның функцияләре, юмор бизәкләре» белән аерылып торучы әдип.

Башкортстанда яшәп иҗат итүче тәнкыйтьче С.Хафизов[2] 90 нчы еллар сүз сәнгатенең торышын күпгасырлык әдәбиятыбыз фонында тикшерә. Аерым бер табышлар булса да, ул югалту-җитешсезлекләр өчен аеруча борчыла. «Фаталь мохит идеясен кабатлау артты, — дип яза ул. — Мондый әдәбиятта Җан бөеклеге, геройлыгы яисә трагедиясе юк. Җан хәрәкәте юк. Ахыр чиктә бәни адәмне алга, яхшы тормышка, матурлыкка дәртләндергән рух, ireккә чакырган мотив юк». Тәнкыйтьче кеше концепциясе, геройны тасвирлау алымнарының һаман искечә калуын да искәртеп үтә. Бүгенге һәм алдагы көннәр әдәбиятында «әхлакый үзәге көчле, кешеләр каршында җаваплылыгы зур, тирәлеген уңай якка үзгәртергә сәләтле олпатлы, чын һәм натураль кешеләрне» күрергә тели.

«Казан утлары» журналы 2000 елда үткәргән рецензияләр конкурсына да аерым тукталып үтик. Басылып чыккан мәкаләләр бер дәрәҗәдә түгел, билгеле. Бу, бер яктан, һәркемнең әдәбиятны аңлавы, белеме, эстетик зәвыгы белән аңлатылса, икенче яктан, тикшерү өчен алынган материалның да төрлелегеннән килә: кемдер аерым бер хикәяне анализласа, икенче берәү җыентыкка күзәтү ясый. Конкурста катнашучылар арасында Ф.Хатипов, К.Тимбикова, Р.Шәрәфиев, М.Юныс мәкаләләре аеруча игътибарга лаек. Ф.Хатипов «Якты җирлектәге һәлакәт» мәкаләсендә М.Хуҗинның «Каңгый илендә» хикәясен эстетика таләпләреннән чыгып анализлый. Тәнкыйтьче хикәя жанры үзенчәлекләренә бәйле әдәби детальләрнең ролен, психологик сурәтләрнең әсәр канвасындагы урынын төгәл билгели. Геройларның эш-хәрәкәтен, күңел кичерешләрен, эчке драмаларын бирүдә автор осталыгын ача[1]. Проза турындагы язмасында Р.Сверигин «Каңгый илендә» хикәясен «бу жанрны иҗади үзләштерергә яисә хикәя-новелла язып карарга теләүчеләр өчен менә дигән кулланма»[2] дигән иде. Бу фикерне дәвам итеп, Ф.Хатипов мәкаләсе әдәби тәнкыйть белән шөгыльләнүчеләр өчен менә дигән үрнәк диярге була. Сүз уңаенда әйтеп китик: шушы ук авторның журналда 1999 елның май санында дөнья күргән «Иҗат серләре» исемле хезмәте[3] дә фикри тирәнлеге, фактик материал байлыгы белән аерылып тора.

С.Сөләймานованың «Тормыш, исәнме» җыентыгына Кояш Тимбикова язган «Шагыйрьнең хыялында йөрткән китабы» исемле мәкалә дә зур кызыксыну уятты. Җан җылысы белән язылган язмада шагыйрәнең шигъри дөньясы, фикри хөрлеге, сихри хисләре, аларның үзара бәйләнеше ачыла, һәм шуларда тәнкыйтьче С.Сөләйманова иҗатының матур чалымнарын бирә. Җыентыкны тулысынча күзәтү максат итеп куелмагангадыр инде, тәнкыйтьче аерым штрихлар белән чикләнә һәм игътибарын шагыйрәнең шәхесе, гаиләсе, иҗат лирикасы турындагы уй-гамәлләргә юнәлтә[4].

«Казан утлары» журналы редакциясе тәкъдим иткән «Безнең заман герое» исемле бәхәс (2004–2005 еллар) җәмәгатьчелектә зур кызыксыну уятты. Монда берничә факторны искә алырга кирәк: беренчедән, кешенең шәхесен формалаштыруда гаять зур роль уйнаган сүз сәнгатенең асылы, ул яклаган һәм саклаган идеяләр, гомумкешелек кыйммәтләре нәкъ менә әдәби геройлар белән бәйле. Бу аеруча проза һәм драматургия төрләренә хас. Г.Исхакый һәм Г.Камал, Ф.Әмирхан һәм Г.Ибраһимов, Ә.Еники һәм А.Гыйләҗев, М.Мәһдиев һәм Т.Миңнуллин һ.б. бик күп танылган каләм ияләренең исемнәрен атадыкмы, хәтергә алар иҗат иткән үзенчәлекле һәм гыйбрәтле, кабатланмас характерга ия геройлар килә: Зөләйха һәм Хәмзә бай, Хәят һәм Карлыгач-Сылу, Акъәби һәм Бибинур карчык, Шәяхмәт һәм Әлмәндәр һ.б. Әдәбиятның төп сурәтләү объекты булган кеше һәм аның катлаулы тормышын әдәби сурәтләрдә чагылдырган авторның сәнгати фикерләү үзенчәлекләре, дөньяга карашы киң урын ала. Икенчедән, фикер алышу темасының шулай аталуы бүгенге әдәбиятның һәр төре турында киң планда сөйләшү алып бару мөмкинлеге бирә. Ә бу исә хәзерге татар сүз сәнгатенең төп тенденцияләрен, сәнгати эзләнүләр юнәлешен, табыш һәм югалтуларын билгеләргә мөмкинлек тудыра. Өченчедән, әдәби процесста арткарак калып килгән тәнкыйтьне җанландыруга, яшь көчләрне тартырга ярдәм итә.

Редакцион мәкаләдә фикер алышуның юнәлешен билгеләү рәвешендә, гомумән, уйлану-борчылу ачык чагыла: хәзерге җәмгыятьтә «матур әдәбиятның роле кимеде түгелме? «Әдәбият — тормыш көзгесе» дигән шигарьне өлге итеп алган күбебез өчен табигый борчылудыр бу. Моңа кадәр без әдәбиятны кеше аңын формалаштыруда иң төп факторларның берсе дип инанып килдек. Хәзерге вазгыятьтә бу чыннан да шулаймы?» Әлеге уйлануларга бәйле конкрет сораулар куела: «Бүгенге татар әдәбиятының (соңгы 20 елда) каһарманнары кемнәр? Аларда яшьләр күңелен яуларлык нинди сыйфатлар бар? Язучыларның бу каһарманнар образын ачып салуда уңышлы һәм кимчелекле яклары нидән гыйбарәт? Гомумән, ихтирамга лаек олы язмышлы шәхесләр тиешле дәрәҗәдә чагылыш табамы?»[1] Дискуссия уңае белән журнал битләрендә Р.Шәрәфиев, Р.Фәизов, Р.Фәтхрахманов, М.Вәлиев, Әхмәт Рәшит, Р.Мостафин, А.Әхмәдуллин, Н.Гариф, Д.Заһидуллина, К.Тимбикова, Ә.Закирҗанов, А.Хәлим, С.Хафизов һ.б. мәкаләләре басылып чыкты. Аерым авторлар хәзерге әдәби процессны тулаем иңләсә,

икенчеләре аерым әдәби төрләргә туктала, өченчеләре исә заман героен чынбарлыгыбыздан эзли яисә үткән тарихның билгеле шәхесләрен замандашыбыз итеп күрергә тели. Фикер алышуда әдәби үсешнең төп тенденцияләрен, тема-проблемалар төрлелеген, аерым төр-жанрлар торышын билгеләү, заман героена хас сыйфат-билгеләрне ачыклау, сәнгати уңышларны һәм җитешсезлекләрне аерып күрсәтүгә бәйле шактый җитди, кызыклы һәм фикер төрлелегенә, каршылыкларга, яңа уйлануларга этәрә торган караш-уйланулар булды.

Әлеге дискуссияне башлап җибәргән Р.Шәрәфиев[1], тормышка якынаюны максат итеп, әйләнә-тирәбездәге әхлаксызлык күренешләренең бүгенге әдәбиятыбызны басып алуы өчен борчыла: «Әдәбият белән реаль тормыш үзара ярышып, бер-берсеннән өйрәнеп, казна караклары, мафия, азгынлык корольләре һәм королевалары, алар янында ялманып йөрүче мескеннәр үрчетә». Аның фикеренчә, үзебез кебек вак интригалар белән яшәүчеләрне, уй-хыяллары көнкүреш ыгы-зыгысыннан, парлашу-аерылышу кичерешләреннән уза алмаган, аның каравы уйлап чыгарылмаган әдәби геройларның чит ил телесериалларыннан безнең сүз сәнгатенә үтеп керүе һәм тиз арада түргә үк менеп утыруы матур әдәбиятыбыздагы эзләнүләрнең сыегаюын күрсәтә. Андый әсәрләрнең тулы бер катлам тәшкил итүенә нигезләнеп, тәнкыйтьче аларны «бозыклык реализмы» дип атый.

XX гасырның 80 нче елларыннан соңгы татар әдәбиятының үсеш-үзгәреше нәрсә белән характерлана соң? Әлеге сорауга барлык авторлар да теге яки бу дәрәҗәдә җавап бирергә омтыла. Р.Мостафин «Чорлар чатындагы үзгәрешләр» дигән язмасында[2] җәмгыятьтә үзгәртеп корулар башланганнан соңгы чорда әдәбияттагы яңалык-үзенчәлекләрне түбәндәгеләрдә күрә: 1) идеология үзгәрү нәтиҗәсендә күп әдипләрнең аптырап калуы; 2) цензураның юкка чыгуы, тулаем алганда, сүз, матбугат иреге бирелү; 3) җәмгыятьтә дингә карашның уңай якка үзгәрүе; 4) публицистиканың киң үсеш алуы; 5) классик мирасыбызның әйләнеп кайтуы; 6) үткән тарихыбызга игътибар арту һ.б.

Тәнкыйтьче, совет чорындагы «уңай герой» урынына җыен вак җаннарны күрсәтергә омтылуны бер чиктән икенчесенә ташлану дип билгеләп, болай дип яза: «Әдәби персонажларыбыз вакланды, үрнәк булырлык геройларыбыз бөтенләй юкка чыкты». Әдәбиятның китап укучыны тәрбияләүче, тормышына юнәлеш биреп торучы рухи көч буларак читләшүенә нигезләнеп, ул шундый нәтиҗә ясый: «XX гасыр азагында — XXI гасыр башында татар әдәбияты бик авыр чор — кризис чоры кичерә».

Ә менә Р.Фәизовның «Алар безнең арада» мәкаләсе[1] шактый үзгә концепциягә корылган. Автор ачык итеп соцреализм чоры әдәбиятындагы уңай геройларны сагына. Әлеге иҗат методы мәсләгенә нигезләнеп, үз фикерен әдәбиятыбызда чын сүз осталары үсеп чыгуы белән дәлилли. Ә бит Ә.Еники, А.Гыйләҗев, Н.Фәттах кебек әдипләребезнең идея-эстетик карашлары соцреализм кысаларын читләтеп үтеп, гомумкешелек кыйммәтләренә, милләт проблемаларына нигезләнүе белән киң яңгыраш алды. Хәер, автор моны үзе дә аңлый. «Мин үзем, шәхсән, социалистик реализм тарафдары булсам да, — дип яза ул, — танырга мәҗбүрмен: бу ысулның җитди кимчелекләре бар. Әдәби әсәрләр иҗат иткәндә бу ысул котылгысыз рәвештә схемага, ясалмалылыкка китерә. Уңай геройны әдип никадәр тормышчан, тулы канлы итеп бирергә уйласа да, аның кайбер кыңгыр якларына күз йомарга, кайчак хәтта рухи фаҗигасен дә читләтеп үтәргә мәҗбүр була. Әгәр инде кире геройны сурәтли икән, аңа да симпатия белән карарга, әсәр ахырында аны, һичшиксез, акылына китерергә, дөрес юлга чыгарып бастырырга тиеш була». Тәнкыйтьченең шактый киң планда әдәби герой, прототип, индивидуальлек һәм гомумилек мәсьәләләре турында фикер йөртүе дә берьяклы. Ул укучысын «Безнең арада шундый геройлар бармы?» дигән сорау турында уйланырга чакыра. Әмма әсәр герое белән тормыштагы кеше (хәтта прототип) арасына тәңгәллек куеп булмый бит. Автор аның аерым сыйфатларына нигезләнсә дә, ахыр чиктә үз фантазиясен эшкә җигә һәм гомумиләштерелгән образ иҗат итә. Үзен «әдәбият солдаты» дип атаган тәнкыйтьченең Ф.Латыйфи әсәрләрендәге персонажларны социалистик реализм геройлары дип атавында да әлеге иҗат методын бөтен асылында аңламавы күренә. Ф.Латыйфи геройлары — милли мәнфәгатьләрне кайгыртулары, шәхес иреген яклаулары аркасында система белән каршылыкка кергән милләтпәрвәрләр. Ә социалистик реализмның төп үзенчәлекләреннән берсе — партия идеологиясен яклауда һәм саклауда. Ә компартия исә аерым милләт һәм халык мәнфәгатен бервакытта да якламады, киресенчә, андыйларны милләтчелектә гаепләде. Р.Фәизов белән бер нәрсәдә тулысынча килешәм: «Әдәбият тормыш ваклыкларына гына кереп батмаска, аның әшәкелекләрен, имансызлыкларын тасвирлау белән генә мавыкмаска, ә укучыны яктылыкка, яхшылыкка өндәргә тиеш, укучыда югары гражданлык хисләре тәрбияләргә тиеш!» Шуларга нигезләнеп, хәзерге әдәбияттагы аерым сыйфат-билгеләрне аерып чыгара: 1) әдәбиятның үткән заманны тасвирлый башлавы; 2) үткән чорлар сурәтләнгән әсәрләрнең геройлары, аларның гамәлләре һәм рухлары бүгенге көнгә килеп тоташу; 3) әдәбият тулы канлы тормыш белән яши дип әйтергә нигез булу; 4) уртага бүгенге көн геройларын куеп язылган әсәрләрдә шактый берьяклылык шәйләнү.

Р.Раковның «Укыр җаннар бетмәсен!» язмасында[1] А.Хәлимнең «Татар вакыты»ндагы Мотаһар, Мөдәррис, Фәрдәнә кебекләрне тудыручылар дип сугыш елларында җанын-тәнен кызганмыйча ил өчен, халык өчен хезмәт иткән Нәфисәләрне («Намус» романы) санавын аңлап та, аңлатып та булмый.

Журналда басылып чыккан язмалар арасында үзенең эчтәлеге һәм максаты белән Р.Фәтхрахманов мәкаләсе[2] аерым игътибарга лаек. Үзгәртеп корулар башланып, яңа юнәлешләр, әдәбиятның фәлсәфи һәм рухи концепциясен эзләү чорында татар әдәбиятында ике юнәлеш барлыкка килде дип саный яшь тәнкыйтьче. Беренче юнәлеш тарафдарлары эзләнүләренең нигезендә үткәндәге казанышларны кире кагу, яңага омтылып, вазгыятькә аналитик бәя бирергә тырышу ята. Әлеге «яңа, традицион булмаган агым тарафдарлары исә популярлык мәсьәләсенең чишелешен азгынлык һәм оятсызлык пропагандалау аша хәл итәргә омтылалар» дип яза ул. Р.Фәтхрахманов фикеренчә, икенче юнәлешне ислам дине кануннарына нигезләнгән фикер-карашларга таянып, чынбарлыкның мөһим сорауларына мөрәҗәгать итүчеләр тәшкил итә. Әдәбиятны нечкә тоемлаучы буларак, тәнкыйтьче Р.Сибат, М.Кәбиров әсәрләренә тирән фәлсәфи-эстетик анализ ясый.

Әлеге икегә бүленешнең нигезендә «әдипнең сурәтләү объектына карата тоткан позициясе» тора. Әгәр беренче төркем «тормыш тасвирын тудырганда нәфеснең иң түбән, иң актык теләкләрен кузгатуны һәм үстерүне максат» итеп куйса, икенчеләр «үзенең мең елга сузылган тарихында тәкъвалык киемен үзенә өлге итеп алган» әдәбиятыбыз традицияләрен яңа шартларда үстерә.

Тәнкыйтьче укучының китаптан, матур әдәбияттан читләшү сәбәпләрен түбәндәгеләрдә күрә: 1) матди бөлгенлек, акчасызлык; 2) рухи тамырларның коруы; 3) Көнбатыш пропагандасы йогынтысында бер катлам укучының милли рухын югалтуы.

Р.Фәтхрахманов татар әдәбиятының бүгенгесен һәм киләчәген әдипләрнең ялган кыйбладан чын кыйблага, ягъни рухани карашларга нигезләнгән әхлакый кыйммәтләрне байрак итеп күтәрүләрендә күрә һәм фикерен болай дәвам итә: «Чын татар романының герое булырдай типларны, мөгаен, милләтнең (...) татарлыгын югалтмаган һәм сакларга омтылган катламы арасыннан эзләргә кирәктер». Әнә шундый геройлар иҗат итүчеләргә ул Ф.Бәйрәмова, А.Хәлим, Ф.Яруллин, Н.Гыйматдинова һ.б. кертеп карый. Тәнкыйтьченең әлеге бүленешендә берьяклылык, ягъни дини-рухани юнәлештә язмаучыларның барысын да азгынлык һәм оятсызлыкны таратучылар итеп күрү теләге сизелә. Шуңа да әдәбиятның киләчәген рухани карашларга нигезләнгән әхлакый кыйммәтләрне байрак итеп күтәрүдә күргән мәкалә авторы белән бәхәсләшү теләге кала: бертөрле генә уйлау һәм бәяләү чорын үттек бит инде, тормыш күпкырлы булган кебек, әдәбият та төрле булганда гына киңәеп, тармакланып үсәчәк.

Әхмәт Рәшит «Зурдан кубып сөйләшкәндә» мәкаләсендә[1] хәзерге татар шигърияте турында фикер йөртә һәм күпгасырлык рухи мираска бәйле мондый нәтиҗә ясый: «Борынгыдан калган бөек мирас безгә ышанычлы таяныч ноктасы булды. Иң сөенечлесе, без халкыбыз яулаган шул рухи биеклектә кала алдык». Ул бүгенге поэзиягә хас яңалык-үзенчәлекләр һәм кимчелекләр дип түбәндәгеләрне атый: 1) әдәбиятта юнәлеш-ориентирларның тарих ягына авышуы; 2) поэма яки дастан кебек жанрда вакыйганың һәм шәхеснең гамәл-кыланышында нинди фәлсәфи мәгънә ятуын ачыклауга игътибар арту, шул ук вакытта ачык кына сюжет сызыгы булмау; 3) публицистик башлангычның өстенлек итүе белән зур гомумиләштерүләргә килү; 4) шигъриятнең төп каһарманы булып тарихи шәхесләр һәм лирик «мин» тору; 5) бер-берсен баетып, тулыландырып, гомум бер симфония хасил иткән жанр төрлелеге кимеп, ниндидер абстракт «шигырь» төшенчәсе барлыкка килү; 6) тема-проблематиканың тараюы, әсәр каһарманнарының конкретлыгыннан баш тартып, ниндидер аморф хәлгә керүе күзәтелү һ.б.

Дискуссиягә килгән язмалар арасында фикер-карашларының ачыклыгы, конкретлыгы белән М.Вәли-Барҗылының «Күңел кемне көтә?» мәкаләсе[1] дә кызыклы. Танылган тәнкыйтьче безнең заман героена хас сыйфатлар дип рухи сафлык, рухи ныклыкны, бүгенге тормышта күбәеп, көчәеп киткән эреле-ваклы әшәкелек ташкынына каршы тора алуны, шундый мохиттә яшәп тә буялмый, пычранмый кала алуны саный. А.Гыйләҗев, Ә.Еникиләрнең әнә шундый геройлары «олы юлның якты маяклары сыман еллар аша да балкып, нур чәчеп торалар. Алар әдәбиятыбызның көчен һәм шул ук вакытта халкыбызның рухи-әхлакый йөзен, характерын да күрсәтәләр. Милләтебезнең тулы вәкаләтле вәкилләре булып яшиләр», — дип яза ул. Автор әсәр герое белән тормыштагы герой мөнәсәбәтенә бәйле мәсьәләгә туктала һәм алар арасына тигезлек куярга омтылып, минемчә, бәхәскә юл калдыра. «Герой исеме ул, һичшиксез, зур батырлык, зур фидакарьлек белән бәйле» дип, М.Вәли-Барҗылы тормышта башкалар өчен гомерләрен биргән чын геройларны атап үтә. Милләт, халык хакына олуг Иҗат дигән Иманны гына таныган, шуңа гына хезмәт иткән Ә.Еники, Н.Фәттахларны безнең чор геройлары дип саный. Тәнкыйтьче фикеренчә, әдәбиятта да иң матур әхлакый сыйфатларга ия булган, укучыга рухи көч өстәп, хәтта үз артыннан ияртә торган геройлар алгы планга чыгарга тиеш. Ә инде бүгенге күпчелек геройларның канәгатьсезлек хисе уятуы сәбәпләрен ул шуларда күрә: беренчесе — прозаикларның игътибары, нигездә, тышкы дөнья

вакыйгаларына, күренешләренә юнәлгән булу, шунлыктан соңгыларының рухи һәм фәлсәфи асылы аз ачылу; икенчесе — әдипләрнең интеллектуаль дәрәҗәсе, алардагы эчке рухи көчнең куәте белән бәйле булу.

Заман героена үзе куйган таләпләрдән чыгып, автор Ә.Еники, Н.Фәттах, А.Гыйләҗевләр юлын дәвам итүчеләр дип Ф.Садриев, М.Маликова, Р.Фәизов, В.Имамовларны саный. Киләчәктә дә әдәбиятның бурычын рухи яктан бай булган, чын кешелек сыйфатларына ия Кеше образын раслауда, шуның өчен көрәшүдә күрә.

Әлеге язма уңаеннан шуны әйтергә кирәк: тәнкыйтьче «заман герое» төшенчәсен башка мәгънәдә, ягъни реаль тормыш, андагы прототиплар рәвешендә аңлый. Бу исә аны төп сорауны ачыклаудан читкә алып китә.

Фикер алышу уңае белән басылып чыккан күпсанлы язмалар арасында И.Вәлиулланың «Яңа маяклар эзләгәндә...» мәкаләсен[1] һич тә читләтеп үтеп булмый. Совет чоры татар шигъриятенә күз ташлап, ул ерак гасырлардан килүче Яхшылык, Сафлык, Иптәшлек, Дуслык һ.б. рухи кыйммәтләрнең коммунистик идеология эчендә «эретелүен» билгели. Соңгы еллар татар шигъриятендә яшәешнең, чынбарлыкның олы мәгънәсен эзләп табуга тиң үзгәрешләр бара. Аның беренче нәтиҗәсе буларак, күңелләрдә Өмет уянды, дип бәяли автор. Икенче бер үзенчәлек булып үткән чор җәмгыятенең асылын тәнкыйтьләү тора. Болар исә ерактагы һәм якындагы тарихны хәтергә төшерү белән бергә бара.

Тәнкыйтьче фикеренчә, сүз иреге, хәбәрдарлык, демократия, сайлау хокукы, шәхси милеккә хокук һ.б. төшенчәләр демократик романтизм тудырды. Аның белән тыгыз бәйләнештә милли романтизм төп Маягыбызга әверелде. Соңгысы исә әдәбиятта тематик төрлелеккә китерде: 1) Казан ханлыгының яулап алынуы; 2) милли-дини изелү; 3) милли коллыкта татар яшәешенең деградацияләнүе; 4) яшьләрнең маңкортлашуы; 5) яңа милли Яңарыш — Ислам диненең кайтуы; 6) татар теленең бераз күтәрелүе; 7) югалган дәүләтчелекне торгызу. И.Вәлиулла үзенең фикер-карашларында хәзерге поэзиянең әйдәп баручы вәкилләре булган Зөлфәт, Р.Харис, Р.Миңнуллин, Р.Гаташ, Р.Мингалим, И.Юзеев, Р.Фәйзуллин, Р.Зәйдулла, Г.Морат, М.Әгъләм, Р.Низами һ.б. иҗатларына таяна.

Әмма соңгы вакытта милли азатлык хәрәкәтенең, гомумән, демократик үзгәрешләрнең җитди каршылыкка очравын билгеләп, автор болай яза: «Әгәр демократик романтизм кыргый капитализмның тынчу атмосферасында җан бирсә, милли романтизм да шул ук кыргый капитализм, Ичкерияне канга батыру атмосферасында югалды дигән сүз. Җәмгыятьнең криминальләшүе, бай-ярлыга бүленүе, полярлашуы, рухи яктан саегуы да милләт эчендәге бердәмсезлекне арттырды түгелме?» Һәм дәвам итә: «Бүген романтизм чоры узды кебек. Социаль системаларны алыштыру җәмгыятьне кешелеклерәк ясамады. Дин тоту иреге кайтты, әмма, кызганычка, дин әле җәмгыятьтә үзенең лаеклы урынын ала алмады. Ә асылда бит Ислам бүгенге татар халкы өчен табылган төп Маяк булып тора! Ләкин ни өчен Ислам кебек дини маяклар булганда да, җәмгыять гуманлашу кичерми, кешеләр күңеленә Миһербанлык, Мәхәббәт, Яхшылык, Сафлык, Дуслык кебек хис-тойгылар кайтмый? Әллә без шул Маякларның яктысын күрә алмыйбызмы, әллә инде шул Маякларга таба юнәлергә дә теләмибезме?» Әнә шундый шактый күңелсез уйланулардан соң И.Вәлиулла татар шигъриятенең киләчәген фәлсәфилеккә йөз тотуда күрә.

Рөстәм Зариповның «Пегас кашына микән?» язмасында[1], нигездә, тәнкыйди фикер өстенлек итә. Хәзерге әдәбиятка хас бер үзенчәлек итеп ул үрнәк алырлык сыйфатларга ия булмаган кешеләрнең (Достоевскийның Свидригайлов сыман агайларын) уңай герой буларак тәкъдим ителүен атый. Икенче бер кимчелек итеп тәнкыйтьче әсәрләрнең жанр хасияте юылуын, асылда, күбесенең очерк жанрына якынлыгын билгели. Моның аеруча авыл-колхоз темасына язылган әсәрләрдә урын алуын күрсәтә. Р.Зарипов XX гасырның 60–80 нче елларында әдәбиятыбызда киң урын алган «гүзәл әби һәм бабай образлары» белән мавыгуны, аларны бәяләүдәге фикерләрне дә бик үк кабул итми. Аныңча, «үзгәртеп кору чоры һәм базар экономикасы әлеге процесска үз төзәтмәләрен кертте. Кемнәрдер бозыклык турында авыз сулары корыткан тәфсилле әсәрләр язып гавам йөрәгенә юл эзләде, әмма халкыбыз язмышы өчен җан атып иҗат ителгәннәре дә мәйданга чыкты...»

Тәнкыйтьче изге максат белән язылган әсәрләрнең дә байтагында милли гореф-гадәтләр, традицияләрнең кире кагылуы өчен борчыла һәм укучыны Көнбатышның зарарлы йогынтысыннан, шуларга таянып язылган үзебезнең «популяр» китаплардан саклау юлларын эзли. «Ният изге, кыйбла дөрес, ихласлыкка хилафлык китерми торган иҗат зарур, — дип яза ул. (...) Һәм ул кешелегебез сагында торсын өчен, язучы халкына иң киме акның — ак, ә караның кара булуына иман китерү һәм шул позициясеннән бер карыш та чигенмәү таләп ителә...» Шуның белән бергә Т.Миңнуллинның «Кырларым-тугайларым», «Әлдермештән Әлмәндәр» кебек пьесаларының заман сынавын узмаган әсәрләр дип бәяләнүе белән килешеп булмый. Беренче пьесада үткән гасырның 70–80 нче еллар авылы кешеләренең, икмәк дип җан атучының, шәхси мәнфәгатьләренә караганда, иҗтимагый ихтыяҗны алга куйган колхоз

рәисенең образы тудырыла. Нәкъ шундый булулары белән алар чор рухын чагылдыра да инде. Әгәр «Әлдермештән Әлмәндәр» ахырында Әлмәндәр картны автор намазлыкка бастырган булса, ул пьеса фәлсәфәсен, драматург концепциясен бозып аңлауга китерәчәк иде. Гомумән, алдагы еллардагы колхоз-производство яисә әхлакый-фәлсәфи мәсьәләләрне үз эченә алган әсәрләрне, бүген инде әдәби-эстетик кыйммәте юк дип, алай җиңел генә тарихтан сызып атарга ашыкмыйк.

«Безнең заман герое»на бәйле фикер алышуның кульминациясе булып А.Хәлимнең «Сез беләмсез кая барганны?» исемле күләмле хезмәте[1] тора. Бу уңайдан шуны да искәртеп китик: әдәби иҗатның барлык өлкәләрендә дә уңышлы иҗат итүче язучы «Бирегез мәйдан!» эссесында Ф.Бәйрәмова әсәрләрен хәзерге татар әдәбиятының олы казанышы дип атап, яңа герой концепциясе бирелеше ягыннан дөньякүләм яңгыраш алырга лаеклы иҗат буларак бәяләгән иде. Соңгы язмасы да газета-журнал редакцияләрендә, китап нәшриятларында, вуз аудиторияләрендә, мәктәп укытучылары арасында уздырылган фикер алышуларда еш кына бәхәсләргә юл ачты.

Кайнар публицистика белән сугарылган хезмәттә әдәбият мәсьәләләре татар милләтенә, татар яшәешенә кагылышлы гаять җитди сораулар белән тыгыз бәйләнештә карала. Башка мәкаләләрдән аермалы буларак, әдипнең тирән борчылулары, җитди уйланулары һәм бүгенге яшәешебезне һәм әдәбиятыбызны педагогик, фәлсәфи, тәнкыйди, социаль анализлау нәтиҗәсендә туган хезмәтнең нигезендә милләт язмышы мәсьәләсе тора. Текстта ул сүз сәнгатенең милләт каршындагы җаваплылыгы булып тәкъдим ителә. Автор милләт һәм әдәбият кебек аерылгысыз бәйләнгән төшенчәләрне бербөтен итеп карый. Язманы буеннан-буена өмет хисе сугара: без булган, бар һәм булачак, ди язучы. Әмма моның өчен һәркемнең күңелендә милли үзаң уятырга, барлык милләтпәрвәрләрнең эчке потенциалын бергә туплап, бердәм хәрәкәт итәргә кирәк. Шуларны милли идея итеп күтәргән тәнкыйтьче әдәбиятның төп бурычын милләт каһарманы тәрбияләүдә күрә һәм моның асылын, нигез-шартларын, юнәлешен җентекләп аңлата.

Тирән аналитик фикерләүгә корылган хезмәттә хәзерге әдәбиятка хас булган, ассызыклап чыгарылган кимчелекләр белән кайсыбыз гына килешмәс икән. Менә аларның кайберләре: 1) масштабсызлык; 2) таушалган «массовый» тел белән язу — «тел — иң җитешмәгән байлыгыбыз»; 3) тетрәткән сюжет булмау; 4) фәлсәфәсезлек һ.б. А.Хәлимнең мәктәп дәреслекләре, әсәрләрнең сайланыш принциплары, бәя бирү юллары турындагы уйланулары да Мәгариф һәм фән министрлыгының дәреслекләр бүлеге тарафыннан махсус өйрәнелергә тиеш.

Әлеге әдәби-эстетик, әхлакый-фәлсәфи уйланулар синтезы булган хезмәттә автор белән бәхәскә керерлек каршылыклы фикерләрнең күп булуын да әйтеп үтәргә кирәк. Бердән, аның киң масштаблы булуы, яшәешнең күп якларын иңләп алуы төп мәсьәләләрдән читләшүгә китергән; икенчедән, А.Хәлимнең акны — ак, караны кара дип әйтергә теләвен хуплаган хәлдә, хезмәттә урыны белән берьяклылык, субъективлык өстенлек ала. Әйтик, ул хаклы рәвештә: «Кайчан без мактамыйча җылы сүз әйтергә, хурламыйча тәнкыйть итәргә өйрәнербез икән?» — ди. Шунда ук үзенә каршы килеп, Ф.Сафинның «Саташып аткан таң»ында, нигездә, җитешсезлекләрне генә күрә. Һәрхәлдә, романга ясалган анализ шундый фикер калдыра. Икенче урында Т.Миңнуллинның «Илгизәр + Вера», «Шәҗәрә»ләре артында «нинди матур кыланышлы мәкер ятканын» ачарга кирәклекне искәртә. Тәнкыйтьче бик нык ялгыша, Т.Миңнуллин пьесаларында бернинди дә мәкер юк. «Илгизәр + Вера»ның төп идеясе, минемчә, шуңа кайтып кала: акылны җуеп, хисләргә генә өстенлек биреп, мәхәббәт уеннарына кызыгып, ашыгыч адым ясамагыз. Милли тамырлардан аерылуга китерүче катнаш никахлар еш кына бәхетсезлек, ятимлек, ялгызлык, хәтта фаҗига белән тәмамлана. Г.Исхакыйның «Көз», «Ул әле өйләнмәгән иде», Ф.Әмирханның «Хәят», Ш.Камалның «Акчарлаклар», Ә.Еникинең «Әйтелмәгән васыять» кебек әсәрләренә бирелгән бәя дә, йомшак итеп әйткәндә, гаҗәпләнү уята. Бер генә мисал белән чикләнәм. «Көз» повесте эчкечелекне, күңел ачуны якламый, әсәрнең төп идеясе милли яшәү рәвешеннән аерылган кешенең рухи йомшаклыгын һәм, киресенчә, милли яшәү рәвеше кешедә горурлык, өмет, көрәш сыйфатлары тәрбияли дигәнне раслауда. Мәктәп укучыларында милли үзаң тәрбияләүдә «Көз» повесте — иң уңышлы әсәрләрнең берсе.

Тагын бер мәсьәләгә тукталып үтмичә булдыра алмыйм. Бу — XX йөз башы әдәби һәм иҗтимагый фикеренә караш. Р.Зарипов әдәбиятта катнаш никахны яклауның, дингә, динчеләргә каршы көрәшнең башында XX гасыр башы демократик язучылары торды дигән фикерне яклый. Дөрес, ул әлеге демократларны атамый, әмма без сезнең белән аларны яхшы беләбез: Тукай, Исхакый, Әмирхан, Рәмиев, Ибраһимов һ.б. Р.Фәтхрахмановның да элегрәк язылган мәкаләләрендә С.Рәмиевне алласызлык-дәһрилек шагыйре дигәне хәтердә. А.Хәлим дә «унтугызынчы гасыр азагы — егерменче гасыр башында татар милләтенең идеологлары катастрофага тиң ялгыш җибәрделәр» дип яза. Ф.Бәйрәмованың да шуңа якын фикерләре «Мәдәни җомга» битләрендә чагылыш тапкан иде. Без инде яңадан Тукайлар буынына кизәнә

башладыкмыни? Җәдитчелекне хурлау, тамгалау бер булды бит инде. Ашыгыч нәтиҗәләр ясамаска иде. Әдипләр иҗатында чагылган рус яшәешеннән үрнәк алу, аерым руханиларны тәнкыйтьләү, хатын-кыз иреген яклау һ.б. фикер-карашларны чор мохите, җәмгыятьтәге шартлар белән тыгыз бәйләнештә генә дөрес аңлап була. Мисал өчен, үзе дә танылган хәзрәт улы булган Ф.Әмирханны «Хәят»ы яисә «Фәтхулла хәзрәт»е өчен ничек инде динсезлектә гаепләргә мөмкин?

Чынлап та, дискуссия әдәби тәнкыйтькә билгеле бер җанлану алып килде. Шулай да күпсанлы мәкаләләр белән танышканнан соң бер үзенчәлек-кимчелек калкып чыга. Без әсәргә бәя биргәндә һаман да тема-проблема-идея яссылыгында калабыз. Д.Заһидуллина язганча, «төрле юнәлеш һәм агымнарда иҗат ителеп тә, аңа бәя бирүнең, нигездә, бер агым таләпләренә җавап кебек башкарылуын» күрәбез. Ә бит заманга бәйле әдәбият үзгәрүен таныйбыз. Ф.Латыйфи белән К.Кәримов, Ф.Яруллин белән Г.Гыйльманов, Т.Галиуллин белән Н.Гыйматдинова, Ф.Сафин белән З.Хөснияр, М.Әгъләм белән З.Мансуров, Т.Миңнуллин белән З.Хәким һ.б. әсәрләре төрле булган кебек, аларның сәнгати фикерләү үзенчәлекләрен ачу юллары да төрле булырга тиеш.

Әдәби тәнкыйтьнең жанр формалары, сүз сәнгатендәге табыш-югалтуларны күрә алу, укучыга җиткерү мөмкинлекләре, бәхәс-дискуссияләрдә аларның тагы да тулырак чагылуы белән танышканнан соң, хәзерге тәнкыйтьтә аеруча актив эшләүче берничә авторның иҗат үзенчәлекләрен билгеләп үтик.

Хәзерге татар әдәби тәнкыйтендә иң актив эшләүчеләрнең, әдәби процессның проза төрен системалы тикшереп-өйрәнеп килүчеләрнең берсе — Р.Сверигин. Аның алдарак сүз булган «Туксанынчы еллар әдәбияты», «Үткән ел прозасына бер караш», «Гасырлар чатында» кебек мәкаләләре тирән эчтәлеге, сүз сәнгатенең эчке хасиятләрен белеп, аңлап язылулары, фикер ачыклыгы, объективлык, нәтиҗәләренең дәлилле булуы белән аерылып тора. Галимнең «Нурзилә новеллалары...», Ф.Яруллинга 65 яшь тулу уңае белән язылган «Аны беләбезме?» мәкаләләре, үзе таләп иткәнчә, «әсәрләргә эстетик җәһәттән якынлашып, алардагы сәнгатьчә гүзәллекне бәяләү, образлы фикерләрне авторның әдәби осталыгы, кулланган стиль-сурәтләү чаралары белән, тормыш күренешләрен үзенчә художестволы итеп яктырту осталыгы белән бәйләнештә аңлату» рухында язылган. Аерым әдипкә, әдәби чорга, еллык күзәтүләргә бәйле хезмәтләрендә без зәвыклы укучыны, таләпчән тәнкыйтьчене күрәбез. «Үткән ел прозасына бер караш» язмасында тәнкыйтьче әсәрләргә бер-ике җөмлә белән, әмма күп сыйдырышлы бәя бирә, кирәк урында итагатьле генә тәнкыйть сүзен дә әйтә. Аның өчен авторитет-дәрәҗәләрдән бигрәк сәнгать әсәренең эчке хасиятен ачу кыйммәтрәк. Әлеге мәкаләсендә Р.Сверигин безнең игътибарны әсәрләрнең жанр ачыклыгы мәсьәләсенә юнәлтә. Бәя бирү критерийлары итеп мавыктыргыч булуны, образлылыкны, фикер тирәнлеген ала һәм тәнкыйтьнең бурычларын да эстетик кыйммәтләрне ачыклауда күрә.

«Гасырлар чатында» мәкаләсе язучыларның XIV корылтае алдыннан язылган һәм алдагы берничә ел прозасында урын алган аерым тенденцияләрне, табыш-югалтуларны ачыклауны максат итеп куя. Р.Сверигин өчен бу еллар иҗтимагый формацияләр һәм гасырлар алышыну чоры гына түгел, бәлки 60–90 нчы еллар прозасының йөзен билгеләгән, аның горурлыгы булган Г.Бәширов, Ә.Еники, Ф.Хөсни, А.Расих, М.Мәһдиев, Г.Ахуновларның мәңгелеккә күчүе белән тулы бер дәвер тәмамланган вакыт буларак та әһәмиятле. Тәнкыйтьче совет чорында прозабызның милли йөзен шактый югалтуын, «үзгәртеп корулар» дип аталган болгавыр заманда кайбер яуланган позицияләрдән чигенүен дә таный. Әнә шулар яссылыгында ул соңгы еллар әдәбиятындагы төп тенденцияләрне барлый. В.Имамов, С.Шәмси, А.Хәлим, Ф.Бәйрәмова, В.Нуруллин, Ф.Садриев, Н.Гыйматдинова һ.б. хикәя-повесть-романнарын зәвыклы тәнкыйтьче, таләпчән укучы буларак тикшерә. Ул әдипләрнең чор-заман проблемаларын оста тоюларын, яңалыкка омтылуларын тотып ала». Соңгы берничә елда татар прозасының аеруча кыйммәтле ачышлары милләт җанлыларның аңнарын-күңелләрен кузгатырдай, күптәннән борчылса да, һаман да әйтелә алмаган уй-мәсьәләләрне үткәннәр һәм бүгенге көн сулышы белән кушып, аралаштырып яктырту юнәлешендә булды», — ди яза ул. Соңгы елларның бер үзенчәлеге итеп үткән тарихка игътибар артуны һәм, иң мөһиме, әдипләрнең эзләнүләре тарих сәхифәләрен дөресрәк, объективрак яктырту һәм аларны әдәби-сәнгати үзләштерү юнәлешендә тирәнәя баруны саный.

Аерым әдипләрнең соңгы еллар иҗатына тукталып, Р.Сверигин хәзерге прозада А.Хәлим әсәрләрен аерып куя, аның «олы фикер һәм тойгыларны бер-ике сурәт, берничә деталь тирәсенә җыеп, кыска һәм үтемле итеп әйтеп бирү сәләтенә ия» булуын күрсәтә.

Әдәбият тормышның үзе кебек катлаулы һәм киң тармаклы. Озак еллар дәвамында татар әдәбияты «яшәү чыганакларын, бөеклек һәм гүзәллекне тормыштан, кешенең үзеннән» эзләсә, хәзер инде яңа бер юнәлеш барлыкка килде — әдәби һәм публицистик чараларга нигезләнгән дини эчтәлекле әсәрләргә йөз тоту. Әдәбият үсешендәге магистраль юллардан булырга тиешле әлеге тармакны әйдәп баручыларның берсе булган Ф.Бәйрәмованың «Соңгы намаз» романына этрафлы бәя бирелә.

Хәзерге прозадагы тагын бер үзенчәлек итеп «сатирик проза»ның яшәвен һәм әле ачылмаган зур мөмкинлекләре булуы билгеләнә. Р.Сверигин татар әдәбиятында реалистик юнәлеш белән янәшә тормыш-чынбарлыкны сәнгати сурәтләүнең үзенчәлекле алым-формаларга нигезләнгән башка алымнарның яшәү хокукын да таный. Аның фикеренчә, үзенчәлекле, серле дөньяда яшәүче геройлары белән Н.Гыйматдинова әсәрләре киң танылу алды, хыялый, мистик әдәбият тарафдарлары булган Ә.Гаффар, Р.Фәизов, Г.Гыйльмановларның да үз укучысы бар. Яңа әдәби формаларга, оригиналь сурәтләргә йөз тоткан З.Хәким, Р.Сибат әсәрләре дә әдәби процесста билгеле бер урын алып тора. Әлеге әдипләр иҗаты ашыгыч рәвештә төрле «изм»нарга тартып кертелмичә, махсус тикшерелсен иде дигән теләктә кала тәнкыйтьче.

Язмасында Р.Сверигин үзен борчыган мәсьәләләргә дә туктала. Алар түбәндәгеләр: әсәрләрдә көчле рухлы заман геройларының аз булуы; җитди проблемаларны сәнгатьчә формага салуда әдәби осталык җитмәү; үткән чорларны каралтып күрсәтү белән мавыгу, «шул чор хәлләрен бүгенгедән чыгып каһәрләү прозабызның төп тенденцияләренең берсенә әверелеп килә»; штамплар кысасыннан, элеккеге әдәби алымнарның эчпошыргыч бертөрлелегеннән арына алмау һ.б. Әнә шул рәвешле, хәзерге проза юллар чатында тора, билгеле бер казанышлары булса да, гомуми планда алга китеш бик сизелми, дип саный Р.Сверигин.

«Безнең заман герое» дискуссиясе уңае белән язылган «Яңа замана, яңа геройлар» язмасында[1] хәзерге прозадагы табыш-яңалыкларны билгеләү белән бергә конструктив, дәлилле, ышандыра торган тәнкыйть тә урын алган. Тәнкыйтьче фикеренчә, тема-проблематика җәһәтеннән хәлләр начар түгел, ә инде җитди мәсьәләләрне «Сәнгатьчә формага салу, сурәтләү камиллегенә ирешү юллары»да борчылулар күбәя. Р.Сверигинның әлеге язмасы сәнгатьчәлек мәсьәләләрен калкытып куюы, әсәрләргә эстетика таләпләреннән чыгып бәя бирүе белән үзенчәлекле.

Д.Заһидуллина исемен соңгы еллар әдәби тәнкыйтенең ачышы дип санарга мөмкин[2]. «Мәйдан» журналының махсус бүлегенә лаек булуы да шуның ачык мисалы. Тәнкыйтьченең төп кыйбласы — әдәби барышны язучының чынбарлыкны кабул итү һәм чагылдыру хасиятеннән чыгып, ягъни әдәби юнәлеш-агым нигезендә тикшереп бәяләү. Теоретик әзерлекле, әдәби анализда фәлсәфи карашларны да иркен файдаланучы Д.Заһидуллина хәзерге татар прозасында барган үзгәрешләрне «яңа дулкын» дип бәяли. Безнең әдәбиятта «психологик реализм», «милли реализм», «интеллектуаль реализм», «магик реализм» үрнәкләренең агым тәшкил итүен теоретик нигездә һәм әсәрләргә тирән анализ ясап дәлилли. Н.Гыйматдинова турындагы язмасы әдибәнең иҗат психологиясен һәм эволюциясен ачуның бер үрнәге булып тора. Ә инде «Милли реализм юлыннан» мәкаләсендә Ф.Латыйфиның лирик-психологик һәм фәлсәфи төсмерләргә бай стилен билгели. Тәнкыйтьче милли реализм агымына нигезләнгән язучының татар тарихындагы аерым бер сәхифәләрне тергезү белән генә чикләнмичә, милләтнең бөтенлекле сурәтен тудыруын аңлата. Башкортстанда яшәп иҗат итүче М.Кәбировның иҗат серләрен беренчеләрдән булып ачучы да Д.Заһидуллина булды. Прозаик стилен билгеләгән фикер-төшенчәсен мәкаләсе исеменә чыгарып — «шагыйрь прозасы» дип атый. «Сары йортлар сере» повесте хәзерге сүз сәнгатендә барган үзгәрешләрнең бер чагылышы буларак бәяләнеп, шул нигездә тәнкыйтьче татар милли әдәбиятына хас булган сыйфат-билгеләрне аерып чыгару омтылышы да ясый.

Д.Заһидуллинаның хәзерге тәнкыйть турындагы «Тәнкыйтьсез үсеп булмас», Т.Галиуллин белән Мөд.Вәлиев җыентыклары турындагы язмалары да әлеге тәҗрибәле тәнкыйтьчеләрнең табышларын билгели алуы белән аерылып тора. Аерым язмаларда, йә исемен атап, йә атамыйча гына, Д.Заһидуллина теоретик терминнар яисә төрле «изм»нар белән мавыга дигән фикерләр дә әйтелде. Бу мәсьәләдә бәхәскә кереп тормастан шуны гына әйтәсем килә: бердән, әдәби барыштагы яңалыкларны аңлатучы термин-төшенчәләрнең үзебездә эшләнмәгәнлеген беләбез. Әгәр без аерым әсәрләребез дөньякүләм танылу алырга хаклы дибез икән, аларны бәяләгәндә рус һәм дөнья әдәбияты белемендә кабул ителгән критерийларга таяну үзен аклый, хәтта кирәк. Икенчедән, һәм иң мөһиме, тәнкыйтьче безнең өчен яңа булып тоелган, ә рус әдәбиятында инде калыплашкан төшенчәләргә нигезләнеп, тикшерә торган язучы әсәренең сәнгати фикерләү үзенчәлеген, әдәби-эстетик табышларын һәм югалтуларын бөтен тулылыгында ачып бирә.

Д.Заһидуллинаның теоретик һәм фактик материалларга бай «Уңай герой югалу: сәбәпләр, нәтиҗәләр» язмасы алдарак чыгыш ясаган берничә авторның «әдипләребез әшәкелек-азгынлык, ямьсезлек-караңгылык күренешләрен сурәтләү белән артык мавыгалар» дигән фикеренә җавап та булып тора. Тәнкыйтьче язмасы исеменә чыгарган соравына җавап эзләп, әсәр поэтикасы үзенчәлекләренә туктала, объектив һәм субъектив образлар, язучы-автор һәм автор образы кебек катлаулы, әмма язучының сәнгати фикерләү үзенчәлеген ачуда мөһим роль уйнаган төшенчәләрне ачыклый.

Әдәбиятта үзенчәлекле караш-мөнәсәбәте белән аерылып торган авторларыбызның берсе — Р.Фәтхрахманов. «Йөрәкнең җеназасы (Татар тормышына Айдар Хәлим прозасы аша бер караш)» мәкаләсендә[1] әдәби процессны, аның төп тенденцияләрен аерып чыгарырга омтылып, тәнкыйтьче «милли әдәби рух мутантлашып, үзенең асыл сыйфатларын җуеп ук бетереп диярлек» бара һәм «куштан тәнкыйтьнең купшы ялтыравыгы» да бу күренешне тизләтә генә, дип билгели. Р.Фәтхрахманов А.Хәлимнең «Татар вакыты», «Өч аяклы ат» әсәрләренә реализм кануннарыннан чыгып тирән анализ ясый һәм әлеге иҗатның төп үзенчәлекләреннән берсе итеп тормыш-чынбарлыкны мөселман идеологиясе призмасы аша яктыртуда күрә. Миңа калса, милли үзаңын җуйган кеше турында Ч.Айтматовтан алынган «маңкорт» сүзе киң кулланышка кергән кебек, Р.Фәтхрахмановның җиңел кулы белән А.Хәлим әсәренә нисбәтле бүгенгесе һәм киләчәгендә, тормыш-яшәешендә буталып-адашып калганнар турында «мотаһарчылык» төшенчәсе дә әйләнешкә керер кебек.

Соңгы вакытта шактый актив эшләүче Р.Зарипов мәкаләләрендә, шул исәптән «Кашка тәкәме, кәҗә тәкәсеме?» язмасында[2] да ирония белән өртелгән тәнкыйди рух өстенлек итә. Тәнкыйтьчеләрне дә, нигездә, мактау белән мәшгульләр дип чеметеп үтеп, хәзерге прозада автор образының ачык чагылыш тапмавын, шуңа бәйле әсәр идеясенең, гомумән, концепциясенең ачык-төгәл булмавын билгели. Тәнкыйтьченең төп фикерләре белән килешкән хәлдә, анализ-бәяләмәдә әсәрләрнең тормышчанлыгы, ышандыру-ышандырмавы белән мавыгуы сизелә.

С.Хафизов — әдәби процессны даими күзәтеп барып, тирән эчтәлекле язмалары белән чыгыш ясаучы авторларның берсе. Алдагы елларда дөнья күргән «Әдәбиятта базар заманы», «Туксанынчы еллар әдәбияты» кебек мәкаләләре күпләрнең игътибарын җәлеп иткән иде. Тәнкыйтьче «Очмыйча син түзеп кара...» язмасында[3] безнең авырткан, шулай да кулыбыз җитмәгән мәсьәләгә — Башкортстандагы татар әдәбияты торышына шактый тулы күзәтү ясый. С.Хафизов күршедә яшәүче дистәгә якын каләмдәшебезнең шигъри йөзен бөтен татар дөньясы өчен ача. Марис Нәзиров, Фәрит Габдерәшит, Мөхәммәт Закиров, Рамил Чурагулов, Халисә Мөдәррисова, Дилә Булгакова һ.б. лирикасы турындагы фикер-карашлары ачык-төгәл, дәлилле, мәгънәле. Автор тәнкыйтьләүдән дә качмый. Гомумән, әлеге язма «Башкортстан татарларының үз, кабатланмас рухын гәүдәләндергән әдәбият» турында матур күзаллау тудыра.

Тәнкыйть сүз сәнгате тарихы, әдәбият теориясе белән тыгыз бәйләнештә яши, алар бер-берсен баетып, тулыландырып торалар. Әдипләребез юбилейлары уңае белән дөнья күргән күпсанлы язмалар, әдәби иҗат үзенчәлекләре, хәзерге сүз сәнгатенең сөйләм катламы турындагы мәкаләләр (мисал өчен, Әхсән Фәтхетдиновның «Рәссам уйланулары», Ф.Сафиуллинаның «Хәзерге әдәби телебез үсеше» язмалары) теге яки бу әдипнең иҗатына бәя бирү белән бергә, әдәбият тарихын баета һәм бүгенге әдәби процесс турында кызыклы уйланулар тәкъдим итә.

Соңгы елларда дөнья күргән фәнни-теоретик һәм тәнкыйть җыентыкларыннан Й.Нигъмәтуллина, Т.Галиуллин, А.Әхмәдуллин, Х.Миңнегулов, Ф.Урманчеев, Н.Хисамов, Мөд.Вәлиев, Ф.Хатипов, Ф.Галимуллин, М.Вәли-Барҗылы, М.Әхмәтҗанов, И.Вәлиулла, Ә.Закирҗанов һ.б., шулай ук публицистика кысаларында язылса да, әдәби барыш белән тыгыз үрелгән материалларга бай хезмәтләрдән Г.Морат, Р.Шәрәфиев, Р.Гаташ китаплары тәнкыйть үсешенә уңай йогынты ясый. Яшь әдәбиятчылардан А.Даутовның «Илдар Юзеев шигъриятендә романтизм», Ф.Хәсәнованың «Ренат Харис шигърияте» хезмәтләре[1] дә танылган шагыйрьләр иҗатын бүгенге әдәби барыш фонында тикшерүләре белән кызыклы.

Казан дәүләт университетында һәм Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында татар теле һәм әдәбияты буенча кандидатлык һәм докторлык диссертацияләре яклау буенча махсус советлар эшләү дә әдәбият тарихы һәм хәзерге әдәби барыш буенча максатчан эзләнүләр алып бару мөмкинлеге бирә. Күпсанлы фәнни тикшеренүләрдә хәзерге әдәби барышның сыйфат-билгеләрен, төп тенденцияләрен ачыклау омтылышы ясалып, алар тәнкыйтьнең үсеш-үзгәрешенә дә хезмәт итәләр.

Й.Нигъмәтуллина «Запоздалый модернизм» в татарской литературе и изобразительном искусстве» китабында хәзерге татар әдәбиятында һәм рәсем сәнгатендә барган үзгәрешләрне, чынбарлыкны әдәби күзаллауның яңа юлларын эзләүне тикшерә. Галимә фикеренчә, XX йөз башы татар әдәбиятында модернизм әдәби юнәлеш буларак формалашып җитми. Аңа хас сыйфат-үзенчәлекләр исә XX гасырның 1970 елларында яңадан активлаша[1]. Үзенең үсешендә көчеш этабын үтүче татар әдәбиятында модернистик алым-чараларга, формаларга мөрәҗәгать итү поэзиядә тулырак чагылыш таба. Й.Нигъмәтуллина фәлсәфилеккә йөз тоткан шигърияттә «тынлык темасы»ның төрле сурәт-формаларда, вариантларда урын алуын билгели. Автор хәзерге поэзиядәге үзгәрешләр аеруча тулы чагылыш тапкан берничә шагыйрь иҗатына туктала. Шуларның берсе — И.Юзеев иҗатында, аның фикеренчә, универсаль бәйләнешкә кергән тормыш күренешләренә бәйле үткән, бүгенге һәм киләчәк Вакытның бергәлеген аңлау калкып чыга. Шагыйрь аеруча фәлсәфи мәгънәле символларга теләп мөрәҗәгать итә, әмма алар

социаль-психологик аспектта ачыла. Шигырь-поэмаларында фәлсәфи һәм психологик эчтәлекнең үзара кушылуы һәм тәэсир итешүе билгесезлек, каушау, куркып көтү атмосферасы тудыра һәм шул ук вакытта «уяныгыз» дигән катгый чакыру авазы булып та яңгырый. И.Юзеев иҗатында өстенлек иткән әдәби юнәлешне һәм стильне Й.Нигъмәтуллина болай билгели: «Образларның шартлылыгы һәм аларның гадәттән тыш масштаблылыгы, көнкүреш төгәллекләреннән баш тарту, интонацион структураның бер өстенлекле интонациягә буйсынуы — болар барысы да романтик стиль билгеләре»[2].

Ә менә тормыш-чынбарлыкны ачык күренеп торган романтик тойгылар аша чагылдыручы Р.Гаташны ул иҗатында рухи башлангычтан килүче һәм кешенең эчке дөньясын бөтен тулылыгында ача алучы дип саный. Аның шигъриятендәге төп мотивны «дөньяның, Кешенең һәм табигатьнең матурлыгы, байлыгы алдында шатланып, илһамланып соклану интонациясе» рәвешендә ача. И.Юзеевның капма-каршы образларның төгәллеге һәм стиль ачыклыгына, сурәтләү чараларын куллланудагы җыйнаклык белән характерлы шигырьләреннән аермалы буларак, Р.Гаташта хисләр өермәсе өстенлек итә.

Галимә хәзерге татар шигъриятендәге эзләнүләр аеруча тулы чагылыш тапкан әдип дип Р.Фәйзуллинны саный. Күпсанлы шигырь-поэмаларына нигезләнеп, мондый үзенчәлекләрен аерып чыгара:

— башлангыч чор иҗатында балачак, туган йорт җылысы, туган якны ярату хисләре өстенлек итә;

— тәҗрибәсе арту белән әдәби күзаллавы киңәя — Җир шарын иңли;

— кеше яшәешенең мәгънәсен, аны Галәмнең гармониясенә һәм матурлыгына якынайту юлларын эзләү темасына еш мөрәҗәгать итә;

— лирик герой образының төрле формаларын бирә (романтик, кояшка тиң, «вулкан» җанлы, «яна торган комета»га тиң хисле һ.б.);

— дөнья бердәмлеген ул капма-каршылыклар бердәмлеге буларак кабул итә, шул ук вакытта алар бары күчерелмә символик мәгънәдә генә каршылыкта торучы төрле күренешләр бәйләнеше булып та ачыла. Шунысы игътибарга лаек: әлеге бердәмлек идеясе һәм космос, һәм җир образларында чагыла;

— фаҗигалелек мотивы экзистенциональ мәгънә ала (кеше табигать тарафыннан ялгызлыкка дучар ителгән);

— шагыйрьнең яраткан образлары: җил, таулар, тигезлек, күл, йолдызлар;

— аның шигырьләре еш кына табигать дөньясыннан алынган ассоциатив образларның параллель рәте буларак төзелә һәм ул лирик герой халәтен бирү белән тәмамлана;

— хис һәм фикер, төрле метафоралар аша чагылып, укучыда көчле эмоцияләр тудыра, шуңа да «интеллектуаль шагыйрь» буларак танылды;

— Галәм объективлыкның иң бөек символы буларак урын ала һәм ул шагыйрьнең төп темасы булган хакыйкатьне, яшәү мәгънәсен эзләү белән тыгыз бәйләнгән.

«Әлеге өч шагыйрьне яшәешне фәлсәфи аңларга тырышу омтылышы берләштерсә, — дип нәтиҗә ясый Й.Нигъмәтуллина, — Кеше һәм Тынлык мөнәсәбәтендә һәрберсенең өстенлек биргән мотивы бар: И.Юзеевта — Кеше Акылы; Р.Гаташта — ярату хисе; Р.Фәйзуллинда — Кеше һәм Галәм»[1].

Хәзерге татар әдәбиятындагы эзләнүләрнең бер чагылышы булып милли тарихны, аның тамырларын һәм аеруча драматик, фаҗигале чорларын аңлау тенденциясе тора. Галимә фикеренчә, тарихи темаларны әдәби чаралар ярдәмендә чагылдырган язучылар тарихи фактик материаллардан, легендалардан һәм мифлардан файдаланалар. Мисал итеп ул Р.Батулланың «Сөембикә», М.Хәбибуллинның «Сөембикә ханбикә һәм Иван Грозный» романнарын, Р.Хәмиднең «Хан кызы» пьесасын атый. Әлеге әсәрләрдәге ретроспектив композиция (хәзергедән — үткәнгә — хәзергегә) сурәтләнгән вакыйга-күренешләрне һәм геройларны үткән һәм бүгенге бәйләнешендә күзалларга мөмкинлек бирә.

Й.Нигъмәтуллина прозада барган эзләнүләрнең бер төрен үзенчәлекле алым-формалар ярдәмендә кешенең ике төрле асылын, ике ягын ачуда күрә. Шактый бәхәсләр уяткан «Албастылар»ны (Г.Гыйльманов) ул кеше күңелендәге яхшы һәм начар башлангычлар көрәше турындагы әсәр дип бәяли[1]. Хикәяләү барышында «сихерле» урман тормышы белән авыл тормышы арасында ассоциацияләр туа, реаль һәм фантастик дөнья арасында чик юыла. Гомумән, хәзерге татар прозасында традицион темаларга яңача якын килү, яңа стиль һәм жанр формасы өлкәсендәге эзләнүләр хикмәтле вакыйгадагы фәлсәфилекне һәм автор позициясенең укучы белән фикер алышуга нигезләнүен үзара бәйләргә мөмкинлек бирә[2].

Драматургиядә барган модернистик эзләнүләрне Й.Нигъмәтуллина Аманулланың «Җәйге кырау», Т.Миңнуллинның «Хушыгыз», З.Хәкимнең «Җүләрләр йорты» пьесаларына бәйле рәвештә тикшерә. Хәзерге заман кешесенең рухи дөньясына метафора булып торган «Җәйге кырау» пьесасында драматик һәм прозаик әсәрләргә хас жанр билгеләре үзара кушылып китүе ачыклана. Тормыш концепциясенең модернистик төсмер алуы, автор фикеренчә, тормышта билгеле вакыйгаларның кабатланып килүенә нигезләнә. Соңгысы аеруча яшәү һәм үлем, яхшылык һәм явызлык, батырлык һәм куркаклык, бөеклек һәм

түбәнлек кебек төшенчәләрнең үзара бәйләнеше буларак, модернистик тенденция стиле белән реалистик әсәр кысаларында «өлгерүе» билгеләнә. Ә инде Т.Миңнуллинның «Хушыгыз», З.Хәкимнең «Җүләрләр йорты», Аманулланың «Әлепле әртистләре» пьесаларында «уен», бер яктан, әсәрләрнең темасы булып торса, икенче яктан, тормышны күпертеп сурәтләүнең әдәби алымы буларак урын ала[1].

Бүгенге татар әдәби тәнкыйтенең нигезен тәшкил иткән язмаларны өйрәнү түбәндәге нәтиҗәләргә китерә: 1. Тәнкыйтебездә билгеле бер җанлану сизелә башлады. Үз стильләре, әдәбиятны аңлау һәм эчке хасиятләрен билгеләүдә кызыклы алым-билгеләре белән аерылып торган тәнкыйтьчеләр бар, дип, ныклы ышаныч белән әйтә алабыз. Бу өлкәдә яңа исемнәр пәйда булуы да уңай күренеш. 2. Тәнкыйтьтә тәнкыйди рухның акрынлап булса да артуы күзәтелә, шул ук вакытта кат-кат искәртелгән, әйтелгән кимчелекләрдән арына алмыйбыз — тәнкыйтьтә чын язучы белән китап чыгаручыны аеру, иҗатларына объектив һәм тулы бәя бирү, таләпчәнлек җитми. Татар әдәбиятын урта куллык дәрәҗәсендәге әсәрләр басып алды дигән борчулы сүзләрне еш ишетергә туры килә. Ә менә конкрет әсәрләрне бәяләгәндә принципиальлек сакланмый диярлек. Алай гына да түгел, аерым язмалар чын иҗатчы белән графоманны аерып кую кирәклеге турындагы фикерләр белән башлана да, язма авторы үзе үк урта кул әсәрне мактый башлый. Дөрес, кызыклы сюжет, мавыктыргыч вакыйгалар, үзенчәлекле геройлар еш кына әсәр турында фикер әйтергә этәрә. Әмма тәнкыйтьченең бурычы тышкы форма белән генә мавыкмыйча, әсәрнең әдәби-эстетик асылын ачу, аның хәзерге әдәбияттагы урынын билгеләүдә бит. 3. Тәнкыйтьнең иң йомшак урыны — аналитик анализга нигезләнгән академик тәнкыйтьнең, ягъни әдәбияттагы төп тенденцияләрне, әдәби юнәлеш-агымнарны, стиль үзенчәлекләрен, әсәрләрдәге әхлакый-фәлсәфи һ.б. катламнарны эстетик планда ачып бирүнең аз булуында.

Әйтелгәннәргә нигезләнеп, тәнкыйтьне үстерү юнәлешендәге бурычларны болай билгеләп булыр иде: 1) тәнкыйть өлкәсендә эшләүче яшьләрне үстерү; моны уңай хәл итүнең бер юлын Язучылар берлеге белән югары уку йортлары татар факультетларының бергәләп эшләвендә күрәм; соңгы вакытта аларда тәрҗемә итү, редакцияләү һәм тәнкыйть белгечлекләре ачыла башлады; 2) тәнкыйть өлкәсендә эшләүчеләрнең җаваплылыгын, газета-журнал редакцияләрендә тәнкыйть мәкаләләренә таләпчәнлекне арттыру; 3) тәнкыйтьнең эчтәлеге, вазифасы, тәнкыйтьченең иҗат лабораториясе белән таныштыру һ.б. җитди проблемаларга бәйле тәнкыйть секциясе утырышлары үткәрү, кайберләрен киң җәмәгатьчелеккә дискуссия өчен тәкъдим итү; 4) академик тәнкыйтьне үстерү, ягъни аның теоретик табышлар белән кушылып, үрелеп үсүенә ирешү; аерым жанрлардагы табыш-югалтулар яисә аларның үзара тәэсир итешүе, шулай ук төрле стильләрнең үзара керешеп китүе кебек күренешләр игътибар үзәгенә чыгарга тиеш.

Тәнкыйтьнең ныклап аякка басуын, тагы да җанлануын үз иҗат йөзләрен тапкан өлкән буын вәкилләре Р.Мостафин, Т.Галиуллин, А.Әхмәдуллин, Р.Сверигин, С.Хафизов, Ф.Хатипов, Н.Хисамов, Ф.Мусин, алар янәшәсендә атлаган А.Хәлим, Ә.Сәхапов, Ә.Мәхмүдов, Ф.Галимуллин, Мөд.Вәлиев, М.Вәлиев, Г.Гыйльманов һ.б. актив эшчәнлегендә һәм ныклы адымнар белән әлеге тармакка килүче Д.Заһидуллина, Р.Зарипов, И.Вәлиулла, Р.Фәтхрахманов һ.б. яңа сулыш өрүендә күрәм.

Тәнкыйтьнең җанлануы, үз вазифаларын үтәве бу өлкәдә эшләүчеләрнең фәнни-теоретик, әдәби-эстетик әзерлеге белән бәйле. Соңгы елларда әлеге мәсьәләләргә бәйле Т.Галиуллин, Ә.Баян, М.Юныс, Р.Рахман, А.Хәлим, Р.Батулла[1] һ.б. махсус язмаларында ул ачык чагылыш таба. Әсәрләргә дөрес, объектив бәя бирү өчен сәнгатьлелекнең нигез шартларын, ягъни эстетик критерийларны төгәл билгеләргә кирәк. Ф.Хатипов язганча, «әсәрне бәяләүдә төп нигез булып сәнгатьлелек дәрәҗәсе, художестволы камиллек хезмәт итәргә тиеш. Шул чагында гына хатадан хали булуны өмет итәргә мөмкин»[2]. Р.Батулла да, тәнкыйть әсәре яратып укылырга тиеш, ә моның өчен тәнкыйтьченең әдип-шагыйрь рухлы булуы шарт, дип билгели.

З.Мансуров танылган әдәбият галиме, тәнкыйтьче И.Нуруллин турындагы бер язмасында аның сүзләрен китерә: «Тәнкыйть, сәнгать буларак, каләм иясеннән илһамлану таләп итә, ә фән буларак, ул объективлык һәм төгәллек кысаларыннан чыкмаска тиеш»[3]. Әлеге фикер тәнкыйть өлкәсендә эшләүчеләрнең иҗат принцибы булып тора.

1. СҮЗ СӘНГАТЕ ҺӘМ ӘДӘБИЯТ ТЕОРИЯСЕ

Әдәбият белеменең аеруча мөһим тармагы булган әдәбият теориясе әдәби әсәрнең табигатен, аны иҗат итүнең төп закончалыкларын һәм сүз сәнгатенең тарихи үсешен, социаль-эстетик функцияләрен, сәнгатилеген, шулай ук аны кабул итүнең үзенчәлекләрен өйрәнә. Әлеге гаять киң һәм катлаулы күренеш үз эченә түбәндәге җитди фәнни темаларны ала: 1) әдәбиятның гносеологиясе (чынбарлыкка эстетик мөнәсәбәт); 2) әдәбиятның онтологиясе (әдәби әсәрнең табигате); 3) әдәбиятның морфологиясе (әдәби төрләр һәм жанрлар); 4) әдәбиятның поэтикасы, семантикасы һәм риторикасы (әдәби тел һәм әдәби сөй-

ләм); 5) рецептив эстетика (әсәрне иҗади кабул итү); 6) әдәбиятның герменевтикасы һәм аксиологиясе (әсәрнең мәгънәсе, аны бәяләү, шәрехләү); 7) тарихи поэтика һәм әдәбият тарихының диалектикасы (әдәбият тарихы үсеше һәм әдәби барыш үзенчәлекләре); 8) әдәбиятның культурологиясе (мәдәни күренеш буларак әдәбият)[1].

Әдәбият теориясе әдәбият тарихы һәм тәнкыйте белән тыгыз бәйләнештә яши һәм үсеш-үзгәреш кичерә. Аларның үзара мөнәсәбәтен Ю.Борев болай билгели: теория белән шөгыльләнүче үсеп-үзгәреп торучы системаның асылын ачыкларга омтыла, тарихчы исә әлеге системаның аерым формалары оешуы һәм үсүе процессын бәяли. Моннан аңлашылганча, теория әдәбиятның шундый структур бүленешен бирә ала ки, ул вакытта логик бәйләнешне ачыклау сүз сәнгате үсешенең тарихи процессын яңартып күзаллау формасы булачак[2]. Кайвакыт теоретик фикерләр әдәби текстның төп асылыннан читкә алып китә яисә аны кабул итүнең «түбән», беренчел йогынтысын киметә дигән карашлар да очрый. Әмма аларның нигезе юк. Чөнки, бердән, әсәр текстын эмоциональ һәм интеллектуаль кабул итү бер-берсен алыштырмый да, аларны каршылыкка да кертми, бары тулыландыра гына, икенчедән, фәнни анализга бәйле әдәби күренешнең үзенчәлекләре билгеләнү, аларны классификацияләү, башка күренешләр белән чагыштырып карау сүз сәнгатенең асылын, функцияләрен, закончалыкларын аңлауны тулырак итә, бер системага сала. Идеалда әдәбият теориясе — аның әйтерсең лә төшерелгән һәм ачык күренгән үсеш-үзгәрешенең тулы картинасы[1].

Әдәбият теориясе үз эчендә төрле бүлек-тармакларга бүленә. Аның төп звеносы булып гомуми поэтика яисә теоретик поэтика санала. Ул **әдәби әсәр**, аның составы, төзелеше, функцияләре, шулай ук төр һәм жанрлары турында өйрәтүләрне билгели. **«Поэтика»** термины конкретрак әдәби күренешләрне атау, билгеләү өчен дә нигез булып тора. Хәзерге әдәбият белемендә аның өч төрен аерып күрсәтәләр: 1) гомуми яки макропоэтика — билгеле бер тарихи чорга караган әдәби әсәрләрне иҗат итүдә кулланылган алымнарны тикшерү, системалаштыру; 2) хосусый яки микропоэтика — әсәрнең эстетик әһәмияте булган элементларының индивидуаль системасын ачыклау; 3) тарихи поэтика — чагыштырма-тарихи методка нигезләнеп, аерым поэтик алымнарның һәм шуларга нигезләнгән системаның эволюциясен өйрәнә.

Әдәбият теориясе өйрәнә торган әдәби күренешләрнең икенче төре — **әдәби иҗат**. Сүз сәнгате буларак әдәби әсәр кешенең рухи эшчәнлеге нәтиҗәсендә барлыкка килә. Аның төп материалы булып сүз тора. Әлеге сыйфаты сәнгатьнең башка төрләре арасында үзенчәлекле урын алып торуга китерә.

Әдәби күренешләрнең өченче төрен **әдәби барыш** билгели. Әдәби иҗатның билгеле бер закончалыкларга буйсынуы аны системада өйрәнү мөмкинлеге бирә. В.Е.Хализев фикеренчә, «әлеге термин белән, беренчедән, аерым ил һәм эпоханың әдәби тормышы (барлык күренешләр һәм фактлар берлегендә) һәм, икенчедән, күпгасырлык әдәбиятның глобаль, дөньякүләм масштабта үсеше билгеләнә. Әдәби барыш икенче мәгънәсендә (...) чагыштырма-тарихи әдәбият белеменең предметы булып тора»[2].

Татар әдәбият теориясенең тулы тарихы әлегәчә өйрәнелмәгән. Әмма аның фәнни-теоретик нигезләре, әдәбият тарихына һәм әдәби барышка бәйле аерым мәсьәләләре, теге яки бу чорда теоретик фикернең торышы һ.б. мәсьләләр белән махсус кызыксынган, аларны өйрәнгән шәхесләрнең эшчәнлеге билгеле бер дәрәҗәдә тикшерелгән. Аерым хезмәтләр әдәбият теориясе тарихын гомумиләштереп күзаллау, системага салып өйрәнүгә яхшы нигез булып та торалар. Бу уңайдан тикшеренү объекты итеп алынган проблеманың өйрәнелү тарихына бәйле уңышлы күзәтүләр Х.Госман, М.Мәһдиев, Р.Мөхәммәдиев, Э.Бариева, Т.Гыйләҗев, Ф.Мусин, Ф.Галимуллин, Р.Салихов, Д.Заһидуллина һ.б. хезмәтләрендә урын алды. Татар әдәбияты тарихының алты томлыгы да аерым чорларда әдәбият теориясенең торышын, үсеш-үзгәрешен шактый тулы күзалларга мөмкинлек бирә. Галимә Д.Заһидуллина фикеренчә, татар әдәби-теоретик фикере үсешендә өч баскыч-чор күзәтелә: 1) борынгы заманнардан алып XX йөз башына кадәрге чор; 2) XX йөз башында татар әдәбият теориясенең формалашу чоры; 3) 1920 еллардан башлап 1990 елларга кадәр сузылган чор. Беренче чор әдәбият теориясе барлыкка килүгә әзерлек, эзләнүләр дәвере булып тора. Бу чорда махсус хезмәтләр язылмаса да, Шәрык әдәбияты һәм ислам дине белән тыгыз бәйләнештәге әдәби барышта теоретик нигез ролен гарәп телендәге хезмәтләр үти. Икенче чор, теоретик фикер формалашу дәвере буларак аеруча әһәмияткә ия. Әдәби-теоретик карашларның ныклы фәнни нигездә өйрәнелә башлавы Җ.Вәлиди, Г.Сәгъди, Н.Хәлфин, Г.Баттал, Г.Ибраһимов һ.б. исемнәре белән бәйле. Өченче чор 1917 елгы Октябрь инкыйлабыннан соң, пролетариат диктатурасына нигезләнгән җәмгыять шартларында үзенең каршылыклы булуы, табышлары һәм югалтулары белән характерлана[1]. 1920–1930 елларда әдәби иҗатта, үткәндәге мираска мөнәсәбәттә генә түгел, әдәбият белемендә дә вульгар-социологик карашлар өстенлек итә. Г.Сәгъди, Г.Гобәйдуллин, Г.Рәхим, Г.Гали, Г.Нигъмәти һ.б. әдәбият дәреслекләренә, сүз сәнгате тарихына, тәнкыйтькә һәм аерым теоретик мәсьәләләргә караган хезмәтләренә, шул исәптән аларда урын алган теоретик фикер тарихына бәйле карашларга да ул үзенең эзен сала.

XX гасырның 50 нче еллары ахыры — 60 нчы еллары башында илдәге иҗтимагый-тарихи, сәяси шартлар җәмгыятьнең барлык тармакларында билгеле бер үзгәрешләргә юл ача. Татар әдәбиятындагы җанлану, милли һәм гомумкешелек идеалларына йөз тоту тенденциясе белән бергә, үткән әдәби мирасны өйрәнү, аңа объектив бәя бирү мәсьәләсе дә алга килеп баса. Х.Госман, Н.Юзиев, М.Гайнуллин, И.Нуруллин, М.Хәсәнов, Т.Галиуллин, А.Әхмәдуллин, А.Сайганов, Н.Хисамов, М.Мәһдиев, О.Кадыйров, М.Бакиров, Й.Нигъмәтуллина, Э.Нигъмәтуллин, С.Хафизов, Р.Сверигин, Э.Бариева, Р.Мөхәммәдиев һ.б. 60–80 нче елларда дөнья күргән хезмәтләрендә татар әдәбияты һәм тәнкыйте тарихын әдәби-теоретик фикер белән тыгыз бәйләнештә өйрәнү, аерым чорларда өстенлек иткән иҗат методларын, башка халыклар әдәбияты белән булган бәйләнешләрне, сәнгати фикерләүдәге эволюцияне билгеләү омтылышлары ясала.

XX гасыр ахыры — XXI гасыр башы татар әдәбият белеме җитди сыйфат үзгәрешләре кичерә. М.Хәсәнов, Т.Галиуллин, Р.Ганиева, Х.Миңнегулов, А.Әхмәдуллин, Ф.Мусин, Ф.Хатипов, Ф.Урманчеев, М.Гайнетдинов, Х.Мәхмүтов, Й.Нигъмәтуллина, Н.Хисамов, Ф.Галимуллин, З.Рәмиев, А.Саяпова, Р.Салихов, М.Бакиров, Ә.Шәрипов, Ә.Сәхапов, Ә.Сибгатуллина, Ф.Яхин, Р.Исламов, Ф.Бәширов, Д.Заһидуллина һ.б. фәнни тикшеренүләре әдәбият тарихын әдәби-эстетик, фәлсәфи планда өйрәнү белән бергә теоретик фикер тарихын һәм торышын бермә-бер баетуга хезмәт итә. Иң мөһиме — татар әдәбият белеме өйрәнү объекты булып торган хезмәтләр дөнья күрә[1]. Бер яктан, әдәбият теориясенең формалашу һәм үсеш этаплары урын алган, икенче яктан, бүгенге әдәбият теориясендәге бәхәсле сорауларга билгеле бер ачыклык кертүгә хезмәт иткәнлектән, шуларга киңрәк тукталып үтик.

Д.Заһидуллина «Әдәбият кануннары һәм заман» исемле монографиясендә әдәбият теориясенең барлыкка килүен һәм үсеш баскычларын тикшерә. Автор «бездә әдәбият теориясе булмаган» дигән фикерләрне катгый кире кага һәм әдәбият нәзариясенең (теориясенең) барлыкка килү этапларын өч чорга бүлеп карый. Беренчесе — борынгы заманнардан алып XX йөз башына кадәр — әдәбият нәзариясе барлыкка килүгә әзерлек чоры. Белгәнебезчә, Урта гасырлар әдәбияты ислам дине таралуга бәйле, гомуммөселман мәдәнияте белән бәйләнештә үсә, һәм гарәп-фарсы телендәге китаплар төрки халыкларда әдәби иҗатка юнәлеш бирүче ролен үти. Теоретик фикерләр, автор билгеләгәнчә, әдәби әсәр эчендә яши, ә соңгыларының синкретик характерда булуы моңа мөмкинлек бирә. Икенче төрле итеп әйткәндә, әдәби әсәр үзе фәнни-тикшеренү бурычларын үти. Билгеле, бу чорда әле нәзари фикердә мөстәкыйль фән турында сүз алып барып булмый, әмма үзенең тамырлары белән юнан (грек) фәлсәфи-эстетик казанышларына барып тоташкан гарәп-фарсы әдәби нәзариясендәге карашлар, шактый тулы система буларак, төрки-татар әдәби-нәзари фикерен формалаштыра.

Д.Заһидуллина, татар әдәбияты белән генә чикләнеп калмыйча, татар иҗтимагый фикеренә, Шәрык һәм Гаребнең әдәби-фәлсәфи карашларына иркен мөрәҗәгать итә һәм, шуларга таянып, үзенең күзәтүләрен төзек фәнни системага сала. Татар әдипләре Көнчыгыш һәм Көнбатыш фикер ияләренең нәзари мәгълүматларыннан киң файдаланалар. Теоретик эзләнүләрдә XIX йөзнең икенче яртысы әһәмиятле урын алып тора. Иҗтимагый тормыштагы үзгәрешләр әдәбиятның да сыйфат үсешенә китерә һәм үз чиратында әдәбиятны тикшерү өчен яңа нигезләр табуны таләп итә. Ш.Мәрҗани, К.Насыйри, Р.Фәхретдин һ.б. хезмәтләренә таянып, автор әдәбият-сәнгать турында яңа фикерләр тууын, әдәбият тарихына бәйле беренче эзләнүләр ясалуын, фольклор һәм аерым әсәрләрне нәзари яктан тикшерү, бәяләү омтылышлары булуын дәлилли. Шулай да, Д.Заһидуллина фикеренчә, бу чорның иң зур яңалыгы булып татар нәзари фикерен җирле материал белән кушу тора, һәм ул милли нәзария булдыру юнәлешендә зур бер адым санала. Башлангычы Идел Болгарстанына барып тоташкан мәктәп-мәдрәсәләрнең җәмгыятьнең рухи-иҗтимагый тормышындагы һәм әдәби-нәзари мәгълүмат чыганагы буларак роленә дә хезмәттә җитди игътибар бирелә. Автор, кадими уку йортларының эчтәлеген, асылын билгеләп, әдәбият белән бәйле юнәлешләрне тикшерә, күптөрле китап-рисаләләрне күзәтә һәм аларның теоретик мәгълүмат чыганагы булуы турында нәтиҗә ясый. Бу мәсьәләгә берьяклы гына киленми. Сәнгатьлелек чараларын аңлаткан китаплар гарәп әдәбияты фәне казанышлары булып тора һәм алар, бер яктан, милли әдәбият тудыруга хезмәт итсәләр, икенче яктан, милли әсәрләрне бәяләүгә китерә торган үзенчәлекле юл эзләүне чиклиләр.

XIX йөз ахыры — XX йөз башында кадими уку йортлары урынына җәдиди мәдрәсәләр оеша башлый. Бу чорда инде мәгариф милли күтәрелешне, яңарышны әйдәп баручы көчкә әйләнә, ягъни Аурупа үрнәгендә мәдрәсәләр төзүгә, программаларга дөньяви фәннәр кертүгә бәйле яңа этап башлана. Бу мәсьәләдә монографиядә төп игътибар уку китапларына юнәлтелеп, әдәбият укытуның вазифасы, формалары, методикасы тикшерелә. «Мөхәммәдия», «Иж-Бубый» мәдрәсәләренең эшчәнлеген, программаларын, Г.Тукай, Г.Исхакый, Г.Ибраһимов, Г.Сәгъди кебек авторлар дәреслекләрен анализлап, автор кызыклы нәтиҗәләргә килә. Әгәр Ф.Әмирхан әдәбиятның тәрбияви вазифасын алга чыгарса,

Г.Исхакый, моның белән генә чикләнмичә, милли тәрбияне беренче планга куеп, яңа методикага нигез сала. Хезмәттә җәдиди мәдрәсәләрдә нәрсә укыту, ничек укыту мәсьәләсе турында бәхәсләр баруга бәйле бай фактик материал файдаланыла. Д.Заһидуллина фикеренчә, Г.Сәгъди эшчәнлегендә әдәбиятны система буларак укытуга һәм уку планына теория кертүгә юнәлеш тоткан яңа агым барлыкка килә.

Яңа гасырның беренче ун елында әдәбият теориясе формалашу өчен шартлар өлгереп җитә. Бу, бер яктан, әдәби казанышлар һәм шуңа бәйле теорияне үстерүгә ихтыяҗ туу белән аңлатыла, икенче яктан, татар әдәби тәнкыйте дә формалашу чорын кичерә һәм нәзари мәсьәләләр тәнкыйть белән бергә күтәрелә, өченче яктан, татар дөньясына Аурупаның фәлсәфи, эстетик карашлары үтеп керә. Автор раслаганча, чорның нәзари фикер үсешенә бәйле иң югары ноктасы булып Г.Ибраһимовның «Әдәбият мәсьәләләре» хезмәте тора. Әлеге һәм башка хезмәтләрдә әсәрләрнең сәнгатьлелек билгеләрен табу, бәяләү критерийлары гамәли эш белән үрелеп бара.

1911–1913 елларда әдәбият теориясеннән беренче дәреслекләр языла. Г.Сәгъдинең «Мохтәсар кавагыйде әдәбия» һәм соңрак чыккан «Гыйлавә» хезмәтләре, төрек телендәге китапларга ияреп язылсалар да, нәзари фән юнәлешендә беренче тәҗрибәләр булып тора. Көнбатыш һәм Көнчыгыш әдәбиятын, фәнен, фәлсәфәсен, эстетик фикерен яхшы белгән Г.Сәгъди, Җ.Вәлиди, Г.Ибраһимов, Н.Хәлфин, Г.Баттал кебек шәхесләр татар әдәбият теориясенең нигез ташларын салалар. Автор фикеренчә, Г.Батталның «Нәзарияте әдәбия» хезмәте аеруча кызыклы. Башка халыклар казанышларын файдаланып, шул ук вакытта бай милли әдәби материалга нигезләнеп, ул әсәрнең тел-стилен, жанрын, сәнгать төре буларак эстетик әһәмиятен билгеләргә, система итеп күзалларга мөмкинлек бирүче нәзария тәкъдим итә.

Татар әдәбиятының кызу темплар белән үсеше, анда реализм һәм романтизмга нисбәтән төрле юнәлешләр барлыкка килү әдәбият фәне белән шөгыльләнүчеләр арасында бәхәсләр, фикер каршылыклары китереп чыгара. Соңгысы исә әдәбиятны аңлатуда билгеле бер принципларга таянган кешеләрне бергә туплаган фәнни-әдәби мәктәп оешуга китерә. Аурупа нәзари фикере һәм рус мәдәни-тарихи мәктәбе йогынтысында әдәбиятның иҗтимагый ягын алгы планга чыгаручыларны хезмәт авторы «**җәмгыятьчеләр**» дип атый. Әлеге мәктәпне оештыручы булып эстетик һәм фәлсәфи карашларын көрәш идеясе белән бәйләгән Г.Исхакый тора. «Җәмгыятьчеләр»нең нигез принциплары француз галиме И.Тэн, атаклы фәлсәфәче Ж.Ж.Руссо, рус язучысы Л.Толстой һ.б. хезмәтләренә барып тоташа. Г.Исхакый һәм аның тарафдарлары әдәбият ярдәмендә җәмгыятьне үзгәртеп, милли үзенчәлекләрне саклаган хәлдә Аурупа мәдәниятенә кушылуны максат итеп куялар. Гомумән, теоретик фикер әдәбиятның сурәтләү объекты — татар җәмгыяте, чынбарлык, ә төп вазифасы — милләтне үсеш-үзгәрешкә алып бару дигән принципка нигезләнә. Д.Заһидуллина әнә шул яссылыкта Ф.Әмирхан, Ф.Кәрими, Г.Ибраһимов, Гата Исхакый, С.Рахманколый, Җ.Вәлиди һ.б.ның күпсанлы һәм, әйтергә кирәк, байтагы моңа кадәр фәнни әйләнешкә кертелмәгән хезмәтләренә җентекле анализ ясый, әдәби-теоретик мәктәпнең үсеш үзенчәлекләрен, үзенә генә хас сыйфатларын билгели.

«Җәмгыятьчеләр»нең әдәбияттагы иҗтимагый якны югары күтәреп, сәнгатьлелекнең төп критерие миллилек диюләре күптармаклы татар әдәбиятын бөтен тулылыгында аңлата алмый. Шуның өстенә торган саен киңрәк мәйдан яулый барган романтизм әдәбиятында кешенең эчке дөньясын тасвирлау, яшәешнең психологик нигезләрен аңлату-күрсәтү алгы планга чыга. Шундый шартларда «җәмгыятьчеләр»гә капма-каршы планда «**рухиятчеләр**» мәктәбе формалаша. Аның башлангычында торган Г.Ибраһимов үзенең «Татар шагыйрьләре» дигән хезмәтендә яңа мәктәпнең төп идеясен билгели: әсәрдә иҗатчының рухы, күңеле, хис-хыялы сурәтләнә. Икенче төрле әйткәндә, Г.Ибраһимов «җәмгыятьчеләр»нең «әдәбият тормыш-чынбарлыкны сурәтли» дигәненә «әдәбият кешенең, авторның рухын, эчке дөньясын чагылдыра» дигән фикерне каршы куя. «Рухиятчеләр» Гегель, Белинский хезмәтләренә таяналар. Г.Ибраһимов, Җ.Вәлиди мәкаләләрендә матурлык, хакыйкать, образлылык һәм психологизм әдәбияттагы иң әһәмиятле төшенчәләр итеп тәкъдим ителә. Автор билгеләп үткәнчә, **теманы** беренчел санаган «җәмгыятьчеләр»дән аермалы буларак, яңа мәктәп **идеяне** үзәккә куя. Ә инде Г.Батталның «Нәзарияте әдәбия» дәреслеге яңа мәктәп кануннарына нигезләнгән хезмәт буларак мәйданга чыга. Әнә шул рәвешле әдәбият фәне алга таба зур адым ясый: әдәбиятның сурәтләү объекты итеп кешенең эчке дөньясы, психологиясе билгеләнә, ә милли рухка тәэсир итүе, хис-кичерешләрне баетуы аның функциясе буларак карала.

XX йөз башында Аурупа һәм рус җәмәгатьчелегендә зур җанлану, фәлсәфәдә, мәдәният-сәнгатьтә күпсанлы юнәлешләр күзәтелә. Фәлсәфәчеләрнең сәнгатькә йогынтысы аеруча нәтиҗәле була. И.Кант һ.б. сәнгати иҗатны бердәнбер иркле эшчәнлек дип карыйлар. Мондый күзаллаулар сәнгатьтә яңа агымнар барлыкка килүгә, шул кануннарга туры килүче модернизм сәнгатен үстерүгә китерә. Рус һәм Аурупа әдәбиятында һәм теориясендәге үзгәрешләр татар мохитенә дә үтеп кереп, төрле әдәби-эстетик юнәлешләргә нигез була. Модернистик юнәлешләр буларак символизм, экзистенциализм,

импрессионизм һәм экспрессионизмның чыганагы, татар әдәбиятындагы җирлеге, үтеп керү сәбәпләре һәм аларның асыл сыйфатлары Дәрдемәнд, С.Рәмиев, Н.Думави, М.Хәнәфи, Ф.Әмирхан һ.б. әсәрләренә бәйләп тикшерелә. Яңа агым тарафдарлары эшчәнлегенең әһәмиятен Д.Заһидуллина әдәбиятка гомумкешелек фәлсәфәсен тәкъдим итүдә һәм моңа кадәр тар милли кысаларда фикер йөрткән әдипләрнең бөтендөнья әдәбияты масштабына чыгарга теләүләрендә күрә. Шулай да модернизм әйдәп баручы көчкә әйләнми. Яңа татар әдәбияты әлеге юнәлешләрдә чагылган алым-формаларны сурәт тудыру, психологизмны үстерү, эчтәлек һәм форма берлегенә ирешү өчен иркен файдалануны кулайрак күрә.

Д.Заһидуллина монографиясе татар әдәбият белеме тарихына яңача карарга этәрә. Автор аерым китап булып яисә күпсанлы газета-журналларда сакланып килгән, моңа кадәр игътибардан читтә калган бай әдәби-теоретик мирасыбызны барлый, җентекле анализ ясый һәм татар әдәбият теориясенә XX гасыр башында гаять талантлы шәхесләр тарафыннан нигез салынуын дәлилли. Әлеге тикшеренүләр XX йөз башы әдәбият фәнендә, тәнкыйтендә Г.Исхакый, Г.Ибраһимов кебек корифейларыбызның урынын төгәл билгели. Г.Ибраһимовның «Татар шагыйрьләре» хезмәте дә яңа фәнни-теоретик нигездә бәяләнә һәм аңа карата бүгенгәчә яшәп килгән бик күп сорауларга ачыклык кертелә. XX йөз башында татар әдәбиятында күзәтелгән модернистик юнәлешләрне өйрәнү дә әдәбият тарихын һәм тәнкыйтен баетуга хезмәт итә.

Э.Галиеваның «Татар әдәбият белемендә культура-тарих мәктәбе» дип аталган монографиясендә XX гасырның 20–30 нчы еллары татар әдәбият белемендә культура-тарих мәктәбе формалашу, аның шартлары һәм сәбәпләре, милли, дөньяви чыганаклары, структурасы һәм татар академик әдәбият белемен нигезләүдәге, алдагы этапларда үсеш мөмкинлекләрен тәэмин итүдәге роле ачыклана. Тагын шунысы игътибарга лаек: автор әлеге гаять катлаулы мәсьәләләрне татар-рус һәм гомумауропа фәне үсешендәге казанышлар яктылыгында тикшерә. Галимә фикеренчә, 1920–1930 елларда татар әдәбият белемендә кызыклы эзләнүләр бара һәм, нәтиҗә буларак, синтетик вариантта культура-тарих мәктәбе формалаша. Төп сыйфатлары буларак милли үзенчәлеккә, тирәлек йогынтысына һәм әсәрнең язылу вакытына, мәдәни тормышка нигезләнгән әлеге күренеш татар әдәбият белемендә милли идеягә һәм системалылыкка таяна. Г.Сәгъди, Җ.Вәлиди, Г.Гобәйдуллин, Г.Рәхим, Г.Ибраһимов, Г.Нигъмәти һ.б. аның төп әйдәүче көчләре була.

1920–1930 елларда яңа тарихи-идеологик һәм мәдәни шартлар йогынтысында татар әдәбият белемендә ике юнәлеш формалаша, дип күрсәтә Э.Галиева: берсе — Рус-Ауропага, икенчесе Көнчыгышка ориентация ясау. Беренче юнәлешнең башында торучы Г.Нигъмәти хезмәтләренә җентекле бәя бирү аша аның төп концептуаль карашлары билгеләнә. Алар: 1) сүз сәнгатенең тарихи үсеш закончалыкларына нигезләнүе; 2) әсәрләрне тарихи чор, эпоха контекстында карау; 3) сәнгати күренешнең объектив нигезен ачыклауны сәбәпле бәйләнештә өйрәнү, ягъни әдәбиятны тормыш белән тыгыз мөнәсәбәттә тикшерү.

Бу чор әдәбият белемендә Көнчыгышка ориентация ясау юнәлеше Г.Сәгъди исеме белән бәйле. Э.Галиева фикеренчә, ул татар әдәбиятын Көнчыгыш әдәбиятлары системасында һәм шул ук вакытта региональ контекстта тикшерә. Г.Сәгъди «Татар әдәбияты тарихы» (1926), «Символизм турында» (1932) кебек хезмәтләрендә тарихилык принцибын нигез итеп алып, әдәби иҗатны чор, эпоха һәм җәмгыять белеме белән рухи бәйләнештә өйрәнә. Аның хезмәтләре нигезендә Көнчыгыш мәдәнияте материаллары торса да, әдәбият-сәнгать күренешләрен тикшерүдә Ауропа һәм рус культура-тарих мәктәбе принциплары белән эш итә, дип күрсәтә хезмәт авторы.

Монографиядә билгеләп үтелгәнчә, татар әдәбияты галимнәре әдәби процессны һәм аерым язучы иҗатын тикшерүнең түбәндәге типларын алгы планга куялар: 1) теоретик фикерләргә таяну; 2) аерым стиль-агымнарны бүлеп чыгару; 3) теге яки бу идеологик проблемаларны ассызыклау; 4) әдәби төр-жанрлар сыйфатына таяну; 5) катнаш тип. Язучылар иҗатын тикшергәндә, тулаем, культура-тарих мәктәбе методологиясенә нигезләнү белән бергә, Г.Нигъмәти, мисал өчен, фәлсәфи-эстетик аспектка өстенлек бирсә, Г.Сәгъди исә культурологик күренешләргә таянып эш итә.

Э.Галиева хезмәтендә тикшерүгә алынган метод, юнәлеш, стиль, иҗат психологиясе мәсьәләләре, шуларга бәйле Җ.Вәлиди, Г.Рәхим, Г.Гобәйдуллин, Г.Баттал, Х.Вәли, Г.Толымбайский, Ф.Мөсәгыйть, Х.Наум һ.б. әдәби-теоретик карашлары турындагы фикерләр шул чор әдәбият белемендәге эзләнүләр юнәлешен билгеләү белән бергә хәзерге әдәбият теориясендәге мәсьәләләрне тикшереп бәяләүгә дә нигез булып торалар.

Хәзерге татар әдәбият теориясе сүз сәнгатенең бай тарихына, әдәби-тәнкыйди фикердәге казанышларга һәм теоретик фикер мирасына, шулай ук бөтендөнья, аерым алганда Рус-Ауропа әдәбият белеменә таянып үсә. Җәмгыятьтәге үзгәрешләр әлеге мәсьәләгә дә йогынты ясый.

XX гасырның 30 нчы елларыннан башлап, бигрәк тә сугыштан соңгы елларда, татар һәм башка халыклар әдәбият белеме рус әдәбият теориясенә нигезләнеп кенә үсәргә тиеш була. Шуңа бәйле

рәвештә әдәби-теоретик термин-төшенчәләрне тәрҗемә итү күренеше көчәя. Әдәбият теориясе буенча татар телендә дөнья күргән хезмәтләрнең беренче буынында рус авторларына иярү ачык сизелә[1]. Соңрак дөнья күргән «Әдәбият теориясенә кереш», «Әдәбият белеме сүзлеге» китапларында да[2] әлеге күренеш шактый саклана әле. Шулай да әдәби барыш, иҗат методы, әдәби юнәлеш-агым һәм Шәрык әдәбиятларына, шул исәптән татар әдәбиятына хас әдәби күренешләрне шәрехләү һ.б. сорау-мәсьәләләрдә алга китеш, аларны милли әдәбият үсеше белән тыгыз бәйләнештә карау урын ала. Ф.Хатиповның ике гасыр чигендә басылып чыккан «Әдәбият теориясе» хезмәтендә[3], А.Әхмәдуллин билгеләп үткәнчә, автор билгеле бер кимчелекләрдән котыла алмаса да, татар әдәбият белемендәге казанышларны исәпкә алу, аларга нигезләнүне күрәбез[4].

«Бүгенгә милли әдәбият кануннарын берләштерер-беркетерлек концепциянең табылганы юк шикелле»[1], — дип яза Д.Заһидуллина. Әмма әдәби-теоретик фикер өлкәсендәге эзләнүләрнең киңәюен һәм тирәнәюен инкарь итеп булмый. Без әлеге зур мәсьәләне киң планда иңләп алуны максат итеп куймастан, төрле хезмәтләрдә өйрәнү объекты булып торган яисә бәхәсләргә, фикер каршылыкларына этәргән сорауларны игътибар үзәгенә алдык. Алар түбәндәгеләр: әдәби әсәрдә эчтәлекне чагылдыру формасы буларак образ; әдәби юнәлешләр һәм иҗат методлары; хәзерге әдәби барышта яңартылган реализм агымнары һ.б.

2. ӘДӘБИ ОБРАЗ — СӘНГАТИ ФИКЕРЛӘҮНЕҢ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛЕ ФОРМАСЫ

Бүгенге әдәбият белемендә, аерым алганда сүз сәнгате тарихын өйрәнгәндә, тәнкыйтьтә һәм теоретик фикердә игътибар үзәгендә торган мәсьәләләрнең берсе — әдәби образ. Дөрес, әлеге төшенчәнең әдәби иҗатта, нигездә, бәхәс уятмый торган, инде калыплашкан сыйфат-билгеләре бар, шул ук вакытта образның төрләре һәм төркемнәре, тормышчанлыгы һәм шартлылыгы, типиклыгы һәм күпмәгънәлелеге һ.б. үзенчәлекләренең фәнни яисә тәнкыйди хезмәтләрдә бирелеше еш кына бәхәскә юл калдыра.

Белгәнебезчә, әдәбият-сәнгатьнең иң мөһим сыйфатларыннан берсе — образлылык, икенче төрле әйткәндә, образлылык — әдәби әсәрнең яшәеш формасы. Ул — әдип өчен әдәби дөнья төзү чарасы. Ю.Борев фикеренчә, әлеге төшенчә әдәби-теоретик категорияләр системасында төп звено, чөнки әдәби әсәр тегелгән серле йомгакның барлык бәйләнеш җепләре аңарда чагыла, җыела һәм аннан тарала[2]. Нәкъ менә әлеге төшенчәдә, бер яктан, язучының әдәби иҗат концепциясе, икенче яктан, әсәрнең сәнгати эшләнеш дәрәҗәсе, аларның диалектик бергәлеге фокустагы кебек чагыла. «Образ — автор тарафыннан бәяләнгән күренеш, әйбер, вакыйга, кеше характерының башкаларга җиткерелү формасы, ягъни махсус алымнар ярдәмендә уйлап табылган, иҗат ителгән, кабат тудырылган тормыш күренеше»[1]. Әдәби әсәр — үзе үк катлаулы бердәм образ, һәрбер элементы исә әлеге бергәлекнең чагыштырмача мөстәкыйль һәм кабатланмас, шул ук вакытта үзара тәэсир итешүче өлеше булып тора. Аны тәшкил итүче образлар системасы һәм әсәрнең предметлы дөньясы поэтик образлылыкның махсус сурәтләү чаралары ярдәмендә тудырыла[2].

Образның эчке структурасы нинди соң? И.О.Федотов әдәбият теориясе буенча дәреслегендә әдәбият белемендә яшәп килгән өч теориягә туктала[3]. Берсен рус филологы А.А.Потебня тәкъдим итә. Аның фикеренчә, образның эчтәлек-мәгънәсе тышкы һәм эчке формасы **сүздә** яши. Ул, аңлашылганча, һәрбер сүз борынгы заманнарда теге яки бу күренешнең образы буларак барлыкка килгән дигәнгә кайтып кала. Сүзләрнең бер өлешендә әлеге эчке образ сакланган (мәсәлән: бозыклык — ниндидер канунны бозу), икенчеләрендә ул югалган. Моны ачыклау белән этимология фәне шөгыльләнә. Шулай да әлеге теория образның эчке структурасын тулысынча аңлатып бирә алмый.

Икенче теория чагыштыруга нигезләнә. Аның асылы П.В.Палиевский хезмәтендә ачыклана. Галим фикеренчә, әдәби әсәрнең образлы структурасында бөтен әйбер нәрсә белән дә булса чагыштырыла. Әмма бу очракта икенче әйберне беренчесе белән чагыштыру бәхәсле булырга мөмкин.

Өченче теория икенчесеннән үсеп чыга. Аның асылы бер әйбер икенчесе белән чагыштырыла дигәнгә генә кайтып калмый, аларның тигез хокуклы булуы яклана. Ягъни бер әйбер икенче нәрсә кебек булса да, ул әйбер икенче нәрсә түгел. Мисал өчен, Ә.Еникинең «Саз чәчәге» повестенда саз чәчәкләре Наҗия исемле яшь хатын белән чагыштырыла. Вакыйга-күренешләрнең нәтиҗәсе буларак, еракта күзне чагылдырып, үзенә тартып, җәлеп итеп торган, шул ук вакытта, Ә.Еники язганча, «менә син аны тотып иснәсәң, төчкертә ул, капсаң — авызны уттай яндыра, ышкысаң — тәнне боза. Алама нәрсә, шуңа күрә мал да ашамый» торган саз чәчәкләре кебек Наҗия дә Шакир Мостафинны үзенә җәлеп итә. Ә инде бергә яши башлагач, ирне үзенең тар, сай дөньясы белән уратып ала, рухи сазлыкка батыра һәм шәхес буларак

югалуына китерә. Соңгы концепция универсаль булып, образлар системасының һәр төрен аңлату-шәрехләүгә мөмкинлек бирә.

Әдәби образ тормыш-чынбарлыкка нигезләнә, әмма ул тормышның үзенә караганда баерак, тулырак һәм кызыклырак була. Чөнки яшәеш күренешләре язучының субъектив карашы, уйланулары, хыял-омтылышлары белән баетыла һәм әдип үзенең фантазиясе белән аны үзгәртеп күзаллау мөмкинлеге бирә. Әмма әдәби иҗатның үзенчәлеге шунда ки, әсәрдә сурәтләнгән теләсә нинди вакыйганы, хәтта фантастик сурәтләрне дә без реаль тормышта булган яисә булырга мөмкин хәл итеп кабул итәбез. «Тормышчан әдәбиятта типның эчке халәте бары тик диалектик кына була ала. Чөнки ул һәрвакыт гадәттән тышлыкка, индивидуаль характер булуга, ачык һәм аерылып торуга омтыла. Әдәби әсәрдә кеше характеры статик уртачалыкны кабул итми, аннан кача»[1]. Әдип, чынбарлыкка мөрәҗәгать итеп, вакыйга-күренешләрне кирәгенчә генә сайлап ала. Аларны шәхси уйланулары, күзәтүләре, бәяләве белән тулыландыра, аерым детальләр төшереп калдырыла һәм, шул рәвешле гомумиләштерелеп, сәнгати эчтәлек тудырыла. «Хәзерге эстетик һәм теоретик поэтиканың аксиоматик бер кануны шуннан гыйбарәт, — дип яза И.О.Федотов, — иҗаттагы объективлык һәм субъективлык факторларының, дөньяны практик һәм теоретик танып белүнең, типиклык һәм индивидуальлекнең диалектик бергәлеге буларак әдәби образ чынбарлыкны чагылдырып кына калмый, бәлки гомумиләштерә дә. Типиклаштыру, ягъни типик образлар төзү процессы әдәби гомумиләштерүнең төп механизмыннан башка берни дә түгел»[2].

Билгеле булганча, типиклыкның нигезендә теге яки бу чор-мохиттә яшәүче кеше шәхесенең гомумиләштерелгән образы ята. Шул рәвешле әйбер-күренешләрне чагылдырган образларны да типик күренеш дип атау кабул ителгән. Без әлеге төшенчәгә бәйле гомумилек һәм индивидуальлекнең үзара диалектик мөнәсәбәте белән очрашабыз. Шуңа күрә аларның тормышта һәм әдәбият-сәнгатьтә чагылышын дөрес аңлау бик мөһим. Тормышта без типиклыкны уртачалык сыйфатында аңлыйбыз. Мисал өчен, класстагы «бик яхшы», «яхшы» һәм «канәгатьләнерлек» билгеләренә укучылар арасыннан «типик укучы» төшенчәсенә туры килгәне дип «яхшы» билгеләренә укучыны аерып алыр идек. Сүз сәнгатендәге **типик образ** исә гомуми сыйфатларга ия булса да, индивидуальлеге, башкаларга охшамавы, аерылып торуы, ягъни «үзбаш» булуы белән кызыклы һәм әһәмиятле. Мисал өчен, «Әлдермештән Әлмәндәр» пьесасының төп герое татар авылы кешеләренә хас психологиясе, менталь сыйфатлары белән бирелсә дә, нәкъ менә үзенә генә хас җорлыгы, күңел көрлеге, яшәү көче, рухи ныклыгы, авырлыкларга баш имәве, тормыштан ямь-тәм табып яшәве белән аерылып тора һәм үз чоры татар картының типик образын күз алдына китереп бастыра.

Әдәби әсәрдә сурәтләнгән поэтик дөньяның нигезен образлар системасы тәшкил итә. Әлеге системада аеруча мөһим урынны кеше образлары алып тора. Бер үк вакытта әдәби әсәрнең объекты һәм субъекты буларак кеше төрле сыйфатта чыгыш ясый: персонаж, автор образы, укучы образы. Гадәттә, персонаж дип әдәби әсәрдә катнашучыларны һәм аларның иерархик бәйләнешле төркемен күрсәтәләр: герой, характер, тип. Бу мәсьәләгә башка төрле карашлар да очрый. Мәсәлән, Д.Заһидуллина персонаж һәм герой терминнарын синоним буларак куллана[1]. Аерым хезмәтләрдә исә «герой» уңай эчтәлеккә ия кеше образларына карата кулланыла, ә персонаж катнашучы сыйфатын алып, бәяләү башлангычын үзендә аңлатмый[2]. Әдәбият-сәнгатьтә типик образ чагылышының иң югары формасы булып **характер** тора. Әлеге термин белән үзендә авторның әдәби-эстетик карашларын чагылдырган һәм гаять бай, үзенчәлекле сыйфатлары белән аерылып торучы образларны атыйлар. Тулы канлы характерлар хәтта чынбарлыкка да йогынты ясыйлар. Мисал өчен, С.Бакиеваның «Такташ кызы» исемле истәлегендә мондый вакыйга урын алган: әлеге ханым, балага узуын белгәч, хезмәт һәм яшәү шартларын, сабый баласы да булуын сәбәп итеп, аннан котылырга тели. Шул көннәрдә Һ.Такташның «Мәхәббәт тәүбәсе» поэмасын укый. Әсәр героинясы Зөбәйдәнең рухи ныклыгы, көче, ышанычы һәм Такташның Ана турында чын йөрәктән, тирән рәхмәт, хөрмәт, соклану хисләре белән язган юллары шундый тәэсир итә ки, ханым бала табарга карар кыла. Гомере буе Такташка рәхмәтле булып, баласын «Такташ кызы» дип йөртә[1].

Кеше образлары әдәби иҗатта күптөрле алымнар ярдәмендә тудырыла. Әдәбият белемендә аларның түбәндәге төрләрен күрсәтәләр: тышкы кыяфәт (портрет); психологик анализ; персонаж характеры; автор бәяләмәсе; башка геройлар бәясе; геройны башкалар белән янәшә яки каршы кую; яшәү шартларын, тирәлекне тасвирлау; табигатьне сурәтләү; герой яшәгән иҗтимагый тирәлеккә, җәмгыятькә бәя бирү; әдәби стиль; прототипның булуы яки булмавы[2].

Хәзерге әдәбият белеме буенча югары уку йорты укытучылары һәм галимнәр тарафыннан язылган хезмәтләрдә югарыда сүз алып барылган мәсьәләләр тулаем уңышлы ачылса, әдәбият тарихына һәм хәзерге тәнкыйтькә караган язмаларда каршылыклы, бәхәсле фикерләр белән дә еш очрашабыз. «Казан утлары» журналында 2004–2005 еллар дәвамында барган «Безнең заман герое» дискуссиясе уңаеннан дөнья күргән мәкаләләргә мөрәҗәгать итик. Журнал редакциясе тәкъдим иткән сорауларга бәйле тү-

бәндәге мәсьәләләр торды: «Заман герое кем ул?», «Нинди герой заман герое дип атала ала?», «Уңай» һәм «тискәре» геройларга нинди мөнәсәбәт булырга тиеш?» һ.б. Кызганыч ки, әлеге сорауларны аңлау һәм аңлатуда буталчыклык, каршылык, хәтта хаталанулар да еш очрый.

Авторларның бер төркеме әдәбиятның милли эчтәлеген, тәрбияви вазифасын гына алга чыгарып фикер йөртә. Р.Шәрәфиев чор әдәби герое булып милләт каһарманы сәхнәгә менәргә тиеш иде дип саный. Әмма «өметләрне җилкендергән милли кузгалыш чоры да әдәбиятта заман геройларын, халык каһарманын тудырырга өлгермәгән килеш пыскып сүнде. Югыйсә әдәби геройга әверелерлек шәхесләребез мәйданга килгән иде». Һәм фикерен болай дәвам итә: «Киләчәгебезгә юл күрсәтеп тора торган халык каһарманнары урынына ниндидер албасты, убыр, сихерче, күрәзәче кебекләрне укып канәгатьләнергә мәҗбүрбез. Әлеге карашлар белән Р.Фәтхрахманов, Р.Мостафин, Р.Зарипов, А.Хәлим һ.б. язмаларында да очрашабыз. А.Хәлимнең тирән эчтәлекле хезмәтен[1] буеннан-буена сугарган төп фикер мондый: «Татар кебек коллыкка төшерелгән милләтнең милли әдәбият каһарманы булып бары тик милли азатлык, милли мөстәкыйльлек, милли консолидация, милли тәрәккыят, милли дәүләтчелек өчен көрәшкән шәхес кенә исәпләнә ала». Югарыда исемнәре аталган авторлар заман героен милли герой буларак кына кабул итәләр һәм андыйларны, милли идеягә нигезләнеп, милләтнең үткәнен, бүгенгесен, киләчәген әдәби-эстетик планда чагылдырган әсәрләрдән эзлиләр.

Әдәбият белемендә «уңай герой» һәм «тискәре герой» төшенчәләренә бәйле бәхәсләр күптәннән килә. Реалистик әдәбият мәйданга килгәнче, әдәби образлар уңай-тискәре мөнәсәбәтендә ачык күренеп торган сыйфатларында бирелгәннәр. Мәгърифәтчелек чоры әдәбиятында да әлеге сыйфат мөһим урын били. Шулай да реалистик сүз сәнгате геройлары исә тулы канлы характерлар, уңай һәм тискәре сыйфатларга ия реаль шәхесләр булулары белән әһәмиятле. Билгеле, китап укучыга тәэсир итү ягыннан үзләрендә иң матур сыйфатларны туплаган «уңай геройлар»ның роле гаять зур. Аеруча балалык елларында, яшүсмер вакытта кайсыбыз гына шундый геройларга сокланмады да аларга охшарга тырышмады икән, әмма бу мәсьәләдә берьяклылык булмаска тиеш. Мисал өчен, рус әдәбиятының дөньякүләм яңгыраш алган Онегин (Пушкин), Печорин (Лермонтов), Анна Каренина (Толстой) кебек геройларын беребез дә «уңай герой» кысасына кертми. Алар нәкъ менә төрле, катлаулы, каршылыклы характерлар булулары белән аерылып торалар. Татар әдәбиятындагы Гариф (Ш.Камал), Сафа (М.Галәү), Мирвәли (А.Гыйләҗев), Тотыш (Н.Фәттах) һ.б. — әнә шундыйлардан.

Язмаларның байтагында заман героен «уңай герой» итеп кенә күрү теләге көчле. Р.Фәизов[2] чын заман герое дип «укучыларның миллионлаган армиясе үрнәк алырга, үз тормышларында, яшәү гамәлләрендә өлге итеп куярлык шәхесләр»не саный. Р.Мостафин[1] да заман героен «уңай герой» төшенчәсе белән алыштыра һәм тормышның караңгы, ямьсез якларын сурәтләүгә өстенлек биргән «әсәрләрдәге персонажларны, никадәр тормышчан булмасыннар, чын заман герое дип атап булмый» дип яза. Тәнкыйтьче үзенең фикерләрен түбәндәгечә дәлилләргә омтыла: «Үрнәк геройга каршы чыгучылар болайрак фикер йөртә: имеш, әдәбият — тормышның көзгесе. Шулай булгач, тормышта нәрсә бар, язучы да шуны язарга, шуны күрсәтергә тиеш. Бер яктан караганда дөрес кебек. Совет чорындагы «уңай геройлар» үзләренең ясалмалыклары, «корылган» булулары белән күңелне кайтаралар иде. Ләкин әдәбиятның төп максаты тормышны битараф рәвештә «чагылдыруга» гына кайтып калмый шул. Әдәбият — укучыны тәрбияләүче, тормышка юнәлеш биреп торучы рухи көч тә». Әлеге карашны И.Шиһапов та яклый. «Әдәбият бит инде ул шундый нәрсә: без анда үзебезгә үрнәк булган геройларны күрергә тиешбез. Халыкка аңбелем, чисталык, культура, юкка чыга барган гореф-гадәт, йолаларны алып килү дә шул ук әдәбиятка йөкләнә бит. Ә без «тиле» дип атап йөрткән кешеләрнең хикәя герое булырга хаклары бармы соң?» — «Бар!» Тагын бер тапкыр «Бар!» — дип җавап бирәсе килә тәнкыйтьчегә. Уңай геройларның тәрбияви әһәмияте турындагы фикерләрне кире какмастан, әлеге авторларда әдәбиятның бурыч-вазифаларын, сурәтләү объектын берьяклырак аңлауны, кабул итүне күрәбез. Кешене матурлык кына түгел, ямьсезлек тә тәрбияләвен, шәхесен формалаштыруын алар читтә калдыра. Билгеле инде, герой концепциясе язучының әдәби-эстетик карашлары, идеаллары белән тыгыз бәйләнгән. Аерым язучыларның гаять каршылыклы, еш кына иман, әхлак төшенчәләрен җуя язган геройларны үзәккә алып сурәтләүләре дә шуның белән аңлатыла. Шуңа да Р.Зариповның[2] «татар әдәбиятында, бигрәк тә соңгы елларда, Свидригайлов сыман агайлар уңай герой буларак тәкъдим ителә башлады» диюе белән килешеп бетмәс идем. Дөрес аңлашылсын, бу һич тә кешедә көч-ышаныч тәрбияли, оптимизм хисе уята торган образларны кире кагу түгел. А.Әхмәдуллин язганча, олы характерлы уңай геройлар барыбер сагындыра[3]. «Вазгыятебезнең бүгенге халәтендә мескеннәрне кызганудан, адашканнарны яклаудан да бигрәк актив, көчле герой концепциясе кирәгрәк икәнлеген әдипләр үзләре дә аңларга тиешләр», — диюче Р.Сверигин[1] белән дә килешергә кирәк.

Аерым язмаларда тормыштагы уңай сыйфатларга ия реаль кешеләр белән әдәби образлар арасындагы чикне җую, аларның бәйләнешен дөрес аңламау күзәтелә. Мисал өчен, Р.Фәизов үзенә таныш булган тырыш, намуслы кешеләрне үткән заманның әдәби әсәр герое булырлык типлары дип атый. Тәнкыйтьче М.Вәли-Барҗылы да[2] «герой исеме ул, һичшиксез, зур батырлык, зур фидакарьлек белән бәйле» дигән караштa тора. Г.Гафиятуллин, Р.Миргазизов кебекләрне чын герой буларак атап, Ә.Еники белән Н.Фәттахны да шул исемлеккә кертеп карый. М.Вәли-Барҗылы әдәби әсәрдә «тормыштагы геройлар» урын алырга тиеш дип саный. Әмма әлеге авторлар тип һәм прототип, образның типиклыгы, күпмәгънәлелеге, шартлылыгы төшенчәләрен башкачарак аңлыйлар һәм шуның белән укучыны да хата фикерләргә этәрәләр.

Дискуссия уңае белән басылган мәкаләләрнең күбесендә урын алган «Ни өчен әсәрләрдә уңай геройлар сирәк очрый?», «Яшәешнең караңгы якларына, димәк, каршылыклы геройларга игътибар артуның сәбәбе нәрсәдә?» кебек сорауларга җавап Д.Заһидуллина язмасында[3] урын алган. Гомумән, әлеге мәкалә хәзерге татар сүз сәнгатендә күзәтелгән үзенчәлекләрне теоретик дәлилләү, аңлатуның бер уңышлы үрнәге булып тора. Тәнкыйтьче «уңай герой югалу»ны бер тенденция дип билгели. Аның бер сәбәбен тормыш-яшәешкә бәйле тема, стиль үзгәрешләре билгеләсә, икенчесе — субъектив катламның әсәр тукымасында мөстәкыйль һәм әһәмиятле урын яулый баруы белән аңлатыла. Субъектив катламны тәшкил иткән язучы-автор, автор образы һәм укучы төшенчәләренә күпсанлы мисаллар аша аңлатма-бәяләмә бирелә. Д.Заһидуллина фикеренчә, күп кенә әсәрләрдә «бердәнбер уңай герой — авторның шушы җәмгыятькә мөнәсәбәте, тәнкыйте, укучыны шушы хәлләрне акыл аша уздырып, уйланырга чакыруы».

Хәзерге әдәбият белемендә әдәби образларны гомумиләштерү үзенчәлегеннән чыгып төркемләүгә, бәя бирүгә игътибар артты. Бу очракта традицион төркемнәрне дә яңа эчтәлек белән баету, тулыландыру омтылышы ясала. Алар түбәндәгеләр: 1. Индивидуаль образлар. Әлеге терминның мәгънәсе бераз үзгәреп, кабатланмас сыйфатларга ия яисә бердәнберлек төсен ала. Алар гадәттә язучы фантазиясе белән тудырыла һәм күбрәк романтикларда һәм фантастларда очрый. Мисал өчен, рус әдәбиятында Лермонтов иҗат иткән Демон образы. 2. Үзенчәлекле образ. Индивидуаль образдан гомумиләштерү сыйфаты белән аерылып тора. Мондый образларда аерым чор кешеләренә хас сыйфатлар туплап бирелә. Мисал өчен, К.Тинчуринның «Җилкәнсезләр» пьесасында Батырҗан- Октябрь инкыйлабы һәм Гражданнар сугышы чоры кешеләренең бер катламына хас сыйфатларны үзендә чагылдырган үзенчәлекле образ. 3. Типик образ. Үзенчәлекле образның иң югары дәрәҗәсе. Теге яки бу чорның аеруча мөһим сыйфат-билгеләрен үзендә туплаган, әдәби барышның идея-эстетик үзенчәлекләрен бөтен тулылыгында аңларга мөмкинлек биргән «үрнәк» образ. Типик образ тудыру, белгәнебезчә, реалистик әдәбиятның төп максатларыннан берсе булып тора. Шуңа да аңарда чорның тарихи-социаль билгеләре дә чагылыш табып, гомумкешелек өчен уртак булган үзенчәлекләр урын ала. Аларны еш кына мәңгелек образлар дип тә йөртәләр. Мисал өчен, бөтендөнья әдәбиятында урын алган Дон Кихот, Гамлет, Обломов — әнә шундый образлар. Әлеге аңлату, фикер йөртүләргә бәйле татар әдәбиятындагы урыны, үзеннән соңгы сүз сәнгатенә йогынтысы ягыннан чыгып караганда типик образлар булып Хәмзә бай, Сираҗетдин, Акъәби, Әлмәндәр карт һ.б. санала ала. 4. Образ-мотивлар һәм топослар. Образ-мотив — теге яки бу язучы иҗатында даими кабатланып килә торган әдәби күренеш, тема, төшенчә. Мисал өчен, Дәрдемәнд иҗатында Кораб образ-мотивның бер үрнәге булып тора. М.Мәһдиев иҗатындагы «сугыштан соңгы татар авылы», әсәрдән әсәргә кабатланып барып, образ-мотив буларак ачыла.

Топос (грекча topos — урын, гомуми урын) — аерым авторда гына түгел, бәлки тулы бер чор әдәбиятында иҗат ителгән гомуми образ. Мисал өчен, Пушкин, Гоголь һ.б. иҗатындагы «кечкенә кеше» образы топос төшенчәсе белән атала ала. XX гасыр башы татар әдәбияты топосларның тулы бер галереясын бирде. Мисал өчен, «халыкчы» образы (Г.Исхакыйның «Мөгаллим», «Мөгаллимә», «Тартышу» һ.б. әсәрләрендә); «бәхет эзләүчеләр» образы (Ш.Камалның «Бәхет эзләгәндә», «Акчарлаклар», «Чит илдә» һ.б. әсәрләрендә); «артык кеше» образы (Г.Исхакыйның «Тормышмы бу?», Г.Ибраһимовның «Уты сүнгән җәһәннәм» һ.б. әсәрләрдә)[1].

Архетип. Әлеге төшенчә (грекча arche — башлам һәм typos — образ) акылга бәйсез рәвештә буыннан буынга күчерелә торган гомумкешелек образларын белдерә. Мисал өчен, күп халыклар әдәбиятында Ана, Бала, кош һ.б. күпсанлы архетипларны очратабыз.

Әлеге классификациягә караш бертөрле генә түгел. Әдәби образның гомумиләштерү сыйфатын һәм аның күптөрлелеген ачу-аңлату ягыннан ул кызыклы. Шуның белән бергә, «индивидуаль образ», «үзенчәлекле образ», «типик образ» төшенчәләре үзара якын мәгънә белдергәнлектән, аларны традицион терминнар белән атау уңышлырак кебек күренә — «типик образ», «характер», «тип».

Татар әдәбият белемендә әлеге бүленеш киң чагылыш тапмаса да, «образ-мотив һәм топос», «архетип» төшенчәләре зур кызыксыну уята. Әдәбият галимнәре Р.Ганиева, Й.Нигъмәтуллина, А.Саяпова, Д.Заһидуллина һ.б. югарыда күрсәтелгән хезмәтләрендә сүз сәнгатенең аерым чорлары яисә әдип иҗатындагы моңарчы игътибардан читтә калып килгән әдәби-эстетик катламнар күтәрелә. Яшь әдәбиятчылар М.Ибраһимов, А.Шәмсутова, Л.Дәүләтшина һ.б. шул өлкәдәге тикшеренүләре дә әдәбият белеменә яңалык алып килде[2].

«Архетип» терминының эчтәлеге, мәгънәсе аналитик психологиягә нигез салучы швейцарияле галим Карл Юнг тарафыннан беренче булып ачыклана. Кешенең психологик халәтен аң гына түгел, бәлки аңсызлык та билгели, ягъни соңгысы кеше психикасының объектив үзенчәлеге булып тора. Фәндә аңсызлыкның ике төрен аерып чыгаралар: индивидуаль аңсызлык һәм коллектив аңсызлык. Беренчесе атаклы австрияле психолог З.Фрейд хезмәтләрендә тикшерелсә, икенчесенең сыйфат-билгеләрен К.Юнг ача. Психолог коллектив аңсызлыкның асылын иң элек төш күрүне анализлау процессында, аннары төрле эшчәнлекне, аерым алганда әдәби иҗатны (миф, легенда, әкият) тикшерү аша аңлата[1]. Коллектив аңсызлыкта кешелекнең күп гасырларга сузылган психологик тәҗрибәсе чагыла, ягъни ул борынгының хәтердә сакланышы. Икенче төрле итеп әйткәндә, архетип — бер буыннан икенче буынга аңсыз рәвештә күчерелә торган гомумкешелек образы. Әлеге төшенчә билгеле бер дәрәҗәдә индивидуальләштерү процессын, ягъни коллектив аңсызлыктан әкренләп индивидуаль аңның аерылып чыгуын чагылдыра. К.Юнг әдәбиятта һәм сәнгатьтә киң урын алган архетипларны атап-аңлатып үтә: Анима архетибы (ирләр психикасында хатын-кыз башлангычы), Анимус архетибы (хатын-кыз психикасында ир-атка хас сыйфатларның урын алуы), Күләгә (Тень) архетибы (психиканың аңсыз өлеше, шәхеснең караңгы ягын символлаштырып килә), Бала, Ана, Зирәк карт архетиплары һ.б. Гомумән, төрле халыкларның мифлары архетипларның җирлеге, чыганагы булып тора. Ут, Бакча, Юл кебек гомумкешелек символларын да К.Юнг архетип төшенчәсе белән атый. Архетип еш кына мотив төшенчәсе белән тәңгәлләштерелеп тикшерелә[2]. Әдәбият белемендә әлеге төшенчәләргә аеруча мифологик мәктәп һәм ритуаль-мифологик мәктәп тарафдарлары мөрәҗәгать итә.

Күпгасырлык татар әдәбияты халык мифологиясеннән килә торган архетипик мотивларга, образларга даими мөрәҗәгать итә. Аларга аеруча XX йөз башы әдәбияты бай. Г.Тукай, Г.Исхакый, Ф.Әмирхан, Г.Ибраһимов иҗатларында Яхшылык һәм Явызлык, Яңа тормыш һәм Иске яшәеш, иманлык һәм дәһрилек, шулай ук җил, давыл, кораб, таң һ.б. мотивлар белән очрашабыз. Һ.Такташның «Җир уллары трагедиясе», Г.Ибраһимовның «Тирән тамырлар», М.Галәүнең «Мөһаҗирләр», Х.Туфанның «Ант», М.Җәлилнең «Алтынчәч», «Ана бәйрәме» кебек совет чорында язылган әсәрләрдә архаик һәм мифологик мотивлар урын алган. Әсәрләрдәге архетипик образларны, мотивларны тикшерү кешелек язмышы, буыннар арасындагы бәйләнеш, үткәннәрне хәтердә яңарту һәм саклау аша эчтәлекне бөтен тулылыгында аңларга, тирән мәгънә-фикерләрне ачарга, үстерергә мөмкинлек бирә.

Хәзерге татар сүз сәнгатендә чынбарлыкны әдәби сурәтләрдә чагылдыруның яңадан-яңа юлларын, алым-чараларын эзләү яисә яшәешнең аерым якларын ачарга, аңларга ярдәм иткән яңа тормыш моделе төзү омтылышына бәйле рәвештә әдипләр мифологик образларга, архетипик мотивларга еш мөрәҗәгать итәләр. М.Гыйләҗевнең «Бичура», Р.Хәмиднең «Актамырлар иле», З.Хәкимнең «Шайтан куентыгы», Н.Гыйматдинованың «Ак торна каргышы», «Пәри утарында», Г.Гыйльмановның «Албастылар» һ.б. әсәрләр әнә шундый эзләнүләрнең нәтиҗәсе булып тора. Мисал өчен, Д.Заһидуллина «Албастылар» роман-кыйссасын хәзерге татар прозасындагы яңа сыйфатларга мөнәсәбәттә бәяләп, әсәрдә мөһим вазифа үтәүче Ана-Сания образы «татар әдәбиятында төп урыннарның берсен алып торган архетип — корбанчылык сыйфаты беренчел булган Ак әби традицияләрен дәвам итеп язылган»[1] дип күрсәтә. Й.Нигъмәтуллина исә албастылар шул исемдәге әсәрдә Күләгә архетибын аңлата дип саный. Галимә фикеренчә, әлеге образ нигезендә татар халкының шүрәле, җен һәм башка фантастик затлар кебек, караңгы урманнарда яшәп, вакыты белән авылларга чыгып, чираттагы явызлыкны эшләүче сәер җан ияләре турындагы мәҗүси мифлары ята.

З.Хәкимнең «Шайтан куентыгы» пьесасында да Күләгә архетибы кеше күңеленең ике ягын — Яхшылык һәм Явызлык көрәшен алгы планга куеп сурәтләүгә нигез булып тора[2].

Әсәрдә вакыйгалар ике образ-символга бәйле рәвештә үстерелә. Берсе — елга, әсәр исеме дә шуңа бәйле — «шайтан куентыгы» — елганың билгеле бер урыны. Пьесада ул яшәешне, кеше гомерен аңлата. Икенче символ исә — әлеге елгадан Разим тотарга теләгән алтын балык. Ул кешенең хыялында тудырылган тормышка, бәхетле яшәешкә ирешү шарты булып аңлашыла. Әлеге елгада Шайтан куентыгы һәм шайтаннар да бар, ягъни кешене тормышында каршылык-киртәләр, сынаулар көтә. Берәүләр әлеге сынаулар аша үтеп, бәхетле яшәешкә ирешсә, икенчеләр өчен ул буй җитмәс хыял булып кала, гомерләре дә фаҗига белән тәмамлана.

Разим белән Фәнзилә бала вакытта бергә уйнап үсәләр. Малай кызга алтын балык тотып бирергә вәгъдә итә. Максатлары да изге: вафат булган әтиләрен бу дөньяга кайтару; әниләренә саулык теләү һәм үскәч тә бергә булу. Алар ант итешәләр. Үсмер вакытта да әлеге теләк-омтылыш аларга көч биреп тора. Үсеп җиткәч, тормыш елгасы аларны үз агымына ияртә. Гомере буе авырлык-михнәттән әрнеп, шуңа да иркен, бай, бәхетле тормышка кызыгып яшәгән Мәдинә кызы Фәнзиләне шәһәргә укырга җибәрә. Бу кыз өчен олы тормыштагы «шайтан куентыгы»на әләгүнең беренче адымы була. «Анда, калада, бөтенләй башка тормыш кайный, — ди ул Разимга. — Шайтан куентыгындагы чоңгыл кебек серле һәм үзенә суыра, әйди, чакыра, ә үзе котны ала. Алтын балык вәгъдә итә...» Кунакка кайткан Фәнзиләдә зур үзгәрешләр күзәтелә. Кыз үзе әлегә моны аңлап бетермәсә дә, күңеле белән тоя, сизә. Аны ялтыравыклы тормыш үзенә тирәнрәк тарта. Елга ярына Разим белән бергә чыккач әйткән сүзләре дә Фәнзиләнең халәтен аңлата: «Карале, Шайтан куентыгы тагын да ныграк болгана, күрәсең, бөтерчек һаман да тирәнрәк казый чоңгылны». Әнисе хыялланган кала тормышы үзенә җәлеп итсә дә, кызның күңеле әле туган җиренә тартыла. Әмма инде Разим белән Фәнзилә арасында уртаклык, үзара аңлашу кими бара. Егет ачудан берничә кат «шайтан алсын» дип кычкыра. Яшьлек антларының бозылуы сәбәпле, Фәнзилә күңеленә шайтан кереп оялый. Аның җанында шул рәвешле явызлык өстенлек ала һәм кызны үзе белән ияртә. Ир кеше кыяфәтендәге шайтанны Фәнзилә генә күрә. Әсәргә ике дөнья — реаль һәм мифик дөньялар сурәте килеп керә. Үзенең мондый хәлгә төшүен кыз болай аңлата: «Тормыш катлаулырак ул, Разим, без — ярдәмгә мохтаҗ кешеләр, без бәйсез түгел, без хөр кешеләр түгел...» Шул рәвешле, шәхеснең рухи иреге мәсьәләсе пьесада алгы планга чыгарыла.

Фәнзиләдәге кискен үзгәрешләр өчен әнисе Мәдинә Разимны гаепли. Ачудан ул егеткә кат-кат «шайтан алсын» дип кычкыра, һәм Разим хәлсезләнеп егыла. Аның да күңеленә шайтан кереп оялый. Егет аракы афәтенә бата.

Тормышның җитди каршылыгына очраган егет белән кыз ялгыш адым ясауларын, нәрсәнедер үзгәртергә кирәклеген, антларына тугры калырга тиешлекләрен дә аңлыйлар. Әмма яшәешнең кырыс кануннарын үтеп чыга алмыйлар. Үзен аның белән бергә авылда калырга чакырган Разимга Фәнзилә болай ди: «Менә бит, ничек инде мин монда синең белән калыйм. Үзең уйлап кара. Бик вәхши мантыйктыр, ләкин еллар буе акча түләнмәгән авылда нишләргә белми каңгырап утырган егет янында ничек калыйм инде мин».

Илгиз-шайтан белән чит илләрдә йөреп, дөнья гизеп кайткан Фәнзилә үзенә бәхет таба алмый. Алтын-көмеш белән төрелгән рәхәт тормышның пычраклыгын, вәхшилеген күрә. Шуңа да «күпме илләр гизеп тә алтын балык тота алмадым мин, Разим» ди ул. Үзенең хаталарын аңлап, яшьлек хыялына кайтарга омтылган кыз Разимда да теләктәшлек тапмый. Егет Илгизә-шайтан өстерәгән эчкечелек сазына тирәнрәк бата бара, бераздан авылдан ук чыгып китә.

Бер-берсен яратышкан яшьләрнең бәхетле була алмауларының сәбәбе турында Разимның әнисе Гамирә болай ди: «Мин белмим, кайсыгыз гаепледер, ләкин шуны әйтәсем килә: антка тугры булмау кайчан да булса бәхетсезлеккә китерә. Ант бирмәскә кирәк. Ант итү кирәк нәрсә түгел». Разим да, Фәнзилә дә, шайтан котыртуыннан котыла алмыйча, әтиләре кебек үк, Шайтан куентыгында фаҗигале үлемгә дучар булалар.

Төп конфликт геройларның эчке каршылыгында. Аларның үзара аңлаша алмаулары да шуннан килеп чыга. Халык мифларында явызлык кылучы буларак гәүдәләнгән шайтан яшьлек хыялларына хыянәт иткән егет белән кызның күңеленә үтеп керә. Явызлык Яхшылыкны бик тиз җиңүгә ирешә. Яшьләрнең рухи йомшаклыгы белән бергә, моның тагын бер сәбәбе итеп автор яшәештәге гаделсезлекне, шул исәптән авыл кешесенә ярдәм-игътибар кимүен күрсәтә. Тормышка тирән үтеп кергән әхлаксызлык-имансызлыкның чагылышы булган эчкечелек, бозыклык, җиңел тормышка кызыгу, миһербансызлык, ата-ана һәм бала каршылыгы кебек күренешләр дә шуның нәтиҗәсе. Тормыш-көнкүреш вакыйгаларына нигезләнгән пьеса социаль-иҗтимагый яңгыраш ала, аерым шәхесләр трагедиясе халык фаҗигасе булып яңгырый.

Әсәр Разим белән Фәнзиләнең бала чакта елга ярында уйнауларын сурәтләү белән тәмамлана. Бу күренеш автор белән укучы-тамашачы диалогына китерә. Кеше бәхет-шатлыкка омтылып, зур хыяллар белән үсә. Аның киләчәге үз кулында. Рухи азатлыкны, хөр фикерне саклап, хыял-омтылышларга тугры калып, шайтан котыртуларына бирешмәгән көчле шәхес кенә тормыш елгасында үз «алтын балыгын» тота ала дигән нәтиҗәгә китерә безне З.Хәким «Шайтан куентыгы» фаҗигасендә.

Шулай итеп, «әдәби образ» төшенчәсе, әдәбият тарихына яисә җанлы әдәби барышка мөнәсәбәтле төрле караш-фикерләргә этәреп, яңадан-яңа яклары белән ачыла.

3. ИҖАТ МЕТОДЛАРЫ

Хәзерге татар әдәбият теориясе игътибар үзәгендәге мәсьәләләрнең берсе булып иҗат методы төшенчәсе тора. XX гасырның 60–80 нче елларында Г.Халит, И.Нуруллин, Р.Ганиева, Ф.Мусин, Т.Галиуллин, А.Әхмәдуллин һ.б. хезмәтләрендә иҗади фикерләүнең реализм һәм романтизм төрләренә бәйле мәгърифәтчелек реализмы, тәнкыйди реализм, социалистик реализм иҗат методларының әдәби-эстетик үзенчәлекләрен ачыклау омтылышлары ясалды. Арада И.Нуруллин һәм Р.Ганиева мәкаләләре иҗат методы мәсьәләләрен төрки халыклар әдәбиятларындагы күренешләргә бәйләнештә тикшерүләре белән аерылып тора.

XX гасыр ахыры — XXI гасыр башы теоретик фикердә әлеге сорауларның көн тәртибенә куелуы, билгеле инде, җәмгыятьтәге иҗтимагый-сәяси, тарихи-мәдәни үзгәрешләр белән бәйле. Җәмгыятьтәге күренешләрне аңлау һәм аңлатуда марксизм-ленинизм тәгълиматына нигезләнгән методологиянең берьяклы булуын аңлау, коммунистик идеология йогынтысыннан котылу әдәбият белеменең күп мәсьәләләренә, шул исәптән иҗат методларының нигез принципларын тәнкыйди бәяләүгә китерде.

Әдәбият белемендә метод төшенчәсен аңлатуда әлегәчә төрле карашлар яшәп килә. Берәүләр әлеге терминны әсәрнең эчтәлеге, төп проблематикасы белән бәйләп аңлатырга омтылсалар, икенчеләре исә әдәби юнәлеш яисә агым төшенчәсе белән тәңгәлләштереп кабул итәләр. Метод төшенчәсе билгеле бер шартларда, тирәлектә яшәп, үзенчәлекле шәхес булып формалашкан кеше характеры белән тыгыз бәйле. Нәкъ менә социаль тирәлек аны шул җәмгыять, андагы билгеле бер нормалар, принциплар белән тыгыз бәйләнештә карау мөмкинлеге бирә. Ягъни методның асылы кеше характерының, вакыйга-күренешләрнең шул чорның реаль шартларына туры килүе, ышандыру дәрәҗәсе белән бәйле.

* * *

Мәгърифәтчелек реализмы хәзерге әдәбият белемендә, нигездә, калыплашкан иҗат методы булып санала. XX гасыр дәвамында Җ.Вәлиди, Г.Ибраһимов, Г.Сәгъди, Г.Гали, Г.Гобәйдуллин, М.Гайнуллин, А.Сайганов, Г.Халит, И.Нуруллин, Ф.Мусин, М.Гайнетдинов, Ш.Садретдинов, Ә.Шәрипов, М.Госманов һ.б. хезмәтләрендә аның әдәби-эстетик асылы, методологик принциплары, төп әйдәүче көчләре һ.б. тагы да ачыклана, тулылана барды. Соңгы елларда әдәбият тарихының төрле чорларына, аерым авторлар иҗатына бәйле дөнья күргән хезмәтләрдә яисә мәктәпләр, вузлар өчен язылган программа-дәреслекләрдә мәгърифәтчелек реализмы төшенчәсе, бер яктан, әдипләрнең сәнгати фикерләү үзенчәлегенә бәйле эстетик планда, икенче яктан, татар иҗтимагый фикере белән бәйлелектә милли-фәлсәфи планда, өченчедән, Шәрык-Гареб әдәбиятларындагы сәнгати үзенчәлекләрне үз эченә алган күренеш рәвешендә тикшерелә. Аерым алганда Х.Миңнегулов, Р.Ганиева, М.Әмирханов, А.Юзиев, М.Гайнетдинов һ.б. хезмәтләрендә әлеге иҗат методының түбәндәге сыйфат-үзенчәлекләре аерып чыгарыла: 1) татар иҗтимагый һәм әдәби фикеренең эчке сыйфат үзгәрешләре нәтиҗәсендә мәйданга килүе; 2) бер яктан —Рус-Көнбатыш, икенче яктан, Шәрык әдәби-фәлсәфи фикеренә таянуы; 3) мәйданга чыгуы татар сүз сәнгатендә икенче Яңарыш чорына нигез салынуга бәйле булуы; 4) урта гасырлар татар Ренессанс әдәбиятының гуманистик карашларын яңа шартларда һәм үзенчәлекле алым-чараларда үстерүе, баетуы; 5) XX гасыр башы сүз сәнгатендәге тәнкыйди реализм (Г.Исхакый, Г.Камал, Ш.Камал һ.б.) һәм Аурупа тибындагы романтизм (Г.Ибраһимов, С.Рәмиев, М.Фәйзи һ.б.) тарафдарлары әсәрләрендә аерым сыйфат-билгеләренең үзгәрешләр кичергән хәлдә урын алуы һ.б.

* * *

XX йөз башы татар әдәбиятындагы төп казанышлар мәгърифәтчелек реализмына алмашка килгән тәнкыйди реализм белән бәйле. Әлеге иҗат методының асылы әдәби-эстетик һәм фәлсәфи принциплары, татар әдәбиятындагы үзенчәлекләре, нигездә, XX йөз башы сүз сәнгатен өйрәнүче галимнәр (Г.Халит, И.Нуруллин, А.Сайганов, Ә.Мәхмүдов, О.Кадыйров, Й.Нигъмәтуллина, Н.Хисамов, Н.Юзиев, Р.Ганиева һ.б.) тарафыннан тикшереп бәяләнде. Соңгы елларда дөнья күргән хезмәтләрдә тәнкыйди реализмны язучының иҗат тибы белән бәйләп өйрәнү, милли сүз сәнгатенә хас эстетик асылын ачу, XX гасыр әдәбиятына тәэсирен тикшерү урын алып тора. Аерым алганда А.Саяпова, Д.Заһидуллина, Ч.Четин-Зарипова монографияләрендә тәнкыйди реализмны башка иҗат типлары (романтизм, модернизм) һәм агымнары (символизм, экзистенциализм) белән бәйләнештә тикшерү, аларның үзара йогынтысын тулырак аңларга һәм аерым сыйфат-билгеләрен тулыландырырга мөмкинлек бирә. Р.Ганиева, Ф.Бәширов, Ә.Мәхмүдов, Ф.Галимуллин һ.б. хезмәтләрендә әлеге иҗат методына хас принципларның аерым автор яисә әсәр эчтәлегендә чагылыш алу үзенчәлеге үзәктә тора. Й.Нигъмәтуллина үзенең тикшеренүләрендә татар һәм рус әдәбиятларын төрле мәдәни типлар буларак чагыштырып өйрәнү аша татар сүз сәнгатендәге тәнкыйди реализм һәм романтизм формалашуга нигез булып мәгърифәтчелек реализмы

торды дип билгели. Галимә фикеренчә, бу чор әдәбиятының мөһим сыйфаты булган «идеяләр романтизмы», ягъни милли-азатлык хәрәкәте идеаллары һәм шуның пафосы белән сугарылу романтизмда гына түгел, бәлки башка әдәби юнәлешләрдә дә (шул исәптән тәнкыйди реализмда да) чагылыш таба[1].

Ф.Хатипов «Милли реализм» дип аталган мәкаләсендә[2] озак еллар дәвамында рус һәм башка халыклар әдәбиятында нигез төшенчәләрнең берсе булган тәнкыйди реализм иҗат методының булу-булмавын, атаманың дөресме-юкмы икәнен тикшерү объекты итеп ала. «Бу термин билгеле бер дәвердәге әдәбиятның асылын, бар байлыгын, катлаулылыгын анализлап нәтиҗә чыгару, дәлилләү җирлегендә тумады. Ул сүз сәнгатенә үтеп барышлый гына беркетеп куелды», — дип, аны кире кага. Галим фикеренчә, «классик реализм» атамасы уңышлы, чөнки «классик реализмның яңа сыйфатлары турында сөйләр өчен фактлар бик күп, ә методның асылын тәнкыйтькә кайтарып калдыру өчен нигез ныклы түгел». Алга таба тәнкыйтьче татар, рус һәм чит ил әдәбияты әсәрләре мисалында үз карашларын дәлилләү омтылышы ясый. Шулай да, безнең уебызча, Ф.Хатиповның әлеге фикерләре бик тә бәхәсле. Беренчедән, әдәби юнәлеш, агым, иҗат тибы, иҗат методы кебек төшенчәләрнең асылы эстетик планда шактый тулы ачылган. Тәнкыйтьче язмасында тәнкыйди реализм эстетикасын тулысынча кире кагарлык дәлилләр җитми. Икенчедән, әдәбият, гаять катлаулы күренеш буларак, төрле чорларда төрле сыйфат-үзенчәлекләрен алгы планга чыгара. Аларны гомумиләштерелгән исем белән атау кабул ителгән. «Классицизм», «сентиментализм» терминнары кебек, «мәгърифәтчелек реализмы», «тәнкыйди реализм» төшенчәләре дә билгеле бер чорга хас әдәби-эстетик билгеләрне аерып чыгара, аңлата.

Тәнкыйди реализм нигезендә дөньяны объектив рәвештә яши торган феномен буларак аналитик күзаллау ята. Аның төп принциплары булып, бердән, типик характерларны типик хәлләргә бәйле рәвештә чагылдыру, икенчедән, аларның тарихи, социаль һәм психологик детерминизмга, ягъни тарихи, социаль, психологик шартларга нигезләнүе тора.

Заман, чор рухына туры килә торган иҗат методы буларак, тәнкыйди реализмның асылы — төп билгеләре — беренче чиратта В.Г.Белинский тарафыннан ачыкланды. И.О.Федотов танылган тәнкыйтьче хезмәтләреннән түбәндәге сыйфат-билгеләрне аерып чыгара:

1) Это «поэзия реальная, поэзия жизни, поэзия действительности... Ее отличительный характер состоит в верности действительности; она не пересоздает жизнь, но воспроизводит, воссоздает ее и ...отражает в себе ...разнообразные ее явления... Вечный герой, неизменный предмет ее вдохновений, есть человек, существо самостоятельное, свободно действующее, индивидуальное, символ мира, конечное его проявление...»

2) «...отличительный характер новейших произведений вообще состоит в беспощадной откровенности... в них жизнь является как бы на позор во всей наготе, во всем ее ужасающем безобразии и во всей ее торжествующей красоте ... их как будто вскрывают ее анатомическим ножом...»

3) «Народность есть не достоинство, а необходимое условие истинно художественного произведения, если под народностью должно разуметь верность изображения нравов, обычаев и характера того или другого народа, той или иной страны».

* * *

Социалистик реализм иҗат методы буларак СССР язучыларының I съездында (1934) кабул ителә һәм XX гасырның 80 нче еллары ахырына кадәр әдәби барышта өстенлекле урын алып тора. Ул XX гасыр дәвамында күптөрле бәхәсләргә, каршылыклы фикерләргә җирлек тудыра. Хәзерге татар әдәбият белемендә дә (аеруча 80 нче еллар ахыры — 90 нчы еллар башында) әлеге иҗат методына мөнәсәбәт бертөрле генә түгел. Й.Нигъмәтуллина язганча, соцреализмны тулысынча социалистик идеология догмаларына буйсындырылган, үзгәрми торган, катып калган һәм шуңа күрә гуманистик һәм әдәби-эстетик кыйммәте булмаган күренеш[1] дип кабул итү белән килешеп булмаган кебек, аерым авторларның, мисал өчен, Р.Фәизовның Ф.Латыйфи әсәрләрендәге геройларны соцреализм геройлары дип бәяләве дә[2] гаҗәпләнү генә уята. Гомумән, социалистик реализмның җирлеге, әдәби-эстетик асылы, ярты гасыр вакыт эчендә әдәби барыштагы урыны һәм тарих аренасыннан китү сәбәпләре нәрсә белән аңлатыла соң? Тарихка кыска гына күзәтү ясыйк.

Социалистик реализм карашларының тарала башлавына нигез булып XX гасыр башында пролетариатның үз хокуклары өчен көрәш юлына чыгуы санала. Әлеге иҗат методының әдәби-эстетик эчтәлеген аңлатучылар аның башлангычын М.Горькийның «Мещаннар» (1901), «Дошманнар» (1906) пьесаларына һәм аеруча «Ана» (1906) романына бәйләп карыйлар. Әлеге әсәрләрдә беренчеләрдән булып эшчеләрнең үз хокукларын яклап көрәшкә чыгуы һәм, властьны үз кулларына алып, социаль тигезлеккә нигезләнгән, сыйнфый каршылыклар булмаган җәмгыять төзү идеясе алга куела. Гасыр

башында әлеге мәсьәләләрне әдәби сурәтләрдә чагылдырган әдәби агым киң яклау тапмый. Рус әдәбиятында бары М.Горький, А.Серафимович, Д.Бедный кебек авторлар иҗаты белән чикләнсә, татар әдәбиятында пролетариат әдәбияты башлангычы Г.Коләхмәтов исеме белән генә бәйле. Аның «Яшь гомер» пьесасында шактый схематик формада, нигездә, аерым репликалар рәвешендә эшчеләр сыйныфы мәнфәгатьләрен яклау өчен көрәшкә килү фикере үткәрелә.

1917 елгы Октябрь инкыйлабыннан соң, пролетариат диктатурасы урнашу нәтиҗәсендә, сыйныфсыз җәмгыять төзү, революцион көрәш идеяләре киң халык массаларын яулап ала һәм әдәбиятта төрле әдәби юнәлешләр белән көрәштә алдынгылыкка омтыла. 20 нче елларның икенче яртысыннан башлап, башка юнәлеш-агымнар хакимият тарафыннан кысрыклап чыгарылу нәтиҗәсендә, яңа идеология таләпләренә яраклашкан әдәби агым формалашу стадициясенә керә. ВКП(б) ҮКның 1932 елда кабул ителгән «Әдәбият-сәнгать оешмаларын үзгәртеп кору турында»гы карары әлеге үзгәрешләрнең җитди һәм кире каккысыз булуын билгели.

Социалистик реализмның билгеле бер дәрәҗәдә җәмгыять таләбе булуын да инкарь итеп булмый. XX гасыр башында Россиянең иҗтимагый-социаль хәле, сугышлар, инкыйлаблар, террор һ.б. катастрофалардан һәм билгесезлектән туйган җәмгыятьтә тәртипкә, авыл җирендә күптәннән яшәп килгән община төсендәге тигезлеккә, матур киләчәккә, бәхетле яшәешкә омтылу көчле була. Гасыр башында әдәбиятта (аеруча рус әдәбиятында) урын алган модернистик алымнар (шактый катлаулы тел, еш кына символ-метафораларга нигезләнгән сурәт чаралары, интеллектуаль көч сорый торган фәлсәфи эчтәлек һ.б.) кире кагылып, үзгәртеп коруларга тартылган аз белемле халык массалары гади, аңлаешлы тел белән язылган һәм аңа якын вакыйга-күренешләр сурәтләнгән әдәби әсәр таләп итә. Власть, билгеле, әлеге үзенчәлекләрдән оста файдалана.

Татар сүз сәнгатендә соцреализм формалашуда югарыда күрсәтелгән тарихи, иҗтимагый, мәдәни сәбәпләр белән бергә милли шартларның да роле зур була. Яңа хөкүмәт 1920 елда, автономия кысаларында гына булса да, татар халкының дәүләтчелеген булдыра, милләтләрнең үзбилгеләнү хокукын таный, татар теле Татарстанда дәүләт телләренең берсе дип игълан ителә, меңләгән татар яшьләренә югары уку йортларының ишеге ачыла. Шундый шартларда партия һәм хөкүмәтнең әдәбият-сәнгать өлкәсендәге сәясәте аеруча милли республикаларда зур яклау таба. Дөрес, 20 нче елларның беренче яртысында, бер яктан, модернистик алымнарга мөрәҗәгать итү (символизм, имажинизм, футуризм), икенче яктан, сүз сәнгатенең һәртөр басым-күрсәтмәләрдән азат булуын, эчке закончалыклары буенча гына үсүен яклаган фикерләр яңгыраса да, киң җәмәгатьчелек басымы астында алар сүнеп, югалып кала.

Соцреализм иҗат методының билгеләмәсе СССР Язучылар союзының уставында ук язылган була: «Социалистический реализм, являясь основным методом советской художественной литературы и литературной критики, требует от художника правдивого, исторически конкретного изображения действительности в ее революционном развитии. При этом правдивость и историческая конкретность художественного изображения должны сочетаться с задачей идейной переделки и воспитания трудящихся в духе социализма.

Социалистический реализм обеспечивает художественному творчеству исключительную возможность проявления творческой инициативы, выбора разнородных форм, стилей, жанров»[1].

Иҗат методының асылын аңлау өчен, аның эчтәлегендәге ике аспектны билгеләү сорала дип саный Й.Нигъмәтуллина. Берсе — методның теориясе, икенчесе — язучыларның әдәби эшчәнлеге. Галимә фикеренчә, нәкъ менә соцреализм теориясе аның иң догматик өлеше була[2].

Соцреализмның әдәби барышка йогынтысы һәм әдипләр иҗатында чагылышы бертөрле генә булмый, билгеле. Бер яктан, әдәбият идеологик кысаларга кертелә. Т.Галиуллин язганча, «ул елларда совет режимын мактаган, яклаган, сыйнфый көрәшкә, кан коюга чакырган, милләтчелекне фаш иткән, әдәби яктан түбән әсәрләр күп языла, күп басыла. Берәүләр — исән-имин калу, икенчеләре тамак туйдыру хакына әхлаксыз, имансыз хакимиятне, «халыклар атасы» Сталинны мактау юлына басарга мәҗбүр булалар. Динсезлек дәүләт сәясәте дәрәҗәсенә күтәрелә»[3]. Вакыйга-күренешләрне тарихи нигездә һәм революцион үсештә бирү омтылышы аларны бизәп, ал буяуларга манып сурәтләүгә һәм шуның белән заман чынбарлыгыннан читләшүгә китерә. Әсәрләрдә еш кына схематик конфликт (сыйнфый көрәшкә бәйле социалистик идеал белән иске гадәт арасында һ.б.) күзәтелә, шуңа бәйле кеше характерлары, берьяклы һәм бертөрле генә сурәтләнеп, уңай һәм тискәрегә бүленә, үзара каршы куела. Иҗат методының нигез принципларыннан берсе буларак, кеше шәхесе иҗтимагый идеалга буйсындырыла һәм әлеге идеал, алгы планга чыгарылып, чынбарлык буларак тәкъдим ителә. Икенче яктан, катлаулы һәм бай әдәби барыш, соцреализм чикләренә генә сыймыйча, тормыш-яшәешне бөтен тулылыгында, каршылыгында сурәтләргә омтыла. Әлеге авыр шартларда да татар әдәбиятының үз йөзен саклап калу сәбәпләрен Т.Галиуллин түбәндәгеләрдә күрә: берсе — әдәбиятыбызның ерак гасырлардан килә торган

бай традицияләре булу, бигрәк тә XX гасыр башындагы казанышлары бай җирлек бирә; икенчесе — гасыр башында татар әдәбиятының йөзен билгеләгән каләм ияләренең бай мирасы әдәби әйләнештә булу һәм байтагының 20–30 нчы елларда актив иҗатта калуы; өченчесе — татарлар күмәкләшеп яшәгән төрле төбәкләрдән әдәби иҗатка яшь көчләр килү[1].

Й.Нигъмәтуллина язучылар эшчәнлегендәге күптөрлелекнең сәбәбен түбәндәгеләрдә күрә: беренчедән, СССР күпмилләтле дәүләт булып, соцреализмның әлеге халыкларның гадәт-традицияләре, мәдәниятләре, тарихи хәтерләре һ.б. белән мөнәсәбәте төрле була. Шуңа бу елларда да төрле халыклар әдәбиятында гомумкешелек һәм гомуммилли идеаллар чагылыш тапкан сәнгати югары әсәрләр языла; икенчедән, һәр милли әдәбиятта соцреализм таләпләренә туры килмәгән әсәрләр язылып, аның тар эстетик кысаларын җимерүгә ярдәм итә (М.Булгаков, Б.Пастернак, Ә.Еники, Х.Туфан һ.б.); өченчедән, совет әдәбияты үсешенең төрле тарихи этапларында соцреализм принципларының басымы бертөрле булмый. Аерым чорларда гомумкешелек кыйммәтләре сыйнфый көрәшнең көчәя баруы кебек таләп-карашларны каплап китә[2].

Рус әдәбият белемендә соцреализмның үсеш-үзгәреш этапларын түбәндәгечә күрсәтәләр: 1) формалашу чоры (1920–1930 еллар); 2) сугыш вакыйгаларына бәйле үзгәреш кичерү чоры (1940 еллар); 3) яңаруы (1960 еллар); 4) тарих мәйданыннан китүе (80 нче елларның икенче яртысы). Й.Нигъмәтуллина татар әдәбиятында соцреализмның идеологик һәм эстетик таләпләре үзгәрү күренеше ике тапкыр гына булды дип саный. Берсе 20 нче еллар ахырында күзәтелә. Бу чорда официаль идеология басымы астында татар әдипләре «идеяләр романтизмы»н- нан баш тартырга, ягъни милли азатлык хыялыннан читләшергә мәҗбүр булалар. Әлеге идея урынын халыкларның тигезлеге, дуслыгы, интернационализмы турындагы карашлар ала. Икенчесе 80 нче еллар ахыры — 90 нчы еллар башы сүз сәнгате белән бәйле. Россия кү-ләмендә социалистик реализм әдәбияты тирән кризиска кергән вакытта татар әдипләре яңадан XX гасыр башындагы идеалларга мөрәҗәгать итәләр. Әмма Й.Нигъмәтуллина фикеренчә, ул инде совет чоры әдәбияты тәҗрибәсенә таянып яңа эчтәлек ала[1]. Галимәнең татар әдәбиятында соцреализм эстетикасы 30–90 нчы еллар аралыгында җитди үзгәреш кичерми дигән карашы бәхәсле булып тоела. 50 нче елларның икенче яртысында җәмгыятьтә урын алган «җепшеклек» йогынтысында 60 нчы елларда татар әдәбияты сыйфат үзгәрешләре кичерә. Ул тема-проблемаларда, кеше концепциясендә, гомумкешелек кыйммәтләренә һәм милләт язмышы мәсьәләләренә һ.б. йөз тотуда күренә. Бу чорда заман сынавын үткән әсәрләр (Х.Вахит «Беренче мәхәббәт», А.Гыйләҗев «Өч аршын җир», Ә.Еники «Әйтелмәгән васыять», Н.Фәттах «Итил суы ака торур», Р.Фәйзуллин, Г.Афзал шигырьләре һ.б.) язылу соцреализм эстетикасының җитди үзгәрешләре турында сөйли. Әгәр сәясәттә яңарыш чаткылары 60 нчы еллар ахырына таба бетсә (тарихчылар аны «Прага язы» белән чиклиләр), әдәби иҗатта бу процессны инде тулысынча туктата алмыйлар. 1970 еллар шартлы рәвештә «торгынлык чоры» дип аталса да, миллилек, халыкчанлык концепциясенә нигезләнгән, сәнгати табышларга йөз тоткан әсәрләр (Т.Миңнуллин, Ш.Хөсәенов пьесалары, Ә.Еники, Ф.Хөсни хикәяләре, М.Мәһдиев, Х.Сарьян, А.Гыйләҗев повестьлары, М.Әгъләмов, Роб. Әхмәтҗанов шигырьләре һ.б.) дөнья күрә.

XX гасырның 80 нче еллары уртасында җәмгыятьтә башланып киткән демократик үзгәрешләр нәтиҗәсендә коммунистик идеологиядән акрынлап арыну, милли үзаң үсү һ.б. соцреализмның эчтәлеге, урыны һәм роле турында җитди бәхәсләргә юл ачты. Чор, заман рухына ияреп, берәүләр соцреализмны һәм шуның белән бергә совет чоры татар әдәбиятын каралту, әдәби-эстетик әһәмияте булмаган күренеш итеп карау, кире кагу юлыннан китсә, икенчеләр әлеге иҗат методын, нигездә, тануларын, яклауларын, бары аерым канун-карашлардан арындыру гына кирәген яклап чыктылар. Газета-журнал битләрендә урын алган фикер-карашлар төрлелеге, бәхәсләр «Социалистик Татарстан» газетасы редакциясен «Нәрсә ул партияле әдәбият һәм иҗат иреге?» дигән темага җитди сөйләшү башлап җибәрергә этәрә. Дөрес, анда сүз В.И.Ленинның «Партия оешмасы һәм партияле әдәбият» (1905) дигән хезмәтенә бәйле партия һәм сүз сәнгате арасындагы мөнәсәбәт, иҗат иреге кебек мәсьәләләрне ачыклау юнәлешендә барды. Әмма марксистик-ленинчыл эстетиканың нигез ташы саналган әлеге хезмәт соцреализм методына турыдан-туры хезмәт итте.

Мәсьәләнең катлаулы, каршылыклы булуын, яшәп килгән дистә еллар дәвамында канун буларак кабул ителгән карашлардан арынуның кыенлыгын күз алдына китерү өчен берничә мәкаләгә тукталып үтик. Әлеге сөйләшүне башлап җибәргән танылган әдәбият галиме, тәнкыйтьче И.Нуруллин «Акыл һәм күңел кушканча» исемле язмасында[1] хезмәт ияләре бәхете өчен көрәш идеясенә «хезмәт итә торган матбугат һәм әдәбият партиянең олы максатына, тик шуңа гына хезмәт итәргә, ягъни партияле булырга, партиялелек принцибын үткәрергә тиеш иде» дип чыга. Әмма тәнкыйтьче Сталин тоталитаризмы чорында Ленин яклаган партияле әдәбият принциплары бозылуын билгели. Иҗат иреге мәсьәләсен язучының шәхесе белән бәйләп карый һәм аны ил-көн алдында, халык каршында җаваплылык хис иткән хәлдә, үзең

белгәнчә, акыл һәм күңелең кушканча иҗат итү» рәвешендә төгәлләштерә. Нәтиҗәдә И.Нуруллин: «Ленинның «Җәмгыятьтә яшәп тә, җәмгыятьтән азат булу мөмкин түгел» дигән сүзләренә чын күңелемнән кушылуымны белдерәсем килә», — дип яза. Ә менә М.Мәһдиев «Кыршауланган әдәбият» дигән мәкаләсендә[2] сүз сәнгатенең партия мәнфәгатьләренә хезмәт итүен, димәк, соцреализмның нигез принципларының берсен кискен кире кага. «Партия мәнфәгатьләренә бәйле әдәбият вакытлар үтү белән юкка чыга, алай гына да түгел, кайвакытта җәмгыять өчен зарарлы күренешкә дә әйләнә башлый», — дип яза ул, әлеге фикерен мисалларда дәлилләп. Иҗат иреге булмауның үлемгә тиң күренеш икәнен искәртеп, С.Есенин, В.Маяковский, Һ.Такташ язмышларын, аларның вакытсыз үлеме сәбәбен искә төшерә. «Ничек инде Ленин, Гогольне, Толстойны, Чеховны яратып укыган Ленин, хикәя, повесть, комедия, баллада «партияле булсын» дип әйтсен?» — дигән сорауны куя М.Мәһдиев һәм аның публицистиканы күздә тотуын басым ясап әйтә. Ә инде язучы иҗатына бәяне укучы һәм заман (ниндидер оешма вәкилләре түгел) гына бирергә тиеш, ди. Әдәбиятның эчтәлеге, сурәтләү материалы турында уйланганда, А.Вампилов фикеренә ияреп, төн йокыларын качыра торган хәл-күренешләр турында язарга кирәклеген искәртә: «Кыршаудан котылган язучы тик әнә шулар турында гына яза ала...».

Ә.Еники «Язу ул — вөҗдан эше» мәкаләсендә[1] сүзне Ленин хезмәтенең ни сәбәпле һәм нәрсәне күздә тотып язылуын ачыклаудан башлый. Язучы фикеренчә, ул матур әдәбиятка мөнәсәбәтле язылмаган, чөнки Ленин язучының иҗат эшен һәм классик әдәбиятны яхшы аңлаган, «аларның бер-берсеннән никадәр аерылганын, һәркайсының үз йөзе генә түгел, үз кыйбласы, үз иманы булганын» яхшы белгән. Ә инде партиянең «әдәбият партияле булыра тиеш!» дигән таләбе турында: «Безгә тимер авызлыклы йөгән кидерү белән бер булды, дисәм дә арттырып җибәрү булмас», — дип билгели. Шул ук вакытта Ә.Еники әдәбиятның партия диктатына тулысынча буйсынмавын, үз эчке закончалыкларына буйсынып яшәвен таный. Шуңа да «табигый иҗат процессына сыймый торган ят нәрсәнең» үзе өчен «бервакытта да зарури кагыйдәгә әйләнмәвен» басым ясап әйтә. «Минем өчен бит иң мөһиме, — дип яза ул, — кеше укырлык, кешене ышандырырлык чын әдәби әсәр тудыру, ә моның өчен мин һәртөрле чит-ят исәпләрдән азат булырга тиешмен». Иҗат иреге һәм партия таләбе турында уйланып, язучы соңгысының зарарлы күренеш булуын, бервакытта да әдәбият файдасына була алмавын билгели — «иҗат иреге — ул фикер хөрлеге». Ә.Еники үзенең иҗат юнәлешен үзе ышанганны һәм кирәк дип тапканны язуда күрә, «әмма язу бит ул коры акыл эше генә түгел, ул әле беренче нәүбәттә вөҗдан эше дә. Акылым кирәк дип тапканны вөҗданым кабул итәме — менә хикмәт нәрсәдә» дип нәтиҗә ясый әдип.

Әлеге зур булмаган күзәтүләр соцреализм турындагы баштагы фикерләребезгә әйләнеп кайтуга этәрә. Иҗат методы буларак ул бертөрле, катып калган монолит булмаган. Үсеш-үзгәрешендә төрле чорлар булган кебек, соцреализм эстетикасында төрле стиль агымнары, милли психология, менталитет сыйфатлары, әхлакый кыйммәтләр һ.б. урын ала. Шулай да үз асылында әдәбият-сәнгатьне билгеле бер кысада тотуны, аның белән җитәкчелек итүне күздә тоткан соцреализм иҗат методы совет системасы җимерелү белән тарихта гына калды. Шуның белән бергә, бүгенге көндә җәмгыятьтә социалистик идеяләр яши икән, шуның әдәби-эстетик чагылышы буларак әсәрләр язылуын, хәтта тулы агым тәшкил иткән күренешнең мәйданга чыгуын, димәк, соцреализмның яңаруын тулысынча инкарь итеп булмый.

4. ӘДӘБИ ЮНӘЛЕШЛӘР

Хәзерге татар әдәбияты теоретикларын аеруча кызыксындырган проблема булып әдәби юнәлешләр, агымнар, аларның төрле чорларда чагылыш үзенчәлекләре, традицияләре һәм бүгенге әдәби барыштагы урыннарын билгеләү тора.

Әдәби юнәлеш, әдәби фикерләү тибы һәм иҗат методлары үзара якын әдипләр иҗатыннан оеша. Киң планда әдәби барышның эчтәлеген әдәби юнәлешләрнең көрәше һәм закончалыклы алышынуы тәшкил итә. Аңлашылганча, алар буш урында барлыкка килми. Иҗтимагый һәм әдәби тормышның билгеле бер мәдәни баскычка җитүе, иҗат тәҗрибәсе туплану, аларның тәнкыйтьтә һәм теориядә чагылыш табуы гына яңа әдәби юнәлешкә нигез әзерли. Әдәби юнәлеш барлыкка килүнең икенче бер шарты булып эстетик теориянең үсеш дәрәҗәсе тора. Бөтендөнья әдәбиятында Яңарыш (Возрождение) юнәлеше бары XVII гасырда гына барлыкка килә. Гәрчә кешелек дөньясына борынгы грек әдәбияты үрнәкләреннән алып берничә гасыр дәвамында иҗат ителгән сүз сәнгатенең гүзәл үрнәкләре таныш булса да, алар, әдәби-эстетик фикер үсешенә бәйле рәвештә үзләштерелмәү сәбәпле, ниндидер юнәлеш-агым буларак формалашып җитмиләр[1].

Татар әдәбиятында теоретик фикер озак еллар, гасырлар дәвамында әдәби барыштан артта калып килә. Моның бер сәбәбе булып татар сүз сәнгатенең Шәрык әдәбиятлары белән тыгыз бәйләнештә булуы, алардагы әдәби-теоретик фикергә таянуы торса, икенчесе — милләтнең дәүләтчелеген югалтуы, рус

хөкүмәтенең колонизаторлык сәясәте нәтиҗәсендә халыкның үз эченә йомылуы, рухи таянычны ислам динендә табуы, шуңа күрә озак вакытлар дәвамында әдәбиятның чынбарлыкны бөтен тулылыгында чагылдыруына һәм теоретик фикер үсешенә ихтыяҗ булмау тора.

Дөнья әдәбиятында урын алган Яңарыш, классицизм, сентиментализм, реализм, романтизм, модернизм юнәлешләре турындагы фикерләр совет чорында рус һәм Ауропа әдәбият белеменә таянып үстерелде. Ә инде Яңарыш, классицизм, сентиментализм, модернизм кебекләре гомумән татар сүз сәнгатенә ят күренешләр буларак билгеләнеп килде. XX гасыр ахырында җәмгыятьнең барлык өлкәләрендә башланып киткән үзгәрешләр әдәбият-сәнгатьтә дә киң чагылыш тапты. Татар әдәбият теориясе, алдагы чорлар белән чагыштырганда, бәхәссез, алга китте. Хәзерге теоретик фикер татар әдәбиятын бөтен тулылыгында өйрәнеп, аның югарыдагы юнәлешләрне ят итмәвен ачыклавы белән җитди яңалык алып килде.

Юнәлеш-агымнар, иҗат методлары формалашу һәм аларның әдәби-теоретик фикердә нигезләнүе күпгасырлык сүз сәнгатенең үсеш этаплары белән турыдан-туры бәйле. Татар әдәбияты үз тарихында ике Яңарыш дәвере кичереп, XX гасыр азагында өченчесенә аяк басты[1].

Төрки-татар сүз сәнгате үзенең беренче Яңарышын Шәрык Ренессансы нигезендә Урта гасырларда (XIII йөз башы — XVI йөз уртасы) кичерә. Бу чор әдәбиятының төп сыйфат-билгеләре Г.Сәгъди, М.Гайнуллин, Х.Госман, Ш.Абилов, Г.Таһирҗанов, Н.Хисамов, Х.Миңнегулов һ.б. тарафыннан ачыкланса да, Яңарыш дәвере буларак билгеләргә мөмкинлек биргән яңа сыйфатлары Р.Ганиева хезмәтләрендә нигезләнде[2].

Татар әдәбиятында икенче Яңарыш дәвере XIX йөз урталарыннан башлап XX гасырның 20 нче еллары урталарына кадәр дәвам итә. Бу чорда сүз сәнгате реализм юлына чыгып, бер-бер артлы мәгърифәтчелек һәм тәнкыйди реализм иҗат методларын үзләштерә. Урта гасырлар романтизмы мәгърифәтчелек романтизмы, соңрак исә (XX гасыр башында) Ауропа тибындагы романтизм белән алышына. «Татар язучылары да сәнгатьчә фикерләүдә яңалыкка омтылып, символизм, натурализм, импрессионизм, экспрессионизм, экзистенциализм, акмеизм, аң агышы (поток сознания), неоклассицизм, психоанализ (фрейдизм) кебек әдәби-фәлсәфи агымнар өчен хас алымнарга, стиль чараларына мөрәҗәгать итә башладылар»[1]. Дөрес, XX гасыр башында формалашып, аякка басу чорын кичергән татар теоретик фикере әлеге матур әдәбиятны тулаем иңләп, әдипләрнең сәнгати фикерләүдәге эзләнүләрен, әдәби-эстетик, фәлсәфи караш-фикерләрен, чынбарлыкны чагылдырудагы алым-чаралар байлыгын бөтен тулылыгында аңлатып, бәяләп бетерә алмады. Шулай да моңа җитди әзерлек бара. Д.Заһидуллина билгеләгәнчә, XX гасыр башы татар теоретик фикерендә «җәмгыятьчеләр» һәм «рухиятчеләр» дип шартлы рәвештә атарга мөмкин булган мәктәпләр оеша. Ә инде әдәби хәрәкәтнең үзендә модернизм юнәлешенең символизм, экзистенциализм, импрессионизм, натурализм кебек агымнарын үзләштерү бара, хәтта классицизм юнәлешенең төп принципларына нигезләнгән неоклассицизмның аерым үрнәкләре дә мәйданга чыга.

4.1. КЛАССИЦИЗМ ҺӘМ АНЫҢ ТРАДИЦИЯЛӘРЕ

Белгәнебезчә, Ауропа сүз сәнгатендә беренче әдәби юнәлеш булган классицизм (латинча classicus — үрнәк) XVII–XVIII гасырларда мәйданга килә. Үзенчәлекле әдәби күренешне әлеге исем белән атауның нигезендә борынгы грек һәм рим әдәбиятларының классик үрнәкләренә йөз тоту ята. «XVII–XVIII гасырлар. Ауропа классицизмының теоретик базасы булып Ф.Малерб һәм Н.Буало-Депрео тарафыннан яңа тарихи шартларга яраклаштырылган хәлдә Аристотель һәм Горационың эстетик һәм поэтик карашлары тора»[2]. Ә инде Н.Буалоның «Поэтическое искусство» (1674) исемле поэма-трактаты әлеге юнәлешнең манифесты буларак кабул ителә. Классицизмда драматургия һәм театр өстенлек итә. Бу шулай ук борынгы әдәбият үрнәкләрен поэтик яктан гамәлдә үзләштерү омтылышы белән аңлатыла. Борынгы грек һәм рим әдәбиятларында сәхнә әдәбияты югары гражданлык идеаллары һәм «ватан уллары» хәзерләүче официаль сәнгать төре булып санала һәм урта гасырларда үзәкләштерелгән феодаль дәүләт төзү шартларында берләштерүче мөһим көч булып тора.

Классицизм юнәлешенең әдәби-эстетик асылын билгеләүче үзенчәлекләр булып түбәндәгеләр тора: 1) урын, вакыт һәм хәрәкәт бердәмлеге саклану; 2) стильнең жанр үзенчәлегенә төгәл туры килүе; 3) идеянең ачык һәм аңлаешлы булуы; 4) характер сыйфатларының тотрыклы булуы һәм бертөрле кабул ителүе; 5) әсәр композициясенең ачыклыгы һәм төгәллеге; 6) текст бөтенлеген тәэмин итүче барлык өлешләрнең гармоник берлеге. Әсәрләрдә исә төп конфликтның нигезен хис һәм бурычның үзара килештереп булмый торган көрәше билгели. Шуңа да әлеге каршылык, гадәттә, хисне тыю һәм бурычның җиңүе, өстен чыгуы, яклануы белән хәл ителә. «Давление общественных обстоятельств на человеческий

характер осознается в старой форме долга. (...) Отсюда ориентация писателей классицизма на античную литературу с ее пафосом долженствования»[1].

Классицизмның дөньякүләм танылган вәкилләре булып П.Корнель, Ж.-Б.Мольер, Ж.Расин һ.б. санала. Рус әдәбиятында әлеге юнәлеш XVIII гасырның 30–50 нче елларында В.Тредиаковский, М.Ломоносов, А.Сумароков, Я.Княжнин, Г.Державин һ.б. иҗатында формалаша. Аның теоретик базасы булып А.Сумароковның «Эпистола о русском языке» һәм «Эпистола о стихотворстве» хезмәтләре тора.

Татар әдәбияты белемендә озак вакытлар дәвамында классицизм юнәлеше әдәби күренеш буларак урын алмаган, аның үрнәкләре татар укучысына XX йөз башында тәрҗемә әсәрләр (Ж.-Б.Мольер «Саран») аша гына ирешеп, әдәби барышка аз йогынты ясаган дип санала килде. Хәзерге әдәбият белемендә бу мәсьәләгә үзгә карашлар да пәйда булды. Профессор Р.Ганиева үзенең шәкерте Э.Галимҗанова белән берлектә классицизм юнәлешенең милли әдәбиятлардагы үзенчәлекләрен тикшерүгә алынды. Классицизм эстетикасының асылын билгеләгән хис һәм бурыч каршылыгы татар әдәбиятында шәхси теләк-омтылыш һәм милләт язмышы өчен җаваплылык рәвешендә үзгәртелеп урын ала. Э.Галимҗанова фикеренчә, XX гасыр башы татар әдәбиятының күренекле вәкиле булган Ф.Туйкин иҗатында дәүләтчелек, патриотизм һәм милли яңарыш мотивлары классицизм һәм неоклассицизм эстетикасына нигезләнеп язылган. Әгәр «Сугышчы Сатыш әфәнде» хикәясе классицизм һәм романтизм әдәбиятына хас үзенчәлекләрне эченә алса, «Ватан каһарманнары» комедиясе XX гасыр башы татар әдәбиятында классицизмның соңарган күренеше буларак бәяләнә. Автор «әдәби-эстетик күренеш буларак классицизм дөнья әдәбиятының барлык этапларына хас күренеш мисалында төрле формаларда XX гасыр ахырына кадәр яши» дигән фикердә тора. Әлеге пьесада хисләр һәм дәүләт өчен җаваплылык тойгысы көрәше, төп конфликтны билгеләү белән бергә, Ватан каршындагы гражданлык бурычының төп идея буларак бөтен текстны иңләп үтүе һәм урын, вакыт, хәрәкәт бердәмлегенең саклануы кебек үзенчәлекләренә нигезләнә. Э.Галимҗанова әсәрне классицизм юнәлешенең соңарган үрнәге дип бәяли[1]. Ә инде әдипнең «Тормыш корбаннары» трагедиясе неоклассицизм әсәре буларак билгеләнә. Моңа, автор фикеренчә, пьесаның пафосы, геройларның эш-гамәлләре һәм аның фаҗигале тәмамлануы (исеменә үк чыгарылган), өч бердәмлек принцибы саклану, көчле, кискен конфликтның аталар һәм балалар арасында үзара бурыч проблемасы рәвешендә чагылуы нигез булып тора.

Р.Ганиева һәм Э.Галимҗанова тикшеренүләре татар әдәбияты тарихының яңа катламнарын, үзенчәлекле әдәби-эстетик карашларга нигезләнгән агымнарын тирәнрәк өйрәнүгә этәргеч бирә. Шуның белән бергә әлеге катлаулы мәсьәләләрне ачыклауга гаять җитди килеп, теоретик һәм фактик әдәби материалны җентекләп тикшереп кенә нәтиҗәләр ясау уртак таләп булып тора. Классицизм әдәбиятындагы хис һәм бурыч каршылыгын геройның шәхси теләкләре белән милләте каршындагы бурычы арасындагы конфликт чагылышына гына кайтарып калдыру, алар арасына гади тәңгәллек билгесе кую дөрес булмас иде. XVI гасыр уртасында дәүләтчелеген югалткач, халкыбызның этник үзенчәлекләре, алдагы чор әдәбиятындагы әхлакый, фәлсәфи һәм эстетик карашлары фольклорда һәм суфыйчылык әдәбиятында сакланып кала. Соңгысындагы тән һәм җан, фани һәм бакый дөнья каршылыгы яисә шуңа бәйле бер катлам әсәрләрдә урын алган аскетлык күренеше XX гасыр башындагы Яңарыш әдәбиятында шәхси теләк һәм милләт мәнфәгате рәвешендә урын ала. Күпсанлы әсәрләрдә милләт язмышын кайгыртуны яшәү максаты иткән геройлар алгы планга чыга. Мисал өчен, Г.Исхакый «Мөгаллимә» (1913) пьесасында «мәхәббәтме, әллә милләт өчен вазифа үтәүме өстен»[1] дигән мәсьәлә куюы белән драматургиягә яңалык алып килә. Мондый әсәрләрне бәяләгәндә, аерым алганда классицизм әдәбияты белән мөнәсәбәтләрен тикшергәндә, әлеге әдәби күренешнең формалашу шартларын, эстетик асылын җентекләп өйрәнү һәм тикшерелә торган текстагы сыйфат-билгеләрнең сәбәп-максатларын тирәнтен ачу кирәклеге һәркемгә аңлашыла. Әдәби әсәрнең (бигрәк тә XX йөз башына караган), гадәттә, синкретик характерда булуын да онытмаска кирәк. Һәр әдип иҗат эволюциясе кичерә. Әдәби һәм тормыш тәҗрибәсенә бәйле ул яклаган әдәби-эстетик карашлар төрле әдәби юнәлешләргә караган әсәрләр язылуга нигез була (Тукайда — мәгърифәтчелек һәм реализм; Г.Исхакыйда — мәгърифәтчелек, реализм һәм романтизм һ.б.). Аерым әсәр текстында да үзара кушылып китү — синтезлашу күзәтелә. Шуңа күрә әсәр жанрын билгеләгәндә төрле карашлар булуы табигый күренеш. Мисал өчен, Г.Исхакыйның «Ике йөз елдан соң инкыйраз» әсәре үзенең жанры, Р.Ганиева күрсәткәнчә, «фантазия», «әдәби хөтбә», «вәгазь», «тарихи речь», «нәсер», «шашкынлы бер сүз куәте», «сентименталь юл белән шашып язылган әсәр» (Г.Сәгъди), «хыялый хикәя», «фантастик-публицистик хезмәт», «тарихи роман» һ.б. атамалар белән билгеләнә. Галимә аны «төрки-татар әдәбиятлары тарихындагы беренче антиутопия»[2] дип атый. Әдәбият белемендә әсәрнең жанр атамасы буенча бәхәс дәвам итә. Әмма югарыдагы терминнарны билгеләүче әдәбиятчыларның әдәбият тарихын һәм теориясен бик яхшы белүләрен исәпкә алу әсәрнең төрлечә шәрехләү-интерпретациягә мөмкинлек бирүе турында сөйли. Мондый мисаллар шактый күп булса да,

тагын бер әсәргә тукталу белән чикләнәбез. Ф.Әмирханның «Хәят» повесте жанры гасыр дәвамында төрлечә бәяләнде: реалист (И.Нуруллин, М.Хәсәнов), романтик реалист (Г.Халит, Й.Нигъмәтуллина). «Төп каһарманы романтизм эстетикасы кануннары буенча иҗат ителгән»лекне[3] һәм «төп сюжет сызыгын Хәят күңелендә барган үзгәрешләр тәшкил итү»не[4] алга чыгарып, Р.Ганиева һәм Д.Заһидуллина әсәрнең романтизм юнәлешендә язылуын билгелиләр. Т.Гыйләҗев исә «иҗат ысулы, методы ягыннан әсәрнең катлаулы төс алуын: реализм һәм романтизм синтезы рәвешендә язылуын»[1], стиленең модернистик агымнарга хас билгеләр белән баетылуын искәртә. «Хәят» повестенда 16 яшьлек кызның уй-хыяллары, хис-кичерешләре төп вакыйга катламын тәшкил итү белән бергә, чорның реалистик күренешләре, аерым алганда татар тормышы урын алган катлам да булуын беләбез. Т.Гыйләҗев, әсәрне синтез буларак тәкъдим иткәндә, әлеге реалистик катлам язучының өйрәнү объекты булып тора дигән карашны яклый, күрәсең.

Югарыда сүз алып барылган Ф.Туйкин иҗатына да синкретизм хас. «Ватан каһарманнары» пьесасында реализм (тормышны дөреслегендә сурәтләү; шул чор геройларын үзәккә алу һәм эш-гамәлләрен мотивлаштыру; характерларны үсеш-үзгәрештә бирү), романтизм (хис-кичерешләрне шактый тулы һәм психологизм алымнары белән бирү; финалның ачыклыгы; урын һәм вакытның үзенчәлекле, хәтта экзотик булуы) һәм классицизмга хас билгеләр урын алган. Соңгысының асылын билгеләгән үзенчәлекләрнең (урын, вакыт һәм хәрәкәт бердәмлеге, хис һәм гражданлык бурычы каршылыгы; әсәрнең төп пафосы һ.б.) киң урын алуы авторның әдәби-эстетик карашларын тулырак ачуга хезмәт итә, Э.Галимҗановага әсәрнең классицизм юнәлешенә нигезләнеп язылуы турында нәтиҗә ясарга таяныч бирә.

Э.Галимҗанова тикшеренүләренә бәйле тагын бер сорау туа — ул «классицизм» һәм «неоклассицизм» терминнарының үзара мөнәсәбәтенә карый. Авторның «Ватан каһарманнары»н классицизм үрнәге дип атавында әсәрдәге дәүләтчелек, Ватанны саклау идеясенең хис һәм бурыч каршылыгында бирелүенә нигезләнүе күренә. Ә инде «Тормыш корбаннары»н «неоклассицизм»га нисбәтле билгеләвендә «классицизм»ның XX гасыр башы вакыйгаларына бәйле эчтәлеге яңару искәртелә. Безнең карашыбызча, ике әсәр турында сүз алып барганда да «неоклассицизм» төшенчәсен куллану уңышлы булыр. Чөнки беренче пьесадагы рус-француз сугышына мөнәсәбәтле вакыйгаларны сурәтләгәндә авторның XX гасыр башындагы татар иҗтимагый тормышына бәйле карашлары, димәк, XVII–XVIII гасырлардагы классицизм тәҗрибәсе үзләштерелеп, яңа әдәби-эстетик эчтәлек алган хәлдә чагылыш таба. Шуңа күрә бу очракта «яңартылган классицизм», ягъни «неоклассицизм» терминын куллану сорала кебек.

Авторларның әлеге тикшеренүләре яңа эзләнү-уйлануларга нигез булып тора, дигән идек. Шул уңайдан кайбер фикерләребез белән уртаклашып китик. Төрки-татар әдәбиятының гүзәл бер ядкәре булган халык дастаны «Идегәй» (XV йөз) классицизм үрнәге дип бәяләнергә хаклы. Билгеле, әсәр шул яссылыкта җентекләп тикшерүне таләп итә, бу очракта кайбер күзәтүләрне генә билгеләп үтәбез. «Идегәй»дә урта гасыр феодаль дәүләте булган Алтын Урданы саклап калу, дөресрәге, күптөрле сәбәпләр йогынтысында аны саклап кала алмау, таркалу процессы сурәтләнә. Төп конфликт шәхси теләк, хис-кичерешләр белән дәүләт мәнфәгате арасындагы каршылыкка нигезләнә һәм барлык геройларның эчке каршылыгын да билгели. Төп герой Идегәй генә түгел, Туктамыш хан фаҗигасе дә шәхси сыйфатлары (әйтик, артык горур булуы) һәм якыннарына мөнәсәбәте белән ил-ханлык каршындагы җаваплылык конфликтында бөтен тулылыгында ачыла. Идегәйнең Аксак Тимергә качып китүен никадәр авыр кичерүен генә искә төшерик. Классицизмның әлеге әсәрдә төрки-татар сүз сәнгатенә хас милли үзенчәлекләр белән төрләнүен дә күрәбез. Ә инде халык дастанына нигезләнеп XX гасыр ахырында язылган Ю.Сафиуллинның «Идегәй» трагедиясе «неоклассицизм» үрнәге буларак кабул ителә. XV гасыр әсәре белән уртак җирлеге күп булса да, пьесаның әдәби-эстетик концепциясендә җитди үзгәрешләр булып, ул заман рухы белән сугарылган (моңа А.Әхмәдуллин һәм А.Саттарова да игътибар итәләр[1]).

Трагик жанрда язылган пьесада вакыйгалар Җүчи Олысында XIV йөз ахыры — XV йөз башларында Сарай шәһәрендә һәм аның җирләрендә бара. «Башлам» өлеше булачак, сурәтләнәчәк вакыйга-хәлләрне, каршылык-көрәшләрне аңлауда әһәмиятле урын алып тора. Аксакал чичән Субра карт әсәрдә берничә функция үти: бердән, ул халыкның үлемсез хәтерен символлаштыра. «Ерак гасырлардан» килүче гомумиләштерелгән образ буларак, ул үзенең җырларында халык язмышын, кайгы-хәсрәтен, шатлык-куанычын чагылдыра һәм бүгенге буынга җиткерә; икенчедән, ул вакыйгаларда актив катнашучы, аларның тере шаһиты; өченчедән, ул аларга бәя бирүче һәм бу яктан автор позициясен чагылдыручы да булып тора. Субра карт вакыйгаларның фаҗигале асылын һәм аларның сәбәпләрен дә ачык сиздерә:

Арада бердәмлек барда
Мәңге яшәр иде Урда.
Булып торды, бозылыштырды
Яулардан да хәтәррәк

Даулар ханнар арасында.

Пьесада вакыйгалар Хансарайдагы көндәлек хәлләр белән башлана. Гаять зур территориягә җәелгән Алтын Урда, билгеле инде, тыныч кына яшәмәгән. Әнә Болгарга Новгород ушкуйниклары һөҗүм иткән, халык ясактан гына түгел, басып алу-талаудан да интегә, Кырымда — бунт, Әстерханда да тыныч түгел, шуның өстенә ниндидер идегәйчеләр активлашып китеп, ханга каршы ризасызлык үсә бара. Әлеге хәл-күренешләргә бәйле рәвештә әледән-әле гаскәр башлыгы Кобыгыл би исеме атала. Аның эш-гамәлләренә бәя-мөнәсәбәттә Сарай халкы шактый кискен рәвештә икегә бүленгән. Әгәр Чыңгыздан килүче Туктамыш хан гаскәр башлыгын яклавын белдерсә, ханише Җанәкә, уллары Кадыйрбирде, хан киңәшчесе Җанбай дошманлыкларын бик үк яшереп тә тормыйлар. Шул рәвешле аерым шәхесләр арасында шактый тирән каршылык ачыклана, торган саен тирәнәя бара һәм, аңлашылганча, хан позициясе белән бәйле булып, тиз арада төп конфликтка — трагедиячел конфликтка әверелә. Аның асылында нәрсә ята соң? Каршылыкка керүчеләрнең теләк-максаты нинди, нәрсә өчен көрәш алып баралар? Пьесаның төп геройлары — исемнәре билгеле тарихи шәхесләр: Туктамыш хан, Идегәй, Аксак Тимер, Норадын һ.б. Алтын Урда тарихында билгеле бер эз калдырган әлеге кешеләрнең эш-гамәлләрендә тарихи дөреслек белән автор концепциясе үзара үрелеп бара. Билгеле булганча, Туктамыш хан Җүчи Олысы белән XIV гасыр ахыры — XV гасыр башында идарә итә. Үзенең атаклы гаскәр башлыгы Идегәй белән каршылыкка керә һәм соң-гысы уртак дошманнары булган Аксак Тимер ягына чыга. Аксак Тимер яулары нәтиҗәсендә Сарай җимерелә, Туктамыш хан үтерелә. Моннан соң инде Алтын Урда үзенең бердәм, көчле хәленә кайта алмый. Эчке каршылыклар, ханнарның еш алышынып торуы аның таркалуын тизләтә.

Драматургның игътибар үзәгендә котылгысыз каршылыкка кергән Туктамыш хан белән Идегәй Мирзаның һәм якыннарының максат-омтылышларын, шуңа бәйле эш-гамәлләрен ачыклау тора. Авторның төп табышы шунда ки, аның төп геройлары билгеле бер рамкаларга сыймый: һәрберсе үз характеры, үз йөзе, рухи дөньясы белән һәм гаять каршылыклы шәхесләр булып ачыла.

Туктамыш хан беренче күренешләрдә үк ил белән идарә итүне үз кулында нык тотучы, таләпчән, каты куллы һәм акыллы, үткән белән бүгенгене һәм киләчәкне үзара бәйләнештә карый алучы хөкемдар булып ачыла. Ханише Җанәкәнең, хан киңәшчесе Җанбайның һ.б. Кобыгыл бине каралтып-түбәнәйтеп һәм ханга һәрдаим каршы куеп күрсәтүләрен тиз туктата. Моны ул Кобыгылның сәләтле гаскәр башлыгы, кыю-батыр сугышчы булуы белән аңлата. Аксак Тимер белән орышта үзен әлеге батыры саклап калуын да хәтерендә тота Туктамыш хан. Кобыгыл улы Норадынга карата да ул шундый мөнәсәбәтне саклый. Хан улы Кадыйрбирдегә Норадын белән килеп чыккан каршылыгын килешеп хәл итәргә куша, чөнки үзара бәхәс-көрәшнең дошманнар файдасына булуын яхшы аңлый: «Норадынны җәберләр булсагыз, ул чагында дәүләтебезне кабат яу белән даулар каплап алачак!»

Аңлашыла ки, драматург Туктамыш ханны һич кенә дә идеаллаштыру юлыннан китми. Җырларга кереп калган тарихтан аңлашылганча, ул 18 яшендә үк залим булган. Болгар илен талап-яндырганы, халкына кан-яшь түктергәне өчен Котлыкыя, әтисе васыятен үтәп, Чыңгыздан килә торган ил лачынын үтерә. Моңа җавап итеп Туктамыш хан бинең бөтен нәселен кылыч аша үткәрә, хәтта бишектәге сабыйны да жәлләми. Әмма әлеге затлы нәселнең юкка чыгуын теләмәгән Җантимер би җан дусты Котлыкыя улы урынына үзенең төпчек улын бишеккә салып өлгерә. Сарайдагыларга әлегә билгесез калган тирән сер укучы-тамашачыга ачыла: гаскәр башлыгы Кобыгыл батыр Җантимер улы түгел, ә Туктамыш хан үтерткән Котлыкыя улы Идегәй икән бит.

Әйләнә-тирәдәгеләрнең Кобыгылга каршы һәртөрле интригасы үзенекен итә — ил мәнфәгатен күздә тоткан аек акыл урынына Туктамыш хан күңелендә туганнарын яклау, үзенекен итү, чикләнмәгән хакимияткә ия булуын күрсәтү теләге, хисе өстенлек ала. Ул ил тынычлыгын, иминлеген саклап ерак сәфәрдән кайткан Кобыгыл бине гаскәр башлыгы вазифаларын башкарудан азат итә һәм шуның белән моңа кадәр яшертен рәвештә барган каршылыкның ачык төс алуына беренче адым ясала.

Трагедиянең төп герое буларак, Идегәйнең эш-гамәлләрен, әйләнә-тирәдәгеләр белән мөнәсәбәтен, хыял-омтылышларын, каршылыклы характерын ачуга киң урын бирелә. Чөнки авторның игътибар үзәгендә беренче чиратта әлеге герой фаҗигасенең сәбәпләрен ачу омтылышы тора. Баштагы күренешләрдә Кобыгыл белән Туктамыш хан арасындагы яшерен каршылык шәхси яссылыкны гына үз эченә ала. Кобыгыл, күңелендәге ачу-ярсуны басып, иленә тугры хезмәт итә. Аның шәхси үчлектән өстен торуын драматург төрле күренешләр аша күрсәтә. Туктамыш хан да гаскәр башлыгының халкына, җиренә, ханына бирелгәнлеген, үз-үзен жәлләмичә хезмәт итүен югары бәяли. Кобыгыл би пьесада ил-халык улы буларак калка. Ул яшь вакытта ук үзенең һәм көче, һәм тапкырлыгы белән дан казана. Хәзер дә хан йомышларын үтәгәндә гаделлек, дөреслек ягында тора. Икенче яктан, Кобыгыл ил-дәүләтнең көче бердәмлектә, дуслыкта икәнен яхшы аңлап эш итә. Улы Норадынның «Без кайдан?» дигән соравына болай җавап бирә: «Болгардан да, Кырымнан да, Уралдан да, даладан да. Безнең көчебез шунда». Илнең

эчке һәм тышкы сәясәтен яхшы белгән Кобыгыл би күңелендә Туктамыш ханның һәм аның төрле төбәкләрдәге баскакларының кара халыкны талавына, җәберләвенә ризасызлык үсә. Драматург Кобыгыл-Идегәй күңелендәге көрәшне, каршылыкны, икеләнүле уйларын бөтен тирәнлегендә ача алган. Гаделсезлек, халыкның яклаучысыз калуы, бер яктан, шәхси үч алу теләге, икенче яктан, аны Туктамыш ханга һәм аның хакимиятенә каршы этәрсә дә, ул ашыгыч адымнан саклана. Дөрес, якыннары арасында Кобыгыл-Идегәй күңелендә йөрткән ачу-нәфрәтне ачмый кала алмый. Шуңа да Алтын Урданың төрле төбәкләрендә, аеруча Болгарда киң җәелгән Туктамыш ханга каршы хәрәкәт аның исемен дөреслек-гаделлекне яклаучы шәхес буларак файдалана. Әмма, әйтелгәнчә, ил белән идарә итүгә гаять зур йогынты ясаучы кеше буларак, үзенең эш-гамәле белән Җучи Олысында таркаулык тудыру, аннан ил дошманнарының файдалану мөмкинлеген ул яхшы аңлый. Шуңа да шәхси мәнфәгать һәм ил өчен җаваплылык мәсьәләсендә Кобыгыл-Идегәй икенчесенә өстенлек бирә. Бу уңайдан аның Аксак Тимердән килгән Дәрвиш белән алып барган әңгәмәсе игътибарга лаек:

Дәрвиш. (...) Черегән, бозык Чыңгыз нәселе татар илен килбәтсез бер авыр таш кебек басып, изеп тора.

Идегәй. (...) Әгәр татарның тулы йортын җимерсәң, монда таш өстендә таш калмас. Аерылганны аю ашар, бүленгәнне — бүре!

Әмма тормышта мәкер һәм хыянәт, әләк һәм золым кешегә үз йогынтысын ясый. Туктамыш ханның аны хаксызга гаскәр белән җитәкчелек итүдән читләштерүеннән соң, Идегәй үз хәле турында уйлана башлый. Сугыш куркынычы булуга карамастан, сарай интригалары белән мавыккан ханнан һаман саен ерагая баруын аңлый. Хан сараена махсус чакыртылган Субра карт сүзләрендә Идегәйнең эш-гамәле, характер сыйфатлары бөтен тулылыгында ачыла. Ил батыры романтик сыйфатлар белән баетыла. Аксакал аны җиргә тереклек алып килүче ай-кояшка тиңләп, илаһи матурлыгын, затлы нәселдән булуын билгели:

Йөзләренә карап баксаң,
Нур торадыр күк тоташтан,
Яннан чыгып карасаң да,
Ул туган күк ай-кояштан.

Чичән карт сүзләрендә Идегәйне илаһилаштыру сизелә. Аның гадәттән тыш шәхес икәнлеген автор Шәрык һәм борынгы татар әдәбиятыннан килүче нур-яктылык эстетикасы аша аңлата. Идегәйнең эш-гамәлләрен, характерын сурәтләгәндә дә автор урта гасырлар романтик әдәбиятына хас арттыру-күпертү алымын иркен файдалана:

Кобыгылдай мәргән ирне,
Кобыгылдай чәчән ирне,
Кобыгылдай батыр ирне,
Кобыгылдай татарны мин
Бу дөньяда күрмәмен.

Идегәй образын әнә шундый романтик төсмерләрдә биреп, бер яктан, чыганакларда теркәлеп калган сыйфатларына нигезләнеп, әдәби образны калкурак итеп күзалларга мөмкинлек тудырылса, икенче яктан, аның каршы як лагерьга күчүен аңларга һәм күпмедер дәрәҗәдә акларга да омтылыш ясала. Субра карт Кобыгылның, асылда, Котлыкыя улы булуын әйтүе белән үлем куркынычы тугач, Идегәй Аксак Тимергә качып китә. Пьесаның хәрәкәт үстерелешендә мөһим урын алып торган әлеге вакыйгага үзенчәлекле бер күренеш өстәлә. Идегәй белән Аксак Тимернең берләшүе үзе өчен никадәр куркыныч булуын яхшы аңлаган Туктамыш хан батырын ничек булса да туктатырга тели. «Дөньядагы бар нәрсәне вәгъдә итегез үзенә — кайтсын! Теләсә әнә Болгар ... алсын! (...) Барысын да алсын! Китмәсен Аксак Тимергә! Минем яныма кайтсын, кайтсын!» — ди ул, тирән борчылу белән. Әмма үткәнгә кире юл юк. Туктамыш ханның җәбер-золымына түзеп тора алмаган халыкта ризасызлык арта бара. Төрле төбәкләрдә яшәүчеләрнең Идегәйне азатлык алып килүче буларак көтүләрен ишеткәч, ул бертөрле генә бәяләнми һәм аңлавы да, аңлатуы да гаять кыен булган адым ясый: Аксак Тимер гаскәре белән Алтын Урдага яу белән чыга. Идегәй үзен-үзе болай дип акларга омтыла: «...Бу ике дошман — Аксак белән Туктамыш гаскәрләре бәрелсеннәр маңгайга-маңгай! Менә шунда без дә үзебезнекен итәрбез!»

Ул теләгенә ирешә. Сугышта Туктамыш хан үтерелә, гаскәре тар-мар ителә. Идегәй улы Норадын ярдәме белән Аксак Тимерне куып җибәрә. Әмма әлеге җиңү аңа шатлык та, җан тынычлыгы да китерми. Алай гына да түгел, бер явызлык икенчесен тудыра. Идегәйнең Алтын Урдага яу белән чыгуын ишеткәч, Туктамыш хан руслар ярдәмендә Болгарны җимерә. Әмир Тимер гаскәре белән орышта меңнәрчә яугир башын сала, дистәләрчә шәһәр, йөзләрчә авыл җимерелә, меңнәрчә егет һәм кыз, галим-голяма, һөнәрчеләр әсир ителә, казна малы талана. Эш-гамәлләренең илгә кайгы-хәсрәт алып килүенә Идегәй тирән сызлана. «Аксак гаскәрен туган илемә китерүче мин! Таланган маллар, туздырылган ил,

җимерелгән шәһәрләр өчен дә менә мин җавап бирәм! (...) Остазым, әмма хаклык синең якта да түгел! — ди ул остазы Аксәеткә. — Исеңдәме, Котлыкыя атамны, чүң бүкәнгә чүктереп, Туктамыш хан чапканда, остазым, син анда кайда идең? Мин биләүдә ятканда, Туктамыш мине чапканда, минем урынга салынган гөнаһсыз сабый баланың бишектә каны акканда, остазым, син анда кайда идең? Туктамыш мине илдән куганда, улымны чүлгә сөргәндә, анда син кайда идең? Туктамыш ханлык кылганда, тол хатыннар, ятим уллар, аксак-туксак, гарип-гораба, зарлы-моңлы колларның бер аһы гына да күк белән җирне тетрәткәндә, остазым, анда син кайда идең? (...)»

Шәхси теләк һәм ил-халык мәнфәгатенә нигезләнгән конфликт ата-бала каршылыгы, мәхәббәт коллизияләре, аерым кешеләрнең мәкер-хыянәте аша тагын да үстерелә, тирәнәйтелә. Идегәй белән улы Норадын мөнәсәбәте укучы-тамашачыны һәрдаим игътибар үзәгендә тота. Идегәй улының табигый шартларда, ата-бабалар үрнәгендә далада тәрбияләнүен тели. Норадын Нугай би янында гаять көчле, таза, оста сугышчы булып үсә. Вакыйгалар барышында ул кызу канлы, горур, башбирмәс, гайрәтле ир булып ачыла. Шул ук вакытта хискә бирелүчән Норадынга ихтыяр көче җитми, тәҗрибәсезлеге вакыйга-хәлләргә, аерым кешеләрнең гамәленә анализ ясарга һәм иң дөрес юлны сайларга комачаулый. Үз-үзенә артык ышану да ашыгыч һәм ялгыш адымнарга этәрә. Ханәкәгә булган ашкынулы, ярсулы мәхәббәте аның һәлакәтен тизләтә. Ярату хисеннән «исергән» Норадын Җанбай мәкеренә эләгә һәм төзәтеп булмаслык хаталар ясый: башта, хакыйкатьне төшенмичә, атасын хыянәттә гаепли, камчы белән сугып күзен чыгара, аннары, Җанбайның Ханәкә белән очраштырам дигән сүзенә ышанып, Кадыйрбирде кулына төшә һәм коточкыч җәзага дучар була. Үлеме алдыннан ул үзенең бик нык хаталануын, ялгышуын аңлый һәм Идегәйдән бәхиллек сорый:

«Норадын. Бәхил бул, атам! Дөньядагы иң кадерле кешем! Үкенәм, чал башыңа тау кадәрле бәла китердем! А-а...

Идегәй. Улым, син түгел, балам, атаң гаепле барысына! Мин гаепле.

Субра. Бәхиллә улыңны, Идегәй, газиз балаң үлде!

Идегәй. Үлде. Әйт, Субра, ялгышым нидә булды? Туган илемә гаскәр китереп, татарның тулы йортын тузгытуда булдымы кара ялгышым? Илем дә таралды, тиңсез улым да үлде. Бәхил бул, газиз балам!»

Пьесадагы вакыйгалар барышына, фаҗигале чишелешне тизләтүгә Җанәкә белән Җанбай зур йогынты ясый. Үз теләкләрен кайгыртып, бүгенге көннәре белән генә яшәүче бу геройлар пьесада явызлык, хыянәт, мәкер гәүдәләнеше буларак бирелә. Шуңа да алар булган һәр җирдә көрәш-каршылык көчәя, кан-үлем куркынычы өскә калка. Билгеле булганча, трагедия жанрының бер үзенчәлеге шунда: фаҗига очраклылыкка, аерым геройның эш-гамәленә бәйле кебек тоела. Әйе, алар трагик финалны тизләтергә мөмкиннәр, әмма һич тә төп каршылыкның нигезе була алмыйлар. «Идегәй»дә, югарыда әйтелгәнчә, төп конфликт илнең җимерелүе, таркалуы һәм төрле теләк-омтылышлы геройларның үлеме җирлегендә Идегәй белән Туктамыш хан арасында оеша. Аның чишелешендә Җанәкә белән Җанбай билгеле бер роль уйнасалар да, асылда, ул Идегәй белән Туктамыш хан эш-гамәленә бәйле рәвештә хәл ителә.

Трагедиядә вакыйгалар дәүләтнең җимерелүе, төп геройларның бер-берсен үтерүе белән тәмамлана. Күп газап-әрнүләр, фаҗигаләр кичергән халыкның ялган-мәкергә йөз тоткан Җанбай кебекләр кулына калуы искәртелә. Эпилогта аксакал Субра картның сүзләре яңгырый:

Алдыйм дип алданмагыз!
Батырлар да башын сала,
    Ялган дәүләтне дә ала,
    Ялганга ялганмагыз!

Бу юллар авторның хөкемдарларга, ил башлыкларына мөрәҗәгате булып яңгырый. Шулай итеп, XIV–XV гасырлар чигендә барган вакыйгалар һәр чорга, һәр заманга хас яңгыраш ала. Драматург төрки-татарның фаҗигале тарихы аша сабак бирә, милли рухны уята, үзаңны тәрбияли. Кешелек җәмгыятендә формалашкан кыйммәтләр — гаделлек, намус, миһербанлылык, ил-халык мәнфәгатен кайгыртып яшәү, дуслык-бердәмлек, шәхес азатлыгы һ.б. өчен җаваплылык тойгысы тәрбияли.

Шул рәвешле, хәзерге татар әдәбият белемендә сүз сәнгатебезнең аерым чорларында урын алган юнәлеш-агымнарны тикшерү әдәби барыштагы мөһим эзләнүләрне, үзенчәлекле тенденцияләрне тулырак аңларга мөмкинлек бирә.

4.2. ТАТАР ӘДӘБИЯТ БЕЛЕМЕНЕҢ МОДЕРНИЗМ ҺӘМ ПОСТМОДЕРНИЗМГА МӨНӘСӘБӘТЕ

Хәзерге татар әдәбият белемендә әдәби барышны яисә аерым язучы иҗатын әдәби юнәлеш-агым тарафдары буларак бәяләү омтылышы көчәйде. Шуңа бәйле рус һәм дөнья әдәбият белемендә инде

калыплашкан термин-төшенчәләр — модернизм, постмодернизм, символизм, сюрреализм, конструктивизм, экзистенциализм һ.б. — шактый киң рәвештә кулланышка керде. Дөрес, аларга караш бертөрле түгел. Берәүләр моны чит халыклар әдәбият белеменә мөкиббән китү, алардагы күренешләрне үзебезгә күчереп кую дип бәяләсә, икенчеләр исә татар әдәбиятындагы эзләнүләрнең киңәюен, әдипләрнең реализм һәм романтизмга хас булмаган алым-чараларга мөрәҗәгать итеп, үзенчәлекле әдәби дөнья тудыру омтылышларын таныган хәлдә, мондый әсәрләрне хәзерге әдәби барыштагы төп тенденция рәвешендә тәкъдим итү яисә аларның сәнгатилек дәрәҗәсен бик югары күтәреп бәяләү белән килешмиләр. Мисал өчен, танылган галим-тәнкыйтьче Р.Сверигин «Гасырлар чатында» язмасында З.Хәким, Р.Сибат кебек авторларның үзләренә хас мөстәкыйль һәм кабатланмас иҗат сферасын табуларын билгеләп, «бу шәхесләрнең иҗади эзләнүләрен бер селтәнү белән ниндидер экзистенциализм, модернизм яки һ.б. «изм» дип йөртелүче башка тартмаларга урнаштырып куючылар да табылыр. Әмма бүген бу иҗат дөньяларының формаль классификациягә генә түгел, ә конкрет өйрәнүгә һәм махсус тикшерүгә мохтаҗ икәнлеге дә ачык күренә»[1] дип искәртә. Соңрак дөнья күргән мәкаләсендә XX гасырның икенче яртысында татар әдәбияты ирешкән казанышларның «милли реалистик күренешләр җирлегендә» үсеп чыгулары турында яза һәм болай дип дәвам итә: «Реалистик нигездәге әдәбият заман укучысы өчен якынрак булып кала бирә, һәм бу әдәбиятның да үз яңалыклары, үз ачышлары, үз табышлары бар, тик аларның исемнәрен, атамаларын, категорияләрен әллә каян читтән түгел, ә милли әдәбият-сәнгатьнең үз җирлегеннән табасы иде. Шулай ук бу урында могтәбәр әдәбият белгечләренең кайбер хезмәтләрендә авангардизм әсәрләрен әдәбиятның гел гүзәл казанышлары рәвешендә тәкъдим итү күңелдә ким дигәндә гаҗәпләнү һәм сәерсенү уята»[2]. Тәнкыйтьче З.Хәким, Ә.Гаффар һ.б. әдипләрнең «модернизм юнәлешендә кызыклы эзләнүләр» алып баруларын таный. Шуңа да «модернизм күренешләрен бәяләүгә, яңа модага санап кына, аның асылына, философиясенә төшенеп җитмичә, алынырга ашыкмаска кирәк» диюе белән һичшиксез килешергә кирәк.

Шулай да хәзерге татар сүз сәнгатендә модернистик һәм постмодернистик эзләнүләрнең асылы нидән гыйбарәт соң? Модернизм һәм постмодернизм сәнгати фикерләүнең, дөньяга әдәби-эстетик карашның үзенчәлекле юнәлешләре буларак бөтендөнья әдәбиятында шактый тулы өйрәнелгән. Татар сүз сәнгате яшәешнең, кеше аңының каршылыклы якларын өйрәнү объекты итеп алынган әлеге күренешләргә сак килә. Әмма бу әле һич тә тулысынча кире кага дигән сүз түгел, бәлки татар әдәбиятының дөнья сүз сәнгатендәге яңа сыйфат-күренешләрне турыдан-туры күчереп кую белән шөгыльләнмичә, үзенең эчке закончалыкларына һәм милли традицияләргә таянып үзләштерүе яисә заман таләбе буларак яңа алым-чараларга мөрәҗәгать итүе. Соңгы еллардагы тикшеренүләр күрсәткәнчә, XX йөз башы сүз сәнгатендә модернизм әдәби юнәлеш булып формалашып җитми, шулай да татар әдипләре аның аерым элементларын шактый тулы үзләштерәләр.

XX гасырның соңгы чирегендә, аерым алганда 60–70 нче елларда, чынбарлыкны модернистик күзаллауның дөнья әдәбият белемендә кабул ителгән алым-формаларын, чараларын үзләштерү омтылышлары булса да, идеологик шартларга бәйле рәвештә алар үсеш алмадылар, бәлки соцреализм эстетикасының яңартылуы, баетылуы дип бәяләнделәр.

XXI гасыр башы татар әдәбият белемендә ике гасыр чигендә дөнья күргән бер төркем әсәрләрне модернизм яисә постмодернизм концепцияләре белән бәйләп тикшерү үрнәкләре аларны аңлауда, кабул итүдә шактый каршылыклар булуын күрсәтә. Татар әдәбиятында реализм һәм романтизм кысаларына гына сыеп бетми торган әсәрләр булуын инкарь итеп булмый. Хәзерге әдәби барышта үзенчәлекле урын алып торган әлеге катламны (Ф.Бәйрәмова, Н.Гыйматдинова, М.Гыйләҗев, З.Хәким, Р.Хәмид, Г.Гыйльманов һ.б.) өйрәнү-бәяләүнең каршылыклы булуы яисә әлеге авторларның әдәби-эстетик карашлары тулысынча ачылып җитмәү шуның белән аңлатыла. Татар әдипләре шактый иркен рәвештә яңа формаларга, үзенчәлекле метафорага, яңа әдәби дөнья тудыру алымнарына, аерым фрагментлар буларак аңлашылган күренешләрне бергә кушуга, монтажлауга, әдәби образлар буларак архетипларга, образ-мотив һәм образ-топосларга иркен мөрәҗәгать итәләр. Болар сүз сәнгатендә билгеле агымнарның яңаруы һәм яңаларының барлыкка килүе турында нәтиҗә ясарга мөмкинлек бирә. Аларга хас сыйфат-билгеләрнең аерым автор иҗатында чагылышына бәйле тикшеренүләр белән Й.Нигъмәтуллина, Д.Заһидуллина, А.Шәмсутова, И.Вәлиулла һ.б. хезмәтләрендә очрашабыз. Башта ук искәртеп үтик, модернизм һәм постмодернизм юнәлешләре хәзерге татар әдәбиятында тулы канлы әдәби юнәлешләр буларак әлегә формалашып җитмәгән. Сүз, нигездә, реалистик әдәбиятка хас булмаган алым-чаралар, иҗади фикерләү аша яшәешне үзенчәлекле танып белү омтылышын, «чынбарлыктан ерагайган тормыш моделен»[1] тергезү, уйлап табуны ачыклау турында бара. Татар әдәбият белеме сүз сәнгатендә шактый ят, сәер күренешләрне, кешедә сызлану-кайгыру, гаҗизлек, төшенкелек яисә яшәү һәм үлемгә, аңсызлыкка бәйле чиктәш халәтләрне сурәтләгән әсәрләргә каршылыклы мөнәсәбәттә булды. Аның теоретик планда

аз эшләнгән булуы хәзерге әдәби күренешләрне төрлечә бәяләүгә юл калдыра. Мисал өчен, Г.Гыйльмановның «Албастылар» роман-кыйссасын Д.Заһидуллина, А.Шәмсутова постмодернизм үрнәге дип бәяләсәләр, Й.Нигъмәтуллина әсәрне «соңарган модернизм» үрнәге буларак өйрәнә[1].

«Модернизм» төшенчәсенең сыйфат-билгеләре, аерым агымнарының XX йөз башы татар әдәбиятында урын алуы Г.Халит, Р.Ганиева, И.Нуруллин хезмәтләрендә билгеле бер дәрәҗәдә өйрәнелгән иде. XX гасыр ахыры әдәбият белемендә Р.Ганиева, А.Саяпова, Ч.Зарипова-Четин хезмәтләрендә тагын да үстерелде, баетылды. Әлеге әдәби юнәлешкә хас агымнар фәнни-теоретик планда һәм шул чор әдәби барышына бәйле Д.Заһидуллинаның «Модернизм һәм XX йөз башы татар прозасы» хезмәтендә[2] аеруча тулы чагылыш тапты. Яңарыш юлына чыккан XX йөз башы татар сүз сәнгатендә фани һәм бакый дөнья турында уйлану, җир тормышының чикләнгәнлеген, кеше гомеренең кыскалыгын аңлау, шуңа бәйле яшәү мәгънәсенә, хакыйкатькә төшенү омтылышы һәм әлеге фәлсәфи карашларны әдәби чараларда чагылдыру теләге модернистик алымнар эзләүгә китерә.

Автор билгеләгәнчә, модернизм «әдәбияттагы күнегелгән алым һәм ысулларны кире кага, бу әдәбиятның торышы-хәле белән риза булмаудан килеп чыга. Шул ук вакытта ул әдәбиятны камилләштерү-үзгәртүгә этәргеч бирә, үзгә юллар эзли». Шунысы игътибарга лаек: яңа алым-формаларда чагылыш тапкан югалту, кайгы, өметсезлек, курку мотивлары аша әлеге фаҗигалелекне булдырмау юллары эзләнә, Яшәешне хәрәкәткә китерүче көч буларак, Өметкә йөз тотыла. «Татар модернизм әдәбияты өчен әсәрләрдә күтәрелгән сорауларга җавап бирү түгел, бәлки фикер һәм рухның үсеш юлын күзәтү мөһим», — дип яза Д.Заһидуллина. Әлеге юл, нигездә, «яшәү һәм үлем, матурлык һәм ямьсезлек, яшьлек һәм картлык, вәли (гади халык) һәм нәби (пәйгамбәр яки үз артыннан башкаларны ияртерлек шәхес), Яшәеш һәм кеше гомере, рух һәм җисем, өмет һәм чарасызлык, шәхес һәм Яшәеш, Мәңгелек һәм мизгел, ышану һәм ваз кичү, шатлык һәм кайгы, омтылыш һәм тынычлану, үткән һәм киләчәк, бөеклек һәм гадәтилек, бакыйлык (мәңгелек) һәм фанилык (бетә, үзгәрә торган) кебек ике чик арасында ята». Мондый сыйфат-үзгәрешләр яңа эзләнүләрнең, бер яктан, Коръән фәлсәфәсенә, аерым алганда суфыйчылык әдәбиятындагы караш-фикерләргә барып тоташуын күрсәтсә, икенче яктан һәм өстенлекле рәвештә Ауропада киң таралган А.Шопенгауэр, Ф.Ницше, Вл. Соловьев карашларына нигезләнүен ачыклый.

Нигезендә чынбарлыкны шәхеснең рухи дөньясы белән бәйләүче билге яткан символларга мөрәҗәгать итү аеруча 1910 елларда активлаша. Д.Заһидуллина фикеренчә, мондый әсәрләрне, бер яктан, кеше гомеренең чиклелеге, юкка чыгу куркынычы билгеләнү берләштерсә, икенче яктан, милли эстетикага йөз тоту үзара якынайта.

Тормыш-яшәеш катлаулы, каршылыклы булып, анда барган Яхшылык һәм Явызлык көрәше аерым кеше күңелендәге матурлык һәм ямьсезлек, өмет һәм өметсезлек, ышану һәм шикләнү тартышы-каршылыгына килеп тоташа. Берәүләр, акыл көченә таянып, киләчәккә өмет белән караса, икенчеләрдә чарасызлык, курку, шикләнү, бетү, сүнү тойгылары өстенлек итәргә мөмкин. Еш кына әдәбиятта «ялгыз кеше трагедиясе» дип аталган сызлану яисә экзистенциализм фәлсәфәсенең нигезендә Яшәешнең камил булмавы, гомернең кыскалыгы, кешенең ялгызлыгы һәм көчсезлеге хакындагы фикерләр ята. Шулар җирлегендә Яшәү һәм Үлем, Гөнаһ һәм Җәза, Өмет һәм Хакыйкать кебек төшенчәләргә бәйле бәхәсләр XX йөз башында күпсанлы әсәрләр иҗат ителүгә китерә. Аларны тирәнтен шәрехләү барышында Д.Заһидуллина сызлану фәлсәфәсенең төрлелеген, катлаулылыгын һәм гаять үзенчәлекле сәнгати фикерләүгә китерүен ача. Һәрбер яңа тип әдипнең иҗат йөзен, язу стилен күзалларга ярдәм итә.

Танылган әдәбият галиме Й.Нигъмәтуллина «Запоздалый модернизм» в татарской литературе и изобразительном искусстве» исемле монографиясендә хәзерге татар әдәбиятында һәм сәнгатендә барган яңа эзләнү-үзгәрешләрне «соңарган модернизм» дип атый. Автор фикеренчә, модернизм XX йөз башы әдәбиятында чынбарлыкны әдәби чараларда чагылдыруның яңа юлларын эзләгән агымнарның (символизм, экспрессионизм, футуризм, кубизм һ.б.) гомуми атамасы. Ә инде постмодернизм XX йөз башы модернизмыннан соң барлыкка килгән һәм күпмедер дәрәҗәдә аңа каршы куелган төрле агым һәм мәктәпләрнең (магик реализм, неореализм, неоклассицизм, «абсурд театры» һ.б.) гомуми исеме.

Әлеге ике төшенчәне аңлауда төрле караш-фикерләр булуны искә алып, автор аларның төп сыйфатларын чагыштырып бәяли. Нигез итеп О.Вайнштейн тәкъдим иткән билгеләрне ала:

1) модернизмда — авторның индивидуаль стиле чагылу;

постмодернизмда — гомуми урын поэтикасы бирелү;

2) модернизмда — авторның өстенлекле роле;

постмодернизмда — авторның текстта чагылмавы (безличный текст);

3) модернизмда — хикәяләүнең эзлекле һәм тулы булуы;

постмодернизмда — фрагментлы хикәяләү;

4) модернизмда — герой — шәхси аңны чагылдыручы, билгеләүче;

постмодернизмда — «бүлгәләнгән аң»ны тасвирлау;

5) модернизмда — автор фикеренең ачык-аңлаешлы булуы;

постмодернизмда — күптөрле шәрехләүләргә урын калу.

Й.Нигъмәтуллина постмодернизм әдәбиятының төп билгесе итеп реаль чынбарлыкны чагылдыруны түгел, бәлки үткән мәдәниятнең «эзләрен» яңадан тудыруны саный. Ә инде «натура»ны алыштырган «мәдәният» коллаж рәвешендә бирелә. Мәдәният өлкәсендә модернистлар киләчәккә йөз тоткан формалар эзләүне алга куйсалар, постмодернистлар хәзергене үткән белән бәйләү мөмкинлеге биргән синкретик формаларга омтылалар. Шуның белән бергә, автор әлеге ике юнәлешнең уртак билгеләрен дә аерып чыгара: тормышта һәм сәнгатьтә күзәтелгән кризисны тирәнтен һәм үткен тоемлау; әдәбият-сәнгать телен үзгәртү омтылышы; иҗатны программалаштыру; укучы-тамашачының ролен үстерү теләге.

Галимә фикеренчә, XX гасыр башы татар әдәбиятында модернизмның аерым күренешләре булса да (Дәрдемәнд, Такташ символизмы, Г.Кутуй футуризмы, К.Нәҗми имажинизмы), алар тулы агым рәвешендә урын алмый. Ә инде 1970–1980 елларда аның кабат тууы күзәтелә, шуның өстенә ул постмодернизм һәм реализмның аерым элементларын үзенә алып, алар белән янәшә яши. Сүз сәнгатендәге эзләнүләр иҗтимагый тормыштагы үзгәрешләр белән тыгыз бәйле. XX гасыр башындагы «идеяләр романтизмы» гасыр ахырында яңадан алгы планга чыга дип саный автор. Милли үзаң үсү, үткән тарихка идея-эстетик бәя бирү, тормыш-яшәештәге идеаллар үзгәрү милләт язмышы, аның кешелек тарихындагы урыны, киләчәге һәм киң планда кеше һәм тарих, кеше һәм космос, җәмгыять һәм табигать һ.б. турында уйлануларга китерде. Әлеге һәм башка әхлакый, фәлсәфи, эстетик мәсьәләләр әдәбият-сәнгатьтә дә форма, жанр, стиль өлкәсендәге эзләнүләргә юл сала. Билгеле инде, әдәбиятның милли үзенчәлекләреннән тыш, аның үсеш-үзгәрешенә рус һәм Аурупа, чагыштырмача азрак Көнчыгыш әдәбиятлары да йогынты ясый.

Й.Нигъмәтуллина хәзерге татар әдәбиятында модернизм мөстәкыйль агым буларак формалашып җитмәсә дә, аның аерым тенденцияләренең үтеп керүен инкарь итеп булмый дип саный. Үзенең тикшеренүләренә нигезләнеп, татар сүз сәнгатенә хас түбәндәге сыйфат-билгеләрне аерып чыгара:

— төрле модернистик стильләрнең синтезы (символизм, сюрреализм, экспрессионизм, неоромантизм һ.б.) һәм аларның реализм белән катлаулы мөнәсәбәт-бәйләнеше;

— XX гасыр ахырында XX йөз башы реализмы һәм романтизмы традицияләре күзәтелү («идеяләр романтизмы»на нигезләнгән уртак мәдәни парадигма булу);

— Урта гасырлар романтик әдәбиятының аерым традицияләре активлашу; кайбер авторлар иҗатында хәзерге рус әдәбиятындагы яңа күренешләрнең йогынтысы булу;

— әдипләрнең актив рәвештә архетипларга, мифологемаларга, фантастик һәм шартлы формаларга, символларга мөрәҗәгать итүе; әдәби алым һәм сурәтләү предметы буларак «уен»ны куллану;

— модернистик күренешләрнең, нигездә, иҗат методы, проблематика һәм стилистик алымнар кебек аспектларда урын алуы:

1) метод буларак модернизм билгеләре: а) автор концепциясен шартлылык һәм билге-символ аша чагылдыру тенденциясе; б) әсәрне функциональ бәйләнешләр нигезендә төзүдә чагылу;

2) милли теманың мөһим проблематика буларак алгы планга чыгуы, шулай ук «нулевая композиция», инь-янь принцибы, күптөрлелек, чикләнгәнлек һәм чиксезлек кебек фәлсәфи проблемаларга йөз тоту;

3) әдипләрнең фәлсәфилеккә, хикмәтле сүз әйтүгә, притча жанрына теләп мөрәҗәгать итүләре.

Постмодернизмның үзенчәлекләре һәм аның татар әдәбиятында чагылу мәсьәләләренә Д.Заһидуллина «Албастылар» яки татар прозасында яңа сыйфатлар» мәкаләсендә[1] туктала. «Бездә постмодернизм да, һәм фәлсәфи-эстетик, һәм поэтик-стилистик яклардан билгеле бер милли сыйфатларга ия булып, Аурупа яки рус әдәбиятындагы шул исемдә аталган алымнардан аерылып торды», — дип яза ул. Мөһим сыйфатларның берсе буларак, татар авторларының парадоксальлеккә түгел, ә реальлеккә омтылуы, әсәрләрнең синтетик төсмерле булуы билгеләнә. Икенче бер үзенчәлек итеп «бер әсәр чикләрендә төрле темалар, әдәби алымнар, стильләр, төрле әдәби-тарихи традицияләрнең очрашуы күрсәтелә». Болардан тыш «әсәр чынбарлыгы һәм реаль чынбарлыкның аерып куелуы», «үз дөньясы хакында сөйләүче язучы-автор урынын язучы-скриптор (кәгазьгә төшерүче)» алу; үзенчәлекле Яшәеш моделен төзү һ.б. сыйфатлар күрсәтелә.

Галимә «Албастылар»ны постмодернизм кысаларына кертеп өйрәнүгә түбәндәгеләр нигез була дип саный:

1. «Бер әсәр чикләрендә төрле әдәби-тарихи, реалистик, мифологик, символизм традицияләренең очрашуы, берләшүе.

2. Конструктивизм — яңа чынбарлык уйлап табу, язучы һәм әсәр чынбарлыгының аерып куелган булуы.

3. Кодлаштыру, шулар ярдәмендә автор хакыйкатен, әсәр чынбарлыгы хакыйкатен, фәлсәфи-мәдәни хакыйкатьне укучыга тапшыру.

4. «Җемелдәүче» эстетика, ягъни образларның тышкы кабыгы аша башка, билгеле генотипларны күрсәтү.

5. Татар модернистик әдәбияты кебек үк, постмодернистик әсәрләр дә, рус яки Аурупа әдәбиятындагы мондый алымнардан аермалы буларак, лириклыкка омтылалар. Шуңа ирешү өчен мондый халыклардагы мондый тип әсәрләрдәгечә метафорик сурәт түгел, бәлки эпитетлар һәм детальләштерү алгы планга чыга»[2].

Й.Нигъмәтуллина исә әлеге әсәрне «соңарган модернизм» үрнәге дип саный һәм төп нигез сәбәп итеп әсәрнең идея-эстетик бөтенлеген тәэмин итүче Автор образы булуны һәм сурәтләнгән вакыйгаларда фрагментларга түгел, ә бөтенлекле тормыш күренешләренә йөз тотуны билгели. Гомумән, татар әдипләренең постмодернизмга сак килеп, аның төп принципларыннан берсе булган — әсәрдән автор шәхесен «алу»ны кабул итмәүләре турындагы фикерне алга куя.

Шуның белән бергә авторның кайбер фикер-карашлары бәхәс-дискуссиягә урын калдыра. Галимә хәзерге татар драматургиясенең аерым үрнәкләрен «уен» төшенчәсенә бәйле рәвештә тикшереп, «соңарган модернизм» чагылышы дигән нәтиҗәгә килә. Әдәбият белемендә «уен»ның, бер яктан, сурәтләү предметы, икенче яктан, әдәби алым буларак чагылыш табуы шактый тулы тикшерелгән. Й.Нигъмәтуллина Т.Миңнуллинның «Хушыгыз» пьесасын жанр формасы буенча «психологик драма», ә иҗат методы ягыннан «реалистик әсәр» дип күрсәтә. Ә инде «дусларның күп еллар дәвамында дус булып уйнаулары сурәтләнгән»[1] булуны нигез итеп алып, аны «соңарган модернизм» кысаларында өйрәнә. Әлеге фикер тулысынча дәлилләнми кебек. Миләүшә, Шаһит, Нурислам, Фәһим һәм Рафиснең үзара мөнәсәбәте, карашыбызча, уен түгел, бәлки яшәү рәвеше. Алар бергә укыганнар, соңыннан дистә еллар дәвамында аралашып яшиләр, кунакка йөрешәләр, әмма араларында чын дуслык оешмаган, тумаган. Мәсьәлә рухи һәм матди кыйммәтләрне ничек аңлау, гомумән, яшәү мәгънәсен ачыклау кебек фәлсәфи сорауга кайтып кала. Ахыр чиктә һәрбер әдәби әсәрдә диярлек без чын һәм ялган кыйммәтләр каршылыгы белән очрашабыз. Ә инде Миләүшә белән Галиулланың яшь вакыттагы яратышу эпизодын хәтергә төшерүләре яисә беренчесенең театрдагы тәүге чыгышын уйнап күрсәтүе пьесаның эчтәлеген ачуга хезмәт итүче әдәби алым («уен») булып тора.

Шуның белән бергә без пьесаны «яңартылган реализм» төшенчәсе белән аңлату ягында. Әсәрдә Миләүшәнең соңгы көннәре сурәтләнә. Ул гомере буе омтылып та чын мәхәббәткә, бәхеткә ирешә алмаганын аңлауга, үзенең генә түгел, «дуслар»ының да, Галиулланың да бәхетсез булуын ачкан Хакыйкатькә килә. Шул рәвешле, сызлану фәлсәфәсе барлык геройларның язмышын иңләп үтә. Әлеге зур булмаган күзәтүгә нигезләнеп, мондый нәтиҗә ясарга мөмкин: «Хушыгыз» төрле агым-юнәлешләр синтезы булып тора, ягъни анда реализм (геройларның эш-гамәлләре тулы мотивлаштырылган), романтизм (Миләүшә белән Галиулланың яшьлеге, мәхәббәте истәлек-хатирәләре, хыял дөньясы романтик агым-катлам алып килә) һәм модернизмга хас алымнарның (югарыда әйтелгән сызлану фәлсәфәсенә нигезләнү) кушылып, үрелеп баруын күрәбез.

Күргәнебезчә, модернизм юнәлеше белән мәсьәлә азмы-күпме ачык булып, аның шактый тотрыклы алым-чаралары, сыйфат-билгеләре күрсәтелсә, постмодернизм белән эш күпкә катлаулырак.

Д.Заһидуллинаны, югарыда күрсәтелгән хезмәтеннән тыш, хәзерге татар сүз сәнгатендә барган әдәби-эстетик эзләнүләрне постмодернистик концепция белән бәйләп өйрәнүчеләрнең берсе — А.Шәмсутова. Югары уку йортлары студентлары өчен чыгарылган «Татар әдәбиятында постмодернистик концепцияләрнең чагылышы» дип аталган махсус курс программасында[1] ул постмодернизм күренешен «тәмамланмаган, үсеш-үзгәрештә булган һәм төрле мәдәниятләрдә чагылыш тапкан, мәдәниятнең һәм сәнгатьнең барлык төрләренә, формаларына йогынты ясаган, дөньяга карашның яңа төрен формалаштыруга китергән динамик (хәрәкәттәге) процесс буларак» карый. Хезмәт әлеге сорауны өч яссылыкта өйрәнү-тикшерүне күздә тота: «XX гасырның үзенчәлекле күренеше буларак постмодернизм», «Постмодернизм поэтикасы» һәм «Региональ постмодернизм: мифмы, чынбарлыкмы?»

А.Шәмсутованың бу мәсьәләгә бәйле караш-фикерләре «Татар әдәбиятында постмодернистик концепция» мәкаләсендә[2] чагылыш таба. Хәзерге әдәбиятта сурәтләүнең яңа формаларын эзләү язучының фикерләү рәвеше белән бәйлелегенә таянып, «әдәби әсәрдә туган яңа сурәтләү теле, образлар, формалар беренчел булып кала бирә» дигән карашны яклый. Автор татар сүз сәнгатендә постмодернизмның башлангычын «70 нче еллар ахыры — 80 нче еллар башында ук татар әдәбиятында яңача фикерләүгә, социалистик реализм методының катгый таләпләреннән читкә китәргә омтылу» көчәйгән чор белән бәйләп карый һәм шушы чорда «сәясилектән читкә китеп, шәхеснең психологиясен тагын да тирәнтен ачарга омтылган, галәм, яшәеш турында фәлсәфи планда уйлана торган әсәрләр

барлыкка килүен билгели. А.Шәмсутова фикеренчә, әлеге агым татар әдәбиятында түбәндәге үзенчәлекләргә нигезле чагылыш таба: 1) әсәр геройларының «рухи кризис» кичереп, ялгызлыкта булуы, шуңа бәйле гаять тирән психологизм аша үзәгендә хисчәнлек яткан «шизоанализ» алымы белән сурәтләнгән геройларның рухи халәте алгы планга чыгу; 2) яшәешнең аерым якларын фаш итү өчен әсәрләрдә пародия тудыру, шуның ярдәмендә тормышның абсурдлыгын, башкарган гамәлләрнең мәгънәсез, буш, көлке булуын күрсәтү; 3) «уен» категориясенә мөрәҗәгать итү; 4) әсәрдәге пародияне, уен атмосферасын көчәйтү өчен коллаж алымын файдалану; 5) классик әсәрләрдән алынган «цитаталар»ны куллану. Шуларга нигезләнеп, автор «яңа сурәтләү теле белән язылган әсәрләрдә дөньяның бербөтен булмавы, ниндидер конкрет бер сурәтләү алымы ярдәмендә генә чынбарлыкны тасвирлау мөмкин түгеллеге ачык чагыла», ә бу исә «яңа фәлсәфи-эстетик, социокультур концепция (төгәлрәк әйткәндә, постмодернистик концепция) туу турында сөйли» дигән нәтиҗәгә килә.

А.Шәмсутованың фикер-карашлары кызыклы булып, аерым авторлар иҗатына башка яктан якын килү, моңа кадәр игътибардан читтә калган сыйфат-үзенчәлекләрне ачу-аңлату мөмкинлеге бирә. Шуның белән бергә, аерым сораулар буенча эзләнүләрне дәвам итү кирәклеге күренә. Мисал өчен, әлеге агымга хас үзенчәлекләр буларак аерып чыгарылган алымнарга (ялгызлык, көчле психологизм, пародия, уен, коллаж) башка юнәлеш-агымнар да теләп мөрәҗәгать итүен беләбез. Шуның өстенә постмодернизмның И.Ильин, И.Скоропанова, И.Данилова кебек тикшеренүчеләр билгеләп үткән мөһим сыйфат-билгесе — әсәрдә автор образы булмау — татар әдәбиятына хас түгел (бу турыда Й.Нигъмәтуллина фикерләрен югарыда китергән идек).

Й.Нигъмәтуллина, Д.Заһидуллина, А.Шәмсутова кебек авторларның хәзерге татар әдәбиятындагы үзенчәлекле күренешләрне модернизм һәм постмодернизм төшенчәләренә бәйле рәвештә тикшерүләре беренче адымнар гына булып тора. Шуңа да алар турында төгәлләнгән фикер әйтү, нәтиҗәләр ясау иртәрәк әле. Авторлар үзләре дә моны таныйлар һәм хезмәтләрендә искәртәләр. Татар укучысының әлеге термин-төшенчәләрне бик авыр кабул итүен (кайвакыт исә кабул итмәвен дә) билгеләп үтәргә кирәк. Хәзерге татар әдәбиятындагы яңа күренеш-сыйфатларны ничек билгеләргә һәм атарга соң? Алдагы бүлекчәдә сүз шул турыда барачак.

5. ӘДӘБИ БАРЫШ ҺӘМ ЯҢА АГЫМНАР

Җәмгыятьтәге үзгәрешләр тәэсирендә соцреализмның тарихта гына калуы традицион реализмның тармакланып үсеп китүенә, эзләнүләрнең тирәнәюенә, баюына китерде. Татар сүз сәнгате модернизм юнәлешенең төрле агымнарына да, романтизмның купшы сурәтлелегенә дә игътибар итә башлады. Әдәбияттагы үзгәрешләр беренче чиратта тематик төрлелектә һәм жанр байлыгына омтылуда күренде. 90 нчы еллар уртасына таба тормыш-яшәеш турында әхлакый һәм фәлсәфи уйланулар үзенчәлекле тел-сурәт чараларына, образ-формаларга, шартлы-метафорик сурәт-алымнарга иркен мөрәҗәгать итүгә китерде. Реализм, романтизм, модернизм юнәлешләренең үсеш-үзгәреше, әдәбияттагы урыны, алып килгән яңалыгы турында җитди нәтиҗәләр ясарга иртәрәк булса да, хәзерге әдәбият белемендә аерым тенденцияләрне билгеләү омтылышлары булды инде.

Күпгасырлык татар әдәбиятының «магистраль» үсеш юлы булып Урта гасырларда романтизм, ә инде Яңа заман әдәбиятында реализм һәм романтизм булган һәм ул бүген дә шулай кала. Иҗатларында реалистик фикерләүгә йөз тоткан әдипләр дә төрлечә эзләнүләр алып барып, аны яңа сыйфат-күренешләр белән баета. Яңа сыйфат ул әле сәнгати табыш дигән сүз түгел. Укучылар тарафыннан яратып укыла торган шактый сандагы әсәрләр язылса да, татар әдәбияты заман рухына, таләбенә туры килә торган үсеш юлына чыкты дип әйтергә хәзергә иртәрәк. Р.Сверигин билгеләп үткәнчә, «ничек тә булса фаҗигале сенсацияләр эзләү һәм табу, күпвакыйгалылык, хәл-вакыйгаларның бик тиз үзгәреп тору ыгы-зыгысын күрсәтү шаукымы»[1] үзен ачык сиздерә. «Капиталистик системага юл тоту икътисадны, җәмгыятьне тиз арада криминальләштерде, кешелексезләндерде... Гаҗәеп парадокс ачылды бу чорда: бер яктан, илдә йөзләгән чиркәүләр, мәчетләр төзелүен, яңартылуын дәвам иттеләр, ә икенче яктан исә, Рәсәй дөньяда кеше үтерү буенча икенче (Колумбиядән кала), балаларның үз-үзен үтерүе буенча беренче урынга чыкты, — дип яза И.Вәлиулла. — Кешеләрнең үзара мөнәсәбәтләре еш кына криминал, «законлы карак»лар төшенчәләре, кануннары нигезендә төзелә башлады... Изге, игелекле юлдан язган залимнәргә, әхлакның ни икәнен дә белмәгән кешеләргә үзләренең түбән инстинктларын тормышка ашыру өчен юллар ачылды»[1].

Күпсанлы тәнкыйть мәкаләләрендә һәм аерым фәнни тикшеренүләрдә билгеләп үтелгәнчә, хәзерге татар әдәбиятына хас бер тендеция булып яшәешнең караңгы якларын, «тормыш төбен» чагылдыру, чынбарлыктагы әхлаксызлык күренешләрен, кешенең түбән инстинктларын җентекләп, еш кына натуралистик сурәтләрдә бирү тора. Р.Раков язганча, «бүгенге көн яшәешен тасвирлау сылтавы белән матбугат битләрендә җиңел кулдан язылган төссез, әхлаксыз әсәрләр дә басылып килә әле»[2]. Ә инде

Р.Фәтхерахмановның позициясе тагын да кискенрәк: «Яңа, традицион булмаган агым тарафдарлары исә популярлык мәсьәләсенең чишелешен азгынлык һәм оятсызлык пропагандалау аша хәл итәргә омтылалар, шуның белән үзләренең барлык матди ихтыяҗларын канәгатьләндерү юлын эзлиләр...»[3]

Мондый әсәрләр бертөрле генә кабул ителмичә, капма-каршы фикер-карашларга җирлек тудыралар. Берәүләр моны чынбарлыкны бөтен тулылыгында, дөреслегендә тасвирлау дип кабул итсә, икенчеләр әдәбият төп бурыч-вазифасыннан читләште дип бәяләде. Шуның белән бергә, әлеге төр иҗатның асылын аңлаткан термин-төшенчә уйлап табу омтылышлары да булды. А.Әхмәдуллин хәзерге драматургиягә ясаган күзәтүендә җәмгыятьтәге үзгәрешләргә бәйле яшәешкә үтеп кергән рухи түбәнлекне, ягъни «драмаларның эчтәлегенә генә түгел, форма-стиль үзенчәлекләренә дә тәэсир»[4] итүен аңлаткан бу күренешне «гаҗизлек мотивы» дип атый. Р.Шәрәфиев фикеренчә, «үзебез кебек вак интригалар белән яшәүчеләрне, уй-хыяллары көнкүреш ыгы-зыгысыннан, парлашу-аерылышу кичерешләреннән уза алмаган, аның каруы «уйлап чыгарылмаган» әдәби геройларның» чит ил телесериалларыннан безнең сүз сәнгатенә үтеп керүе һәм тиз арада түргә дә менеп утыруы матур әдәбиятыбыздагы эзләнүләрнең саегуын күрсәтә. Тәнкыйтьче, андый әсәрләрнең тулы бер катлам тәшкил итүенә нигезләнеп, аларны «бозыклык реализмы» дип күрсәтә[1]. Т.Галиуллин трилогиясенә мөнәсәбәттә әлеге төшенчәне Р.Мостафин да куллана[2]. А.Хәлим исә соңгы елларда иҗат ителгән байтак әсәрләрдә «бөек илаһи мәхәббәт юк, ә менә бөек бозыклык, бөек зина буа буарлык» дигән нәтиҗә ясый һәм сүз сәнгатендәге әлеге тармакны «азгын әдәбият» термины белән бәяли[3].

Р.Сверигин тормыш шыксызлыгын, аның ямьсез якларын тасвирлаган әсәрләрне «негатив проза» буларак билгеләсә[4], С.Хафизов, бу мәсьәләгә ачыклык кертергә омтылып, сурәтләнгән тормыш материалына һәм авторның әдәби-эстетик карашларына бәйле әсәрләрне төгәл аерып куярга чакыра, ә инде Сталин тоталитаризмын фаш иткән әсәрләрне «каргышлы проза» дип атау ягында тора[5].

Тәнкыйди фикерләүдәге каршылыкларның сәбәпләреннән берсе — «соңгы дәвер татар әдәбиятының төрле юнәлеш һәм агымнарда иҗат ителеп тә, аңа бәя бирүнең, нигездә, бер агым таләпләренә җавап кебек башкарылуында»[6].

Аерым язмаларда хәзерге татар сүз сәнгатендәге үзгәрешләрне, үзенчәлекләрне билгеләү, гомуми әдәби барыш яисә аерым әдип иҗатын әдәби юнәлеш-агымнарга мөнәсәбәтле һәм теоретик планда ачыклау омтылышлары ясалды. Әлеге мәсьәләләргә беренчеләрдән булып мөрәҗәгать иткән Д.Заһидуллина «Яңа дулкында» мәкаләсендә болай дип яза: «Татар әдәбиятында соңгы ун-егерме ел эчендә пәйда булган әсәрләрнең күбесе модернизм элементларын үзенә туплаган яңа дулкында язылган. Аңа кадәрге 1970–1980 еллар әдәбияты яңартылган реализмның (модернистик реализм) «авыл прозасы» дигән төрен формалаштырган һәм М.Мәһдиев, А.Гыйләҗев, Р.Төхфәтуллин һ.б. иҗатында шуның гүзәл үрнәкләрен биргән булса, 1980–1990 еллар чигендә исә Ф.Бәйрәмова «психологик реализм» агымына нигез салды. (...) Үзәккә татарлар өчен хас проблемалар куеп (Ф.Садриев, Ф.Латыйфи һ.б.), «милли реализм» аваз бирде. Соңгы елларда ялгызлык фәлсәфәсен күрсәтүче, яшәеш кануннарын анализлап тормыш хакыйкатен тапкан әсәрләр (Р.Сибат) — ~«интеллектуаль реализм» үрнәкләре күренә башлады. Татар әдәбиятында төрле мәдәни юнәлешләргә, иҗат типларына, методларга хас алымнарның, күренешләрнең бергә, янәшә урнашуы, керешеп-үрелеп китүе күзәтелә»[1]. Күрсәтелгәннәрдән тыш, автор фикеренчә, хәзерге татар әдәбиятында «сентименталь реализм», «натурализм» агымнары да урын ала. Тәнкыйтьченең әлеге күзәтүләре билгеле бер системага салынып, дәреслек-кулланмада чагылыш тапты[2].

Мондый бүленештә билгеле бер шартлылык бар. Яңартылган реализм алымнары дип тәкъдим иткәндә, әдипнең язу стиле, әсәренең яисә әсәрләренең темасы, төп пафосы, шәхес концепциясе — образ-характерларның сурәтләнеш үзенчәлеге, авторның әдәби-эстетик карашларының чагылыш дәрәҗәсе, әсәр нигезенә салынган идея һ.б. күздә тотыла. Дөресрәге, әлеге компонент-төшенчәләрнең калкытып куелган булуы искә алына. Әйтик, «психологик реализм»ның асылын әсәрдәге төп образларның характер сыйфатларын ачу, «уй-фикер, хис-кичереш үсешен үзәккә кую, кешенең рухи дөньясындагы үзгәрешләрне сурәтләү объектына әйләндерү» (Д.Заһидуллина) һ.б. билгели. Аңлашылганча, ул татар әдәбиятының барлык этапларына диярлек хас күренеш. Мисал өчен, Ә.Еникинең кеше рухи дөньясын алга чыгарып, андагы үзгәрешләрне, күңел тибрәнешләрен җентекләп ачкан әсәрләрен «психологик реализм» төшенчәсе белән атый алабыз. Шул ук вакытта әлеге агым тарафдары булып танылган Ф.Бәйрәмова иҗатына (бигрәк тә соңгы чор) миллилек тә хас. Димәк, без аның әсәрләрен «милли тормыш моделен тергезүне, төп сюжет сызыкларындагы үзәк каршылыкларның милли яссылыкта күренүен, милли характер тудыруны» (Д.Заһидуллина) күздә тоткан «милли реализм» агымына да кертеп карау мөмкинлеге бар. Югарыда әйтелгәнчә, мәсьәлә тикшеренүченең позициясендә һәм әсәрдә кайсы мәсьәлә-компонентларның нинди яссылыкта калкытып куюына бәйле. Ф.Латыйфиның «Хыянәт», «Бәйсез этләрне атарга» кебек әсәрләре «психологик реализм», «интеллектуаль реализм» агымнарына хас

сыйфат-билгеләрне ят итмиләр. Әмма милли тормыш картинасын тудыру калкытып куелган әсәрләрне «милли реализм» агымына нисбәтле тикшерү төп үзенчәлекләрен тулырак ачарга ярдәм итә.

Күргәнебезчә, термин-төшенчәләрдә шактый төрлелек күзгә ташлана. Әсәрләрнең идея-проблематикасына, жанр формасына, өстенлек иткән пафоска һ.б. сыйфат-компонентларга нигезләнүе билгеле бер чикләнгәнлек тудыра. Әйтик, «милли реализм» миллилекне реалистик юнәлештә язылган әсәрләргә генә хас билге рәвешендә чикләп куя. Әлеге каршылыклардан чыгу юлы әдәби күренешләрне ачыграк билгеләүче атама куллану белән бәйле. Традицион реализмның яңа төр алым-чаралар, сурәт-формалар белән тулыландырылган, баетылган формасын без **«яңартылган реализм»** һәм **«яңартылган романтизм»** дип атау ягында. Беренче термин рус әдәбият белемендә «яңа реализм» рәвешендә күптәннән кулланылып килә. Мисал өчен, Л.Насретдинова рус әдәбиятында аның түбәндәге юнәлешләрен аерып чыгара: 1) интеллектуаль юнәлеш; 2) көнкүреш юнәлеше; 3) сентименталь юнәлеш; 4) фантазияле юнәлеш[1].

А.Шәмсутова татар әдәбиятында «яңа реализм» төшенчәсе соцреализм методы әдәбият мәйданыннан киткәч формалашты дип саный һәм аның түбәндәге юнәлешләрен атый: 1) милли юнәлеш; 2) тәнкыйди юнәлеш; 3) дини юнәлеш; 4) психоаналитик юнәлеш. Болардан тыш хәзерге әдәбиятка хас мөһим билгеләр буларак тарихи теманың активлашуын, прозада герой турында бәхәсләрнең артуын, «чор авазын» һәм дөньяны кабул итүне чагылдыру феномены буларак постмодернизмның мәйданга чыгуын һ.б. билгели[2]. Аңлашылганча, А.Шәмсутова әлеге төшенчә белән соцреализмнан соңгы бөтен әдәбиятны билгели. Югарыдагыларга нигезләнеп, «яңартылган реализм» һәм «яңартылган романтизм»ның аерым юнәлешләрен күрсәтеп була:

Интеллектуаль юнәлеш — тормыш-яшәеш мәсьәләләрен сурәтләгәндә аналитик башлангычның көчәюе (Ф.Бәйрәмова, Р.Сибат, Т.Миңнуллин).

Хәзерге татар драматургиясендә барган эзләнүләрнең бер үзенчәлеге булып әдипләрнең реалистик һәм романтик күренешләр үрелеп барган һәм әлеге кысаларга гына сыеп бетмәгән яңа алым-чараларга, шул исәптән шартлы-метафорик сурәтләргә мөрәҗәгать итүе һәм кеше шәхесенә, аның рухи кичерешләренә игътибар арту тора. Соңгы елларда дөнья күргән сәхнә әсәрләрендә яшәешнең әхлакый, социаль-иҗтимагый, милли мәсьәләләре белән бергә, чынбарлыкның аңлап һәм аңлатып бетерү мөмкин булмаган, кешенең көчсезлеге, гомеренең чиклелеге, яшәү мәгънәсе кебек фәлсәфи сораулар да өйрәнү объекты итеп алына. Аларда чынбарлыкның гаять каршылыклы сорауларын кешенең рухи дөньясында барган көрәш, үз-үзен танып белүе, яшәү мәгънәсен аңлату аша Хакыйкатькә омтылу, шуларга бәйле еш кына ялгызлык, хәтер, чиктәш халәт кебек мотивларга, алым-чараларга, мифик һәм реаль дөнья бәйләнеш-мөнәсәбәте сурәтләнешенә игътибар артуны күрәбез. Традицион алым-чараларның бер төрен кире кагу һәм яңаларга мөрәҗәгать итү, билгеле, һич тә үзмаксат түгел, бәлки тормышны тулылыгында, күптөрлелегендә, каршылыгында чагылдыру, шуларны укучы-тамашачыга җиткерүнең яңа юлларын эзләү омтылышы булып тора.

Хәзерге татар сәхнә әдәбиятын әйдәп баручыларның берсе булып танылган Т.Миңнуллинның «Тәнзиләкәй» драматик хикәясе — шул юнәлештәге эзләнүләр нәтиҗәсе. Монодрама бер геройның монологларыннан гыйбарәт. 40 яшьлек рәссам Газинур 23 ел инде җавапсыз мәхәббәт белән яши. Ярату хисе аңа сөйгәненең 200 (!) портретын ясарга көч биргән. Тәнзиләнең туган көнендә ул икесенә бәйле хәл-вакыйгаларны хәтерендә яңарта. Әсәрнең эчтәлеген Газинур күңелендәге хис-кичереш хәрәкәте билгели. Шуңа да анда мәхәббәтнең фәлсәфи асылын аңлау омтылышы, ялгызлыктан котылу юлын эзләү, сәнгать матурлыгы белән чынбарлык матурлыгы мөнәсәбәтен ачу кебек сораулар үзара тыгыз бәйләнештә урын ала.

Драматик хикәядә Газинур язмышы экзистенциализм (сызлану) фәлсәфәсенә нигезләнеп ачыла. Әлеге төшенчә татар әдәбияты өчен ят түгел. Аның татар әдәбиятында чагылышын тикшергән Р.Ганиева фикеренчә, XVI гасырның икенче яртысыннан соңгы сүз сәнгатендә билгеле сәбәп-шартлар нәтиҗәсендә экзистенциаль күренешләр суфыйчылык идеяләренә кушылып урын ала. Автор аны декадентлык (ышанычны югалту, күңел төшү, чарасызлык мәгънәсен белдерә) төшенчәсе белән аңлата. Ә инде XX йөз башында модернистик агымның бер чагылышы буларак С.Рәмиев, Дәрдемәнд, Н.Думави, Ф.Әмирхан, Ш.Камал һ.б. иҗатында урын ала[1]. Әлеге үзенчәлекле күренешне XX йөз башына мөнәсәбәтле өйрәнгән Д.Заһидуллина, «ялгыз кеше трагедиясе» фәлсәфәсе рационализмга, акыл көченә шикләнеп караудан башлана, шикләнү чарасызлыкка китерә, дип билгели. Көнбатыш фәлсәфәчеләре А.Шопенһауэр, Ф.Ницше, И.Кант һ.б. фикерләренең күпләп үтеп керүе һәм җәмгыятьтәге шартлар (дәүләтчелекне кире кайтару мөмкинлеге булмау, милләтнең киләчәген ачык күзалламау, Беренче бөтендөнья сугышы һ.б.) XX йөз башы татар әдәбиятында кешенең ялгызлыгы һәм көчсезлеге хакындагы фикерләрнең күпләп урын алуына китерә. Әлеге фәлсәфә дөньяда рухи кыйммәтләр җуела баруны проблема итеп күтәрсә дә,

«экзистенциалистлар кешенең чарасыз-ялгызлыгын гына сурәтләп калмый, бәлки яшәештәге хакыйкатькә туры карарга, тормышта үз юлыңны табарга да өйрәтә»[2].

Үткән гасыр башында үзенчәлекле агым тәшкил иткән әлеге күренеш белән «Тәнзиләкәй»дә очрашабыз. Экзистенциализм төшенчәсе ике өлештән торып, яшәешнең мәгънәсен аңлау юлы булып күзаллана: берсе — кешенең үз күңелен аңлавы, үзен танып белүе (эссенция) һәм икенчесе — шуның аша тормыш чынбарлыгының мәгънәсезлеген, чарасызлыгын аңлау кебек Хакыйкатьне ачуы (экзистенция). Үзенең истәлек-хатирәләрендә Газинур бала һәм яшүсмер елларындагы шатлык-куанычтан, олыгайгач күңелен биләп алган чарасызлык-өметсезлеккә таба юл үтә.

Әсәрнең беренче бүлегендә укучы-тамашачы ялгызлыкта калган, хыял белән чынбарлык арасындагы саташулы халәттә яшәүче Газинур белән очраша. Аның монологлары ул — хис-кичерешләр өермәсе. Автор үзен тәҗрибәле психолог итеп күрсәтә. Чөнки нәкъ менә хисләр хәрәкәте, үзгәреше төп вакыйга ролен үти. Ә моны укучы-тамашачыга җиткерү өчен геройның күңел үзгәрешен тоемлау, аны мотивлаштыру һәм логик эзлеклелектә чагылдыру сорала. Егет сөйләме аша кызның характерын ачу да драматургтан зур осталык таләп итә.

Газинур күңелендәге әрнү-сызлану, шат булырга тырышуы артындагы моңаю сәбәбе — ялгызлык һәм мәхәббәт сагышы. Матурлык алдында баш июче ир үзенең Тәнзиләгә мөкиббән китүен, хыялындагы образы белән яшәвен яшерми: «Оныта алмыйм бит мин сине, җанкисәккәем...» Романтик әсәрләргә хас булганча, Газинур хыялында бер-бер артлы сабый чагы, яшүсмер еллары, матур яшьлекләре, Тәнзиләнең туе кебек күренешләр туа, укучының да күз алдына бастырыла. Гөнаһсыз сабый чак! Портретта да ул чор «ап-ак томаннар эчендә синең күзләр. Күзләр дә түгелдер әле, күзләреңнең карашыдыр. Ап-ак томаннар аша дөньяга карыйсың. Ә дөнья шундый матур. Ап-ак дөнья!» буларак чагылыш тапкан. Билгеле инде, аклык өстенлек иткән чор сурәтендә Тәнзилә хыял җитмәс биеклектә. Газинур җырында да «сулыш алган саен, Тәнзиләм» ди. Шунда ук ул сабый чакларын бүгенгегә каршы куя. Кыз белән егетнең рухи халәтенә бәйле капма-каршылык бөтен әсәрне иңләп үтә: Газинур үткәннәр белән яшәсә, Тәнзилә аларны оныткан инде («Бүгенге белән генә яшәгән кеше киләчәкне дә күз алдына китерми, үткәннәрне дә оныта»); балачакның мәктәп елларында малайга «Таһир» дисәләр дә, кызга карата «Зөһрә» исемен әйтмиләр; үсмер чакта көчсезлеге өчен егетне Тәнзилә «мескен» дип атый; соңрак та сөю утында янган егетнең хисләренә кыз җавап бирми, һаман саен үз эченә бикләнә бара.

Драматик хикәядә мәхәббәт Илаһилык дәрәҗәсенә күтәрелә. Егет кызны йолдызларга, айдагы Зөһрәгә тиңли. Әлеге хис аны матурлыкны, беренче чиратта табигать матурлыгын күрергә ярдәм итә. Кыз исә ул матурлыкны күрми, танымый. «Синең чәчәкләргә әллә ни исең китми иде, билгеле. Болынга чыккач, минем чәчәк җыйганымны көлеп карап тора идең», — дип искә ала Газинур.

Әсәрдә мәхәббәт матурлыгы белән сәнгать матурлыгы үзара кушылып, үрелеп бара. Автор егет күңелендәге хисләр сафлыгын, кичерешләр байлыгын һәм әлеге хис-кичерешләр матурлыгын сокланып сурәтли. Портретларга бәйле үзләренең, аеруча Тәнзиләнең аерым халәт-мизгелләренә соклануы, шулар аша яшәешне һәм яратуны иң югары кыйммәтләр буларак тоемлавы күренә. Геройның күңел хәрәкәте сурәтләү объекты булып торган әсәрдә сөйгәне портретларында чагылган мизгелләргә мөнәсәбәтендә Газинурның рухи бай дөньясы ачыла. Беренче күренешләрдә үк ул: «Син матур итеп җырлар идең. Син бит җырчылар арасында йолдыз булып кабынырга тиеш идең. Кабына алмадың шул», — дип уйлана. Белгәнебезчә, һәртөр сәнгать Матурлык белән бәйле. (Ә.Еники әлеге эстетик категорияне образлы итеп «Матурлык» хикәясендә чагылдырып, кеше күңелендәге матурлыкның чикләнмәгән мөмкинлекләре турында сокланып язган иде.) Т.Миңнуллин «Тәнзиләкәй»дә зур булмаган детальләр аша Тәнзиләнең рухи дөньясын ача һәм кешедәге, табигатьтәге матурлыкны, гомумән, яшәү матурлыгын күрә алмаучы зур сәнгатькә юл таба алмый дигән нәтиҗәгә китерә. Текст дәвамында кызны Матурлык символы итәргә омтылган саен, Газинур мәхәббәт һәм сәнгать матурлыгын киңрәк ача. Әлеге табигый хис егетне шәхес буларак үстерә, сәнгать дөньясына илтә, ә Тәнзиләнең портретларда сурәтләнгән матурлыгы рухи ямьсезлегенә бәйле әкренләп сурәнләнә, тоныклана бара. «Авылда (...) тирес арасында» калудан курыккан кызның күңел бушлыгы, матди байлыкка гына кызыгып яшәве ачыла. Газинур бик соңарып кына Тәнзиләнең үзе күрергә теләгән, хыялында йөрткән кеше булмавын аңлауга килә. Портретларда кыз күңелендәге үзгәрешләр дә чагылган икән. Газинур акылы белән моны аңлап, кулы белән сурәттә төшергән, ә җаны, мәхәббәт утында янучы йөрәге әлегәчә сизмәгән, дөресрәге, тоярга, моңа төшенергә теләмәгән. Соңгы күренештә егетнең «Сабый чак» портретына карап эндәшүе самимилеккә, сафлыкка кайту омтылышы, шул чордагы халәтне уйлап юануы булып аңлашыла.

Газинурның тормышы, эш-гамәлләре сәнгатьнең асылы, тормышның мәгънәсе турында уйлануларга этәрә. Геройда эчке көч, мөмкинлек сизелеп тора. Әмма ул аны әлегәчә юкка, мәгънәсезгә әрәм иткән. Үзеннән башка беркем дә күрми торган портретлар никадәр генә талантлы язылмасын, кешелек өчен

аларның әһәмияте юк диярлек. Сәнгатьнең бурыч-вазифасы җәмгыятькә хезмәт итүдә. Әсәрдән аңлашылганча, рәссамны әйләнә-тирә белән бәйләп торучы бердәнбер җеп булып күргәзмәгә куелган бер (!) портрет тора. Сөйгәне кияүгә чыккач, Газинур ике төрле «дөньяда» яши башлый: берсе — чынбарлык — хезмәт урыны белән бәйле; ул анда нииндидер вазифалар үти; икенчесе — хыял дөньясы — сөйгәненең күңелендә сакланган образын картиналарда тудыруы. Шуның белән бергә, автор яшәешнең акыл белән аңлап бетерү мөмкин булмаган яклары барлыгын искәртә. Ә бит Газинурның рухи дөньясы серле, гаять катлаулы. Ул үзенә-үзе хөкемдар да, яклаучы да. Тәнзилә белән дә шул ук хәл. Аны гаепләргә кем җөрьәт итәр икән. Алар гаепсез дә һәм гаепле дә, иң аянычы — бәхетсезләр. Шуңа да драматик хикәя кешеләр арасындагы үзара бәйләнешләрнең таркалуы, кеше белән җәмгыять мөнәсәбәтенең катлаулануы өчен борчылу, уйлану булып калка.

Монологларында Газинурның төрле дәрәҗә-халәтләрдә бирелгән уйлары, гаять киң, тирән хыял дөньясы ачыла. Үз-үзен аңлый башлаганнан алып әлегәчә гомере хыял-хатирә булып күз алдына бастырыла. Психологик киеренке халәттәге ир чынбарлык белән хыял чигендә яши, ул нииндидер аңсызлык, саташулы хәлдә. Болар исә яшәештәге мәхәббәт һәм нәфрәт, яшьлек һәм картлык, өмет һәм чарасызлык, ышану һәм ялгызлык, шатлык һәм кайгы, үткән һәм киләчәк, ниһаять, бәхет һәм бәхетсезлек кебек ике чик арасы рәвешендә укучы күз алдына бастырыла.

Әсәр ахырында Газинурның чарасызлыкка килүе, мәхәббәтенең нәфрәткә алышынуы, гомумән, яшәеш фаҗигасен аңлавы күптөрле сораулар турында уйлануга һәм, иң мөһиме, күптөрле җавап вариантлары тудырып, автор белән укучы диалогына китерә. Ә ул исә һәркемнең күңелендә фаҗигане булдырмый калу юлларын эзләү булып үсә. Газинурның яшәеш фаҗигасенә бәйле, шул рәвешле, кешенең ялгызлыгы, яшәешнең асылы газап чигүдә булу кебек сызланулы уй-фикерләр укучы күңелендә хис-кичерешләр кузгатып, аны чистарыну-катарсиска китерә һәм тормышның мәгънәсе үз-үзеңне аңлау, табу аша Матурлыкка, Өметкә, Мәхәббәткә таянуда дигән олы Хакыйкатьне ача.

Геройлар язмышы аша драматург укучыны да бәхет һәм бәхетсезлек турындагы уйлануларга этәрә. Газинурның «Бәхетнең ни икәнен белер өчен бәхетсез булып карарга кирәк. Гел бәхетле кеше бәхетле була белми» дигән сүзләрендә әлеге төшенчәнең чагыштырмача булуы һәм геройның яшәү фәлсәфәсе ачыла. Ә инде Тәнзилә фикере буларак яңгыраган «бәхетсезлек ул — ялгызлык» гыйбарәсе бу хатынның яшәү фаҗигасен, матди байлыкның гына чын бәхет чыганагы булмавын аңлауга китерә. Ире, балалары булса да, Тәнзилә бәхетсез, чөнки аның янында җан хәрәкәтләрен аңлаучы кеше юк.

Урта гасырларның романтик рухлы мәхәббәт дастаннарында (Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф»ы, Котбның «Хөсрәү вә Ширин»е, С.Сараиның «Сөһәйл вә Гөлдерсен»е һ.б.) сөю хисен чагылдыруда ике төрле мотив урын ала: мәхәббәт — рәхәтлек, бәхет-шатлык; мәхәббәт — кайгы-хәсрәт (Р.Ганиева). Татар әдәбиятының үсеш дәверендә мәхәббәт фәлсәфәсенең шул рәвешле ике төрле чишелеше әдипләр иҗатында үзенчәлекле чагылыш таба (Г.Кандалыйның «Сәхибҗамал»ын, М.Фәйзинең «Галиябану»ын, М.Җәлилнең «Хат ташучы»сын, М.Хәсәновның «Язгы аҗаган»ын һ.б. искә төшерик). Т.Миңнуллин әсәрендә мәхәббәт хәсрәт чыганагы буларак бирелә. Моның сәбәбе тән (акыл) һәм җан (хис) каршылыгында. Газинур сөйгәнен җан мәхәббәте белән ярата, тән мәхәббәте турындагы фикерләрен һәрдаим кире кага. Ул гомере буе хис-кичереш, хыял дөньясында яши. Тәнзилә исә, беренче чиратта, акыл белән ярата. Чыгарылыш кичәсендә ул тән белән яратуга аеруча якын була, әмма Газинурның акылын җуймавы аларны туктатып кала. Кыз кияүгә дә акыл-исәп белән бай кешегә чыга һәм шуның белән икесен дә ялгызлыкка, мәхәббәт газабына дучар итә.

Әсәрнең сәнгати эшләнешендә драматург мөрәҗәгать иткән төш алымы да мөһим урын алып тора. Газинур Тәнзиләне төшендә күргән: «Менә шулай алдыңа ятканмын да күктәге йолдызларны саныйм икән. (...) айдагы Зөһрә кыз (...), миңа карама, Тәнзиләгә кара, дия икән. Сиңа күтәрелеп карасам, син юк икән, Тәнзиләкәй. Нигә юрыйк икән бу төшне, Тәнзиләкәй? Әллә мин сине икенче тапкыр, мәңгелеккә югалтачакмын микән?» Күренеш-бүлекчәләрдә аның мәгънәсе тулысынча ачыла. Әгәр моннан 23 ел элек, Тәнзилә кияүгә чыгуга бәйле, ул аны беренче тапкыр югалтса, хәзер инде икенче тапкыр һәм мәңгелеккә югалта — хыялында яшәгән мәхәббәтен күңеленнән алып ташлый. Күпсанлы портретлар символ булып килә. Аларны Газинурның үзенә мөнәсәбәтле табу һәм югалту дип атарга була. Рәссам үзенең асылын эзли һәм, моңа күбрәк ирешкән саен, хыялындагы Тәнзиләне югалта бара.

Шулай итеп, «Тәнзиләкәй» драматик хикәясе тормыш-яшәешнең катлаулы сорауларын үзенчәлекле алым-чараларда чагылдыруга һәм кеше күңеленең серле, кабатланмас якларын, сыйфат-билгеләрен ачуга бәйле драматург эзләнүләренең тирәнәюе турында нәтиҗә ясарга мөмкинлек бирә.

Тормыш-көнкүреш юнәлеше — гаилә яисә көнкүрешкә бәйле вакыйгалар вакыт һәм пространство чикләрен үтеп, мәңгелек төшенчәләр турында уйлану булып үсә. Әсәрләрдә этнографик, милли билгеләр натурализм күренешләре белән кушылып китә (А.Хәлим, Ә.Сәлах, Р.Хәмид һ.б.).

Р.Хәмид «Олы юлның тузаны» (1988) әсәрен драматик хикәя дип атый һәм моның белән аның сәхнәгә куюдан бигрәк укылу өчен язылуын искәртә кебек. Автор үзе үк сурәтләнгән вакыйганың реаль фактларга нигезләнүен әйтә. Үзәктә — улы янына шәһәргә китәргә җыенган Нәүхәбәр әбинең бер көне. Вакыйганың әбиләр чуагы вакытында баруы, әледән-әле туган җирдән китеп баручы торналар тавышы ишетелү, табигатьнең үзгә бер тынлыкта калуы пьесага моңсулык өсти. Автор өлкән буын белән бергә яшәешебездән ниндидер бер кирәкле әйбернең югала баруын сиздерә. Китеп баручы торналар кебек нәрсә югала соң? Табигатьнең бу вакытында гына була торган тынлык, ямансулык Нәүхәбәр әби язмышын гына аңлатамы? Күренеш-хәлләр агышында бу сораулар укучы-тамашачыны һәрдаим борчып тора.

Әбинең йорты, эчке бизәлеше, өй кирәк-яраклары, төрле этнографик детальләр гасырлар дәвамында сакланып, буыннан буынга күчеп килгән яшәү рәвешен, гореф-гадәтләрне, йолаларны хәтерләтә. Бу өйгә дә заман шаукымы үтеп кергәнлеген сиздереп, түрдә телевизор утыра. Нәүхәбәр әби байтак еллар инде ялгыз яши. Белгәнебезчә, ялгызлык мотивы татар әдәбиятында киң чагылыш таба. Г.Кандалый, С.Сүнчәләй, Дәрдемәнд, М.Җәлил, Х.Туфан, А.Гыйләҗев һ.б. иҗатында һәм әхлакый, һәм фәлсәфи планда урын алуын күрәбез. Сәхнә закончалыкларына буйсындырылганга, драматургиядә аны сурәтләү шактый кыен. Шәхес ялгызлыгы, нигездә, геройның психологик халәтен ачу, күңел каршылыкларын, башкаларга һәм җәмгыятькә мөнәсәбәттә фикер-карашлар төрлелеген бирүгә кайтып кала. Мисал өчен, Г.Камалның «Бәхетсез егет»ендә — Закир, Г.Коләхмәтовның «Ике фикер»ендә — Давыт, Г.Исхакыйның «Мөгаллим»ендә — Салих, К.Тинчуринның «Соңгы сәлам»ендә — Вахит, Ш.Хөсәеновның — «Зөбәйдә — адәм баласы»нда — Зөбәйдә, Т.Миңнуллинның «Хушыгыз»ында Миләүшә һ.б. монологлары әнә шуңа хезмәт итә. Р.Хәмид пьесасында ялгызлык мотивы бөтен эчтәлекне сугара. Әсәр тулысынча моңа буйсындырылган, чөнки ул монодрама, ягъни анда бер генә персонаж катнаша. Нәүхәбәр әбинең төрле әйбер-предметларга мөрәҗәгать итеп сөйләшүендә бөтен язмышы ачыла, үткән һәм бүгенгебез, киләчәгебез турында, ата-бабадан калган гадәт-йолаларыбызга, заман алып килгән үзгәрешләргә, авыллар язмышына, гаиләдәге мөнәсәбәтләргә карашы чагыла. Ул ялгызлыгыннан үткәндәге хатирәләре, истәлекләре ярдәмендә «котыла». Өйдәге һәр җиһаз, җанлы һәм җансыз әйбер-предметлар — мәче, кәҗә, казлар, бизәкле чаршау, сарафан, камзул, үзенең һәм иренең орден-медальләре, мылтык, китаплар, фоторәсемле рамнар, бишек, сугым пычагы һ.б. — аңа үткән гомерен, яшьлек елларын, ирен, балаларын, якыннарын, фаҗигале һәм шатлыклы хәлләрне хәтергә төшерергә ярдәм итә. Әбинең уйлану-сөйләнүләрендә үзенең, гаиләсенең генә түгел, бөтен халыкның каршылыклы, авыр, еш кына фаҗигале язмышы ачыла...

Чибәр кыз булып үсеп җиткән Нәүхәбәрне күреп тә белмәгән егеткә димлиләр, һәм ул Галимҗан белән гаилә кора. Дүрт бала үстерәләр. Ике кызлары сугышка кадәр үк вафат була. Ире Галимҗан сугыштан биш орден тагып, әмма авыр җәрәхәтләр алып кайта. Сугыштан соңгы еллардагы авырлыкларны, ачлык-ялангачлыкны әби хәзер дә җаны сыкранып күз алдына китерә. Иртә яздан караңгы көзгә кадәр ат урынына алны-ялны белмичә эшләп тә бөтен икмәкне дәүләткә алып китү, кырда коелып калган башакны җыйсаң, кулыңнан тартып алып калулар... Нәтиҗәдә күпме кеше ачтан кырыла. Уллары Сәлимгәрәйне ике кушуч икмәк алган өчен озак вакытка төрмәгә утырталар. Нәүхәбәр әби ире Галимҗанны хәзер дә зурлап, хөрмәт белән искә ала. Сугыш яраларыннан интегеп яшәсә дә, ул тырыш, горур булган. Халкыбызга хас әлеге матур сыйфатларны үзендә тәрбияләгән. «Авызың тулы кара кан булса да, кеше алдында төкермә», — дияргә яраткан. Хокуксызлыктан җаны әрнеп берничә тапкыр шәһәргә китәргә талпынса да, туган җирен ташлап китә алмаган. Аның яшәп килгән тәртипләргә, системага нәфрәте, каршылыгы такмак булып чыга:

Чукынып катсын Микулай —
Ике сыер саудырды.
Рәхмәт инде Ысталинга —
Бер кәҗәгә калдырды...

Ире үлеп киткәч, дүртенче баласы Тәфкил кеше арасында ким-хур булмасын дип, ана алны-ялны белми эшли. Чөгендер үстерүче звено җитәкчесе буларак зур уңышка ирешә, орден-медальләр белән бүләкләнә. Тормышлары да рәткә салына. Әмма дөнья артыннан куып, улы Тәфкилне күздән ычкындыра.

Р.Хәмид ана-бала каршылыгын иң югары ноктага әсәр ахырында гына җиткерә. Баштагы өлештә Нәүхәбәр әбинең туган җиреннән китүенә кайгыруы ачык сизелсә дә, өстенлек улы ягында. Тәфкил анасына ялгыз яшәү авыр икәнен аңлап, үзләре белән бөтен нәрсәсе булган бай, матур шәһәр фатирында яшәргә чакыра. Әби сыкранып булса да әйберләрен җыеп бетергәч, Тәфкилдән телеграмма килә. Улы кайтып ала алмаганын, әнисенең шәһәргә үзе килүен сораган. Борчылудан болай да җаны айкалган Нәүхәбәр әби бу хәбәрдән соң түзми, күңел төбендәге ачы хакыйкатьне беренче тапкыр теле белән әйтә: «Нәрсә аңа газиз анасының сүзе!.. Синең кайгы-хәсрәтең ни ди аңа, туып үскән йорт-җиреңнең кадере

ни!.. Чөнки анасы кирәкми аңарга... Фатирында баласын ашатып торучы кирәк... Өстен-башын караучы! Чөнки баласын алып калучы булмаса, чит илгә вирбәвәтсә итмиләр аны... Вирбәвәтсә итмәсәләр, акча эшләп кайталмый... Менә нәрсә важны аңа! Анасы кадерле булса, машина алырга акчам җитми, дип, сыерымны саттырып, мине сөтсез-майсыз калдырмас иде!..»

Ниһаять, пьесаның төп идеясен ачарга, ана-бала каршылыгын аңларга ярдәм иткән сорау яңгырый: «Ни өчен таш бәгырьле булып үсте икән Тәфкил?» Бала вакытта кече җанлы, нечкә күңелле улының характеры үзгәрү сәбәпләрен Нәүхәбәр әби үз тормыш юлыннан эзли. Югарыда әйтелгәнчә, ана үзеннән дә гаепне төшерми. Тормыш нужасы белән изаланып, Тәфкилне үз юлынарак куюын, беренче борчулардан соң тиешле чаралар күреп бетермәвен аңлый ул. Шулай да төп сәбәпнең җәмгыятьтә, яшәп килгән тәртипләрдә икәнлеген дә ачык тоя ана. Тәфкил бик яшьли колхоздагы гаделсезлек, җитәкчеләрнең башбаштаклыгы белән очраша. Аларны үзгәртеп булмасын аңлагач, читкә китеп, сукно фабрикасына эшкә урнаша. Яшь егет монда эшләгәндә дә бюрократлык, әшнәлек белән йөзгә-йөз бәрелә. Дөреслекне яклап чыккач, аны нахакка сукно урлауда гаеплиләр һәм эштән куалар. Әлеге хәлләр егетнең бәгыренә каты җәрәхәт сала. Ул дөреслек юклыгына инана һәм үзе өчен, бары үзе өчен генә яши башлый. Хәзер инде аңа машина белән икмәк таптату, фермада чыккан зур пожардан файдаланып бер-ике сарык түшкәсе эләктерергә омтылу берни тормый. Әнә шул рәвешле Р.Хәмид җәмгыятебезгә килеп кергән рухи бушлык, миһербансызлык, байлык артыннан куу кебек әхлаксыз күренешләр өчен тирәнтен борчыла. Мондый хәлнең шактый тирәнгә җәелүен дә автор искәртеп үтә. Нәүхәбәр әбинең күршесе Разия ахирие дә кызы белән уртак тел таба алмый, читкә киткән кызын хәтта искә дә төшерәсе килми.

Тормышта заманга бәйле үзгәрешләр котылгысыз, аларны беркем туктата алмый. Әмма ата-ана каршындагы бурычыңны үтәү, гореф-гадәтләрдә, йолаларда сакланып калган матур сыйфатларны саклау — һәркемнең изге бурычы. Татар халкы бигрәк тә үзенең традицияләренә тугрылыгы белән көчле булган. XVI гасырда Явыз Иванның җимергеч яуларыннан, аннан соңгы көчләп христианлаштырудан, совет елларында дәүләт күләмендә алып барылган ассимиляцияләштерү сәясәтеннән дә милләтебез шулар ярдәмендә, зур югалтулар белән булса да, исән-имин чыга алган. Шуңа да Нәүхәбәр әби язмышы аша автор милләт язмышы, аның бүгенгесе, киләчәге турында уйлануга алып чыга. Кеше тормышында рухи һәм матди байлыкның урыны, роле турында бәхәсләрнең бервакытта да тынып торганы юк. Рәхәт, матур яшәешкә омтылу һәр кешегә хас. Әмма матди байлык кына кешегә тулы канәгатьлек, бәхет китерми. Акыл һәм хискә ия булган адәм заты күңел байлыгы, әхлакый сафлыгы, вөҗданы белән матур. Шундыйлар бездә хөрмәт, соклану уята, күңелләрдә саклана. Нәүхәбәр әби белән улы Тәфкил каршылыгы әлеге рухи һәм матди байлыкка мөнәсәбәттә кискен аерыла. Рухи кыйммәтләр сакчысы булган ана улына үзе үк катгый бәяне бирә: «Кыйракланган таш бәгырьле кеше».

Бер генә кеше катнашкан пьеса Нәүхәбәр әби монологларыннан гына торса да, аның җанлы һәм җансыз әйберләр белән җавапсыз сөйләшүендә улы Тәфкил белән диалогы, дөресрәге, бәхәсе ачык тоемлана. Төрле предметларны кузгату, аларга эндәшү, бигрәк тә мәче һәм кәҗә образлары әсәрдә хәрәкәт тудыруга да ярдәм итә. Үзен тәрбияләп үстергән әнисе белән рухи бәйләнешен югалткан Тәфкилдән аермалы буларак, табигатьнең гөнаһсыз җан ияләре мәче белән кәҗә үзләрен ашатып-эчерткән әбигә тугрылык саклый һәм шуның белән пьесадагы контрастлыкны тагы да тирәнәйтә.

Драматург кулланган әдәби детальләр арасында телевизор һәм мылтык та бар. Пьеса дәвамында телевизор кабызылмый да, әби аның белән сөйләшми дә. Түрдә утырган, үзеннән шыксызлык, салкынлык бәрелеп торган әлеге образ-деталь заман үзгәрешләрен аңлата. Әсәрдә күренмәгән, ләкин барлыгы һәрдаим сизелеп торган Тәфкил белән аның арасында охшашлык-якынлык ачык сизелә. Мылтык деталенә дә автор тирән мәгънә салган. Кайчандыр, Нәүхәбәр яшь килен вакытта, биатасы аны икмәк талап йөрүчеләргә каршы тору өчен өйгә алып керә. Хәзер исә әби-баба чорыннан калган мылтык бу өйне туздырырга — сатып алырга теләүчеләргә каршы тору өчен әбинең кулына алына.

Р.Хәмид пьесаның теленә дә җитди игътибар бирә. Нәүхәбәр әби сөйләмендә үзгә бер аһәң, матурлык, сүзнең кадерен белү бар. Халыкның акылын, тәҗрибәсен, рухи кыйммәтләрен чагылдырган мәкаль-әйтемнәр, афоризмнар («Дөнья мәче булса, кеше тычкан баласы шул бу дөньяда»; «Авызың тулы кара кан булса да, кеше алдында төкермә»; «Җылы сүз — җан азыгы»; «Сәнәктән көрәк булган нәмәрсә» һ.б.) аның телен тагы да баета, җыйнакландыра, мәгънәлерәк итә. Тәфкил образын, характерын тулырак күз алдына китерту максатында әдип Нәүхәбәр әби сөйләменә урыны белән улы сүзләрен кушып җибәрә: «нибуч», «ышкул», «мишәт итмәс», «әбиҗәт», «облигат», «вирвабаться итү» һ.б. Тәфкил сөйләменнән әбигә күчкән мондый сүзләрдән ниндидер шау-шу, тимер-томыр тавышлары ишетелгәндәй була.

Пьесаның исеме — «Олы юлның тузаны». Эчтәлегенә яшьлеген сагынучы лирик герой хисләре салынган халык җырын хәтерләтә бу сүзләр. Әсәрдә дә Нәүхәбәр әбинең яшьлегенә, үткән гомеренә, хатирәләренә зур урын бирелә. Шулай да әлеге исемнең мәгънәсе башкачарак. Текстта бер генә урында

ул искәртелә: «Олы юлда тузан күтәрелгән әнә... Тәфкилем кайтып төшмәсен тагын!.. Юк, тузан Ташлы ягына таба борылды». Димәк, авыл белән шәһәр арасындагы юлда тузан күтәрелү ул әбине алып китәргә кайтуларын аңлата. Тузан — кешене гадәтләнгән яшәү рәвешеннән, ата-баба туфрагыннан, гореф-гадәтләрдән аеручы. Ул билгеле бер дәрәҗәдә Тәфкил образын да аңлата кебек. Әсәр исемендә тирәнрәк фәлсәфи мәгънә дә сиземләнә. Олы юл ул — тормыш, җәмгыятьтәге үзгәрешләр. Юл еракларга китә, ә тузан юл кырында утырып кала, яңадан кузгатылуын, һавага күтәрелүен көтеп ята. Тәфкил кебек, заманча яшибез дип, туган җирдән, ана теленнән, традицияләрдән баш тарткан кеше дә әнә шул тузан хәлендә калырга мөмкин. Автор безне шул турыда кисәтә.

Сентименталь юнәлеш — шәхес һәм җәмгыять каршылыгына бәйле хис-кичерешләр байлыгын, кешенең көчсезлеген, җәлләү һәм сабырлык күренешләрен алга чыгару. Татар әдәбиятында ул еш кына авыл тормышын, халыкның шунда сакланып калган матур сыйфатларын, акылын, хәтерен яклау, ә шәһәрне кабул итмәү булып чагыла (М.Юныс, Т.Миңнуллин, М.Галиев һ.б.).

Әлеге сыйфат-билгеләр Т.Миңнуллинның «Галиябану, сылуым-иркәм» пьесасында интертекстуальлек төшенчәсенә, ягъни тарихта билгеле әсәр текстына нигезләнеп ачыла. Интертекстуальлек авторның үзенчәлекле әдәби-эстетик концепциясен чагылдыруга хезмәт итә. Пьеса 60 яшен узган театр артистларының драматург Туран Муллин язган «Галиябану, сылуым-иркәм» дип исемләнгән әсәрне укырга җыелулары белән башланып китә. Вакыйгалар барышында берничә тапкыр «Укый башлыйк инде» дигән реплика яңгыраса да, моңа керешелми. Алай гына да түгел, катнашучылар авторның кем икәнен яхшы беләләр, шуңа да күзенә туп-туры карап язганнарын «халтура» яисә «өч тиенле пьеса» дип атаудан да кыенсынмыйлар. Дөрес, әле укылмаган пьесаны кире кагу бик үк аңлашылып бетми бетүен. Әмма бу күренешкә бәйле диалог мөһим максатка хезмәт итә: беренчедән, Нәсимә һәм Әнвәр искәрткәнчә, Галиябану һәм Хәлил безнең әдәбият-сәнгатебез тарихында берәү генә, шуңа күрә чын иҗат нәтиҗәсе буларак икенче «Галиябану» язылa алмый, язылса да, «Идел» журналы битләрендә берничә ел элек барган «Шаярыш» төсен генә алачак [XXI гасыр «Галиябану»ы, 2002]. Бу уңайдан шуны да билгеләп үтик. «XXI гасыр «Галиябану»ы на килгән күпсанлы язмалар җәмәгатьчелектә бертөрле генә кабул ителмәде. Дөресрәге, яклаучы-хуплаучылар булуын кире какмастан, минемчә, күпчелектә яклау тапмады. Чөнки өлкән һәм урта буын гына түгел, яшьләр дә М.Фәйзи геройларын, аеруча Галиябануны олы, саф мәхәббәт символы буларак кабул итә. Ә инде «Шаярыш»ка килгән текстларда Галиябануның йә җилбәзәк, йә акчага гына кызыгучы; Хәлилнең йә мескен, йә исерек; Исмәгыйльнең йә «мафиозник», йә исерек һ.б. сыйфатларда бирелүе күңелдә урнашкан образларны юкка чыгара. Гомумән, язмаларның берсендә дә Галиябану белән Хәлилнең яхшылык, матурлык, сафлык, чын мәхәббәт үрнәге буларак тәкъдим ителмәвен ничек аңларга? М.Фәйзи әсәренә капма-каршы төсмерләрдә биреп, укучыларда көлү-елмаю тудыру теләгеме, әллә инде хәзерге заман яшьләрендә кара-караңгы сыйфатлар гына күрү чагылышымы? Ничек кенә булмасын, күптөрле сорау-бәхәсләргә урын кала.

Т.Миңнуллинның игътибар үзәгендә әдәбият-сәнгать дөньясы, аның кеше тормышындагы урыны, төрле буын кешеләрнең әдәби ядкәрләргә караш-мөнәсәбәте һәм, иң мөһиме, кеше яшәешенең, аның теләкләренең, борчу-мәшәкатьләренең тирән катламнарын ачу, шуларны аңларга омтылу тора. Әлеге катлаулы мәсьәләләрне укучы-тамашачыга җиткерү максатында автор интертекстуальлек формаалымына мөрәҗәгать итә. Әсәрдә ул драматургның әдәби-мәдәни карашларын геройларның эш-гамәле, уены аша бөтен тулылыгында ачуга юнәлтелгән.

Т.Миңнуллин әсәренең исемендә үк интертекстуальлекнең эчтәлекне билгеләүче форма булуына ишарә бар — «Галиябану, сылуым-иркәм». Әлеге исемнең XX йөз башында яшәп иҗат иткән М.Фәйзинең татар драматургиясендәге классик үрнәкләрнең берсе булган атаклы «Галиябану» мелодрамасына аваздаш булуын сиземләү кыен түгел. Драматургның 1916 елда дөнья күргән «Галиябану» мелодрамасы татар халкының иң яратып укылган һәм сәхнәдә каралган пьесасы. Сентименталь пафос белән өртелгән, саф хисләргә нигезләнгән мәхәббәткә мәдхия укылган, романтик самимилекләре, ихласлыклары белән башкалардан аерылып торган геройларның гаҗәеп матур хис-кичерешләре, шатлык-омтылышлары, кайгы-хәсрәтләре сурәтләнгән әсәр С.Сәйдәшевнең серле музыкасы белән кушылып үзгә бер яңгыраш ала, укучы-тамашачы рухына гаять көчле тәэсир итә. Пьесаны тулысы белән халыкның яшәү рәвеше, гореф-гадәтләре, сыйфат-билгеләре, өмет-юанычлары иңләп үтә, һәм әлеге күренешләр чын мәгънәсендә аһәңле, яңгырашлы, чиста-матур татар теле аша укучы-тамашачыга җиткерелә. Нәкъ менә шушы сыйфатлар «Галиябану»ны киң яңгырашлы әсәр итә һәм сәхнә әдәбияты тарихындагы урынын да билгели. Т.Миңнуллин геройларының бәхәсе телевизордан яшь буын артистлар уйнавында «Галиябану» спектаклен карау, аны бәяләү аша үстерелә. Гомерләрен сәхнәгә багышлаган татар артистлары өчен, дөньякүләм яңгыраш алган Шекспир әсәрләре кебек үк, татар драматургы М.Фәйзинең «Галиябану»ы да — соклангыч иҗат үрнәге. Шуңа да Галиябану һәм Хәлил образларын сәхнәдә уйнау, иҗат итү теләге

һәркемнең күңелендә яшәве, моның олы дәрәҗә билгесе булуын артистлар ачыктан-ачык әйтәләр. «Булмады безнең яшьлек. Бездән Хәлилне уйнатмадылар», — ди Рамил, күңелендәге рәнҗүен яшермичә. Өлкән буын артистларның яшьләр уенына таләпчән мөнәсәбәтен аңлау кыен түгел. Дөресрәге, алар яшьләр уенында заман тәэсире булып аңлашылган билгеләрне, аерым алганда Галиябану белән Хәлилнең гаҗәеп бай хис-кичерешләренә салкын карашны, тел хасиятләренә булган битарафлыкны кабул итә алмыйлар. Түбәндәге эпизодта ул ачык күренә:

«Нәсимә *(кычкырып)*. Туктатыгыз! Позор! Позор! *(Барып телевизорны сүндерә.)*

Фирая. Нәрсә булды, ә?

Нәсимә. Нәрсә булганын күрмисеңмени? «Галиябану»ны үтерәләр, терелә тә суялар. Шундый Галиябану буламы? Шундый Хәлил буламы? Булмый андый Галиябану!

Рамил. Нишләп булмасын. Боты озын, итәге кыска.

Нәсимә. Җаны юк, теле юк.

Фирая. Нигә инде син? Яшьләр бит әле.

Нәсимә. Театр ул балалар бакчасы түгел.

Әнвәр. Заманы ыштансыз булгач, Галиябану гына чишенми калмас инде».

Яшьләр уенына җаны әрнегән Нәсимә Ришатны чакыра, һәм алар өзекне икесе уйнап күрсәтә. Т.Миңнуллин беренче карашка ачык та, гади дә һәм гадел дә булып тоелган юлдан — өлкәннәр уенын идеаллаштырып, аны яшьләргә үрнәк итеп кую юлыннан китми. Аның өчен әсәрдәге персонаж роленә керү барышында артистның рухи дөньясын, күңелендәге кичерешләрне ачу тагы да мөһимрәк.

Интертекстуальлек, ягъни М.Фәйзинең «Галиябану» мелодрамасына мөрәҗәгать итү, яшьләр уйнавында спектакльдән өзекләр карау һәм өлкәннәрнең үзара уйнап күрсәтүе драматургның әдәби алым буларак «уен»ны файдалануын күрсәтә. Әлеге күренешнең сәхнә әдәбиятында чагылыш үзенчәлеген тикшергән Й.Нигъмәтуллина болай дип яза: «Литературная игра находит свою конкретизацию в тексте в таких явлениях, как полицитатность, аллюзии, реминисценции, палимпсест, ирония, стилизация»[1]. Галимә Т.Миңнуллинның «Хушыгыз», З.Хәкимнең «Җүләрләр йорты» әсәрләрендә «уен»ны сурәтләү объекты итеп, ә Аманулланың «Әлепле әртисләре»нда әдәби алым буларак бәяли һәм кулланылган функцияләрен ача. Хәзерге татар драматургиясен чор һәм шәхес концепциясенә нисбәтле өйрәнгән А.Саттарова З.Хәкимнең «Кишер басуы», М.Гыйләҗевнең «Баскетболист» әсәрләрендә «уен» геройларның асылын ачарга ярдәм итә дип билгели[2].

Т.Миңнуллин, «уен»ны әдәби алым буларак кулланып, бер яктан, классик әсәргә бәя бирә, икенче яктан, геройларының рухи дөньясын ача.

Нәсимә белән Ришат уенына да мөнәсәбәт бертөрле генә түгел. Һәрхәлдә, Әнвәр алар уенын кабул итми. Нәсимәгә дә: *«Галиябануың котырган. Хәлил мондый кызны ярата алмый»*, — ди. Моңа каршы Нәсимә үзе иҗат иткән Галиябану образын болай сурәтли: «Галиябану ул — хисләр йомгагы. Ул — әтисенә каршы чыгып Хәлилне сайлаган кыз. Тәрәзәдән егет керткән кыз. Аның яратуы вулкан кебек». Бу урында драматург-автор концепциясенең режиссер күзаллавында һәм артистлар уйнавында үзгәрешләр кичерү мәсьәләсе килеп чыга. Бу уңайдан Т.Миңнуллинның Хәлил образына карашы да кызыклы. Әлеге геройга бәя биреп, ул болай дип язган иде: «Минем элек-электән Хәлилгә ачуым килә иде. Җебегән егет дип саный идем. Мәхәббәте өчен егетләрчә көрәшә белмәве миңа ошамый иде. Бүген дә мин Хәлилгә сокланмыйм, Галиябануга сокланам. Ул — көчле натура».

Артист, сәхнәдә нинди тормыш кичереп, нинди образлар иҗат итүенә карамастан, беренче чиратта кеше булып кала. Драматургның әсәр үзәгенә куйган мәсьәләләрнең берсе әнә шуның белән бәйле. Вакыйгаларда һәрберсенең диярлек каршылыклы рухи дөньясы, эчке фаҗигасе ачыла. Галиябану роленә кереп уйнап, яшьлеген искә төшергән Нәсимә дә Әнвәргә күңелен бушата. Алар яшь вакытта бер-берсен яратсалар да, кавыша алмаганнар. Шулай да сагышлы мәхәббәтләрен гомер буе күңелдә саклап килгәннәр. Ул хис әле дә сүрелмәгән. Яшь буын вәкилләренең «Галиябану»ны уйнавы күңелләрен кузгатып җибәрә, яшьлекләрен искә төшерә, хата-ялгышларын яңарта. Пьеса дәвамында яңгыраган Нәсимә җыры һәм соңгы юлының кабатлануы да шуңа ишарәли:

Яшь гомер бер үзгач,
Кайтмый ул яңадан.
Ә минем яшьлек кире кайтыр кебек.
Яшьлек бит күңелдә
Иң матур җирендә
Вакытлыча туктаган бер җыр кебек.
Яшьлек бит күңелдә...

Автор өчен, билгеле, яшьләр уенына башкаларның да мөнәсәбәте кызыклы. Галиябану белән Хәлил диалогын караганнан соң, хәзер инде Гөлли түзми, барып телевизорны сүндерә. «Атлап йөрүләре татар

кызы түгел. Артын марҗа кебек боргалый», — ди ул һәм әлеге эпизодны Ришат белән уйнап күрсәтергә алына. Әмма Галиябану ролендәге Гөллине Әнвәр кабул итми һәм кат-кат образ юклыгын, үзе күзаллаган образ тудырылмавын әйтә. Гөллинең борчылып елавы исә Әнвәр белән аңлашуга китерә.

Алдагы күренешләрдә геройлары теле белән драматург «Галиябану»га биргән бәясен тирәнәйтә. Аеруча М.Фәйзи пьесасындагы образларның янып-көеп яратышуында, сызлану-борчылуында, аңлашу-аерылышуында татарның милли рухы, яхшы да, яман да сыйфатлары чагылуы искәртелә. Шуңа күрә яшьләр уйнавында Хәлилне югалткан Галиябануның хәсрәтләнеп елау эпизодын Нәсимә дә, Гөлли дә тәнкыйтьли:

«Нәсимә. Позор! Шулай елыйлармы? Үпкәләгән бала кебек мышкылдый.

Гөлли. Мужигы кыйнаган Марфа шикелле үкерә».

М.Фәйзидән алып уйналган соңгы күренеш Фираяның да хисләрен соң чиккәчә киеренкеләндерә. Аның Әнвәр белән аңлашуында каршылыклы, үкенечле, моңсу һәм бәхетсез язмышы ачыла. Фирая гомере буе Ришатны яратып яшәгән. Башкаларны ярата алмаганын аңлап, ялгыз гомер кичергән. Хәзер инде Әнвәрнең Фирая уенында образ булмавы турындагы фикере ачыклана төшә. Ул аның Галиябану ролендәге уенын реаль тормыштагы халәте, хис-кичерешләре, Ришатка мөнәсәбәте белән чагыштырып бәяли: «Беләсеңме, Фирая, дөньяда Галиябанулар күптер, ләкин бердәнбер Галиябану — син. Ярата беләсең син. Олы мәхәббәтнең корбаны син».

Пьесаның тагын бер үзенчәлеге — сәнгать әһелләре тормышының «пәрдә»сен ачып күрсәтү белән бәйле. Сәнгать алымнары ярдәмендә ачуы шактый авыр булган мәсьәләгә Т.Миңнуллин беренче тапкыр гына мөрәҗәгать итми. Драматургның «Миләүшәнең туган көне», «Дуслар җыелган җирдә», «Хушыгыз» драмаларын эченә алган трилогиясе сәнгать өлкәсендә эшләүче тулы бер буын язмышын тасвирлавы белән җәмәгатьчелектә киң яңгыраш тапкан иде. «Галиябану, сылуым-иркәм»дә театр артистларының үзенчәлекле тормышы ачылып китә. Автор аларны сәнгать әһеле һәм кеше буларак аңларга омтыла. Бер яктан, интертекстуальлек һәм «уен» алымы, икенче яктан, вакыйга-күренешләрнең өч катламда бирелүе шул максатка хезмәт итә. Бер катлам булып, билгеле инде, яшь артистлар уены тора. Өлкәннәр аны «хиссез-кичерешсез» дип бәяли, һәм ул пьесада ике буын арасындагы каршылык буларак үстерелә. Соңгысы исә хәзерге яшьләр мәхәббәт дигән олы хискә артык җиңел карыйлар һәм бу аларның классик әсәрләребезне уйнавында да чагылыш таба дигәнгә кайтып кала. Вакыйгаларның икенче катламы өлкән буын артистларның Галиябану ролендә уйнавы белән бәйле. Аның максаты, югарыда әйтелгәнчә, «уйнап» күрсәтү белән генә чикләнми. Монда артистларның яшәү рәвеше, тормыш хатирәләре, театр сәхнәсенең милли телне, халыкның традицион яшәү рәвешен саклаудагы ролен, гомумән, җәмгыятьнең рухи тормышындагы урынын ачык тоемлау — барысы да бергә үрелеп, бәйләнеп килә. Ниһаять, вакыйгаларның өченче катламында артистларның шәхси, рухи дөньялары ачылып китә. Артистның, сәхнәдәге уены белән бергә, яшәештәге «роле» дә бар. Ул исә күпкә катлаулырак, тирәнрәк, еш кына фаҗигалерәк тә. Нәкъ менә Әнвәр белән бергә-бер калганда, Нәсимәнең дә, Гөллинең дә, Фираяның да тормышка ашмаган хыял-омтылышлары, үзенчәлекле язмышлары ачыла. Шунысы игътибарга лаек: алар күңелендәге хис-кичерешләр кузгалышына «Галиябану»ны уйнау йогынты ясый. Мелодрамадагы Галиябануның тирән мәхәббәте, сөйгәнен югалту кайгысы югарыда исемнәре аталган хатын-кызларның рухи кичерешләре белән кушылып китә һәм пьесадагы психологизмны баета. Шул ук вакытта М.Фәйзи «Галиябану»ының популярлыгы сәбәбе дә искәртелә: әлеге мелодрама һәркем күңелендә хис-кичерешләрне кузгата һәм яңарта, шуның белән укучы-тамашачыны сафландыра, җанын иркәли, күңелендә матурлыкка, мәхәббәткә омтылу, тартылу теләге тудыра. Үзе дә танылган драматург булган Р.Хәмид болай дип яза: «М.Фәйзи (...) халыкның, Д.Салихов язып биргәнчә әйтсәк, «миллилеген гомер буе изелеп, колониядә яшәп тә, үзенең моң-зарларын күз яшенә әйләндермичә, җыр-биюгә, уен-көлкегә, бәетләргә салып юанырга өйрәнүләрендә» күрә алган».

Пьесада автор карашларын чагылдыручы үзәк герой юк. Дөрес, зур булмаган штрихлар ярдәмендә персонажлар һәрберсе үз йөзе, үз характеры белән ачыла. Шуның белән драматург артист тормышының гомумиләштерелгән сурәтен күз алдына китереп бастыра. Әсәр «Хушыгыз» драмасындагы караш-фикерләрнең үстерелеше, дәвам итүе булып та тора. Белгәнебезчә, әлеге пьесада кайчандыр танылган җырчы Миләүшәнең гомер ахырында яшәешенең мәгънәсезгә әйләнүен, бәхетсезлеген, чын тормышның янәшәдән үтеп китүен аңлауга килүе һәм драматургның укучы-тамашачы белән бергә моның сәбәпләре турында уйлануы үзәктә тора. Автор концепциясендә кеше һәм җәмгыять каршылыгы, сәнгать әһеленә булган караш, бай рухи тормышның нигезен табигать һәм авыл белән бәйләнештә карау мөһим урын алып тора. Гомумән, пьесада Миләүшә бәхетсезлегенең сәбәбен җәмгыятьтән, башкалардан эзләү омтылышы өстенлек итә. «Галиябану, сылуым-иркәм»дәге геройлар язмышы бертөрле генә түгел, билгеле. Драматург алгы планга чыгарган хатын-кызларның бәхетсезлегенең сәбәбе сөйгән кешеләре

белән кавышып гаилә кора алмауларында чагыла. Шуңа да төп игътибар аларның рухи дөньясын, хис-кичерешләрен ачуга юнәлтелгән. Шул рәвешле, үткән гомер, яшьлек хаталары, соңарып аңлашу күренешләренә бәйле тормышчан мәсьәләләр турында уйлану, бергәләп җавап эзләү пьесаның сюжет нигезен тәшкил итә.

Шартлы-фантастик юнәлеш — заман чынбарлыгын шартлылык һәм әдәби алым булып килгән фантастик күренешләр аша чагылдыра. Соңгы елларда киң үсеш алып, ул «магик реализм», «абсурд театры», «явызлык театры» кебек агымнарга хас сыйфатларны да үз итә (Н.Гыйматдинова, М.Гыйләҗев, Г.Гыйльманов һ.б.).

М.Гыйләҗевнең жанрын төгәл ачыкламыйча, «гыйбрәтле хәлләр» дип куйган «Бичура» исемле пьесасында кеше күңеленең ике ягын — өмет һәм өметсезлек, яктылык һәм караңгылык, яхшылык һәм явызлык, тугрылык һәм мәкер чагылышын тикшерү максат итеп куела. Кеше күңелендә мәңгелек көрәш бара. Үзара каршылыкта булган көчләрнең Якты ягы өстенлек алса, кешедә киләчәккә ышану, бәхеткә омтылыш баш калкыта, Караңгы ягының җиңүе исә өметсезлек, ялгызлык, яшәешнең мәгънәсезлеге булып чагыла. М.Гыйләҗев драмада Яктылык-Яхшылыкны Бичура образы аша бирә. Бичура — халык мифологиясендә йорт иясен аңлатучы мифик зат. Әлеге шартлы мифик образ реалистик күренешләр белән бәйләнештә тасвирлана.

Пьеса йорт хуҗасы Аксакның Шәүләләр — Кара җаннар белән сугышу күренеше белән башлана. 70 яшен тутырган картка Бичура ярдәмгә килә. Бу аның күңелендәге үзгәрешләр билгесе. Явызлар әле көчле, көрәш алга таба да дәвам итәчәк. Әмма озак гомер кичергән карт хәзер инде яшәешкә башка күз белән карый. Ул үткәне, бүгенгесе, киләчәге турында уйлый, борчыла. «Без кучкәннән соң дөнья йөзендә ни кала? Тормыш каламы? Иман каламы? Юкка яшәгәнбез, күрше, гомерне бушка сарыф иткәнбез, — ди ул. — Кеше күңелләрендә калырлык изгелек кылмадык, тормышны чәнти бармак кадәр дә алга җибәрмәдек. Киресенчә, ул гел артка тәгәрәде, аска, адәм башы чыгалмаслык упкынга, өметсезлеккә. Югыйсә уйлап бак: син дә, мин дә таңнан төнгәчә бил бөгеп кырда тир түктек! Бергәләп колхоз, колхоз дип җенебезне өздек. Чакыргач, сугышка бардык! Сугыштык! Җиңдек! Алны-ялны белмәдек, эшләдек тә эшләдек... Кем безне тырышмаган дип әйтә ала?.. Ә бездән соң ни кала?..»

Әнә шул рәвешле тоталитар җәмгыятьнең миһербансыз йөзе калкып чыга. Кешегә йөге белән кайгы-хәсрәт, газаплы тормыш, кан-яшь китергән системага нәфрәт яңгырый. Бу тикмәгә түгел. Аксакның йорт-җирен җимерергә, нәселен корытырга теләгән Кара җаннар ул — кешелексез җәмгыять. Бичура башкарган бер зур функция — кешене әлеге тышкы золымнан саклап тору. Кызганыч ки, әйләнә-тирә яшәешкә объектив бәя бирүдә карт әлегә ялгыз, «авылның гына түгел, тирә-якның соңгы кешесе». Үзе әйткәнчә, Бичурасыз 70 ел яшәгән Аксак, ниһаять, үз асылына кайта һәм Кара җаннарның күңелендәге куркаклык, битарафлык кебек начар сыйфатлар чагылышы булуын тирәнрәк аңлый бара. Мифик затның икенче функциясе ачыклана — кеше күңелендә киләчәккә өмет, ышаныч, шатлык хисләрен торгызу. Шуңа да Аксак йорт нигезен генә саклап калмый, ә хуҗалыгын ныгыту буенча эш башлый: ат сатып ала, йортын да яңартырга уйлый.

Яшәешнең мөһим мәсьәләләре турында уйлана башлаган карт үзгәрешләрнең башкаларда да булуын тели. Әсәрдә метафора булып килгән кызыклы күренеш бар. Күршесе хуҗасы булмаган, адашып калган сарык табып кайта һәм, чалгы алып, печән әзерләргә керешә. Әмма әлеге эш-гамәле күңел, җан үзгәрешләренә китерми. Аксак никадәр генә ялынып сораса да, Күрше аның Бичурасы белән очрашырга теләми. Бераздан исә сарыгы да качып китә. Сәбәбе, ди автор, Күршенең читтән килгән кеше булуында. Үз бәхетен, чын яшәешне кеше җаны-тәне белән үзе яшәгән җирне яратканда, шунда хезмәт иткәндә генә таба. Яңа тормышка чыгу өчен Кара җаннардан — рухыбызны кысып торучы куркаклыктан, мескенлектән котылырга кирәк.

Пьесада Аксак реаль тормыштан фантастикага һәм, киресенчә, реаль тормышка җиңел күчеп йөри. Бичура дөньясында ул Кара җаннарның капка-койманы, сарайны җимерүләрен күрә. Баксаң, реаль тормышта инде алар күптәннән шундый хәлдә икән, әмма ул аларны «күрмәгән», акылы белән кабул итмәгән. Хәзер инде Аксакның идеология йогынтысында кешенең мескен хәлгә төшүен, коллык, куркаклык, булган белән канәгатьләнү яисә, газапларга түзеп, матур киләчәкне көтеп яшәү психологиясенә күчүен аңлавы, аның әйләнә-тирәсенә башка күз белән каравына китерә.

Пьесадагы хәрәкәтне тәшкил итүче конфликт ике катламда бара. Берсе — Аксак күңелендәге Ак һәм Кара як, ягъни Бичура һәм Шәүләләрнең эш-гамәлләренә барып тоташучы каршылык, ул Бичура дөньясы белән бәйле. Икенчесе исә реаль тормышта — Аксак белән әйләнә-тирәдәгеләр арасында. Соңгысына бәйле эчкечелекнең артуы, кеше күңеленең катылануы, авылларның бетүе, өлкән буын белән яшь

буынның үзара аңлаша алмавы өчен дә тирәнтен борчыла автор. Хатыны чакыру җибәрүгә карамастан, Аксакның шәһәрдәге уллары кайтмый. Аларның хатыннары белән дә уртак тел таба алмый ул. Кече улыннан бала табарга җыенучы Наилә белән генә аңлаша карт. Аксакның хатыны, күршеләре, киленнәре — бүгенге көн белән генә яшәүче, ваемсызлыкка баткан кешеләр. Алар күңелендә әле үз бичуралары уянмаган. Пьесада ул метафора булып чагылган вакыйга аша бирелә. Бичура яктыда Мосафир кыяфәтендә килә. Туган җир, олы тормыш, әби-баба туфрагы турында әңгәмә алып барган серле узгынчыны киленнәр, бигрәк тә Руфия белән Гөлнара аңламыйлар һәм аңларга да теләмиләр. Үз яшәешеннән, фикерләү дәрәҗәсеннән чыгып, акча, кием тәкъдим итүче Руфиягә Мосафир болай ди: «Дөньяда адәм улларына бары тик шулар гына кирәк дип исәплисеңме, киленкәй?» Шул рәвешле, М.Гыйләҗев укучы-тамашачыны «Кеше кем ул?», «Ул нигә яши?», «Яшәү мәгънәсе бармы, ул нәрсәдә?», «Кеше үз-үзен танып белә аламы?» һ.б. шундый фәлсәфи сораулар турында уйланырга этәрә. Киленнәрдә халкыбызга хас кунакчыллык, мөлаемлык юк. Борынгыдан килгән «Якты чырай, такта чәй» әйтеменең асылын аңлаудан ерак алар. Киленнәр тарафыннан кимсетелгән, җаны пычратылган Мосафир-Бичура шактый вакытка югалып тора. Бернинди каршылык күрмәгән Шәүләләр тирә-якны туздырып, әшәкелек кылып, киленнәр юган керләрне пычратып китә. Бу — алар күңелендәге Кара якның өстенлек итүе. Моны укучы-тамашачыга киңрәк аңлату өчен, автор киленнәрнең үзара сөйләшүен кертә. «Яшьләр тормышында картларның кирәге калмаган» дип уйлаучы яшьләр карт белән карчыкны карап тәрбияләргә теләмиләр, шуңа да аларны картлар йортына бирү турында сүз алып баралар.

Вакыйгалар барышында пьеса геройлары билгеле бер үсеш кичерә. Озак вакытлар Кара җаннар белән көрәшүдә чагылыш тапкан икеләнүләрен җиңгән Аксакта киләчәккә ышаныч, өмет туа. Моңа әлеге каршылыкның сәбәбен аңлау да уңай йогынты ясый, күрәсең. Аксак сугышка кергәндә куркаклык күрсәтә, һәм шул вакыттан аңа Аксак кушаматы тагылып кала. Әлеге курку хисеннән ул, ниһаять, котыла. Кара җаннардан курыкмавын да әйтә. Бу инде Аксак күңелендә Якты якның (Яхшылыкның) җиңеп чыгуы. «Бүгеннән мине бичура дип белегез. Бу йорт-җирләрне, бу нигезне, бу табигатьне үзем саклыйм! Кара җаннар килеп кенә карасын! Дошманнар ябырылсын, кайгы-хәсрәт ишелеп торсын — берсеннән дә курыкмыйм», — ди ул. Хатыны да үз йөрәгендәген әйтеп сала. Ул гомере буе бичурага таянып, аны олылап яшәгән икән бит: «Бичураның китәсен белеп, сизеп яшәдем. Хәрабәләр, җимерекләр арасында ни мәгънә табып калсын ул? Бөтен кеше аны дошман санаганда? Ул бит төзүче түгел, җан, рух сакчысы гына, күңелләр кояшы!»

Киленнәрдә дә үзгәреш күзәтелә. Тормыш-яшәешнең асылы турында тирәнтен уйлануга, ниндидер нәтиҗәләргә килеп җитмәсәләр дә, алар күңелендә дә уйлану, дөньяга башкача карау сизелә. Әнә Гөлнара инде беренче адымын ясый. «Әйттем бит, җүләрләр дөньясы. Кеше кешене аңламый. Кеше кешене яратмый! Бөтен халык акылдан язган! Тормыш дисәң дә тормыш! Туктагыз, нигә болай караңгы? Ут яндырырга кирәк, ут!» — дигән сүзләрендә әйләнә-тирәсеннән канәгатьсезлек, аны үзгәртү кирәклеген аңлау яңгырый.

Шулай да шатланырга иртә әле. Бичура урынына чормага менеп утырган Аксакны төшерәбез дип, Күрше, чорманы ишеп, йортны түбәсез калдыра. Аксакның Бичура вазифасын башкара алмавын автор символик формада күрсәтә. Хәзер инде ул күңелендәге өметне җуйган, һәрнәрсәгә битараф калган карт. Күрше карчыгы Хәмдиягә җиде улының, иренең сугышта үлеп калуын, җиде бәбкә белән ата казы да булмавын әйтеп, аның күңелендәге соңгы өметне сүндерә.

Ахырда пьесага шулай да бер якты сызык килеп керә. Күрше үзенең Бичура белән очрашуы турында Аксакка әйтә. Бу — аның күңелендәге үзгәрешләр башлану билгесе.

Аксакның күңелендә яшәгән Кара җаннарга каршы көрәше гаиләсен, нәселен, милләтен һәм җәмгыятьне һәртөрле явызлыктан саклау булып та аңлашыла. Бичура ныклы нигезгә салынган йорт иясе, шуңа күрә кеше күңелендәге Якты як та туган йортта, туган җирдә ачылып китә һәм аңа көч, ышаныч биреп тора. Драманың әһәмияте кеше психологиясен, җанының ике ягын ачып бирүдә. Драматургның укучы-тамашачыга җиткерергә теләгән төп фәлсәфи фикере дә шуның белән бәйле: үзгәреш-яңарышка юл һәр кешенең күңеленнән башлана, шуңа күрә иң элек үз-үзеңне аңларга омтыл һәм җаныңдагы явыз рухны җиңүгә ireш.

Дини-рухани юнәлеш — ерак традицияләрне яңартып, көндәлек вакыйгаларның дин фәлсәфәсе белән үрелеп баруында чагылыш таба (Ф.Бәйрәмова, Ф.Яхин, А.Хәлим һ.б.).

Хәзерге татар әдәбиятындагы төп тенденцияләрнең берсе **миллилек** төшенчәсе белән бәйле. С.Хафизов аның төп сыйфатларын болай билгели: «Беренчедән, бу, һичшиксез, халыкның холык-фигылен, йола-гадәтләрен, тарихын ышандырырлык итеп гәүдәләндерү. Икенчедән, заманның кайгы-хәсрәтен, шатлыгын, рухын халыкча нечкәләп сиземләү һәм сурәтләү. Өченчедән, тойгыларын аерым төркем белән генә бәйләмичә, милләтне тәшкил иткән барлык катламнарның уртак мәнфәгатьләрен чагылдыруга

ирешү. Һәм, ниһаять, зур, тәэсирле талант көче, сәнгатьчә осталык белән иртәме-соңмы ил каршында танылу»[1]. Халыкның үзаңы үсешенә бәйле әдәбият үсешенең аерым чорларында миллилек аеруча калку итеп куела. Аның гаять көчле күтәрелешен XX гасыр башында күрәбез. Й.Нигъмәтуллина «идеяләр романтизмы» дип атаган әлеге күренеш 20 нче еллар ахырында социалистик идеаллар белән алышына. Ә инде 80 нче еллар ахыры — 90 нчы еллар башында «әдәбиятның миллилеге» төшенчәсе яңадан үзәккә куелды. «Милли әдәбиятның нигезендә милли идея ята. Ул беренче чиратта тарихи милли идея, — дип яза А.Хәлим. — Милли идея милләтнең умыртка сөяге, дөресрәге, умыртка сөяген ныгыта торган мәгъдән-витаминнар — Көч һәм Куәт, Гармония һәм Әдәп, Матурлык һәм Батырлык, Туган җир һәм Ватан, Милләт һәм Ходай Тәгалә, Ата һәм Ана, милли Горурлык һәм Ватанны Сөю, бар Дөньяны һәм аның Табигатен — барча милләт, барча җанвар, кош-корт, барча тереклекне сөю һәм башка бихисап «сөйдергеч зәм»нәрне үз эченә ала ул. Канун буларак һәрбер милләтнең милли идеясе изгелек белән сугарылган. (...)

Һәр милли идеянең төп бурычы һәм мәгънәсе — милләтне мәңгелек һәм үлемсез итү. Кешелекнең төп мәгънәви сере дә үлемсезлектә. Милләтне аның мәңгелек булуы яшәтә. Ахирәтнең булуына ышану аны иманлы, әдәпле һәм мәңгелек итә»[2].

Миллилек төшенчәсе белән тыгыз бәйләнгән, билгеле бер дәрәҗәдә аның эчендә эретелгән икенче бер күренеш дин белән бәйле. «Әдәбиятның бер канаты — дин, икенчесе — миллият»[3], — дип яза С.Хафизов. Әлеге сыйфат-үзенчәлек хәзерге татар сүз сәнгатендә гаять үзенчәлекле, яшәеш мәсьәләләрен ислам идеологиясе белән үреп аңлаткан **рухани әдәбиятка** нигез салды. Дөресрәге, меңьеллык әдәбиятыбызның 1920 елларга кадәр сакланып килгән традицияләрен кайтару омтылышын күрәбез.

Р.Фәтхерахманов, гомумән, хәзерге әдәби барышта ике юнәлешне генә аерып чыгара: берсе — динле-иманлы эчтәлек белән өртелгән, милләт язмышын үзәккә алып, укучының милли үзаңын үстерүне максат итеп язылган әсәрләр. Тәнкыйтьче әлеге юнәлеш тарафдарлары буларак А.Хәлим, Ф.Бәйрәмова әсәрләрен атый. Икенчесе — яшәешнең шактый җитди проблемаларын кешенең гади-гадәти теләк-омтылышларына, хәтта инстинктлары белән бәйлелектә өйрәнү. Автор мондыйларны чынбарлыкның ямьсез күренешләрен чагылдырган яисә автор идеясе ачыкланып бетмичә, ниндидер «симбиоз» карашлар якланган әсәрләр дип атый (Р.Сибат, Т.Галиуллин, З.Хәким романнары)[1]. А.Хәлим дә әдәбиятның киләчәген (димәк, милләтнекен дә) иманлы сурәтләүгә йөз тотуда күрә: «Үрнәк соклану һәм сокландыруның өч алтын баганасы бар: ул — Матурлык, Батырлык һәм Иманлылык»[2].

Хәзерге әдәбият белемендә игътибар үзәгендә торган мәсьәләләрнең берсе — романтизмның җанлануы яисә «яңартылган романтизм»ның мәйданга чыгуы. XIII–XVI нчы гасырларда Урта гасырлар романтизмының (Көнчыгыш романтизмының) гүзәл үрнәкләрен тудырган төрки-татар әдәбияты, XIX йөз ахырларына таба мәгърифәтчелек идеяләре белән сугарылган романтизмны да (Ф.Кәрими «Морза кызы Фатыйма») үз итә һәм XX йөз башында әдәбиятыбыз казанышы булып саналырдай Европа тибындагы романтизмга нигезләнгән әсәрләрне (Г.Ибраһимов, Ф.Әмирхан, М.Фәйзи һ.б.) мәйданга чыгара. 20 нче елларда да ул әле үз позицияләрен шактый саклап кала (М.Фәйзи «Асылъяр», Г.Рәхим «Идел»). Социалистик реализм романтизм төшенчәсенә каршылыклы мөнәсәбәттә була, әмма җәмгыятьне, шул исәптән кеше характерларын революцион үсештә күрсәтү омтылышы әдипләрне әлеге әдәби юнәлеш алымнарына шактый иркен мөрәҗәгать итүгә этәрә. Бу урында 30 нчы елларда ук хезмәтнең (М.Җәлил «Хат ташучы»), сугыштан соңгы елларда сугыштагы батырлыкның (Г.Әпсәләмов романнары) романтик чагылышын искә төшерү дә җитә.

Иҗтимагый идеалларның үзгәрүе хәзерге әдәбиятта романтизмның җанлануына китерде. Әдипләрнең әлеге юнәлештәге эзләнүләрен тикшереп, И.Вәлиулла түбәндәге сыйфат-билгеләрне аерып чыгара: «Бу елларда демократик романтизм белән үрелеп туган милли романтизм безнең төп маягыбызга әверелде. (...) Милли романтизм дигәннән, татар язмышына караучы темалар бик тиз беленде: алар — 1552 ел, ягъни Казанның алынуы темасы; башта патша империясендәге, аннан сталинизм чорындагы милли-дини изелү темасы. Милли коллыкта татар яшәешенең деградацияләнүе, татар яшьләренең маңкортлаша баруы темасы; тоталитар коммунистик система җимерелгәч, яңа милли Яңарыш — ислам диненең кайтуы, татар теленең күтәрелүе, татарның югалган дәүләтчелеген торгызу темасы һ.б.ш.»[1]. Тәнкыйтьче фикерләренә бер ачыклык кертергә кирәк: күрсәтелгән тематик төрлелек милли романтизмга гына хас дигән фикер калмасын. Алар реалистик эстетикага нигезләнгән әсәрләрдә дә киң чагылыш таба (М.Хәбибуллин, А.Хәлим, Ф.Латыйфи һ.б.).

Хәзерге әдәбиятта романтик сурәтләү үзенчәлекләренә бәйле Н.Гафиятуллинаның «Романтик әдәбиятта заман фаҗигасе: Әсгать Сәлах» язмасы[2] игътибарга лаек. Автор, проза төренә күзәтү ясап, андагы эзләнүләрне өч юнәлешкә кертеп карый: традицион, шартлы-метафорик һәм яңа дулкында иҗат ителгән әсәрләр. Прозага хас сыйфат-билгеләр буларак төрле агым һәм стильләр синтезы, геройның еш кына әхлакый сайлау алдына куелуы, иҗтимагый эчтәлекнең шәхси башлангыч белән үрелеп китүе һ.б.

билгеләнә. Үзенчәлекле бер күренеш дип Н.Гафиятуллина реализм һәм романтизм синтезы рәвешендә язылган әсәрләр мәйданга чыгуны саный һәм Ә.Сәлахның «Соңгы вальс» повестена шул яссылыкта анализ ясый. Автор образы турыдан-туры чагылыш тапмаса да, язучы үз карашларын укучыга төп геройның субъектив бәясе аша җиткерә, дип күрсәтә тәнкыйтьче. Романтик рухлы әдип әдәби образда барыннан да элек үзен күрсәтергә тиеш[3]. Әсәрне матурлык һәм ямьсезлек антитезасы иңләп үтә. Ул исә хронотопта да, кешеләрнең үзара мөнәсәбәтендә дә, образлар бирелешендә дә чагылыш таба. Шуның белән бергә чынбарлык күренешләренең көчле лирик башлангыч аша чагылуы, тойгы-кичерешләрнең фәлсәфи уйланулар белән кушылып китүе кебек билгеләр әсәрне романтик реализм күренеше буларак бәяләргә мөмкинлек бирә.

Шулай итеп, татар әдәбият теориясендә яңа тикшеренүләргә юл салына. Ул, бер яктан, татар әдәбият белеме казанышларына, аның традицияләренә нигезләнсә, икенче яктан, дөньякүләм сүз сәнгатен өйрәнүдәге табышларны да кабул итә (Р.Ганиева, Й.Нигъмәтуллина, Ф.Хатипов, А.Саяпова, Д.Заһидуллина, А.Шәмсутова һ.б. хезмәтләре моның матур үрнәге). Бу өлкәдә эшләүчеләрнең кызыксынулары төрле булып, моңа кадәр билгеле бер дәрәҗәдә ачыкланган мәсьәләләрне тирәнәйтү, яңа сыйфат-билгеләрен ачу (әдәби образ, иҗат методлары һ.б.), шулай ук татар әдәбият белемендә читтәрәк калып килгән әдәби юнәлеш-агымнар, чынбарлыкны сурәтләүнең яңа алым-чаралары һ.б. мәсьәләләр тикшеренү объекты булып тора. Алар арасында модернизм һәм постмодернизм күренешенә, «яңартылган реализм һәм романтизм»га, күптөрле иҗат агымнарына караш-мөнәсәбәт гаять кызыклы булып, җитди бәхәсләргә юл ача. Хезмәтләрдә ассызыклап әйтелгән фикер шул: татар әдәбиятының күпгасырлык тарихында һәм хәзер дә әйдәп баручы юнәлеш булып реализм кала, ә инде лиризм белән баетылган, эмоциональ тәэсирле, купшы сурәт чараларын үз эченә алган романтизм сүз сәнгатебезне тагы да баета, тулыландыра. Шуның белән бергә, тормыш катлаулы, күпкырлы булган кебек, аны әдәби чараларда чагылдыруның да төрле булуын күрәбез. Үзенең үсешендә татар әдәбияты реализм һәм романтизм кысаларына сыеп бетмәгән алым-чараларга да еш мөрәҗәгать итә. Аеруча кеше күңелендәге төрле башлангычлар көрәшен, тормыш каршылыклары алдында көчсез калуын, чиктәш халәтен, характерында аерым инстинктларның өстенлек алуын һ.б. сурәтләгән, аларны гуманистик-әхлакый кануннарда хәл итү юлларын эзләгән әсәрләрдә үзенчәлекле фикерләү, алым-чаралар белән очрашабыз. Мондый күренешләрне тикшерү, асыл сыйфатларын ачу яшәешнең серлелеген аңларга ярдәм итә. Гомумән, татар әдәбият теориясе әлеге һәм башка җитди мәсьәләләрне өйрәнүнең яңа этабына керде дип нәтиҗә ясый алабыз.

ЙОМГАК

Хәзерге татар әдәбият белеме иҗтимагый-мәдәни тормыш, әдәби хәрәкәт һәм публицистика белән тыгыз бәйләнештә үсеш-үзгәреш кичерә.

XX йөз башында татар әдәбияты тарихын фәнни нигездә өйрәнә башлау белән бергә, аның методологик принципларын билгеләү омтылышлары ясала һәм шул чордан алып 1980 еллар уртасына кадәр бу өлкәдә билгеле бер система булдырыла. Әдәбият тарихының төп этаплары, үсеш-үзгәреш үзенчәлекләре, әдипләрнең сәнгатьчә фикерләвендә урын алган юнәлеш-агымнар, методлар, алым-чаралар һ.б. ачыклау буенча җитди эш башкарылса да, коммунистик идеология өстенлек иткән 1917–1990 еллар аралыгында берьяклы фикерләр, милли һәм рухи кыйммәтләрдән аерылган нәтиҗәләр дә урын ала. Үтә субъектив карашлар йогынтысында аерым әсәрләр, хәтта әдипләр иҗаты әдәби хәрәкәттән читләштерелә. Болар барысы да татар әдәбияты тарихын яңача өйрәнү, бәяләү мәсьәләсен көн тәртибенә куюга китерә.

Татар әдәбияты тарихын өйрәнүдә яңа этап башланып, әдәбият белеме, үзенең традицияләренә һәм дөньякүләм сүз сәнгатен тикшерүдәге яңалыкларга таянган хәлдә, методологик принципларны ачыклау юлына чыга. Әдәбият тарихын эзлекле, системалы һәм объектив өйрәнүнең түбәндәге фәнни-теоретик нигезләре һәм принциплары билгеләнә: 1) әдәбият тарихын эчке үсеш закончалыклары нигезендә ачу; 2) әдәби әсәрне үз чорының тарихи-сәяси, рухи-мәдәни үзенчәлекләренә нисбәтле, ягъни объектив-тарихи бәяләү; 3) чит илләрдә яшәүче милләттәшләребез иҗатын кайтару һәм әдәбият тарихын бербөтен итеп, эзлекле һәм бердәм процесс рәвешендә өйрәнү; 4) алгы планга миллилек һәм тарихилык принципларын куеп, әдәбиятны тарихи-милли яссылыкта тикшерү; 5) әдәби мирасны бөтен тулылыгында, «ак таплар»-сыз, шул ук вакытта гомумкешелек кыйммәтләре чагылышын үзәккә куеп бәяләү; 6) күпгасырлык әдәбиятны ислам дине, иҗтимагый фикер тарихы белән тыгыз мөнәсәбәттә, үзара диалектик бәйләнештә тикшерү; 7) әдәбиятта милли азатлык һәм социаль, сыйнфый көрәш мәсьәләләрен халык тормышы белән тыгыз бәйләнештә һәм объектив бәяләү һ.б.

Бер яктан, халык тормышы белән тыгыз бәйләнештә, икенче яктан, үзенең эчке сыйфат үзгәрешләренә нисбәтле сүз сәнгате төрле дәверләр, этаплар, чорлар аша үтә. Татар әдәбияты тарихының мондый

бүленеше әлегәчә бәхәсләр уята. Күптөрле фикер-карашларны өйрәнү аша чорларга бүленешнең аңлатмалар белән тәкъдим ителгән тулыландырылган варианты әдәбият тарихын өйрәнүнең методологик принципларына нигезләнә.

Әдәбият тарихын бөтен тулылыгында һәм объектив рәвештә XX йөз башында өйрәнә башлау гасырның 20 нче елларында да дәвам итә. Әмма хакимиятнең әдәбият һәм сәнгать белән идарә итүне үз кулына алуы фәнни-теоретик тикшеренүләрне бик нык чикли. 1920 еллар ахырыннан башлап вульгар социологизмның киң җәелүе, соңрак исә социалистик реализмны бердәнбер иҗат методы буларак кабул итү сүз сәнгатен өйрәнүдә «ак таплар» барлыкка килүгә, ягъни аерым әдипләр иҗаты яисә әсәрләрнең әдәби хәрәкәттән читләштерерүенә, әдәби-эстетик эзләнүләрнең саегуына, сәнгати фикерләүдәге табышларны бәяләүдә берьяклы карашларның өстенлек алуына китерә.

Хәзерге әдәбият белеме үз үсешенең яңа этабында күпгасырлык әдәбият тарихын яңача өйрәнү юлына чыга. Күпсанлы фәнни тикшеренүләрдә урын алган фикер-нәтиҗәләр түбәндәгеләрдән гыйбарәт:

— мифология һәм халык авыз иҗаты белән язма әдәбиятның тыгыз бәйләнешен ачыклау соңгысының табигатен, тема-мотивлар төрлелеген, образлар системасын, сурәт чаралары байлыгын билгеләргә, бу өлкәдәге табыш-ачышларның нигезен тулырак ачуга китерә;

— борынгы әдәбият, төрки халыкларның уртак мирасы буларак, аерым халыкларның сүз сәнгатенә җирлек ролен үти, дәвамлы традицияләргә нигез сала;

— урта гасырлар әдәбияты фольклорга, ислам идеологиясенә нигезләнеп һәм Шәрык әдәбиятларының уңай йогынтысын тойган хәлдә үсеп-үзгәреп тора; XIII гасыр башыннан алып XVI гасыр урталарына кадәр татар әдәбияты Яңарыш чоры кичерә һәм аның асылын гуманизм, антропоцентризм, акыл культы кебек төшенчәләр билгели; төрки-татар һәм Шәрык әдипләре иҗатын чагыштырып тикшерү, алар арасындагы типологик охшашлыкны, үзара диалектик бәйләнешне, күчмә сюжетларны, аерым әсәрләргә бәйле төрдәшләр барлыкка килүне ачыклауга, гомумән, татар сүз сәнгатенең мөселман мәдәниятенең бер тармагы булуы турында нәтиҗәгә китерә;

— урта гасырларның XVI йөз уртасы — XVIII йөз ахырына кадәр татар әдәбияты торгынлык кичерә, әмма ул үзенең асыл сыйфатларын саклап кала; М.Колый, Г.Утыз Имәни кебек әдипләр иҗатында ислам фәлсәфәсенә һәм суфыйчылыкка бәйле рәвештә гомумкешелек идеаллары яклана;

— XIX йөз әдәбияты Яңа заман сүз сәнгатенең башлангычы буларак әһәмиятле урын алып тора; күчеш чоры буларак гаять җитди сыйфат үзгәрешләре күзәтелә; иҗтимагый фикер үсеше, аерым алганда мәгърифәтчелек һәм җәдитчелек күренешләре белән тыгыз бәйләнеш әдәбиятның бурыч-вазифаларын киңәйтә; бер яктан, Шәрык, икенче яктан, Гареб мәдәнияте казанышларын үзләштерә барып, яңа тема-мотивлар, төр-жанрлар, алым-чаралар барлыкка килә, үзәккә «табигый кеше» (Руссо) образы куела; татар сүз сәнгате реализм юлына чыгып, мәгърифәтчелек реализмы принципларын кабул итә;

— XIX йөзгә караган бай кульъязма мирас әйләнешкә кертелү әлеге чорны яңа исемнәр, әсәрләр белән баета, ә инде әдәби-эстетик тикшеренүләр әдәбияттагы суфыйчылык һәм дөньяви-ренессанс юнәлешендәге әсәрләрнең табигатен тулырак ачуга китерә;

— XX йөз башына караган яңалыкларның берсе Г.Исхакый иҗатын кайтару белән бәйле; әдипнең бай мирасын үз чоры һәм үзеннән соңгы әдәбиятка йогынтысы яссылыгында тикшерү гасыр башы сүз сәнгатендәге табышларны, классикларның халык тормышындагы урынын тулырак бәяләүгә мөмкинлек бирә;

— татар әдәбиятының икенче Яңарыш чорына караган яңа исемнәр, бай мирас кайтарылу бу чор әдәбиятын бөтен тулылыгында өйрәнүгә юл ача; шул нисбәттә XX йөз башы әдәбиятында күзәтелгән Шәрык һәм Гареб синтезының сәбәп-нигезләре, реализм һәм романтизм юнәлешләре белән бергә модернизмның төрле агымнарына мөнәсәбәте, аларны үзләштерү, чагылдыру үзенчәлекләре ачыклана;

— 1917 елдан соңгы әдәбият аеруча сак һәм игътибарлы өйрәнүне таләп итә: бердән, әдипләр иҗатын идеология йогынтысыннан арындырып өйрәнү алып барылса; икенчедән, язучының үз чоры халык тормышын сәнгать чаралары ярдәмендә чагылдырудагы үзенчәлекләре билгеләнә; өченчедән, совет чоры әдәбиятын бөтен тулылыгында, объектив һәм XX йөз башы сүз сәнгате белән күчемле бәйләнештә тикшерү алга чыга; дүртенчедән, бу чорда чит илләрдә дөнья күргән әдәби мирасны кайтару һәм чагыштырма планда бәяләү башлана; бишенчедән, аерым чорларга һәм әдипләр иҗатына хас яңа сыйфат-билгеләрне, «изоп теле» ярдәмендә әйтелгән фикер-карашларны, әсәрләрдә еш кына урын алган объектив һәм субъектив эчтәлекне билгеләү җитди нәтиҗәләргә китерә.

Җәмгыятьтәге тарихи-сәяси вакыйгаларга бәйле үзгәрешләр башлангычында тәнкыйть өлкәсендәге эзләнүләрнең кимүе күзәтелә. Аның сәбәпләрен ачыклау омтылышы әдәби тәнкыйтьне үстерү юлларын, фәлсәфи-эстетик принципларын, жанрлар төрлелеген бәяләү аша яңарту тенденцияләрен билгеләүгә китерә. Әдәби тәнкыйть жанрларын билгеле бер системага салу, төркем һәм төрләрен аерып чыгару,

аларның һәрберсенә хас үзенчәлеген ачыклау, бер яктан, хәзерге татар әдәбиятындагы төп сыйфат-билгеләрне аерып чыгарырга, икенче яктан, тәнкыйтьнең бу процесстагы урынын, гомуми торышын күзалларга мөмкинлек бирә. Хәзерге тәнкыйтьтә киң урын алган рецензия-бәяләмә, монографик мәкалә, әдәби күзәтү, тәнкыйди-биографик очерк, әдәби портрет кебек жанрлар XX гасыр дәвамында үсеп-үзгәреп килгән жанрлар системасы традициясенең уңышлы дәвамы, яңа әдәби-тарихи шартларга бәйле яңарышы булып тора. Ә инде соңгы елларда эссе жанрының активлашуы, бер яктан, истәлек-мемуарларга, хатларга игътибар арту һәм аларның китап укучыларда зур кызыксыну уятуы белән аңлатылса, икенче яктан, әдипләрнең актив рәвештә әдәби тәнкыйтькә килүе, «язучы тәнкыйте»нең үсүе дә моңа этәргеч була. Эссе жанрында нәкъ менә язучыларның аеруча күп эшләвен билгеләп үтәргә мөмкин.

Хәзерге әдәби тәнкыйтьнең торышы, аерым китап-җыентыклардан тыш, «Казан утлары», «Мәйдан», «Мәдәни җомга», «Татарстан», «Идел» кебек журнал-газеталардагы язмалар аша билгеләнә. Аларны төрле планда тикшереп бәяләү тәнкыйтьнең җанлануын, алдагы чор традицияләрен яңартуын, яңа эзләнүләр юлына чыгуын күрсәтә. Дөрес, тәнкыйть мәкаләләрендә әдипнең әсәрен яисә тулы иҗатын тема-проблема, идея һәм поэтика яссылыгында өйрәнү өстенлек итә, ә инде төрле әдәби юнәлеш–агымнарга, стиль төрлелегенә нисбәтле тикшеренүләр чагыштырмача аз очрый.

Хәзерге татар әдәбият белемендәге яңарыш тенденциясе әдәбият теориясе буенча алып барылган тикшеренүләр белән тыгыз бәйле. Р.Ганиева, Ф.Хатипов, Й.Нигъмәтуллина, Ф.Мусин, Д.Заһидуллина, Э.Галиева һ.б. хезмәтләрендә әлеге тармакның формалашу һәм үсү этапларын билгеләү, әдәбият тарихына һәм тәнкыйтькә бәйле гомумиләштерүләрне күрсәтү, милли сүз сәнгатенә хас үзенчәлекләрне, сыйфат-билгеләрне аерып чыгару буенча җитди мәсьәләләр ачыклана.

Теоретик планда моңа кадәр шактый күп өйрәнелгән әдәби образ, иҗат методы кебек төшенчәләрнең хәзер дә игътибар үзәгендә булуы, аларны аңлау һәм кабул итүдәге төрлелекне, сүз сәнгатенең күпмәгънәлелеген билгеләргә ярдәм итә. Дөнья әдәбиятында кабул ителгән әдәби юнәлешләрне татар әдәбияты тарихына нисбәтле тикшерү, бердән, татар сүз сәнгатендә барган эзләнүләрнең юнәлешен, икенчедән, төрле халыклар әдәбиятындагы типологик охшашлыкны, өченчедән, татар әдәбиятының фәлсәфи-эстетик фикердәге казанышларны үзләштерүдән читләшмәвен, дүртенчедән, татар теоретик фикеренең эзләнүдә булуын күрсәтә. Классицизм традицияләренең татар әдәбиятында урын алуын өйрәнү аңа хас принципларның яңа шартларда нинди сыйфат үзгәрешләре кичерүен билгеләү белән бергә яңа тикшеренүләргә дә юл сала.

Модернизм һәм постмодернизмга мөнәсәбәтле эзләнүләр җитди бәхәсләргә китерде. Бу мәсьәләдә уртак фикер шуннан гыйбарәт: татар әдәбияты XX йөз башында ук реализм һәм романтизм белән бергә модернизм юнәлешенә, аерым алганда символизм, импрессионизм, экзистенциализм кебек агымнарга мөрәҗәгать итә. Совет чорында мондый төрлелек бик нык кимесә дә, 1960 еллардан соң тармакланып үсеп киткән татар сүз сәнгате модернистик алым-чараларны, формаларны теләп үзләштерә башлый. Хәзерге татар әдәбиятында исә җитди эзләнүләр баруын, сәнгати фикерләүдә реализм һәм романтизм кысаларыннан чыгуын күрәбез. Әлеге үзенчәлекләрне атау-билгеләүдә каршылыклар, фикер төрлелеге булса да, «яңартылган реализм»ның төрле агым-юнәлешләргә йөз тотуы бәхәс уятмый.

Әлеге тикшеренүләр нигезендә татар әдәбият белеме алдында торган яңа фәнни бурычлар да ачыклана. Күпгасырлык татар сүз сәнгате тарихын әдәби-тарихи хәрәкәтнең эчке закончалыкларына бәйләнештә барлыкка килгән юнәлеш, агым, жанр, стиль тенденцияләре аша өйрәнү киләчәктә дә дәвам ителергә тиешле мәсьәләләрнең берсе.

Тәнкыйть өлкәсендә күптөрле әдәби-мәдәни тәҗрибәне үзләштерү, үсеш эволюциясен системага салу һәм аналитик фикерләүгә нигезләнгән академик тәнкыйтьне үстерү, аны аерым агымнарга һәм методларга нисбәтле өйрәнү дә заман таләбе булып тора.

Әдәбият теориясенә караган рецептив эстетикага, герменевтикага, тарихи поэтикага караган эзләнүләр, шулай ук әдәби-тарихи барышны закончалыклы һәм системалы күренеш буларак тикшерүләр, милли сүз сәнгатенә хас күренешләрне аерып чыгару, билгеләү, термин-атамаларын эшләү кебек мәсьәләләр татар әдәбият белеме алдында торган бурычлардан санала.

ФАЙДАЛАНЫЛГАН ӘДӘБИЯТ

Акмал Н. Шигырьне сагыну / Н.Акмал // Казан утлары. — 2003. — № 11. — 139–145 б.

Амирханов Р.М. Татарская социально-философская мысль средневековья (XIII — середина XVI вв.) / Р.М.Амирханов. — Казань: ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова, 1993. — 124 с.

Ахмадуллин А. Татарская драматургия: истоки и формирование социалистического реализма / А.Ахмадуллин. — М.: Наука, 1983. — 264 с.

Әдәби тәнкыйть буенча практикум. Махсус курс программасы / төз. доцент Р.Харрасова. — Казан: КДУ, 2004. — 19 б.

Әдәбият белеме сүзлеге / төз.-мөх. А.Әхмәдуллин. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. — 239 б.

Әдәбият теориясенә кереш: урта мәктәпнең тел-әдәбият укытучылары өчен кулланма / Н.Х.Лаисев, М.С.Мәһдиев, Ф.Ә.Ганиева һ.б.; З.Мәҗитов редакциясендә. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. — 303 б.

Әхмәдуллин А. Татар совет драматургиясен яңача өйрәнү мәсьәләләре / А.Әхмәдуллин // Дөреслеккә ирешү юлында. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. — 7–19 б.

Әхмәдуллин А. Дөреслеккә ирешү юлында / А.Әхмәдуллин. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. — 255 б.

Әхмәдуллин А. Офыклар киңәйгәндә / А.Әхмәдуллин. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. — 239 б.

Әхмәдуллин А. Татар драматургиясе тарихын өйрәнү мәсьәләләре / А.Әхмәдуллин // Офыклар киңәйгәндә. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. — 7–16 б.

Әхмәдуллин А. Татар әдәбияты тарихын өйрәнүнең кайбер нәзарый-методологик принциплары / А.Әхмәдуллин // Офыклар киңәйгәндә. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. — 112–118 б.

Әхмәдуллин А. Бүгенге татар драматургиясенең кайбер үзенчәлекләре / А.Әхмәдуллин // Мирас. — 2004. — № 2. — 87–91 б.

Әхмәдуллин А. Күңелләрне уятыр: хәзерге татар драматургиясе: монография / А.Әхмәдуллин. — Казан: Мәгариф, 2007. — 223 б.

Әхмәдуллин А. Бүгенге татар драматургиясен өйрәнү һәм укытуның кайбер мәсьәләләре / А.Әхмәдуллин // Югары һәм урта һөнәри уку йортларында татар әдәбиятын укытуның мөһим мәсьәләләре (Г.Тукайның тууына 120 ел тулуга багышланган фәнни-гамәли конференция материаллары, 6–7 апрель, 2006 ел, Яр Чаллы). Фәнни редакторлары: Х.Миңнегулов, Г.Сөнгатов. — Казан: КДУ нәшр., 2006. — 22–25 б.

Әхмәтҗанов М. Татар кулъязма китабы / М.Әхмәтҗанов. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2000. — 270 б.

Бакиева С. «Такташ кызы» / С.Бакиева // Такташ турында истәлекләр. Төз.: Н.Юзиев, Н.Садыйкова. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. — 201–202 б.

Бакиров М. Шигърият дөньясына сәяхәт / М.Бакиров. — Казан: ТГЖ нәшр., 1999. — 237 б.

Бакиров М. Шигърият бишеге: гомумтөрки поэзиянең яралуы һәм иң борынгы формалары / М.Бакиров. — Казан: Мәгариф, 2001. — 343 б.

Батулла Р. Тәнкыйтьче кем ул? / Р.Батулла // Мәдәни җомга. — 2005. — 27 май.

Баян Ә. Иярле атлар исән булсын: шагыйрьнең борчулы уйлары / Ә.Баян // Мәдәни җомга. — 2002. — 17 декабрь.

Бәширов Ф. XX йөз башы татар прозасы / Ф.Бәширов. — Казан: Фикер, 2002. — 287 б.

Бәшир Ф. Кеше күңеле — карурман / Ф.Бәширов // Казан утлары. — 2003. — № 3. — 154–157 б.

Борев Ю. Введение в теорию литературы / Ю.Борев // Теория литературы. Том 1. Литература. — М.: ИМЛИ им. М.Горького РАН, 2005. — С. 3–27.

Борынгы татар әдәбияты. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1963. — 576 б.

Бушмин А.С. Наука о литературе: Проблемы. Суждения. Споры / А.С.Бушмин. — М.: Современник, 1980. — 334 с.

Вәли-Барҗылы М. Күңел кемне көтә? / М.Вәли-Барҗылы // Казан утлары. — 2004. — № 6. — 132–140 б.

Вәлиев М. Күңелем кошы / М.Вәлиев. — Казан: Мәгариф, 2004. — 223 б.

Вәлиев М. Гамәл дәфтәре: әдәбият һәм тормыш турында уйланулар / Мөдәррис Вәлиев. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. — 447 б.

Вәлиулла И. Мәңгелек бәхет эзләреннән: эсселар / И.Вәлиулла. — Казан: РИЦ «Школа», 2004. — 128 б.

Вәлиулла И. Яңа маяклар эзләгәндә... / И.Вәлиулла // Казан утлары. — 2004. — № 8. — 154–157 б.

Веселовский А.Н. Историческая поэтика / А.Н.Веселовский. — М.: Высшая школа, 1989. — 404 с.

Гайнутдинов М. Татарская литература XIX века (Идейно-художественный генезис и исторические судьбы). Дис. в виде научного доклада ... докт. филол. наук / М.Гайнутдинов. — Казань, 2000. — 101 с.

Гайнетдинов М. Хакыйкать юлыннан / М.Гайнетдинов. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. — 319 б.

Гайнетдинов М. Гасырлар мирасы / М.Гайнетдинов. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. — 319 б.

Гайнуллин М. Татарская литература XIX века / М.Гайнуллин. — Казань: Татар. кн. изд-во, 1975. — 307 с.

Гайнуллина Г.Р. Развитие татарской автобиографической прозы в 60–70-е годы XX века. Автореферат дис. ...канд. филол. наук / Г.Р.Гайнуллина. — Казань, 2001. — 22 с.

Галиева Э. Татар әдәбият белемендә культура-тарих мәктәбе / Э.Галиева. — Казан: Фән, 2002. — 360 б.

Галимзянова Э. Творческое наследие Фазыла Туйкина. Автореферат дис. ... канд. филол. наук / Э.Галимзянова. — Казань, 2004. — 24 с.

Галимуллин Ф. Инешләр Иделгә кушыла / Ф.Галимуллин. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. — 136 б.

Галимуллин Ф. Эстетика һәм социологизм: 20–30 нчы еллар татар әдәбиятында эстетика кануннарының һәм социологизм таләпләренең үзара мөнәсәбәте / Ф.Галимуллин. — Казан: Мәгариф, 1998. — 238 б.

Галимуллин Ф. Әле без туганчы... / Ф.Галимуллин. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. — 320 б.

Галимуллин Ф. Табигыйлеккә хилафлык / Ф.Галимуллин. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. — 303 б.

Галиуллин Т. Дәвамлылык / Т.Галиуллин. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. — 168 б.

Галиуллин Т. Тәнкыйть һәм әдәби процесс / Т.Галиуллин // Казан утлары. — 1984. — № 11. — 162–167 б.

Галиуллин Т. Шагыйрьләр һәм шигырьләр / Т.Галиуллин. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. — 208 б.

Галиуллин Т. Тәнкыйть кемгә кирәк? / Т.Галиуллин // Татарстан яшьләре. — 1989. — 28 гыйнвар.

Галиуллин Т. Гомер учагы / Т.Галиуллин. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1991. — 207 б.

Галиуллин Т. Дәгъва / Т.Галиуллин. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. — 256 б.

Галиуллин Т. Шигырь кемгә кирәк? / Т.Галиуллин // Казан утлары. — 1995. — № 7. — 139–143 б.

Галиуллин Т. Шигъърият баскычлары / Т.Галиуллин. — Казан: Мәгариф, 2002. — 231 б.

Галиуллин Т. Шәхесне гасырлар тудыра / Т.Галиуллин. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. — 192 б.

Галиуллин Т. Татар поэзиясе тарихын яңача өйрәнү мәсьәләләре / Т.Галиуллин // Шигъърият баскычлары. — Казан: Мәгариф, 2002. — 9–19 б.

Галиуллин Т. Егерменче еллар татар шигърияте / Т.Галиуллин // Шигърият баскычлары. — Казан: Мәгариф, 2002. — 47–90 б.

Галиуллин Т. Утызынчы еллар татар шигърияте / Т.Галиуллин // Шигърият баскычлары. — Казан: Мәгариф, 2002. — 91–125 б.

Галиуллин Т. Татар әдәбиятында «диссидентлар» булганмы? / Т.Галиуллин // Шигърият баскычлары. — Казан: Мәгариф, 2002. — 172–181 б.

Галиуллин Т. Киләчәк кешесе / Т.Галиуллин // Татарстан. — 2003. — № 2. — 52–57 б.

Галиуллин Т. Шигъри аһәңле публицистика / Т.Галиуллин // Татарстан. — 2003. — № 11. — 56–59 б.

Галиуллин Т. Хәзерге татар поэзиясенең төп үсеш тенденцияләре / Т.Галиуллин // Югары һәм урта һөнәри уку йортларында татар әдәбиятын укытуның мөһим мәсьәләләре (Г.Тукайның тууына 120 ел тулуга багышланган фәнни-гамәли конференция материаллары, 6–7 апрель, 2006 ел, Яр Чаллы). Фәнни редакторлары: Х.Миңнегулов, Г.Сөнгатов. — Казан: КДУ нәшр., 2006. — 13–18 б.

Ганиева Р. Тукайның иҗат методы (романтик тенденцияләр эволюциясенә карата) / Р.Ганиева // Татар әдәбияты мәсьәләләре. — Казан: Г.Ибраһимов ис. ТӘТИ, 1972. — 51–72 б.

Ганиева Р. Проблемы творческих методов в тюркоязычных литературах начала XX века / Р.Ганиева. — Казань: Изд-во КГУ, 1973. — Ч.1. — 28 с.

Ганиева Р. Проблемы творческих методов в тюркоязычных литературах начала XX века / Р.Ганиева. — Казань: Изд-во КГУ, 1976. — Ч.2. — 26 с.

Ганиева Р. Нәҗип Думави / Р.Ганиева // Татар әдәбияты тарихы: 6 т.: 3 т. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. — 214–234 б.

Ганиева Р. Татарская литература: традиции и взаимосвязи / Р.Ганиева. — Казань: Изд-во КГУ, 2002. — 272 с.

Ганиева Р. Философско-эстетические основы тюрских литератур средневековья / Р.Ганиева // Татарская литература: традиции и взаимосвязи. — Казань: Изд-во КГУ, 2002. — С. 14–23.

Ганиева Р. Галимҗан Ибраһимовның «Көтүчеләр» хикәясе / Р.Ганиева // Татарская литература: традиции, взаимосвязи. — Казань: Изд-во КГУ, 2002. — С. 224–231 б.

Ганиева Р. Ренессансные и религиозно-мистические мотивы в поэзии Мэвла Колый / Р.Ганиева // Татарская литература: традиции, взаимосвязи. — Казань: Изд-во КГУ, 2002. — С. 24–29.

Ганиева Р. Антиклерикализм и этико-эстетические идеалы Утыз Имяни / Р.Ганиева // Татарская литература: традиции, взаимосвязи. — Казань: Изд-во КГУ, 2002. — С. 30–53.

Ганиева Р. Восточный Ренессанс и тюркские литературы средневековья / Р.Ганиева // Татарская литература: традиции и взаимосвязи. — Казань: Изд-во КГУ, 2002. — С. 3–13.

Ганиева Р. Философско-эстетические основы тюркских литератур средневековья / Р.Ганиева // Татарская литература: традиции, взаимосвязи. — Казань: Изд-во КГУ, 2002. — С. 14–23.

Ганиева Р. Восточный Ренессанс и поэт Кул Гали / Р.Ганиева. — Казань: Изд-во КГУ, 1988. — 172 с.

Ганиева Р. Нәҗип Думавиның иҗат сәхифәләре / Р.Ганиева. — Казан: Отечество, 2003. — 106 б.

Ганиева Р. Ф.Бәйрәмова иҗатына лаеклы хезмәт / Р.Ганиева // Шәмсутова А. Фәүзия Бәйрәмова прозасы. — Казан: Гуманитария, 2004. — 5–10 б.

Ганиева Р. Гаяз Исхакый иҗаты (Казан дәүләт университетының татар филологиясе һәм тарихы факультеты студентлары өчен махсус курс программасы) / Р.Ганиева. — Казан: КДУ нәшр., 2005. — 38 б.

Гаташ Р. Туксанынчы еллар әдәбияты / Р.Гаташ // Казан утлары. — 1999. — № 4. — 140–142 б.

Гаташ Р. Йолдызларны танып, сөенә белик... (Шагыйрьләребез турында бер уй) / Р.Гаташ // Казан утлары. — 2002. — № 3. — 118–121 б.

Гаташ Р. Шигърият, синең хакка / Р.Гаташ. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. — 224 б.

Гаташ Р. Шагыйрь турында замандашлары / Р.Гаташ // Казан утлары. — 2003. — № 10. — 133–139 б.

Гафиятуллина Н. XX гасыр шигъриятендә Тукай / Н.Гафиятуллина. — Казан: Матбугат йорты, 2002. — 152 б.

Гафиятуллина Н. Романтик әдәбиятта заман фаҗигасе: Әсгать Сәлах / Н.Гафиятуллина // Мәйдан. — 2004. — № 4. — 27–30 б.

Гилазов Т.Ш. Основные тенденции развития татарской литературной критики в 20–30-е годы (проблемы метода и героя). Автореферат дис. ...канд. филол. наук / Т.Ш.Гилазов. — Казань, 1992. — 25 с.

Гилазова Ч.М. Проблемы литературоведения в историко-литературном наследии Г.Сагди. Автореферат дис. ...канд. филол. наук /Ч.М.Гилазова. — Казань, 2006. — 31 с.

Гомәров И.Г. Мәгърифәт җырчысы: Гали Чокрыйның тормыш һәм иҗат сәхифәләре / И.Г.Гомәров. — Казан: РИЦ «Школа», 2006. — 144 б.

Госман Х., Мәҗитов З. Әдәбият теориясе / Х.Госман, З.Мәҗитов. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. — 126 б.

Госманов М. Каурый каләм эзеннән: археограф язмалары / М.Госманов. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1994. — 463 б.

Госманов М. Ябылмаган китап яки чәчелгән орлыклар / М.Госманов. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1996. — 206 б.

Гыйләҗев А. Күңелем серләре (Куен дәфтәрләреннән) / А.Гыйләҗев // Казан утлары. — 2000. — № 11. — 12–41 б.

Гыйләҗев А. Гадел һәм ачык булырга кирәк / А.Гыйләҗев // Мәдәни җомга. — 2003. — 24 октябрь.

Гыйләҗев Т. XX йөз башы татар әдәбиятын укыту мәсьәләләре: методик кулланма / Т.Гыйләҗев. — Казан: Печатный двор, 2002. — 96 б.

Гыйләҗев Т. Әдәби мирас: тарих һәм заман / Т.Гыйләҗев; кереш сүз авт. Д.Ф.Заһидуллина. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. — 206 б.

Гыймранова Д. Театрга гашыйк булыгыз! (Драматургларның соңгы еллар иҗаты) / Д.Гыймранова // Казан утлары. — 2003. — № 2. — 124–129 б.

Гыйльманов Г. Заман сүз сорый / Г.Гыйльманов. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1991. — 208 б.

Гыйльманов Г. Заман тойгысы бармы? / Г.Гыйльманов // Казан утлары. — 1989. — № 3. — 168–174 б.

Гыйльманов Г. Образ. Символ. Рухи кодлар (Г.Моратның «Түбә» китабын укыганда туган уйлар) / Г.Гыйльманов // Казан утлары. — 1999. — № 4. — 143–155 б.

Гыйльманов Г. Тамырлар кайдан килә? / Г.Гыйльманов // Мәдәни җомга. — 2004. — 10 декабрь.

Гуляев Н.А. Литературные направления и методы в русской и зарубежной литературе 17–19 веков: кн. для учителя / Н.А. Гуляев. — М.: Просвещение, 1983. — 144 с.

Гумеров И.Г. Идейно-эстетические особенности творчества Гали Чокрыя. Автореферат дис. ...канд. филол. наук / И.Г.Гумеров. — Казань, 2003. — 23 с.

Давлетшина Л.Х. Мифологизм в татарской прозе конца XX — начала XXI веков. Автореферат дис. ... канд. филол. наук / Л.Х.Давлетшина. — Казань, 2005. — 24 с.

Давыдова Т.Т., Пронин В.А. Теория литературы: учеб. пособие / Т.Т.Давыдова. — М.: Логос, 2003. — 232 с.

Даутов А. Илдар Юзеев шигъриятендә романтизм / А.Даутов. — Казан: «ИНТЕЛПРЕСС» нәшр., 2002. — 152 б.

Даутов Р.Н. Балачак әдипләре: биобиблиографик белешмәлек. Беренче китап = Писатели нашего детства: биобиблиографическая книга. Первая книга / Р.Н.Даутов. — Казан: Мәгариф, 2002. — 223 б.

Даутов Р.Н. Балачак әдипләре: биобиблиографик белешмәлек. Икенче китап = Писатели нашего детства: биобиблиографический справочник. Вторая книга / Р.Н.Даутов. — Казан: Мәгариф, 2004. — 286 б.

Даутов Р.Н., Гамбәров Н.Г. Балачак әдипләре: биобиблиографик белешмәлек. Өченче китап = Писатели нашего детства: биобиблиографический справочник. Книга третья / Р.Н.Даутов, Н.Г.Гамбәров. — Казан: Мәгариф, 2005. — 335 б.

Дискуссия: «Безнең заман герое» // Казан утлары. — 2004. — № 1. — 161 б.

Еники Ә. Хәерле сәгатьтә! / Ә.Еники // Татарстан язучыларының XI съездын ачканда сөйләгән сүзе // Казан утлары. — 1989. — № 11. — 127–128 б.

Еники Ә. Язу ул — вөҗдан эше / Ә.Еники // Соц. Татарстан. — 1990. — 8 апрель.

Жанры русской литературной критики 70–80-х годов XIX века. — Казань: Изд-во КГУ, 1991. — 162 с.

Җәләлиева М. Тойгы катламнары / М.Җәләлиева // Казан утлары. — 2002. — № 11. — 160–169 б.

Закирҗанов Ә. Иҗат офыклары / Ә.Закирҗанов // Казан утлары. — 2004. — № 4. — 160–163 б.

Закирҗанов Ә. Заман белән бергә / Ә.Закирҗанов. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. — 175 б.

Закирҗанов Ә. Әдәбият тарихын өйрәнүнең төп принциплары һәм чорларга бүлү мәсьәләсе / Ә.Закирҗанов // Югары һәм урта һөнәри уку йортларында татар әдәбиятын укытуның мөһим мәсьәләләре (Г.Тукайның тууына 120 ел тулуга багышланган фәнни-гамәли конференция материаллары, 6–7 апрель, 2006 ел, Яр Чаллы). Фәнни редакторлары: Х.Миңнегулов, Г.Сөнгатов. — Казан: КДУ нәшр., 2006. — 160–166 б.

Зарипов Р. Кашка тәкәме, кәҗә тәкәсеме? / Р.Зарипов // Казан утлары. — 2003. — № 9. — 145–147 б.

Зарипов Р. Пегас кашына микән? / Р.Зарипов // Казан утлары. — 2004. — № 9. — 154–158 б.

Зарипова-Четин Ч. Проблема демонизма в творчестве С.Рамиева в контексте восточно-европейской эстетики / Ч.Зарипова-Четин. — Казань: Мастер Лайн, 2003. — 175 с.

Зариф Ф. Әдәбият һәм яшәеш көзгесе / Ф.Зариф // Мирас. — 2004. — № 1. — 91–97 б.

Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв.: трактаты, статьи, эссе / Сост., общ. ред. Г.К.Косикова. — М.: Изд-во МГУ, 1987. — 510 с.

Заһидуллина Д. Әдәбият кануннары һәм заман / Д.Заһидуллина. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2000. — 271 б.

Заһидуллина Д. «Албастылар» яки татар прозасында яңа сыйфатлар / Д.Заһидуллина // Казан утлары. — 2001. — № 11. — 111–117 б.

Заһидуллина Д. Модернизм һәм XX йөз башы татар прозасы / Д.Заһидуллина. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. — 255 б.

Заһидуллина Д. Яңа дулкында / Д.Заһидуллина // Казан утлары. — 2003. — № 1. — 152–159 б.

Заһидуллина Д. Татар әдәбияты шигърияттән башлана / Д.Заһидуллина // Казан утлары. — 2003. — № 4. — 166–169 б.

Заһидуллина Д. Милли реализм юлыннан / Д.Заһидуллина // Казан утлары. — 2003. — № 6. — 134–147 б.

Заһидуллина Д. Тәнкыйтьсез үсеп булмас / Д.Заһидуллина // Казан утлары. — 2003. — № 8. — 146–152 б.

Заһидуллина Д. Яңа дулкында / Д.Заһидуллина. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. — 264 б.

Заһидуллина Д. Дөнья сурәте үзгәрү: XX йөз башы татар әдәбиятында фәлсәфи әсәрләр: монография / Д.Заһидуллина. — Казан: Мәгариф, 2006. — 191 б.

Заһидуллина Д. XX йөз башы татар әдәбиятында гыйсъянчылык фәлсәфәсе / Д.Заһидуллина // Югары һәм урта һөнәри уку йортларында татар әдәбиятын укытуның мөһим мәсьәләләре (Г.Тукайның тууына 120 ел тулуга багышланган фәнни-гамәли конференция материаллары, 6–7 апрель, 2006 ел, Яр Чаллы). Фәнни редакторлары: Х.Миңнегулов, Г.Сөнгатов. — Казан: КДУ нәшр., 2006. — 153–160 б.

Заһидуллина Д., Закирҗанов Ә., Гыйләҗев Т. Татар әдәбияты: теория, тарих / Д.Заһидуллина, Ә.Закирҗанов, Т.Гыйләҗев. — Казан: Мәгариф, 2004. — 247 б.

Заһидуллина Д. Марат Кәбиров: «шагыйрь прозасы» / Д.Заһидуллина // Мәйдан. — 2004. — № 1. — 96–101 б.

Заһидуллина Д. Дәресләрдә әдәби-тарихи күзаллау / Д.Заһидуллина // Мәгариф. — 2004. — № 11. — 35–37 б.

Заһидуллина Д. «Гамәл дәфтәре»ндә ниләр бар?.. / Д.Заһидуллина // Мәйдан. — 2004. — № 6. — 103–106 б.

Заһидуллина Д. Уңай герой югалу: сәбәпләр, нәтиҗәләр / Д.Заһидуллина // Казан утлары. — 2004. — № 10. — 134–144 б.

Заһидуллина Д. Символизмны яңартып / Д.Заһидуллина // Мәйдан. — 2005. — № 2. — 35–39 б.

Заһидуллина Д. Яңа дулкында (1980–2000 еллар татар прозасында традицияләр һәм яңачалык) / Д.Заһидуллина. — Казан: Мәгариф, 2006. — 255 б.

Зәйдулла Р. Куркытмагыз кошлар авазын / Р.Зәйдулла // Казан утлары. — 2003. — № 7. — 146–152 б.

Зинченко В.Г., Зусман В.Г., Кирнозе З.И. Методы изучения литературы. Системный подход: учебное пособие / В.Г.Зинченко, В.Г.Зусман, З.И.Кирнозе. — М.: Флинта: Наука, 2002. — 200 с.

Зөлкарнәев Ф. Сабыр төбе алтынмы? / Ф.Зөлкарнәев // Казан утлары. — 1989. — № 2. — 165–173 б.

Ибраһимов М. Миф в татарской литературе XX века: проблемы поэтики / М.Ибрагимов. — Казань: Гуманитария, 2003. — 64 с.

Ислам на европейском Востоке: энциклопедический словарь. — Казань: Магариф, 2004. — 383 с.

Исламов Р. Алтын Урда һәм мәмлүкләр Мисыры: язма мирас, мәдәни бәйләнешләр / Р.Исламов. — Казан: Матбугат йорты, 1998. — 250 б.

История татарской литературы нового времени (XIX — начало XX в.). — Казань: Фикер, 2003. — 472 с.

Кабанова В. Введение. / В.Кабанова // Современная литературная теория. Антология / Сост. И.В.Кабанова. — М.: Флинта: Наука, 2004. — С. 7–21.

Кадыйров Р. Гомер итмәк — тырышмактыр / Р.Кадыйров // Гайнетдин М. Гасырлар мирасы. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. — 3–6 б.

Кандалый Г. Шигырьләр һәм поэмалар / Төз., кереш сүз авт. М.Госманов / Г.Кандалый. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. — 558 б.

Карамова А.З. Психологизм в творчестве Амирхана Еники. Автореферат дис. ... канд. филол. наук / А.З.Карамова. — Казань, 2005. — 20 с.

Каримова А.А. Идейно-эстетическая эволюция проблемы феминизма в творчестве Гаяза Исхаки. Автореферат дис. ...канд. филол. наук / А.А.Каримова. — Казань, 2000. — 27 с.

Кашапова А.М. Послевоенные татарские романы: проблемы творческого метода (1945–1960 гг.). Автореферат дис. ...канд. филол. наук / А.М.Кашапова. — Уфа, 2005. — 23 с.

Каюм Насыйри (1825–1945) / Тууына 120 ел тулуга багышланган гыйльми сессия материаллары. — Казан: Татгосиздат, 1948. — 145 б.

Кәрими Ф. Морза кызы Фатыйма / Төз., кереш сүз авт. М.Гайнетдинов / Ф.Кәрими. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1996. — 414 б.

Каримуллин А. У истоков татарской книги / А.Каримуллин. — Казань: Татар. кн. изд-во, 1971. — 223 с.

Кәримуллин Ә. Китап дөньясына сәяхәт / Ә.Кәримуллин. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. — 208 б.

Кәримуллин Ә. Суоми иленең татар китаплары / Ә.Кәримуллин // Казан утлары. — 1990. — № 9. — 177–183 б.

V–XI класслар өчен татар әдәбияты программасы / Төз. А.Яхин. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1992. — 40 б.

Козлов А.С. Литературоведение Англии и США XX века / А.С.Козлов. — М.: Московский Лицей, 2004. — 256 с.

Краткий словарь литературоведческих терминов: кн. для учащихся / Ред.-сост. Л.И.Тимофеев, С.В.Тураев. — 2-е изд., дораб. — М.: Просвещение, 1985. — 208 с.

Лаисов Н., Мәһдиев М., Ганиева Ф. Әдәбият теориясе / Н.Лаисов, М.Мәһдиев, Ф.Ганиева. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. — 189 б.

Литературно-энциклопедический словарь / Под ред. В.М.Кожевникова и П.А.Николаева. — М.: Советская энциклопедия, 1987. — 750 с.

Мансуров З. Савапка торырлык җаваплар / З.Мансуров // Мәдәни җомга. — 2003. — 18 апрель.

Мансуров З. Каләмебез илаһи антка тугрымы? (Бүгенге шигъри әсәрләрне укыганда туган уйлар) / З.Мансуров // Мәдәни җомга. — 2004. — 16 апрель.

Мансуров З. Күңелдә фидаи яшәсә: әдәбият, сәнгать һәм яшәеш турында уйланулар / З.Мансуров. — Казан: Мәгариф, 2006. — 496 б.

Мәһдиев М. Кыршауланган әдәбият / М.Мәһдиев // Соц. Татарстан. — 1990. — 1 апрель.

Мәхмүтов Х. Шигъриятнең тирән тамырлары / Х.Мәхмүтов // Казан утлары. — 2003. — № 10. — 139–142 б.

Минһаҗева Л. Ибраһим Салахов (тормышы һәм эшчәнлеге) / Л.Минһаҗева. — Казан: Матбугат йорты, 1999. — 176 б.

Миннегулов Х.Ю. Татарская литература и Восточная классика (Вопросы взаимосвязей и поэтики) / Х.Ю.Миннегулов. — Казань: Изд-во КГУ, 1993. — 384 с.

Миңнегулов Х.Ю. «Их, шатланам татар булуыма» (Минһаҗ Исмәгыйлинең тормышы һәм иҗаты) / Х.Ю.Миңнегулов // Мирас. — 1996. — № 5–6. — 252–270 б.

Миңнегулов Х.Ю. Минһаҗ Исмәгыйли шигырьләре / Х.Ю.Миңнегулов // Мирас. — 1996. — № 11. — 41–49 б.

Миңнегулов Х.Ю. Хөсәен Габдүш. Уртак вөҗдан (хикәя) / Х.Ю.Миңнегулов // Мирас. — 1997. — № 5–6. — 39–41 б.

Миңнегулов Х.Ю. Хөсәен Габдүш хикәяләре / Х.Ю.Миңнегулов // Мирас. — 1998. — № 7. — 65–81 б.

Миңнегулов Х.Ю. «Бигрәк татар җанлы кеше иде» (Хөсәен Хәмидулла турында) / Х.Ю.Миңнегулов // Ватаным Татарстан. — 1992. — 21 июнь.

Миңнегулов Х.Ю. Чит илләрдәге татар әдәбияты һәм матбугаты / Х.Ю.Миңнегулов // Дөньяда сүземез бар... — Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. — 194–210 б.

Миңнегулов Х.Ю. Дөньяда сүземез бар... / Х.Ю.Миңнегулов. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. — 336 б.

Миңнегулов Х.Ю. Гасырлар өнен тыңлап... / Х.Ю.Миңнегулов. — Казан: Мәгариф, 2003. — 335 б.

Миңнегулов Х.Ю. Урта гасырлар татар әдәбияты: нәтиҗәләр, бурычлар / Х.Ю.Миңнегулов // Дөньяда сүземез бар... — Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. — 8–25 б.

Миңнегулов Х.Ю. Гаяз Исхакыйның мөһаҗирлектәге иҗаты / Х.Ю.Миңнегулов. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. — 367 б.

Миңнегулов Х.Ю. Татар әдәбияты тарихын өйрәнүнең кайбер мәсьәләләре / Х.Ю.Миңнегулов // Югары һәм урта һөнәри уку йортларында татар әдәбиятын укытуның мөһим мәсьәләләре (Г.Тукайның тууына 120 ел тулуга багышланган фәнни-гамәли конференция материаллары, 6–7 апрель, 2006 ел, Яр Чаллы). Фәнни редакторлары: Х.Ю.Миңнегулов, Г.Сөнгатов / Х.Ю.Миңнегулов. — Казан: КДУ нәшр., 2006. — 10–13 б.

Миңнуллин Т. Каләмебез, сүзебезне эшкә җигик! / Т.Миңнуллин // Казан утлары. — 1989. — № 11. — 128–132 б.

Миңнуллин Т. Туксанынчы еллар әдәбияты / Т.Миңнуллин // Казан утлары. — 1999. — № 5. — 136–137 б.

Миңнуллин Т. Татарның әхлакый кодексы / Т.Миңнуллин // Утырып уйлар уйладым: көндәлекләр. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. — 324–363 б.

Миңнуллин Ф. Бугазыңа төер тыгылмаса... / Ф.Миңнуллин // Балта явызлар кулында. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1994. — 107–123 б.

Миңнуллин Ф. Безнең прозада сугыш темасы / Ф.Миңнуллин // Балта явызлар кулында. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1994. — 98–99 б.

Миңнуллин Ф. Кичермәсләр безне, кичермәсләр... / Ф.Миңнуллин // Балта явызлар кулында. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1994. — 124–146 б.

Михайлов А.В. Методы и стили литературы / А.В.Михайлов // Теория литературы. Том 1. Литература. — М.: ИМЛИ им. М.Горького РАН, 2005. — С. 142–182.

Морат Г. Җәяүле кошлар: публицистик мәкаләләр / Г.Морат. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. — 223 б.

Мостафин Р. Гомер агачы / Р.Мостафин // Татарстан. — 2003. — № 2. — 146–148 б.

Мостафин Р. Чорлар чатындагы үзгәрешләр / Р.Мостафин // Казан утлары. — 2004. — № 5. — 146–150 б.

Мостафин Р. Гадел булыйк / Р.Мостафин // Казан утлары. — 2005. — № 5. — 148–151 б.

Мусабекова Р. Сагит Сунчелей: судьба и творчество / Р.Мусабекова. — Казань: РИЦ «Школа», 1999. — 189 с.

Мусин Ф. Әдәбиятны ничек өйрәнергә? / Ф.Мусин // Мәдәни җомга. — 1995. — 22 декабрь.

Мусин Ф. Татар әдәбияты тарихы һәм заман / Ф.Мусин // Мирас. — 1996. — № 1–2. — 18–29 б.

Мусин Ф. Әдәби хәрәкәт / Ф.Мусин // Мирас. — 1996. — № 5–6. — 104–124 б.

Мусин Ф. Әдәбият фәне һәм тәнкыйть / Ф.Мусин // Мирас. — 1996. — № 12. — 38–47 б.

Мусин Ф. Әдәби хәрәкәт / Ф.Мусин // Татар әдәбияты тарихы: Алты томда: 6 т. — Казан: Раннур, 2001. — 6–48 б.

Мусин Ф. Вакыт үзе куя бәһане / Ф.Мусин // Мәдәни җомга. — 2004. — 7 май.

Мусин Ф. Әдәбият фәне һәм тәнкыйть / Ф.Мусин // Татар әдәбияты тарихы: Алты томда: 6 т. — 60–90 нчы еллар әдәбияты. — Казан: Раннур, 2001. — 458–479 б.

Мусин Ф. Рухи әләм менсен биеккә / Ф.Мусин // Шәһри Казан. — 1996. — 24 май.

Мөхәммәдиев Р. Әгәр без янмасак / Р.Мөхәммәдиев. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. — 144 б.

Мухамадиев Р. Проблемы формирования татарской литературной критики (1900–1917) / Р.Мухамадиев. — Казань: Татар. кн. изд-во, 1982. — 143 с.

Надиров И. Финляндия татарлары / И.Надиров // Мирас. — 1992. — № 2. — 73–81 б.

Насрутдинова Л. «Новый реализм» в русской прозе 1980–1990-х годов (концепция человека и мира). Автореферат дис. ...канд. филол. наук / Л.Насрутдинова. — Казань, 1999. — 21 с.

Насыйри К. Сайланма әсәрләр. 4 т.: 1,2 т. (Төз., гарәп графикасында сакланган текстларны гамәлдәге язуга күчерүче Мәсгуд Гайнетдин) / К.Насыйри. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. — 368 б.; 2004. — 400 б.

Нигматуллина Ю. Типы культур и цивилизаций в историческом развитии татарской и русской литератур / Ю.Нигматуллина. — Казань: Фэн, 1997. — 190 с.

Нигматуллина Ю. «Запоздалый модернизм» в татарской литературе и изобразительном искусстве / Ю.Нигматуллина. — Казань: Фэн, 2002. — 167 с.

Нигматуллина Ю. Системно-комплексное исследование художественного творчества: история научного направления в Казанском университете / Ю.Нигматуллина. — Казань: Фэн, 2004. — 251 с.

Низамов И. Эссе жанры: «Әдәби-публицистик жанрлар» курсыннан журналистика факультеты студентлары, аспирантларына уку кулланмасы / И.Низамов. — Яр Чаллы: Оператив полиграфия лабораториясе, 2007. — 80 б.

Нуруллин И. Путь к зрелости: формирование и развитие критического реализма в татарской литературе / И.Нуруллин. — Казань: Татар. кн. изд-во, 1971. — 271 с.

Нуруллин И. Әдәбият теориясе / И.Нуруллин. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. — 89 б.

Нуруллин И. XX йөз башы татар әдәбияты / И.Нуруллин. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. — 288 б.

Нуруллин И. Акыл һәм күңел кушканча / И.Нуруллин // Соц. Татарстан. — 1990. — 25 март.

Латыйфи Ф. 2002 ел прозасына бер караш (Язучыларның «Әдәби ел йомгаклары» җыелышыннан) / Ф.Латыйфи // Казан утлары. — 2003. — № 5. — 135–140 б.

Лихачев Д. Принцип историзма в изучении единства содержания и формы литературного произведения / Д.Лихачев // Вопросы методологии литературоведения. — М.; Л.: Наука, 1966. — С. 142–169.

Основы литературоведения: учебное пособие для филологических факультетов пед. ун-тов / Под общей ред. В.П.Мещерякова. — М.: Московский Лицей, 2000. — 372 с.

Поварисов С. Моң эчендә асылташ (татар халык шагыйре И.Юзеевка 70 яшь) / С.Поварисов // Казан утлары. — 2003. — № 1. — 145–149 б.

Раков Р. Укыр җаннар бетмәсен! / Р.Раков // Казан утлары. — 2004. — № 9. — 158–160 б.

Рахмани Р. Кыйблабызга тугрылык / Р.Рахмани // Казан утлары. — 2002. — № 4. — 170–184 б.

Рахмани Р. Шагыйрьнең язмыш келәме / Р.Рахмани // Казан утлары. — 2003. — № 4. — 121–134 б.

Рахман Р. Иң кирәктән ни кирәк? / Р.Рахман // Мәдәни җомга. — 2003. — 18 апрель.

Рәмиев З. XX йөз башы татар әдәбияты: авторлык, төп текст һәм хронология мәсьәләләре / З.Рәмиев. — Казан: РИЦ «Школа», 2000. — 180 б.

Рәшит Ә. Зурдан кубып сөйләшкәндә / Ә.Рәшит // Казан утлары. — 2004. — № 4. — 132–139 б.

Рейнольдс Э. Научный труд татарского ученого в восприятии английского слависта / Э.Рейнольдс // Научный Татарстан. — 1998. — № 2. — С. 94.

Русская советская литературная критика (1917–1934). Хрестоматия. — М.: Советский писатель, 1981. — 297 с.

Салихов Р.Г. Герой и эпоха (концепция героя в татарском литературоведении) / Р.Г.Салихов. — Казань: Изд-во «Мастер Лайн», 1999. — 352 с.

Салихов Р.Г. Концепция героя в татарском литературоведении. Автореферат дис. ... докт. филол. наук / Р.Г.Салихов. — Казань, 1999. — 58 с.

Саляхова З.Г. Натурализм в творчестве Галимджана Ибрагимова. Автореферат дис. ... канд. филол. наук / З.Г.Саляхова. — Казань, 2004. — 23 с.

Самигуллина Л.М. Концепция героя в период зарождения и становления татарской драматургии (1887–1910). Автореферат дис. ...канд. филол. наук / Л.М.Самигуллина. — Казань, 2004. — 22 с.

Саттарова А.М. Современная татарская драматургия (1985–2000 гг.): концепция эпохи и героя / А.М.Саттарова. — Казань: Гуманитария, 2003. — 152 с.

Сафин Ф. Гыйбрәт алыйм дисәң... / Ф.Сафин // Казан утлары. — 2002. — № 9. — 131–140 б.

Сафиуллин Ю. Сәхнә әсәрләребез нинди? / Ю.Сафиуллин // Казан утлары. — 2000. — № 2. — 138–144 б.

Сахапов М. Вестник Возрождения: монография / М.Сахапов. — Казань: Центр инновационных технологий, 2001. — 528 с.

Сахапов М. Исхаки и татарская литература XX века: монография / М.Сахапов. — Казань: ООО «ПИК Дом печати», 2003. — 608 с.

Сәхапов Ә. Исхакый иҗаты: монография / Ә.Сәхапов. — Казан: Мирас, 1997. — 368 б.

Сәхапов Ә. Исхакый һәм XX гасыр татар әдәбияты / Ә.Сәхапов. — Казан: Мирас, 1997. — 528 б.

Саяпова А. Поэзия Дардменда и символизм / А.Саяпова. — Казань: Изд-во КГПИ, 1997. — 210 с.

Саяпова А. Дардменд и проблема символизма в татарской литературе / А.Саяпова. — Казань: Изд-во «Алма-Лит», 2006. — 246 с.

Сверигин Р. Туксанынчы еллар әдәбияты / Р.Сверигин // Казан утлары. — 1999. — № 6. — 126–128 б.

Сверигин Р. Үткән ел прозасына бер караш / Р.Сверигин // Казан утлары. — 2000. — № 7. — 145–149 б.

Сверигин Р. Гасырлар чатында / Р.Сверигин // Казан утлары. — 2002. — № 4. — 145–154 б.

Сверигин Р. Аны беләбезме? (Ф.Яруллинга 65 яшь тулу уңаеннан) / Р.Сверигин // Казан утлары. — 2003. — № 2. — 130–137 б.

Сверигин Р. Нурзилә новеллалары... / Р.Сверигин // Казан утлары. — 2003. — № 6. — 174–176 б.

Сверигин Р. Яңа замана, яңа геройлар / Р.Сверигин // Казан утлары. — 2004. — № 11. — 157–168 б.

Сибгатуллина Ә. Илаһи гашыйклар юлыннан / Ә.Сибгатуллина. — Казан: Кыйбла, 1999. — 144 б.

Сибгатуллина Ә. Суфичылык серләре / Ә.Сибгатуллина. — Казан: Матбугат йорты, 1998. — 368 б.

Сибгатуллина А. В поисках человека (концепция личности в поэзии XIX века) / А.Сибгатуллина. — Елабуга: Изд-во ЕГПИ, 2001. — 142 с.

Средневековая татарская литература (VIII–XVIII вв.). — Казань: Фэн, 1999. — 240 с.

Современная литературная теория. Антология / Сост. И.В.Кабанова. — М.: Флинта: Наука, 2004. — 344 с.

Тарихыбыз тулымы? («Татар әдәбияты тарихы»ның 6 нчы томы басылып чыгу уңаеннан фикер алышу) // Казан утлары. — 2003. — № 5. — 126–137 б.

Татар әдәбиятында постмодернистик концепция чагылышы. Махсус курсның уку-укыту һәм гамәли дәресләр программасы / Төз. А.А.Шәмсутова. — Казан: Гуманитария, 2003. — 36 б.

Татар әдәбияты тарихы: Алты томда: 6 т. — Казан: Раннур, 2001. — 544 б.

Татар әдәбияты тарихы (20–30 нчы еллар) / Төз. доц. А.Яхин. — Казан: КДУ нәшр., 2001. — 20 б.

Татар әдәбияты (1917–1990). Программа / Төз.: Ф.Галимуллин, Р.Сверигин. — Казан: КДПИ, 1994. — 46 б.

Татар әдәби тәнкыйте тарихы (1900–1925). Махсус курс программасы / Төз. доц. Т.Гыйләҗев. — Казан: КДУ нәшр., 1999. — 42 б.

Татар әдипләре, мәгърифәтчеләре (XX йөз башы): биобиблиографик сүзлек / Кереш сүз авт., фәнни ред. З.Рәмиев. — Казан, 2005. — 276 б.

Татар урта мәктәпләре өчен әдәбият программалары (5–11 нче сыйныфлар) / Төз.: А.Әхмәдуллин, Ф.Хатипов. — Казан: Мәгариф, 2000. — 55 б.

Тимбикова К. Шагыйрьнең хыялында йөрткән китабы / К.Тимбикова // Казан утлары. — 2000. — № 6. — 166–169 б.

Урманчеев Ф. Дастаннарга лаек замана (Борынгы фольклор һәм хәзерге поэзия) / Ф.Урманчеев. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. — 222 б.

Урманчеев Ф. Борынгы миф һәм бүгенге шигырь (Татарстанның халык шагыйре Р.Фәйзуллин шигъриятенә бер караш) / Ф.Урманчеев. — Казан: РИЦ «Школа», 2002. — 260 б.

Урманче Ф. Роберт Миңнуллин: шигъри осталык серләре / Ф.Урманче. — Казан: Мәгариф, 2005. — 335 б.

Фәизов Р. Алар безнең арада / Р.Фәизов // Казан утлары. — 2004. — № 2. — 149–154 б.

Фәйзуллин Р. Сайланма әсәрләр. 4 том (Әдәби-публицистик уйланулар, иҗат портретлары, эссе-уйланулар) / Р.Фәйзуллин. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. — 384 б.

Фәйзуллин Р. Гыйбрәтләр алырлык үткән юл: фәнни-публицистик язма / Р.Фәйзуллин. — Казан: «Идел-Пресс» нәшр., 2004. — 152 б.

Фәттах Н. Гаделлек — нигез булсын! / Н.Фәттах // Казан утлары. — 1989. — № 11. — 160–161 б.

Фәттах Н. Шәҗәрә. Тарихи-лингвистик эзләнүләр / Н.Фәттах. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. — 325 б.

Фаттах Н. Язык богов и фараонов / Н.Фаттах. — Казань: Татар. кн. изд-во, 1999. — 488 с.

Фатхрахманов Р.Г. Творческая лаборатория прозаика (на материале произведений А.Еники, М.Магдеева, А.Гилязова, Н.Фаттаха и др.). Автореферат дис. ... канд. филол. наук / Р.Г.Фатхрахманов. — Казань, 2000. — 32 с.

Фәтхерахманов Р.Г. Йөрәкнең җеназасы (Татар тормышына Айдар Хәлим прозасы аша бер караш) / Р.Г.Фәтхерахманов // Казан утлары. — 2003. — № 11. — 132–138 б.

Фәтхерахманов Р.Г. Татарга сатма матбугат... / Р.Г.Фәтхерахманов // Казан утлары. — 2004. — № 3. — 158–162 б.

Федотов О.И. Основы теории литературы: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений: В 2 ч. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. — Ч.1: Литературное творчество и литературное произведение. — 272 с.

Фрейд З. Психология бессознательного: сб. произведений / Сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М.Г.Ярошевский / З.Фрейд. — М.: Просвещение, 1989. — 448 с.

Хабутдинова М. Проблема личности в творчестве Хади Такташ. Автореферат дис. ...канд. филол. наук / М.Хабутдинова. — Казань, 1998. — 19 с.

Хализев В.Е. Теория литературы. Учеб. 2-е изд. / В.Е.Хализев. — М.: Высш. школа., 2000. — 398 с.

Халит Г. Кешегә һәм чынлыкка мәхәббәт белән / Г.Халит. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1975. — 375 б.

Халит Г. Яңа гасыр поэзиясе: XX йөз башы (1905–1917 еллар) татар поэзиясендә иҗат методы, лирик герой, традиция һәм новаторлык мәсьәләләре / Г.Халит. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. — 166 б.

Халит Г. Поэзия дерзаний: творчество Хади Такташа и вопросы метода, героя и стиля в татарской поэзии 20-х годов / Г.Халит. — Казань: Татар. кн. изд-во, 1980. — 258 с.

Хасавнех А.А. Этико-эстетические воззрения поэта-суфия XIX века Ахметзяна Тубыли. Автореферат дис. ...канд. филол. наук / А.Хасавнех. — Казань, 2002. — 28 с.

Ханзафаров Н. Татарская комедия / Н.Ханзафаров. — Казань: Фэн, 1996. — 189 с.

Харис Р. Әйтәсе сүзебез соңармасын / Р.Харис // Казан утлары. — 1989. — №11. — 133–135 б.

Харис Р. Төрки Йосыфнамәнең чишмә башы / Р.Харис // Мәдәни җомга. — 2006. — 3 ноябрь.

Харрасова Р.Ф. Ранняя проза Гаяза Исхаки в контексте литературных взаимосвязей (1895–1905). Автореферат дис. ...канд. филол. наук / Р.Ф.Харрасова. — Казань, 2002. — 24 с.

Харрасова Р.Ф. Әдәби бәйләнешләр яктылыгында / Р.Ф.Харрасова. — Казан: «РПФ Гарт» нәшр., 2002. — 261 б.

Харрасова Р.Ф. Иҗат лабораториясе. Дәреслек-кулланма. Беренче кисәк / Р.Ф.Харрасова. — Казан: «РПФ ГАРТ» нәшр., 2004. — 136 б.

Харрасова Р.Ф. Иҗат лабораториясе (Икенче кисәк: Поэтик иҗат) / Р.Ф.Харрасова. — Казан: КДУ нәшр., 2004. — 228 б.

Хатипов Ф. Мөлкәтебезне барлаганда / Ф.Хатипов. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. — 272 б.

Хатипов Ф. Духовный мир героя: психологизм в современной татарской прозе / Ф.Хатипов. — Казань: Татар. кн. изд-во, 1981. — 223 с.

Хатипов Ф. Иҗат серләре / Ф.Хатипов // Казан утлары. — 1999. — № 5. — 140–149 б.

Хатипов Ф. Якты җирлектәге һәлакәт // Казан утлары. — 2000. — № 3. — 137–141 б.

Хатипов Ф. Классик реализм (Тәнкыйть реализмы булганмы?) / Ф.Хатипов // Мөлкәтебезне барлаганда. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. — 184–197 б.

Хатипов Ф. Рәшәле дөнья (Р.Сверигин белән берлектә) / Ф.Хатипов // Мөлкәтебезне барлаганда. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. — 23–69 б.

Хафизов С. Әдәбиятта базар заманы / С.Хафизов // Казан утлары. — 1998. — № 8. — 148–162 б.

Хафизов С. Туксанынчы еллар әдәбияты / С.Хафизов // Казан утлары. — 1999. — № 12. — 144–147 б.

Хафизов С. Очмыйча син түзеп кара... / С.Хафизов // Казан утлары. — 2002. — № 7. — 133–143 б.

Хафизов С. Кайда безнең рыцарьлар? / С.Хафизов // Казан утлары. — 2004. — № 11. — 153–157 б.

Хәзерге татар әдәбияты программасы (1941–2000 еллар). Төз.: А.Даутов, Г.Гайнуллина. — Казан: КДУ нәшр., 2000. — 35 б.

Хәмид Р. Татар драматургиясе миллиме? / Р.Хәмид // Казан утлары. — 2002. — № 4. — 155–163 б.

Хәлим А. Туксанынчы еллар әдәбияты / А.Хәлим // Казан утлары. — 1999. — № 4. — 137–140 б.

Хәлим А. Сез беләмсез кая барганны? / А.Хәлим // Казан утлары. — 2005. — № 1. — 109–136 б.; № 2. — 96–120 б.

Хәсәнов М. Татар әдәбияты тарихын өйрәнүнең кайбер методологик мәсьәләләре / М.Хәсәнов // Казан утлары. — 1992. — №1. — 141–147 б.

Хәсәнова Ф. Ренат Харис шигърияте / Ф.Хәсәнова. — Казан: РИЦ «Школа», 2005. — 260 б.

Хисамов Н. Поэма «Кысса-и Йусуф» Кул Али: Анализ источников сюжета и авторского творчества / Н.Хисамов. — М.: Наука, 1979. — 254 с.

Хисамов Н. Бөек язмышлы әсәр / Н.Хисамов. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. — 336 б.

Хисамов Н. Кол Гали һәм төрки «Йосыфнамә» / Н.Хисамов. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. — 208 б.

Хузина М.К. Поэтический мир Равиля Файзуллина. Автореферат дис. ...канд. филол. наук / М.К.Хузина. — Казань, 2005. — 26 с.

Шамсутдинова Л.Ш. «Рисаляи Газиза» Таджетдина Ялчыгула: проблематика и поэтика. Автореферат дис. ... канд. филол. наук / Л.Ш.Шамсутдинова. — Казань, 2002. — 24 с.

Шарипов А.М. Зарождение и становление системы стихотворных жанров в древнетюркской и тюрко-татарской литературе (VIII–XIV вв.) / А.М.Шарипов. — Казань: Изд-во КГУ, 2001. — 364 с.

Шарипов А.М. Система стихотворных жанров в древнетюркской и тюрко-татарской литературе VIII–XIV вв. (зарождение, становление и функционирование). Автореферат дис. ... докт. филол. наук / А.М.Шарипов. — Казань, 2001. — 81 с.

Шәмсутова А. Гаяз Исхакый иҗатында феминистик проблемаларның идея-эстетик эволюциясе (1897–1954) / А.Шәмсутова. — Казан: Гуманитария, 2003. — 192 б.

Шәмсутова А. Фәүзия Бәйрәмова прозасы (фәлсәфи-эстетик карашлар, образлар системасы, психологизм һәм мотивлар) / А.Шәмсутова. — Казан: Гуманитария, 2005. — 100 б.

Шәмсутова А. Татар әдәбиятында «постмодернистик концепция» / А.Шәмсутова // Гыйльми язмалар. — 2003. — № 11. — 12–14 б.

Шәрәфиев Р. Уйлы күңел: тәнкыйть мәкаләләре, әдәби-публицистик язмалар / Р.Шәрәфиев. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. — 141 б.

Шәрәфиев Р. Киләме, күрәбезме? / Р.Шәрәфиев // Казан утлары. — 2004. — № 1. — 161–163 б.

Шәрәфиев Р. Безнең дә әниләр бар иде... / Р.Шәрәфиев // Казан утлары. — 2002. — № 3. — 171–175 б.

Шәрәфиев Р. Ак казлар чакыруы / Р.Шәрәфиев // Казан утлары. — 2002. — № 12. — 151–155 б.

Шәрәфиев Р. Хакны әйтүчеләр илдә бар / Р.Шәрәфиев // Казан утлары. — 2003. — № 8. — 153–159 б.

Шәрәфиев Р. Бәндәләр хатасы — бәндәгә сабак / Р.Шәрәфиев // Казан утлары. — 2004. — № 9. — 178–181 б.

Эсалнек А.Я. Архетип // Введение в литературоведение. Литературное произведение: Основные понятия и термины: Учеб. пособие / Л.В.Чернец, В.Е.Хализев, С.Н.Бройтман и др. / Под ред. Л.В.Чернец / А.Я.Эсалнек. — М.: Высшая школа; Издательский центр «Академия», 1999. — С. 30–37 .

Эсалнек А.Я. Основы литературоведения. Анализ художественного произведения: практикум. — 2-е изд. / А.Я.Эсалнек. — М.: Флинта: Наука, 2004. — 216 с.

Юзиев Н. Шигърият дөньясы / Н.Юзиев. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. — 312 б.

Яруллина Р. Гаяз Исхакый иҗаты (1897–1906) / Р.Яруллина. — Казан: Гуманитария, 2003. — 192 б.

Яңа гасыр, иске проблемалар... («Казан утлары» журналы редакциясенең киңәйтелгән утырышыннан) // Казан утлары. — 2002. — № 2. — 113–121 б.

Яхин А. Әдәбият: унберьеллык мәктәпнең 10 нчы сыйныфы өчен дәреслек-хрестоматия / А.Яхин. — Казан: Мәгариф, 1995. — 335 б.

Яхин А. Әдәбият дәресләре: укытучылар, югары уку йортлары студентлары һәм укучылар өчен методик кулланма / А.Яхин. — Казан: Мәгариф, 2003. — 159 б.

Яхин Ф. Татар шигъриятендә дини мистика һәм мифология / Ф.Яхин. — Казан: ТДГИ, 2000. — 268 б.

Яхин Ф. Татар әдәбияты тарихын өйрәнү мәсьәләсе / Ф.Яхин // Гыйльми язмалар. — Казан: ТДГИ, 2003. — 119–121 б.

Литературно-критическое издание

Закирзянов *Альфат Магсумзянович*

НА ПУТИ ВОЗРОЖДЕНИЯ

Казань. Татарское книжное издательство. 2008

На татарском языке

Әдәби-тәнкыйди басма

Закирҗанов *Әлфәт Мәгъсумҗан улы*

ЯҢАРЫШ ЮЛЫННАН

Мөхәррирләре *С.С.Шәмсетдинов, И.Г.Ногманов*
Рәссамы *Р.Г.Шәмсетдинов*
Бизәлеш мөхәррире *Р.Х.Хәсәншин*
Техник мөхәррире һәм компьютерда биткә салучысы *С.Н.Нуриева*
Корректоры *Г.Г.Гарифуллина*

Оригинал-макеттан басарга кул куелды 8.02.2008.
Форматы 84×108 1/32. Офсет кәгазе. «School Book» гарнитурасы.
Офсет басма. Шартлы басма табагы 15,96. Шартлы буяу-оттиск 16,38.
Нәшер-хисап табагы 18,20. Тиражы 1000 д. Заказ К-14.

Татарстан китап нәшрияты ДУП. 420111. Казан, Бауман урамы, 19.
http://tatkniga.ru
e-mail: tki@tatkniga.ru

Оригинал-макет Jahat™ программалар пакеты ярдәмендә әзерләнде.

«Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексы ААҖ.
420066. Казан, Декабристлар урамы, 2.